

Յուշիկը հայրենեաց Հայոց հեղինակ՝ Ղևոնդ Ալիշան

Ա

Հայրենիք... Այն քիչ անուններէն մէկն է այս՝ զոր գրեթէ ամօթ է բացատրել բարեկիրթ եւ զգօն անսի մը, թէ եւ չըլլայ շատզէտ կամ բանիրուն. գրեթէ մտքէն առաջ սիրտն կու հասնի, կըմբռնէ, կիմանայ զայս. կիմանայ զայն նաեւ երբ չիկրնար քիչ բառով կամ խօսքով բացատրել. մանաւանդ ուր քաղաքական ու բարոյական տեսութիւնը՝ ասոր իմաստն այլ այլայլած կամ զանազանած ըլլան:

Արարածոց մէջ՝ որոնց հետ կապրի՝ մարդուս ամենէն յատուկ միանգամայն եւ ազնիւ ծիրքն է միտք կամ բանականութիւն. որ կուզէ բմբռնել, ձանչնալ, դատել. իր ծանօթութեանց զլիսաւոր առարկայն այլ է նախ ինքն եւ իր նմանիքը. – մարդկութիւնը: Եւ ինչպէս շուտով մը կիմանայ որ ինքն իբրեւ մարդ ամեն մարդու հաւասարակից է, բայց ամենքն այլ իրմէ զատ զատ մարդիկ են, այսպէս այլ շուտ մը կու ձանչնայ կընտրէ կորոշէ անոնցմէ բազմութիւն մը մարդկան՝ որք նման են իրեն այն ամեն բաներով՝ որով որ ուրիշներու չեն նմանիր: Եւ ահա կու ձանչնայ զազգս. եւ անոնց մէջ իր Համազգին, եւ երկրիս բնակութեան վրայ ասոր բոնած տեղն այլ՝ Հայրենիք: Բնական է մարդուս փնտոել եւ սիրել զՀայրենիս:

Ո՞ւր է Հայրենիքն: Կայ ազգ որ ի սկզբանէ պատմական ժամանակաց՝ երկրիս նոյն կողմը մնացեր կեցեր է. այսինքն իր հարքն եւ նախահաւըն որդիէ որդի միշտ նոյն երկրին վրայ ծներ սներ մեռեր են. անոնց ծեռազործ յիշատակաց մէջ եւ մարմնոց նշխարացը քով՝ կու բնակին մինչեւ ցայսօր իրենց վերջին ծնունդըն այլ, — կան ալ՝ որ ուրիշ տեղ ծներ են, եւ հիմայ ուրիշ տեղ կապրին եւ գուցէ ուրիշ տեղ մայլ պիտի մեռնին. իրենց որրանքն եւ գերեզմանքն հեռաւոր լերանց եւ դաշտաց վրայ ծգուած են, որոց միջոց՝ ուրիշ ազգաց աւելի իրարու մօտիկ որորոցը եւ գերեզմանք կան. նման մեր Եփրատ գետոյն՝ որ Սեւ ծովէն հազիւ աստիճան մը հեռու Բարձր Հայոց գագարներէն կու բդիսէ, դէպ յարեւմուտք եւ հարաւ վազելով՝ գրեթէ նոյնչափ կու մօտենայ Միջերկրական ծովուն Հայոց ծոցը, եւ դարձեալ անկից այլ ձամբան փոխելով՝ դէպ յարեւելս հարաւախառն՝ կերթայ կու թափի ի հառաւոր ծոցն Պարսից ի ծով Հնդկաց: Գուցէ այսպիսի ազգաց դժար ըլլայ հայրենիքը ճշդելը:

Սակայն ո՞վ կայ՝ որ որչափ այլ պանդուխտ տարագիր եւ թափառական ըլլայ՝ չունենայ իր սկզբանը հաստատուն կէտ մը: Երկրիս ծայրէն ի ծայրը տեղափոխիկ օդաշու եւ ծովագնաց թռչունք անզամ, արագին եւ կոռունկ եւ ծիծոռունք եւ սազք, ունեցեր են տեղիկ մը, բունիկ մը, թէ՝ աշտարակի մը ծայր, թէ՝ երդիքի մէկ խորշը, թէ՝ պատի մը ճեղքին մէջ, թէ՝ բարձրածայր ծառոյ մը զազաթ, եւ թէ՝ վազուկ կամ անշարժ ջրի մը եզերք. այն է իրենց հայրենիքն, ուր՝ յետ աշխարհաշրջիկ եւ օդափոխիկ

տարագնացութեանց՝ կու դառնան նորածին ընտանեօք, եւ իրենց ախորժելի եղանակին մէջ երկրորդ անգամ ուրախ կեանք մը կ'անցընեն: Մարդս ալ որ չի գիտեր իր կենաց վերջին կէտը, ուր դադրին եւ ուր ընկնալն, գիտէ գոնէ իր սկզբնաւորութիւնը: Կան որք դժբաղդաբար ծնողք ճանչցած շըլլան, բայց կու ճանչնան ծնելական տեղը, քաղաքը, գեղը. այն է իրենց հայրենիքը. եւ անոր հետ՝ նոյն օրէնքով վարուած տեղուանքն, եթէ ընդարձակ եւ եթէ ոչ: Կան, ոհ խեղճութիւն մարդկութեան, կան որ չեն իմացեր չեն զգացեր ի՞նչ է ծնողի մը ծոց, համբոյր եւ զգուանք, չեն սնած անոր կաթով՝ որոյ արեամբն ծնած են, չեն ճաշակած մօր մը քաղցրութիւն. եղբայր մը իրենց ծեռքէն չէ բռնած, եւ քոյր մը զիրենք չէ գրկած. սակայն եւ այնպիսիք ճանչցած զգացած են զսէր եւ զքաղցրութիւն հայրենեաց՝ որ համատարած եւ անյիշաշար ծնողիք պէս կընդունի կու զգուէ ամեն համազզի եւ համալեզու: Տեսեր եմ իրեն ծագման անծանօթ երիտասարդն այլ՝ որ իրեն փառը եւ հաճոյր կու սեպէր պաշտպանել եւ մեռնիլ իսկ պաշտպանելով այն երկիրը՝ ուր ծներ ուր սներ էր, եւ ուր իրեն լեզուակից եւ կրօնակից նմանեացն հետ կ'ապրէր: Ոհ, ինչպէս քաղցր եղած է անոր դարձը՝ յետ բազմամեայ զինուորութեան, հեռի եւ տարբէր քաղաքաց եւ բերդից մէջ, եւ երբեմն յետ օսար աշխարհներ այլ մտնելու բանակաց եւ պատերազմաց մէջ, յետ զանազան դիպուածներէ եւ վտանգներէ անցնելու. — կամ անոր՝ որ աւելի խաղաղական քաղդի հանդիպելով՝ կամ ուսմանց կամ վաճառաշահութեան կամ ծառայութեան պատճառաւ, կ'երթայ հեռաւոր աշխարհներ եւ քաղաքներ, զանազան սովորութիւններ, բարբէր, լեզուներ կու տեսնէ եւ կու ստանայ, եւ թէ այսպիսի թէ նիւթական շահերու ծրաբները կու բերէ այն քաղաքին կամ զեղին մէջ՝ ուր իր կենաց ամենէն առջի տարիները եւ դիպուածները անցած են: Ի՞նչ սքանչելի կ'երեւին այն քաղքին այն զեղին հին եւ մեծ շէնքերը. իր զուարձութեան դաշտերը եւ բլրիկները. իր խաղուց եւ իր փոքրիկ հասակացաց ընկերութեան տեղուանքը. այն սրբազան եւ հասարակաց ժողովարանները՝ ուր իր ծանօթից եւ ընկերաց հետ կ'երթար՝ եկեղեցւյ կամ քաղաքային տօն մը, հանդէս մը, պարտք մը կատարելու, եւ զուարձութեամբ ու միմիթարութեամբ դառնալու: Ինչ ծանրագին շէնք է այն շէնքը, այն տունը՝ ուր սներ ու մեծցեր էր, եւ մանաւանդ այն՝ ուր որ ծներ էր: ... Ո՞հ, աշխարհիս մէջ անկէ ցանկալի անկիւն կրնա՞յ ըլլալ. — եւս առաւել՝ եթէ ճանչցած այլ ըլլայ հոն իրեն ծնողը եւ հարազատներ. — եւ եւս առաւել՝ եթէ դեռ յոյս ունենայ զանոնք նորէն տեսնելու. — հապա թէ եւ դեռ տունը զգտած՝ գտնէ այն հարազատները, այն ծնողքը՝ որ ելեր զինքը դիմաւորելու եկեր են, եւ իբրեւ զիրար զրկերնուն վրայ առած՝ կու բերեն իրենց ընտանեկան վառարանին կամ սեղանին եզերը: ... Հոս միայն ընտանեկան եւ խնամեական քաղցրութիւն մը չէ. հայրենեաց զգացումն եւ սէր այլ կայ հոս, որ զրեթէ ոչ պակաս զգալի եւ ախործ կըլլար՝ նաև եթէ կենդանի յիշատակաց տեղ՝ միայն անկենդան յիշատակարաններ գտնէր. մանաւանդ եթէ անոնց մէջ ըլլայ եւ այն յիշատակարանը՝ որ միջոց մէ կենաց եւ մահու եւ անմահութեան. — Գերեզման մը: — Անշուշտ, եթէ կորսուած կամ պահուած ըլլար, բայց եւ կարելի ըլլար ստրկով գտնելու եւ գնելու, բարեկիրթ սիրտն ի պանդխսութենէ դարձած՝ ստածուածքին կէսն այլ կու տար ստանալու համար սիրելույն եւ ընտանւոյն գերեզմանը: ... Կրնա՞ր

արդեօք այնպէս անկիրք անկրօնք կարծրակուռ սիրտ մը զտուիլ՝ որ ըսէ. Ի՞նչ կ'ընես, ո՞վ երիտասարդ, մինչդեռ բաղդ աշխարհիս իր զարմանալեաց եւ ակնկալեաց դուռը կու բանայ քեզի, դու այդ բաղդին օժանդակ ստակդ այդպէս զուր կու վատնես, երկու կանգուն կոշտ հող մը, եւ քանի մը չոր ու պժգալի ուսկորներ գնելու, որոց վրայ չիկրնար մէկն նայիլ առանց զզուանաց: ... Աղօթենք, Հայկակ, որ այդպիսի ձայն մը քու եւ նմանեացդ ակընջին երբեք չհասնի: — Եղած անցած մարդկութեան ամենէն խոճալի թողած յիշատակն եւ նշխարն՝ արդարեւ իր ցանկալի եւ սրբազան բան չկայ երկրիս վրայ՝ այն՝ մարմնոյն հաղորդակից կամ արենակից ներկայ մարդու մը համար. եւ որչափ սիրելի են այն նշխարքն՝ այնքան եւ զանոնք պահող տեղն, հողավայրն, գերեզմանն. ըլլայ հոյակապ մահարձանօք շիրիմ մը, ըլլայ պարզ քար մը, կամ թէ բնաւ անքար տափակ հողն, քանի մը ծաղկով, կամ լոկ կանաչ խոտով պատած, եւ երկածիտիկ փայտով՝ սեւ խաչով մը նշանուած: — Ծընդեան տեղն կամ տնիկն, եւ նախնեաց գերեզմանն՝ մարդուս երկու հատիկ կէտերն են, որոց մէկուն վրայ պէտք է կեցընէ կարկինը՝ այն սիրտն՝ որ կուզէ ծրագրել սահման մը իրեն հայրենեացը, եթէ չիգիտեր ուրիշ սահման:

Կեանքերնիս արդարեւ կարձ ընթացք մէ երկու իշեւանատանց միջոց. առաջինն՝ օրոց, երկրորդն հողոց. կամ թէ կրնայ ըստուիլ՝ Ծնարան եւ Քնարան: Սակայն մարդ միթէ միայն ծնանելո՞ւ եւ մեռնելու համար եկած է յաշխարհ: — Ոչ. մարդու խոհուն եւ գործուն էակ է. թէ եւ քիչ բան կրնայ ընել եւ քիչ միջոցի մէջ, մէկ իշեւան մը ընթանալու չափ. — բայց այդ միջոցն, այդ ընթացքն, եւ մանաւանդ այդ գործքն է զիայրենիս բովանդակող: Եթէ գործն չըլլար՝ ոչ ծննդեան եւ ոչ մահու յիշատակք այնպէս սիրելի եւ սրտալի կըլլային մարդկան. կամ ըրած գործքերուն կամ յուսացուած ընելի գործոցն համար է՝ որ այնպէս սիրելի եւ ցանկալի են մեզ յիշատակք եւ գերեզմանք հանգուցելոց: Ուրեմն թէ եւ հայրենեաց կէտք եւ կենդրոնք կերեւին այդ ծնարանքն եւ քնարանքն, սակայն անոնմով կ'ենթադրուի գործոց յիշատակն, որ է բարոյական կեանք եւ մարդու եւ ազգի, որով եւ հայրենեաց իսկ: Ուրեմն աւելի կերպով մը հոն են հայրենիք՝ ուր որ մեր արենակիցք եւ լեզուակիցք գործեր են. եթէ ծննդեան եւ մահուան՝ դիպուածական եւ կերպով մակամայ յիշատակարանքն իսկ այնքան սիրելի կըլլան, ո՞րքան աւելի քննելի եւ փնտռելի են կենաց յիշատակարանքն՝ ուր ալ որ գործուած ըլլան, եթէ ի սեփական եւ եթէ յօտար երկրի: Վասն զի կրնայ ըլլայ որ մէկն քաղքի մը մէջ ծնած եւ մէկն փոխադրուած ըլլայ ուրիշ տեղ մը, հոն ապրած եւ գործած. յետոյ ուրիշ քաղաք մերթալով՝ հոն այլ մեռած. այսպէս այլ կրնան գտուիլ ժողովուրդը՝ որ երկրէ մը ծագեր են, հիմայ ուրիշ երկրի մէջ կու բնակին. բայց իրենց եւ իրենց նահապետաց միջին սերունդքն այլ շատ երկայն ատեն՝ ուրիշ երկիր մը բնակած ըլլան. այս միջին երկիրս կրնայ աւելի իրաւամբք միթենց հայրենիք ըստուիլ, կամ ինչպէս սովորութիւն է ասանկ առթից մէջ անուանել՝ երկրորդ հայրենիք: Ստոյգ է որ ուր երկրորդ եւ երրորդ հայրենիք ըլլան՝ կրնայ սիրտն տարակուսիլ եւ տարութերիլ. սակայն եւ այն ատեն հոն կու հանգչի՝ ուր որ աւելի գործոց յիշատակ գտնէ:

Ո՞քափ փափագելի, որչափ բարեբաստիկ է անոնց վիճակն՝ որ մէկ աչքով կու տեսնեն իրենց իջեւանին երկու հանգոյցներն ալ, ծնարանը եւ քնարանը, հանդերձ միջոցովն՝ որ կրնար ըսուիլ Գործարան: Ո՞քափ բարեբաղդ է, կըսեմ, այն ազգն՝ որ ի սկզբանէ ի վեր իր համալեզու նախնեաց երկրին մէջն է կեցեր. անկէց դուրս տեղ չիգտներ իր նահապետաց ծնարանը, եւ հոն կու տեսնէ անոնց քնարանը. ինչպէս առանձին մարդ մը՝ որ բնակի այն տունը՝ ուր իր հարքն եւ պապքն այլ բնակեր են, եւ պատրաստէ իր մարմնոյն վերջին հանգստարանը հոն՝ ուր որ այն հայրերն ու պապերն այլ կու հանգչին դարերով. ուր իրենց վրայ հովանացեալ ծառոյն փոքրիկ տերեւոց նման՝ որդիք զորդիս փոխանակելով՝ քանի մը կամ շատ ցեղեր իրարու ետեւէ ընկեր մնացեր են: Կրնանք նախանձելի սեպել երկրիս վրայ այդպիսի ազգի մը բաղդը, որ կու յայտնէ թէ կամ օտար բռնութիւններէ ազատ է մնացեր, կամ մանաւանդ՝ կրցեր է զինքը պաշտպանել անոնցմէ. իրեն նախնեաց աւանդը պահեր է անոնց նշխարացը քով. հայրենեաց զգացումն պէտք է որ շատ օրաւոր ըլլայ այն ազգին վրայ, ինչու որ աչքովն այլ կու տեսնէ անոնց յիշատակարանները, կու պտըտի անոնց չափած ասպարիզին մէջ, կու գործէ հոն՝ ուր անոնք գործեցին. — իր կենդրոնն եւ սահմանքն յայտնի են. հայրենեաց ամեն տեսակ իմաստքն այլ ամփոփուած են մէկ գծով բոլորած սահմանի մէջ. զիծ մը՝ որ եռանկեան մը պէս կու միացընէ իր եւ իր նախնեաց ծնարանին, քնարանին, զործարանին կէտերը: Կրնայ այնպիսին զգիտնալ իր ազգաբանութիւնը, իր հարց կարգաւ յաջորդութիւնը. բայց զիտէ որ հազար տարիով այլ առաջ իր նախահայրն՝ այն երկրին մէջ բնակեր է. հոն է եղեր իր բոլոր ազգատոհիմին նահապետն կամ ազգապետն այլ. եւ ինչպէս հիմայ իր համազգի ընկերներն են՝ որ այն գետինը կու մշակեն, այսպէս երկայն դարերով այլ առաջ՝ նոյն արիւն եւ նոյն լեզուն ունող ընկերակիցքն՝ նոյն հողէն նոյնպէս իրենց սնունդ կու հանեն եւ ի նոյն հող կու դառնան եղեր. — զիտէ որ այն մեծամեծ ծառերն՝ որոց տակ քանի մը հասակ զիրար յաջորդելով նստեր են, իրեն նախահարց տնկածներն են, որոնք նոյնպէս իրենց նախնեաց հինաւորց ձեռնատնկոց տակ խաղցեր եւ հանգչեր են. — այն ապառած լեռներն՝ իրենց կողերէն ընծայեր են իր քաղցին եւ աշխարիին ամենէն հին շէնքերուն նիւթն այլ, որոց ձարտարապետական ձեւն եւ արձանագրութիւնք՝ դեռ իր հիմակուան ոճն եւ լեզուն կու յիշեցընեն. — այն հին կամուրջը՝ վայրենի ձորակի մը վրայ ձգուած՝ իր գեղին քանի մը երջանիկ նահապետաց ձգածն է. — այն մեծամեծ եւ հասարակաց կրօնից շէնքերն՝ իր նախնեաց բարեպաշտութեան եւ մեծազործութեան յիշատակարաններն են. — այն բարձր եւ քանդակազարդ կամարքն եւ կոթողքն՝ իրեն նախնեաց քաջութեան ցուցակքն են եւ յորդորքն անոնց նմանելու. — այն դաշտերն՝ ուր երբեմն պատերազմաց դրօշք բարձրացան եւ երբեմն ընկան իրենց դրօշակրաց եւ անոնց ետեւէն գացողաց հետ, ուր երբեմն յաղթութեան թմրուկքն բումբեցին, երբեմն յաղթուելու եւ ետք քաշուելու սրտակտոր փողն հնչեց, այն ամենն այլ իր նախնեաց թէ՝ արեամբք թէ՝ քրտամբք ոռոգուեր են: Եթէ խնտայ հոն եւ եթէ լայ՝ անցեալ յիշատակաց համեմատ,, խնտումն այլ՝ լացն այլ՝ ոչ միայն սիրով են, այլ եւ փառօք. վասն զի քաջութեամբ կոռուիլն եւ պաշտպանելն աւելի արժանաւոր է՝ քան յաղթող

գտնուիլն. միշտ փառք ու պարծանք է իր երկիրն եւ իր ազգը սեփական լեզուաւ եւ օրինօք պահելն. — ունենայ յատուկ եւ բնիկ լեզու մը, սահման մը, քաղաքավարութիւն մը, ծէս մը, եւ յիշատակարաններ, որոնց համար բարեկամ բարեկամի հետ խօսելով կարենան ըսել. մէրը. այս կատարեալ հայրենիք է, երկրիս որ կողմն այլ որ ըլլայ, ինչ դիրք այլ որ ունենայ:

Բ

Այս վերջի անդրադարձ մտածութիւնս այլ ըրի, Հայկակ, յիշեցընելու համար մեծ խնդիր մը կամ իմաստ մը, որ կու զանազանէ զիայրենիս, որով եւ զիայրենասէրս, ըստ բնական դրից երկրին: Իրաւ է որ ով որ վերը յիշած յատկութեանց համար կրնայ իմ ըսել երկրին, անոր համար միշտ գեղեցիկ է հայրենիքն. սակայն երբ մէկն, մանաւանդ երրորդ անձ մը, երկու երկիր իրարու հետ բաղդատէ իբրեւ բնազնին եւ բանաքնին, ի հարկէ կերպ կերպ զանազանութիւններ կու գտնէ անոնց մէջ, եւ ըստ այնմ անոնց բնակչաց բնաւորութիւնն այլ յարմարած. իրենց բնական կազմուածքն սկսեալ մինչեւ ի բարոյական բերմունս. եւ ըստ կերպարանաց ու հանգամանաց երկրին՝ անոր վրայ ունեցած սէրն կամ համարումն այլ կը կերպարուիին: Յայտնի է ամենուն թէ ի նշ ազդեցութիւն ունին Կլիմայք՝ տեղացեաց վրայ. ինչպէս՝ սաստիկ տաք կամ ցուրտ երկրի բնակիչք՝ տկար եւ ջրլատեալ կըլլան. ինչպէս՝ բարեխառն կլիմայից բնակիչք՝ աւելի բարեկեցիկք, բարեբնոյթք եւ կիրթք. չափաւոր ցրտութեան տակ եղողք աւելի ժիր կըլլան. չափաւոր տաքութեան տակ եղողքն այլ՝ աւելի զուարթ եւ զրոսասէր, ինչպէս Գաղղիացին. միզամած երկրի բնակիչք՝ իրենց վարուց վրայ այլ միզային քող մը կերեւցընեն, մելամաղձ եւ ծանրաբարոյ կըլլան, ինչպէս Անգղիացին եւ Հոլլանտացին: Այսպէս եւ զուցէ այլ աւելի, երկրին կազմուածքն եւ զիրքն ունին տպաւորութիւն ի վերայ բնակչացն: Թաթարիստանի ծովանման չոր անապատաց բնակիչքն, եւ Եւրոպիոյ կամ Ամերիկոյ հարաւային կողմանց բարեբոյս դաշտաց բնակիչքն՝ հարկ է որ տարբեր բնաւորութիւն ունենան. մէկն միշտ գետինը փորելով հոն կենայ, մէկայլն անդադար լերկ ու մէրկ երկրին վրայ սահելով անցնի կամ ման զայ իր հոտերով եւ երամակներով՝ անոնց ճարակ գտնելու համար. մէկն անասուն եւ շինասէր, մէկալն անտուն եւ շինաւեր: — Զուիցերաց լեռնաշատ եւ լճաշատ եւ նկարակերպ բարձանց եւ հովտաց բնակիչն՝ ի հարկէ պէտք է զմայի իր հայրենեաց բնական գեղեցկութեան վրայ, որ ամենէն տիսուր եղանակի մէջ այլ իր շնորհքն ունի, ո՞րչափ եւս աւելի լաւ եղանակին մէջ. զարմանք չէ ուրեմն որ երբ օտարութեան մէջ իր ազգային երգը լսէ եւ հայրենեաց պատկերը իր վառվուն գոյներովը նկարուի մտացն առջեւ, բոլոր սրտով թունդ ելնէ եւ գրեթէ հիւանդանայ եւ հայի հայրենեացը կարօտով: Յունաց եւ Իտալացոց այնչափ գերազանցութեան ի գեղարուեստու՝ առաջին վարպետ եղած է իրենց հայրենի երկրին բնութիւնն, բարեխառն կլիմայն, դալար բուսաբերութիւն, զանազանութիւն կամ ելեւէջք դրից, եւ ծովն. — ծո՛վն, այն ծեր եւ ալէզարդ մեծ վարժապետն՝ որ իր ահեղ ձայներէն աւելի՝ իր կերպ ու կերպ ծփանոքն ցամաքին կերպ ու կերպ ափանց եւ ծոցից վրայ, շատ զարմանալի բաներ ազդած է եւ կազդէ Յունի մը, Վենետիկեցւոյ մը, Անգղիացւոյ մը,

Բրետոնի մը, եւ որ եւ է ազգի՝ որոյ երկիրն բաղդաւոր եղեր է գոնէ իր եզերաց չափաւոր մաս մը մահկաձեւ կամ աղեղնաձեւ տարածելու ի խաղ վի կոիւ կապուտակ կոհակներուն: Ժողովուրդ մը որ ունի հրուանդաններ՝ դիտելու այն անսպառ ալեաց զրուանքը, եւ անոնց երեսէն հովով կամ հրով հրուած եկող եւ զացող քալուկ տուները (նաւերը)` աշխարհք աշխարհք հեռաւոր կողմերու լուրեր եւ բերքեր տարութերելով, այնպիսի ժողովուրդ՝ չիկրնար ապուշ մէկ մըլլալ: Բայց եթէ ծովն բոլորովին ծրագրելով զԱնգդիա՝ կու տայ անոր բնակչաց ծովապետութեան պատիւն եւ գոռողութիւն, կամ Յունաստանի կղզեաց մէջ կոտըրտուելով կու տայ անոր բնակչաց աշխոյժ եւ ժրութիւն, միանգամայն եւ պարծիլ մը իրենց ափանց վրայ. գեղեցիկ եւ հովանաւոր դաշտերն այլ, բարձր բարձր եւ զով լեռներն այլ՝ կու տան իրենց բնակչաց ոչ պակաս զուարձութիւն եւ պարծանք: Ինչուան ժայռոտ տեղերու բնակիչքն՝ այն բնութեան ամենէն անարուեստ կերպարանաց վրայ այլ կու գտնեն զարմանալի ձևեր եւ տեսքեր, որով կու զմայլին եւ կու պարծին իրենց հայրենեաց վրայ: ... Բայց գուցէ չեն այլ կրնար ծածկել՝ այն չոր ու խոժոր արարածոց առթած կերպ մը չոր տպաւրութիւնն այլ՝ որ իրենց բարուց եւ շարժմանց վրայ կ'ազդուի:

Եթէ այսպիսի զիրք երկրի՝ զոր բնութիւնն միայն իր անզգայ ձեռքերով ձեւացուցեր է, այսքան ազդեցութիւն ունին ազգաց բարուց եւ զգացման վրայ, ո՞քան եւս առաւել զօրաւոր եւ զանազան կըլլան հայրենեաց ազդեցութիւնք ի ժողովուրդն՝ որոց երկրին վրայ բնականին հետ ձեռագործ եւ պատմական յիշատակարանք այլ երեւին ցեղուցեղ: Երբոր մէկն օրերով քալելով համազգեաց երկրի մը սահմանաց մէջ՝ տեսնէ լերանց եւ բլրոց վրայ հնացեալ եւ երբեմն կիսաւեր բերդեր եւ դղեակներ, հաստամուր պարսպով քաղաքներ, հին եւ մեծ պալատներ, բանուկ ձամբաներ եւ կամուրջներ, մեծամեծ հասարակաց շէնքեր, փայլուն կամ մամռապատ կամարներ, իրենց տակ թաղուածներուն պէս հնացեալ գերեզմաններ, հանդերձ նոր եւ պայծառ շէնքերով, եւ ժամանակին զարգացման համեմատ օգտակար եւ շահաւետ գործարաններ, կրթարաններ, ժողովարաններ, հանդիսի եւ զրուանաց տեղեր, քաղաքական եւ զինուորական հրապարակներ, եւ այլն, եւ այլն. եւ այս ամենուն համար կարենայ ըսել թէ իմ համալեզու նախնեաց ձեռագործք են, որոց ումանց վրայէն երկայն դարեր այլ անցեր են, եւ գուցէ հազարաւոր տարիներու յիշատակարանք այլ կամ անոնց մէջ. ի՞նչպէս սիրտն կուտի կընդլայնի, կու բարձրանայ, կու խաղայ եւ կու հանգչի ծովին մէջ. ի՞նչ օրինաւոր պարծանօք եւ զրեթէ հպարտութեամբ մը կրնայ ըսել՝ թէ ասոնք իմ հայրենեաց են, ասիկայ իմ հայրենիք է. եւ թէ յիշատակ ժամանակաց հետէ միշտ մեր ազգն այս երկրիս եւ այս շէնքերուս տակ բնակեր է. ասիկայ մեր հայրենական կալուածն է զոր սէփական օրինօք եւ քաղաքավարութեամբ պահեր են նախնիքս իր իին սահմանաց մէջ, ի միջի ուրիշ սահմանաց եւ ազգաց: — Ո՞հ, արդարեւ ատիկայ կատարեալ եւ նախանձելի հայրենիք է. ատիկայ ընդարձակ հասարակաց բնիկ տուն մէ, որ ամեն համազգի մարդու մասնաւոր տուներ իր մէջ կու բովանդակէ. ատիկայ ամեն կերպ զօրաւոր սէր եւ զմայլումն կ'ազդէ բնակչին վրայ. այդ է որ զգացուցեր եւ ազդեր է այն ամենայն հրաշալի հայրենասիրութեան կրքերը, այն աշխատութիւնները, համբերութիւնները,

քաջութիւնները, եւ ինչուան կենսանուէր զոհերը, երբեմն միայնակ, երբեմն ընկերակցօք եւ երբեմն բովանդակ բանակներով. զոր հոչակեր են պատմիչք, քերդողը եւ ձարտար արուեստաւորք. եւ որոց վրայ կու զարմանան ընթերցողը եւ լսողը՝ նաև յետ երկար դարուց անցնելու, եւ կու պարծին անոնց յետին համազգի թռոանց թռունքն այլ: ... Աշխարհք չիկրնար այսուհետեւ մոռնալ 8000 տարուան Տրոյիոյ առման դէպքը, եւ ոչ 2400 տարուան Սալամինայ եւ Թերմոպիլիի յիշատակները, որոց վրայ միշտ պիտի պարծին ո՛քափ ատեն որ գտնուի Յոյն մը: Այսպիսի յիշատակը երկրաւոր յաւիտենականութիւն մ'են, ազդու եւ սիրուն: Ասոնց նման քիչ շատ ուրիշ ազգեր այլ ունին իրենց սեփական եւ սիրուն յիշատակներ, որ իրենց տեսողութեան հետ պիտի հնանան, եւ աւելի քան զգինի եւ զբարեկամութիւն հնացեալ՝ հին ախորժ յիշատակքն զօրաւոր եւ քաղցր են մարդկան, եւ հասարակաց հաւասար վայելելի ամեն ժամանակ: ... Ո՞հ, երբ այսպիսի յիշատակաց վրայ շարժի գրիչն, չիկրնար գոնէ կայծեր չցատքեցընել. պատմիչն յանկարծ վիպասան կըլլայ, բանադատն՝ բանաստեղծ: Հայրենեաց հրեղէն հոսանքէն չհալող սիրտն՝ շատ ապառում շատ այլանդակ եւ այլանիւթ պիտի ըլլայ: ... Վա յ այդպիսի հրեշին. Երկիր կու հալածէ զանիկայ, երկինք չիկրնար ընդունիլ սիրտ մը՝ որ այնքան կարծր գտուած ըլլայ երկրի վրայ. անհնար է որ հայրենատեաց մը եւ լոկ անհայրենասէր մը՝ առաքինի ըլլայ, թող թէ սուրբ: Երկնից պատգամ է թէ ընկերը չսիրողն՝ չիկրնար զԱստուած սիրել. հապա բոլոր ընկերները բովանդակող հայրենիքը չսիրողն՝ ի հնչպէս սիրէ ամեն սիրոյ կենդրոն եւ շտեմարան հանդերձեալ բնակարանն մաքուր հոգոց: ...

Գ

Բայց բաւական պտըտեցանք կարծեմ, Հայկակ, հայրենիք քննելու եւ տեսնելու. դառնանք փնտունք մեր սեփական հայրենիքն ալ: — Միթէ չկա՞յ յ մէկ Հայ հայրենիք մայլ. միթէ չունի՞ Հայն իր Հայաստանը: ... Ո՞ւր է այս հայրենիքս, ո՞ւր է այն աշխարհն: ... Ի՞նչ դիւրին եւ ինչ դժար պատասխանի. ո՛քափ քաղցր եւ որչափ դառն յիշատակք: Եթէ առաջին տեսութեամբ ամեն մարդու ծնած, սնած, ապրած տեղն իրեն հայրենիք սեպեմք, ո՛քափ օտար եւ իրարմէ հեռու տեղուանք պիտի ըլլան Հայոց հայրենիքն: Եւրոպայի արեւելեան եզերքներէն մինչեւ յովկիական Ճեաւա կղզին, Ներոսի ափունքներէն մինչեւ ի Վոլկայի բերանը, անձմեռն Միջագետաց խորերէն մինչեւ յանամառն Ֆինլանտիոյ դաշտերը՝ կու գտուին, կու բնակին Հայ ընտանիք եւ ընկերութիւնք: — Ո՞ւր է անոնց հայրենիքն. միթէ ամեն մէկուն իր ծննդեան տէ դն է՝ որ այնքան կու տարբերի մէկալներուն ծննդեան տեղէն՝ որչափ ամենէն աննման աշխարհք իրարմէ. ի հնչպէս կրնան Հայք մէկ հայրենիք մունենալ: ... Պէտք է որ այդքան ցրուած եւ ցանուած համազգիքը միայն զաղթական սեպենք, օտարատունկ բոյսեր եւ ոչ բնիկ: Ազգին հայրենիքը փնտուելու է այն տեղուանքը՝ ուր աւելի բազմութիւն եւ իրարու մօտ կու բնակին. թէպէտ այս այլ մեր ազգին համար շատ դիւրին ճամբայ չէ. որովհետեւ բաւական մօտիկ բնակութեամբ այլ՝ դեռ շատ ընդարձակ եւ անհուն երկրի երես սփռած կու տեսնեմք մեր ազգը, որ չէր կրնար այնքան տեղ բռնել իր համալեզու եւ համարիւն անհավատներով, բայց եթէ ըլլար

Չինաց պէս բազմածին աճեցեալ ազգ մը. վասն զի գրեթէ Պարսից ծոցէն սկսեալ ի հարաւոյ արեւմտից՝ 10—20 աստիճան աշխարհագրական լայնութեամբ ինչուան յԱղրիական ծով ձգուած երկիրներու մէջ դէպ ի հիւսիս արեւմտից՝ ցանցառ կամ խիտ բնակութեամբ կերեւին մեր համազգիք, երբեմն նեղ եւ երբեմն լայն՝ բայց գրեթէ անընդհատ գօտույ մը պէս: Սակայ այս դեռ շատ ընդարձակ միջոցին երկու ծայրերն այլ թողլով, (ուր աւելի ցանցառ եւ ցրուած է հայութիւնն), պէտք է մէջտեղուանքն՝ (ուր աւելի խիտ եւ մօտիկ է բնակութիւննին) փնտոենք մեր հայրենիքը, եւ յիրաւի կու տեսնեմք որ ազգերնուս բազմութիւնն կու բնակի վերին Եփրատ գետոյն երկու կողմերը, աջ՝ կամ արեւմտեան կողմէն՝ մինչեւ Ալիս (Գրզրլըրմաք) գետոյն եզերքը, ձախ կողմէն՝ կամ արեւելքէն՝ մինչեւ ի Կուր գետ, կամ այլ անդին մինչեւ ի Կասպից ծով. հիւսիսն այլ մինչեւ ի Կովկաս, հարաւէն մինչեւ յանապատն Միջագետաց: Այս վերջի միջոցս այլ դեռ բաւական ընդարձակ է մեր ազգին համար, ոչ միայն լստ հիմակուան վիճակին, այլ եւ լստ հին ատենի. ուրեմն եթէ ասոր այլ չորս սահմաններն ամփոփեմք՝ կրնամք տեսնել չափավոր երկիր մը՝ յիշեալ գետոյն (Եփրատայ) երկու կողմը, որոց մէկն (աջակողմեանն) ըլլայ Փոքր Հայք, միւսն Մեծ Հայք, ասոնք, եւ մանաւանդ ետքինս այս է բուն Հայաստան, հոն է մեր հայրենիքն. թէ եւ այսօրուան օրս, աւա՞ն, ամեն աշխարհացոյցք այս մեզի ցանկայի անուամբ չեն նշանակեր այն երկիրը, այլ անոր քանի մը նահանգաց եւ գաւառաց անուամբք, կամ նոր եւ օտար անուններով:

Թողլով պատճառները եւ դէպքերը քննելու կամ յիշելու, վկայենք որ ազգերնուս մէկ մեծ մաս մը հիմայ իր բնիկ եւ սեփական հայրենեաց սահմաններէն դուրս տեղ կու բնակի կամ հաստատուած է. բայց դեռ մեծագոյն մաս միր նախնեաց բնիկ երկրին մէջ է, որ է Մեծ Հայք, կամ անոր շատ մօտ տեղ, ինչպէս են Փոքր Հայք, Կովկաս եւ Կիւլիկիա. այս ետքինս թէ եւ հեռագոյն քան զբուն Փոքր Հայս, բայց աւելի Հայկական հայրենի երկիր դարձեր է. վասն զի հոս աւելի կեղրոնացեր է Հայութիւնն իր սեփական երինօքն, տիրութեամբն, լեզուաւ եւ սեփական յատկութեամբք, որոց նշանք կու մնան իր ձեռագործ եւ ձեռագիր ազգային յիշատակարանքն:

Դ

Ազգային յիշատակարանք. ասոնք են բնիկ նշանք հայրենեաց. ասոնք են իւրաքանչիւր ազգի հայրենեաց ամենէն ազդու եւ զօրաւոր արձանագրութիւնք, միանգամայն եւ ամենէն սիրելի եւ սրտառուչ բաներ երկրիս վրայ: Կրնամք ուրեմն մենք Հայրս այլ, յետ արտասուելու մեր անցեալ կամ կորուսեալ երկայն ինքնակացութեանը եւ բազմակերպ յիշատակաց վրայ, (որք 3000 տարի մը հանդիպեցան այն մի եւ նոյն երկրին վրայ՝ զոր բնիկը եւ օտարք միշտ կանուանէին Հայաստան եւ Արմենիա), կրնամք, կըսեմ, դեռ հիմայ այլ միսիթարուիլ՝ որ այս ցան եւ ցիր ազգերնուս գոնէ կէսն դեռ իր հին եւ ամենահին հարանց հողուն վրայ կու բնակի, կու բանի եւ կու հանգչի, անոնց նշխարեալ ոսկերաց քով իրեններն այլ աւանդելով. — եւ կրնայ դեռ յետ այնքան ասպատակութեանց եւ աւերանաց՝ որ թերեւս ամեն

աշխարհի աւելի իր երկրին վրայ եղան, կրնայ դեռ իր նախնի տիրագլուխ նախնեաց հնացեալ եւ կիսաքանդ յիշատակարանները տեսնել . – կրնայ ճանչնալ այն տեղուանքը՝ ուր իր համարին եւ համալեզու առաքինեաց եւ քաջաց գործը եւ արդիւնքն կատարեցան, որք ի զիր անցան եւ դարուց ի դար կու պատմին եւ պիտի պատմին: Կրնամք եւ մենք հեռաւորք եւ մերձաւորք՝ միմիթարուիլ եւ օգտուիլ այն յիշատակարաններով եւ յիշատակներով, զոր եթէ ժամանակն մէկ կողմէն կու ջանայ աւելի հնացընել եւ մոռացընել, մէկ այլ կողմէն դիւրութիւնք նոյն ժամանակի, արուեստք, գիտութիւնք, ջանք եւ կրթութիւն՝ աւելի կու յայտնեն, կու նորոգեն, կենդանացընեն: Զանոնք փնտուելով եւ քննելով՝ կու ստիպուինք անզամ մայլ վկայել մեր անաշառ պատմահօր հետ (Խորեն. Ա. Գ.), որ թէպէտ եւ հիմայ փոքր ազգ մենք, տկար եւ օտարի իշխանութեան տակ ընկած, սակայն բազում գործք, արութեան գտանին գործեալ եւ ի մերում աշխարհիս: Գործք արութեան են՝ քաջութիւն հոգույ եւ սրտի եւ ձեռաց. արդիւնք առաքինութեան եւ կտրճութեան: Այն, այն. հայրենեաց ամենէն հզօր հրապոյրքն են այսպիսի գործոց յիշատակք, եթէ անոնց նիւթական յուշարարքն կամ արձանքն մնացած ըլլան եւ եթէ չըլլան. ասոնք են տեսարանին զիսաւոր պատկերքն: Եւ եթէ այն պատկերաց հետ ենթակայքն եւ շրջանակքն այլ համեմատ եւ գեղեցիկ ըլլան՝ ի հարկէ բոլոր տեսարանն այլ աւելի գեղեցիկ կերեւի. այսինքն, եթէ այն գործոց հետ՝ տեղն ու դիրքն այլ ի բնէ վայելուց ըլլան՝ հայրենիք կրկին քաղցր եւ ցանկալի կըլլայ: — Արդ այս տեսութեամբ այլ՝ մեր հայրենիքն Հայաստան՝ կրնայ շատ չնախանձիլ ուրիշ աշխարհաց, այլ եւ շատերու նախանձելի ըլլալ. վասն զի բնութիւնն կամ տէրն բնութեան՝ շատ գեղեցկութեամբ եւ հարստութեամբ զարդարեր է զայն. զոր օր մը յատուկ համառօտ բնագրութեամբ մը կուզեմ քեզի նկարագրել: Հայկակ: Իսկ եթէ այս բնական եւ ազգային տեսարանաց հետ նկատենք մեր հայրենեաց վրայ համաշխարհական երեւոյթներ այլ, այսինքն անանկ դէպքէր, որ կամ բոլոր աշխարհիս կամ շատ ազգաց պատմութեանն այլ կու վերաբերին, կարծեմ թէ քիչ երկիր կրնայ մեր հայրենեաց հետ բաղդատուիլ, եւ կամ ոչ մէկն այլ հաւասարիլ այն երկրին, ուր հասարակաց կամ հաւանագոյն ծանօթութիւնն՝ կընդունի զրբախտն, այսինքն մարդկութեան ծագումը. – տապանին հանգըստեան տեղը, այսինքն երկրորդ անզամ մարդկութեան ծագիլ եւ ծաւալիլը. — աձեցեալ մարդկութեան ծագիլ եւ ծաւալիլը. — աձեցեալ մարդկութեան առաջին անզամ ցրուիլն անկէց, եւ դարձեալ ի Բաբելոնէ ցրուելոց շատերուն նորեկն կամ բնակարան կամ անցարան եւ իբրեւ կարաւանատուն մըլլալն. կրնամք ըսել թէ հիմնակուան զարմանալի Եւրոպիոյ մէծ մասն այլ Հայաստանէն անցեր է. անոր ազգաց շատ նահապետքն կամ զաղթականաց զիսաւորք՝ մեր աշխարհքէն ելեր կամ անցեր են յարեւմուտս եւ ումանք դէպ ի հիւսիս: Այն, Հայկակ, դարձեալ կու կրկնեմ, որ թէ բնական, թէ ազգային եւ թէ համաշխարհական տեսութեամբք՝ շատ նշանաւոր երկիր մէ Հայաստան. եւ ըստ այս տեսութեան՝ կերպով մեռապատիկ կընդարձակի մեր հայրենիքն, որ արդէն իսկ բաւական ընդարձակ էր թէ՝ իր սահմաններովն եւ թէ մեր պատմական տեսողութեամբն, որ կու սկըսի ամենէն իին ազգաց պատմութեան հետ. եւ իր ինքնազլիսութիւնը կամ երկրատիրութիւնը կորուսանելու երկար միջոցն այլ՝

դեռ փոքրագոյն մաս մէ հայութեան կենաց ի վերայ երկրի: Եւ արդ այս ամենս՝ անզամ մայլ կու հաստատեն՝ թէ շատ գործք եղած են ի Հայաստան, շատ յիշատակներ պիտի ունենայ մեր հայրենիքն: ...

Ե

Արդ ի՞նչ պիտի ըլլայ ուրեմն, ով Հայկակ, այնքան գործոց եւ յիշատակաց դիմաց այս իմ քեզի ընծայածս – ՅՈՒՇԻԿՔ ՀԱՅՐԵՆԵԱՅ ՀԱՅՈՅ: Եթէ դիպուածոց բազմութեան հետ համեմատենք, արդարեւ հազարէն մէկ բիւրէն երկութ են. եթէ գործոց գերազանցութեան հետ, կու փութամ վկայելու՝ որ եւ յայսմ մասին ամենէն ընտիր կամ ցանկալի բաներն չեն այս քանի մը տասնեակ պատմածքս, զոր ըստ դիպաց իմն կամ ըստ աւուր պատշաճի՝ յիշեր եմ. եւ եթէ զրուցուածիս ոճոյն եւ ձեւոյն նայիս, այն այլ շատ հեղ ըստ զանազան աւուրց կրից կամ ախորժից ըսած եմ, առանց աւելի արժանաւոր ոճի եւ ձեւի մը մտցընելու ըսածս. մանաւանդ որ ի սկզբան չէի մտածեր առանձին զրբով մամփոփելու եւ հրատարակելու. եւս առաւել որ մեր ռամկական լեզուով խօսած եմ, որ թէ եւ քեզի աւելի դիւրահասկանալի եւ ախորժելի է, Հայկակ, բայց ինծի՝ որ աւելի խոր զզացեր եմ հայրենեացս կիրքը՝ քան թէ բացատրեր, — ինծի՝ որ զպատմութիւն հնութեան մէջ յուզելով մեր նախնիքը մեզմէ շատ աւելի մեծահասակ տեսեր եմ, — ինծի, իմ զզացմանս՝ արդարեւ այս աշխարհիկ լեզուս՝ շատ պզտիկ շատ ցած շատ անբաւական եկած է. ըսեմ նաեւ՝ թէ եւ շատ օտարացեալ եւ այլազգացեալ ի բնիկ հայկական ոճոյ, որ ամենէն աւելի հաճոյն էր ինծի. այնպէս կերեւի ինծի՝ թէ մեծ կրակ մը փոտած քորչերով ծրարել կուզեմ, երբ այն իմ հին եւ սրբազան հայրենեացս հրեղէն յիշատակները՝ այսպիսի խղճուկ լեզուով կաւանդեմ, թողլով իր վսեմական գրոց լեզուն: Սակայն այս խօսքերս իսկ կու յայտնեն՝ որ իմ սրտիս զուարձութենէն աւելի քու եւ քու նմանեացդ օգուտը դիտեր եմ, Հայկակ. եթէ կարենայի եւ ուզենայի Նարեկացւոյ թոռուցիկ եւ հրաթափ լեզուով մը վիպասանել, զուցէ քիչ մաւելի սիրտս կու զովանար կու հանգչեր. բայց անշուշտ առ այժմ քիշերու հասկանալի պիտի ըլլայի, եւ շատերու անօգուտ. եթէ կրնամ դեռ յուսալ՝ որ զոնէ քիշերու այլ օգտակար ըլլամ, ինչպէս որ փափագեցայ այս քանի մը պարապոյ ժամերուս զրոյցքը հրատարակելով, որով երբեմն ուզեր էի այն հայրենեաց սրբազան զզացման մեծ վառարանէն մէկ երկու կայծեր քափել ի սիրտ քո, Հայկակ, եւ քեզի նման հայազգի համբակաց: Եւ ասոր համար՝ որպէս զի չկարծուիմ թէ մեր հին եւ մեծ հայրենեաց զանազան անցքերը ուզած ըլլամ բովանդակել գրքուկով մը, շիամարձակեցայ զանոնք յիշատակք անզամ անուանել, այլ միայն Յուշիկք: Յուշիկք միայն են ասոնք՝ համեմատութեամբ յիշատակաց շատութեան եւ մեծութեան. Յուշիկք են նաեւ նկատմամբ այն յուսոյ եւ փափագանաց՝ որ կու պահանջէին երկար եւ ճոխաբար խօսիլ եւ լսել անոնց վրայօք, որոնցմէ՝ ժամանակն անստոյդ՝ եւ ինծի համար արդէն յառաջացեալ՝ թերեւս պիտի չթողու որ քեզի կարենամ աւանդել աւելի կատարեալ քան մը քան սոյն այս անկատար ՅՈՒՇԻԿՔ ՀԱՅՐԵՆԵԱՅ ՀԱՅՈՅ:

Բ. Բնախօսութիւն Հայաստան աշխարհի

ԱՐԴ որովհետեւ կուզես, Հայկակ, որ երբեմն ձմերուան իրիկունները ախորժաբեր կարմիր կրակարանին քով, եւ երբեմն լաւ եղանակին՝ ցորեկը ժուռ զալով բաց օդոյ եւ բնութեան մէջ, մեր Հայ հայրենեաց դիպուածոց եւ հանգամանաց մէկ քանին յիշենք. երբեմն ըստ աւուր պատշաճի, այսինքն օրուան տարեդարձ յիշատակը պատմելով, եւ երբեմն ըստ կամաց եւ հաճոյից ընտրելով նիւթ մը. հարկաւոր կու սեպեմ այս առաջին անգամ մեր հայրենեաց բնախօսութիւն մընել. ի հարկէ մեր երեկոյեան ժամերուն համեմատ՝ համառուելով եւ ամփոփելով անանկ նկարագիր մը՝ որ կրնար շատ յերկարի, եթէ մենք այլ աւելի երկար ժամանակ ունենայինք՝ մեր աշխարհին անցեալ պատմութիւնը եւ ներկայ բնութիւնը քննելու:

Ա.

Մեր Հայաստան աշխարհին ընդհանուր կերպարանքը շատ նշանաւոր երեւոյթներ կընծայեն մեզի, Հայկակ. եւ մէկ խօսքով ըսելով, Հայաստան ընդդիմակներու երկիր մէ գերազանց աստիճանի, որք քիչ ազդեցութիւն չեն ըներ իր բնակչաց բարուցը վրայ: Աշխարհագրական դրիցը պատճառաւ՝ Հայաստանի կլիման է ամենաբարեխառն, ամենաքաղցր, հաւասար Խտալիոյ, Յունաստանի, Սպանիոյ, Ասորեան կղզեաց. բայց ունի խատաշունչ ցուրտ՝ բեւեռային շրջանակաց նման, եւ հեղձուցիչ տաք՝ արեւադարձից: Եւ այս հակառակաց պատճառն է իր դրից բարձրութիւնը ծովու երեսէն: Վասն զի մինչ մէկ կողմանէ Եւրոպիոյ շատ լերանց բարձրաբերձ գագաթունքն չեն հասնիր այն բազմամարդ ու մշակեալ տափից բարձրութեանը, ուսկից Եփրատ, Տիգրիս, Կուր եւ Արածանի սկիզբն կառնուն իրենց արծաթափայլ ջրոցը, եւ մինչ Սեմբլոնի, Կենիսոսի, Ս. Կոթարտոսի համբաւաւոր լեռնանցքն ստորեւ են Սեւանայ լճին ջրոց կապուտակ երեսէն, որուն շրջակայքն հարիւրաւոր գիւղօրէք միշտ բազմամարդ բնակչօք լի են. միւս կողմանէ քանի մը մասունք մեր հայրենեաց՝ ոչ միայն կիշնեն հարթ հաւասար մինչեւ ծովուն մակերեւոյթը, այլ նաեւ ստորեւ են քան զայն, ինչպէս Կասպից ծովունքն, ուր կը խառնուի Հայաստանի բնական մակարդակն՝ 25 մեղր ցած են քան զմակերեւոյթ Սեաւ ծւլու եւ Ովկիանու: Ասկէ առաջ կու զան այն Հակադիմութիւնքն եւ այն փոխադարձ խաղերն երկու հակառակ եղանակաց, որոնց մէկն՝ երբեմն կը հալեցունէ, կըսեն, իր հրացայտ ճառագայթներովը Տիգրանակերտի գմբեթաց կապարը, մինչդեռ մէկալն վեց ամիս կը սփոք իր սպիտակ պատանքը երկրին մեծագոյն մասին երեսը, եւ կիշեցունէ զուգախառնութիւնը 26 Ռ. զրոյէն վար: Այսպիսի ատեն կարաւաններն հետերնին կառնուն թանձր մուշտակներ, կտրելու անցնելու համար ձեան ու սառուցի խաւերուն տակ պնդացած լճերը ու գետերը, որով չեն զանազանուիր ձորն ի դաշտէն: Երջանիկ են այն յանդուզն ճանապարհորդներն՝ եթէ կարենան ազատիլ հիւսերէն եւ ձեան փոթորիկներէն, որ շատ անգամ կը թաղեն ամբողջ կարաւաններ: Այսպիսի դիպաց մէջ փրկութեան վերջին յոյսն, ըստ վկայութեան Ստրաբոնի, եր երկայն ձող մը, զոր ձեան տակ թաղուտող թշուառն կը զանար ցցելու իր սառնեղէն բանտին

կամարէն դուրս՝ իբրեւ նշան բարախուն կենացը, որ ազատարարի մը կը սպասէր: Այս կերպով ազատեցաւ արքայն Սանատրուկ երեխայութեան ատեն, յետ մնալու երեք օր ստնտուին գիրկը կապուած ձինեղէն բանսին մէջ. իր թռոն, Տիրան, թշուառագոյն քան զինքն, հոն կորսընցուց կեանքը յետ թագաւորելու 20 տարի: Օգտակար ձիգն էր եւ պատուաւոր պաշտօն մը՝ մեր արշակունի թագաւորաց ատեն՝ արքունի ոստիկանութիւնն ձեանց, յորմէ կառնուր իր անունը մեր ազնուական ընտանեացը եւ կամ նախարարութեանց մէկն, եւ կըսուէր Զիւնական:

Ճանապարհորդաց ապահովութեանն համար պանդոկներ կամ կայանք կը հաստատուէին յաճախիեալ եւ վտանգաւոր ճանապարհաց եւ անցից վրայ. ինչպէս են, բաց յայլոց, Ռահկայի ձորոյն Խաները, ընդ մէջ Բաղիջու եւ Խլաթայ: Այս հայկական ձմեռն, ինչպէս կանուանէ մէծն Ոսկեբերան, որ անձամբ փորձեց անոր խստութիւնը, շատ անզամ ահ տուաւ աշխարհակալաց. եւ առակ եղած է իին պատմչաց եւ քերդողաց մէջ, Քսենտփոնէն սկսեալ մինչեւ ի բիւզանդացի ժամանակագիրներն: Մեր օրերն բնապատում ճանապարհորդք ստուգեցին որ Էրզիոռումի ձմեռն աւելի նուազ խիստ չէ՝ քան մէծին Ս. Բենարդոսի լերան ձմեռը, թէպէտ եւ առաջնոյն աշխարհագրական լայնութիւնն 5 աստիճան նուազ է, եւ բացարձակ բարձրութիւնն ալ 500 մերը նուազ է քան զիշակաւոր վանքն Ալպեայց: Դարձեալ Ակոռույ ձմեռն 99 աստիճան լայնութեան տակ, եւ 1760 մերը բարձրութեամբ, հաւասար է Հիւսիսային — Գլխոյն ձմերան՝ սառուցեալ գօտույն տակ՝ Եւրոպայի ծայրը: Երեւան, մայրաքաղաքն Ռուս Հայաստանի՝ ամառն ստուերի մէջ ջերմութիւնն ելեր է 30°. ձմեռն իջեր է անզամ մինչուան 40°. զրոյէն վար. այսպիսի տարբերութիւն մը որ հազիւ թէ սառուցեալ գօտույն մէջ Կրէնլանտի կղզին կը տեսնուի. ընդդիմակ մը որ գրեթէ ուրիշ տեղ չտեսնուիր:

Այս ընդդիմակութիւնս աւելի զգալի կը լայ երբ նկատենք մեր հայրենեաց երկրին ամայի երեսը՝ այն ժամանակը, երբ այն լեռներէն անդին՝ որ զինքը կը բաժնեն Պոնտոսէն, նարքնջենիներն անուշահոտութեամբ կը բուրեն բաց օդուն մէջ ի Տրապիզոն, զոր արդէն ողջուներ է ծիծառնուկն, Հայաստանի վրայէն անցնելով՝ առանց հոն ոտք կոխելու. մինչեւ ուրիշ կողմ մը՝ ցածագոյն լերանց ոտքը, Մուսուլ, սառոյց կը ծախւեն, տաղտկացուցիչ ջերմութիւնը բարեխսանելու համար: Եւ սակայն Պոնտոսի մայրաքաղաքն մինչեւ Ասորեստանի մայրաքաղաքը, Հայաստանի տարածութիւնն՝ ուղիղ գծով չառաւելուր քան զ6—700 Հազարամեդր. այնպէս որ շոգեկառք մը կրնայ կտրել այս միջոցս արեւուն ծագումէն մինչեւ մուտքը, եւ կունենայ ճամբորդն առաւօտ մը զարնան, միջօրէ մը ձմերան եւ երեկոյ մ՝ ամարան: Հաւանօրէն դուն այս զրուական ճանապարհորդութեանս ձեռք չես զարներ, Հայկակ. չես ուզեր մի եւ նոյն օրուան մէջ երեք այլ եւ այլ եղանակ ունենալ, մանաւանդ երկրորդը: Այդ ի՞նչ խստաշունչ երկիր է, պիտի ըսես, այդ ի՞նչ թշուառ հայրենիք է եղեր մեր Հայաստանն: Ա՛հ, երբ սիրելի ըլլան հայրենիք, ամեն եղանակներն ալ գեղեցիկ կը լայ, եւ վայրենագոյն բնութիւնն անզամ կը քաղցրանայ բարեկիրթ սրտի մը: Ի վերայ այսր ամենայնի ես շատ Եւրոպացի կը ճանչնամ՝ Բարիզու եւ Լոնտրայի բնակիչներէն, վաճառականներ եւ հիւպատներ, որ դժուարաւ կը թողուն Էրզիոռումի բնակութիւննին

յԵրոպա վերադառնալու համար . թէպէտ եւ կը տեսնեն որ ջուրը կը սառի հոն նոյն իսկ խեցգետնի արեւադարձին զիշերը . բայց այն չորս կամ հինգ ամիսները, որ երկու ձմերանց մէջ կընկնին, վերադաս կը համարին քան զբոլոր տարին ուրիշ կլիմայի տակ:

Օղոյն առածգութիւնն ու զտութիւնն եւ անոր հոսանաց զովութիւնն, ջրոց յստակութիւնն, բուսաբերութեան առոգութիւնն ու պայծառութիւնն, եւ այս կերպով մը օդապարիկ երկրիս արգասեաց համեղութիւնն, կազմեցին զՀայաստան տեղի զբոսանաց եւ ամարաստուն աշխարհակալացն Ասիոյ եւ իրեն մերձաւոր թագաւորաց, սկսեալ Շամիրամայ մինչեւ ցկուսակալս անդրկովկասային գաւառաց Ռուսաց: Վանայ բերդն, որ սեպացեալ ժայռի մը գլուխը կանգնուած է, հարիւրաւոր ոտք բարձր է ստորակայ լեռնադաշտակէն, ան ալ աւելի քան գ5100 ոտք բարձր է ծովու երեսէն, այն բնութեան եւ արուեստից հրաշալիքն, — առաջին հանգրուան հաճոյից եւ ամարաստուն եղաւ այն աշխարհակալ թագուհույն, որուն անունը ինչուան այս օրս կը կրէ, այն անունը որ շատոնց մոռացութեան մէջ թաղուած է Բաբելոնի եւ Եկբատանայ աւերկացը տակ: Իսկ մեր թագաւորներն պէտք չունէին իրենց ձմերոցն օտարներու քով փնտոելու: Մուղանայ ընդարձակ դաշտն կամ անապատը, զոր կը կտրեն ու կանցնին Երասխ եւ Կուր, իրարու հետ խառնուելէն թէ՝ առաջ եւ թէ ետեւ, ամեն ժամանակ ձմեռը մեր հայրենեաց կենդանիներուն ապաստանարան եղեր է: Ամառն խոպան անապատ մ'է, եւ արեւէն այրած խոտերուն տակ կը պահէ խորամանկ օձեր, որոնցմէ Պոմպէի բանակն աւելի նեղութիւն կրեց՝ քան թէ Ասիոյ բոլոր թշնամիներէն, ամառուըն դէպ ի ձմեռն՝ արօտատեղի եւ ձշմարիտ ապաստան կը փոխուի: Այս վերջին եղանակին մէջ՝ հազիր թէ թափանցիկ բարակ ձիւն մը կը նստի: Մուղան կը չէննայ օղոց այն գեղեցիկ եպիկուրեաններէն, (թըռչուններէ), որոնց տարեւոր տեղափոխութիւնք կը հիացունեն զերկրագործ եւ զիմաստասէր: Այս խաղաղասէր թռչնոց ցեղէն բոլորովին տարբէր եւ օտար ցեղ մը՝ միջին դարուն՝ այս ընդարձակ միայնութեանցս տիրելով, ծածկեց զանոնք պատերազմասէր հրոսներով, որ եկէր էին Զիհունէ եւ Եաքսարտէ անդին եղած անապատներէն. Մողոլաց անհամար բանակներն, առաջնորդ ունենալով զՉուրմադուն եւ Հուլաղուն, հոն ձմեռն իրենց ձիերը ու բանակները կը վարժեցընէին արիւնիեղութեան եւ աւարառութեան, զոր ի գործ կը դնէին զարնան, բոլոր շրջակայ երկիրներուն մէջ: Անոնց արիւնարբու զիլսաւորներն, երբ տաքերը կը հասնէին, Ալատաղի զովացիկ բարձրերը կապաւինէին, որ Այրարարատայ պարուն լեռ մ'է, եւ վրան Ապաղա—դան մեծածախ դղեակ մը շինեց, քաղաքի մը չափ ընդարձակ, որուն աւերակներն ինչուան հիմայ անայցելու մնացեր են ճանապարհորդներէն, ինչպէս դիրքն ալ անծանօթ է հիմակուան անուանի արեւելագէտներէն՝ որք Մողոլաց պատմութիւնը զրեցին:

Բ

Արարատայ այն լերանց պարն՝ զոր հիմայ յիշեցի, բոլոր Հայաստանը երկու կը բաժնէ, թափելով իր ջրերը մէկ կողմէն Ելքսինեան եւ Կասպիական ծովերուն, միւս

կողմէն՝ Միջերկրական ծովը ու պարսկային ծոցը: Այս շղթայն – կցուելով լերանց այն ընդարձակ գօտույն հետ՝ որ ծայրէ ծայր կը շրջապատէ հորիզոնաբար զբովանդակն Ասիա, սկսեալ Չինաց եւ Հնդկաց եզերքէն մինչեւ փոքր Ասիոյ եզերքը, ու կը ձգուի մինչեւ արեւելեան Եւրոպա, — այս հայկական պարը կամ շղթայն, հանդերձ իր լեռնամոյթներով, նոր ժամանակաց առաջին բնապատումն Հումպոլթ կու սեպէ իբր կեղրոն ծանրութեան բոլոր հին աշխարհի: Սակայն այս շղթայն, ինչպէս ուրիշ Հայաստանի շղթաներն ալ, որոշ շիճրագրուիր նման անթափանցելի պատուարացն Կովկասու, շարունակ կատարացն Անտեայց, Հիմալայայ, եւ Ապենինեանց. եւ ոչ իսկ Տարոսի վեհ տեպքն ունի: Հայաստան ունի շատ մը երկրորդական շղթաներ ճիւղիցն Կովկասու, Տարոսի եւ Այրարատայ, որ կընդհատին շատ հեղ լեռնակոյտներէ, ցուուեալ առանձնակ սարերէ, որք շատ տարբէր կերպով վեհ են իրենց ձեւով, բացարձակ բարձրութեամբն եւ իրենց տարածոցով. եւ իրաւամբ է որ նոր աշխարհագրաց հայրն, Ռիդդէր, կը կոչէ մեր հայրենիքը Լեռնակղզին: Արդարեւ ուրիշ կերպ չերեւար Հայաստան եթէ դիտուի ընդ մէջ դաշտացն Միջագետաց, Աղուանից եւ Վրաց, ընդ մէջ Սեաւ ծովուն եւ Կասպիական ծովուն. ուր լեռնադաշտն կ'ամբառնայ աւելի քան զ' 2000 մեղր հանդերձ լեռներով, որոնց բացարձակ բարձրութիւնն է մինչեւ 5000 մեղր: Այս լեռնադաշտի բարձրագոյն կէտն Մասիս, կամ Մեծն Արարատ, կ'առաւելու բարձրութեամբ իբր 500 մեղր քան զՍպիտակ լեառն, եւ երեք կողմանէ առանձնացեալ՝ կը բարձրանայ իբրեւ հսկայ լերանց 4000 մեղր Երասխայ դաշտէն վեր, ցուցընելով փառաւորապէս ինչուան 50 փարսխի հեռուն իր ալեւոր գլուխը. սպիտակ քօն՝ որ մշտնջենապէս կը ծածկէ զայն, ընդդիմակ երեւոյթ մը կը ներկայացնէ իր սեւ կողերուն հետ՝ երբոր անոնք իրենց ձմեռնային ծածկոյթը ձգեն:

Դիտելու արժանի զարմանալիքներէն մէկն է դարձեալ մեր երկրին մէջ մշտնջենաւոր ձեանց բարձրութիւնն, որ բաց ի Մասիսէն եւ ուրիշ քանի մը բարձունքներէ, ամբողջ տարին չեն դիմանար: Այդ սառնեղէն զիծն հայկական լերանց առանձնակ սարերուն վրայ չինջնար ի վայր քան զ4000 մեղր, եւ զօտիներուն վրայ քան զ3500: Իրաւունք ունէր ուրեմն լատին բանաստեղծն (Որատիոս) զարմանալու որ

Եւ ոչ ի սարս լերանց Հայոց

... Պաղ թանձրամած կայ միշտ անլոյծ

Զհամաբոլոր ընթացս ամսոց: —

Ինչպիսի՝ զարմանալի ընդդիմակ երեւոյթ կընծայէն ուրեմն մեր հայրենիքն ընդ մէջ տարւոյն երկու ծայրերուն ու միջին ամիսներուն. ի նշ զանազանութիւն ընդ մէջ համատարած սպիտակութեան եւ պէսպիսազոյն կանաչութեան՝ որ շուտով մը առջինին տեղ կը փռուի:

Բայց ի՞նչպէս կ'անհետանան արդեօք այդ ձեան եւ սառուցի սարսափելի կոյտերն. ո՞ւր արդեօք կ'ամբարին այնքան անբաւ ջուրեր: Անտարակոյս պէտք էին

բոլոր մեր երկրին երեսը ողողել, աւերել ու փշացնել, եթէ նախախնամութիւնն առաջուց անոր կորնթարդ դիրք մը տուած չըլլար, կմբրաձեւ վահանի մը պէս զետեղելով չորս միջերկրական ծովուց միջոց. ուր կը թափին այդ ջրոց մեծամեծ քամուրս՝ եւ կը ձեւացընեն առաջակողմեան Ասիոյ մեծագոյն գետերը: Բաց ի երկրին զգալի կորութենէն՝ գետոց յատակըն ալ շատ խոր են, եւ ումանք ինչուան հարիւրաւոր ուրք բարձր ափունք ունին իրենց թուխ ալիքներուն վերեւ. այս պատճառաւ է որ շատ մեծ ու փոքր գետեր Մեւ կը կոչուին: Բայց այդ տարեւոր ջրիեղեղը չէր բաւեր երկրին արբուցմանը, եթէ մշակողաց երկայննմիտ վաստակն բազմաթիւ ջրանցքներ եւ ջրոց ընդունարաններ չքանար, եւ շարժուն ցանց մը ձևացուներ իր մարդացն ու անդաստանացը եզերք: Պէտք է ճանչնանք ուրեմն որ մեր նախնիքն, առանց ներկայ դարուս դիւրութիւններն ունենալու՝ շատ ճարտար էին ջրաբաշխական արուեստի մէջ: Զորոց խոռոչներուն մէջ թմրած ջուրն՝ ոչ սիայն նեղ ժայռերու մէջէն ճամբայ բանալով կընթանար անխոնջ երկրագործին քրտանց ձեռնտու ըլլալու, այլ եւ երբեմն աւելի դժուարին եւ օձապտոյտ ճամբաներով՝ սուր եւ սեպաձեւ բլորներու եւ ժայռերու գագարը կը բարձրանար, ձեւացընելու աւազան մը ժայռերու մէջ փորուած՝ բոնաւորի եւ կամ բռնաւորէ մը ընկճուած հպատակի մը ամրոցին մէջ: Ուրիշ տեղ ալ տարբեր վախճանի համար խոր գետերու տակէն գետնափոր ուղիներ կը բանային, օրինակի համար Անի, բուն Հայաստանի ետքի մայրաքաղաքն, Լոնտրայէն 800 տարի առաջ ալ ունէր ստորգետեայ ջրանցք: Այդ ջրաբաշխական մեծագործութիւնքն հաւաստիք մենք կարող էին ուրեմն զանոնք շինողներն նաեւ մեծամեծ ջրոց հոսանքները քարաշէն կամարներով ալ սանձել, կուգեմ ըսել կամուրջներով. այնչափ բազմաթիւ էին կամուրջներն՝ որ միջին դարու մեր ազգային երգիչներէն մէկն կ'երդնուր, ,Ա՛յ քարարաշէն կամուրջնիե: Բայց սակայն շատ դիւրին գործ մը չէր ճարտարապետին մէկմէկու միացնել անանկ երկու ափունք, որոնց մէջէն կարշաւէին սրընթաց եւ զայրագին գետեր, վկայ է Վիրգիլեայ գեղեցիկ տողն:

Ի կամըրջոց ըմբոստն Երասխ

Փուձ տեղը ջանացին Աղեքսանդր եւ Օգոստոս ինքանակալներն սանձահարեալ այդ ամենի գետը. ուրիշ ինքնակալ մը աւելի երջանիկ սեպեց զինքը՝ անոր վրայ գէթ առժամանակեալ կամուրջ մը ձգելով, եւ ահա մէկէն ուրնշ շողոքորդ բանաստեղծ մ'ալ (Ստադիոս) երգեց:

Հատինական կամըրջոց արդ հըլու Երասխ:

Բայց այդ զայրագին գետն, արհամարհելով կայսերական ձեռագործներն՝ իր ալեացը ներքեւ ընկճեց զանոնք, մինչըն եեզիկ եւ ուժաթափ եօթնակամար մեծ կամրջի մը կամարաց տակէն կանցնի, որոյ հիմունքը համեստ հովիւ մը ձգեց: Հովուի կամուրջն (Չօպան—քէօփրիասիա) Հայաստանի եւ անոր շրջակայիցը մէջ առակ եղած է: Թողլով, ուրիշները, յիշեմ մէկ կամուրջ մ'ալ միայն: Զորովոր զաւառին մէջ, միակամար քարաշէն, զոր այրի թագուիի մը իր ծաղիկ հասակին մէջ կանգնել տուաւ

ի յիշատակ իւր թագաշուր վախճանեալ ամուսնոյն Աբասայ, խոր հեղեղատի մը վրայ ձգելով, իբրեւ խորհրդաւոր նշան միութեան երկուց սրտից, երկուց աշխարհաց եւ երկուց հանդիպակաց կենաց, կամքջոյն ստորոտը խաչարձանի մը վրայ դրոշմել տալով իր սիրոյն եւ կենդանի հաւատոց նշանակը: Չի կրնար հայրենասէր մը յանցանելն այս (կը համարձակիմ ըսելու) հրաշակերտ կամքջէն, չտալ տիտուր աչք մը թէ՝ այն սրարշաւ ալեացը վրայ՝ որ միշտ կը թողուն եւ միշտ կը ծածկեն իրենց հունը, թէ՝ այդ արձանագրութեան վրայ՝ որ քրիստոնէական յուսոյ նշանինտակ անեղծ պահուած է, եւ թէ այն մերձաւոր կրկին վանքերուն վրայ, Հաղբատայ եւ Սանահնի, Հայաստանին միջին դարուց Ո. Դիննեսիոսն ու Ո. Պողոսը, ուր կը հանգչին աւելի քան զ40 պսակազարդ գլուխք ընդ պարկեշտատուն թագուհուոյ Նանայի, որ է հիմնադիրն կամքջոյս. բարեբաղդաբար ժամանակն, որ մարդէս աւելի խնայել գիտէ, անարատ պահած է մեզի 700 տարուրնէ ի վեր՝ այդ միանգամայն հայրենական եւ կրօնական յիշատակարանը: ... Բայց այս ի նշ է, մի թէ այդ փրփաղէ ալեաց ներքեւ ծածկուած յուշկապարիկ մը կայ՝ որ կը հրապուրէ զիս նիւթէս դուրս արշաւելու: Ա՛հ, Հայկակ, ի նշ աւելի զօրաւոր, աւելի յափշտակիչ եւ աւելի սրբանուէր քան կայ, քան բնութեան եւ կրօնից զուգայարմար ներդաշնակութիւնն, հանդերձ հայրենեաց յիշատակներուն եւ ցաւերուն:...

Հայաստանեայց ջրաբաշխութեան վրայ խօսքս չկնքած՝ անշուշտ անդրադարձութիւն մըրիր, որ երկրին զառիվայր դիրքն, լերանց բարձրութիւնն, ուղիսից եւ հեղեղաց առատութիւնն, եւ համեմատաբար անոնց ընթացից կարծութիւնն՝ պէտք էին որ ջրվէժներ եւ հոսանքներ գործէին. եւ յիրաւի մեր գետոց անուններն իսկ, ինչպէս Երասխ, Տիգրիս, Ճորոխ՝ իրենց երազ ընթացքն առնուած են. առաջինն՝ անուանի է իր վսեմակերպ քարավազ թափուածքովն՝ ընթացիցը վերջերը, որ հիմայ Ռուսիոյ ինքնակալութեան հարաւագոյն մասին վրայ է, եւ անոր ամենամեծ գետերն իսկ այդպիսի սքանչելի եւ միանգամայն զարհութելի երեւոյթ մը չունին, վասն զի այդ վիհերուն եւ մեծամեծ ժայռերուն մէջէն իրեն անցք մը բանալու համար, պէտք եղած է որ երկրաշարժն ամբողջ Մեծ լեռը հիմն ի վեր տապալէ, եւ թողու մեր ազգային գետոյն թաւալի գահավիժաբար, իբրեւ փրփրերախ եւ սանձարձակ երիվար մը: Այդ ժայռերուն յամառ դիմակալութիւնը ընդդէմ Երասխայ զայրագին յորձանաց՝ տեսնելով մեծն Շահ—Աբաս, կըսէր քովիններուն. Ահա ձեզի օրինակ թշնամեաց դիմակալելու. որուն՝ Այո՛, պատասխանեցին, տէր արքայ, երբոր այդպիսի զօրաւոր նեցուկներ ըլլան. ցուցընելով իրեն ապառած գետափունքը՝ զոր ջուրն կը ծեծէր: — Եփրատէս, սուրբ գրոց գետերուն պարագուիր, որուն ակունքը 9000 ոտք բարձր են, Կարսոյ Ծաղկի լեռնէն սկսելով, 300էն աւելի քարավազ ունի, 12 փարսպի միջոց Մեծ եւ Փոքր Հայոց մէջտեղ: Ասոր արեւելեան օժանդակն՝ Արածանի, Մշոյ անուանի Ս. Կարապէտ ուխտատեղոյն մօս՝ բոլորովին միաձոյլ կը թափի բարձրէն, եւ անկմանը ձայնէն տեղն ալ Կուրկուոր կը կոչուի: — Վերջապէս Ճորոխ Հայապոնտական գետն, քան զառաջիններն աւելի կարձ եւ երազ ընթացքով, լիճ մը կտրելով անցնելով՝ կատարեալ ջրվէժ մը կը ձեւանայ, եւ ինչպէս կը վկայէ գերմանացի բնագնին մը, որ աշխարհիս երեք գլխաւոր մասերուն յայց ելած եւ

զարմանալիքը դիտած է, բայց ի Նիակարայի ջրվեժէն՝ գեղեցկութեան կողմանէ ուրիշ մը մերինին չի հասնիր: — Կուզե՞ ս հիմա այդպիսի գետոյ մը վրայ նաւարկութիւն փորձել. մտիր նաւակ մը Արդուինէն, որ Լազիստանի սահմանակից քաղաք է, ինչուան գետոյն բերանները՝ ի Պաթում, 6 կամ 7 ժամուան մէջ կրնաս իջնել. կուզե՞ս դարձեալ Պաթումէն յԱրդուին դառնալ. նոյն եղանակով 6 կամ 7 օրուան մէջ կը հասնի. — կը տեսնաս որ գետոյն յատակն շատ զարիվայր է, իսկ հոսանքն աւելի շատ երագ: Ուստի մեծ բան մը պէտք չէ յուսալ Հայաստանի գետոց նաւարկութենէն: թէպէտ եւ բաւական մեծութեամբ նաւակներ՝ Կուրը եւ Երասխը կտրելով անոնց խառնուրդէն վեր ալ կանցնին:

Սակայն Յունաց պատմահայրն մեզի կը ծանուցանէ, թէ իր ժամանակն Հայք՝ Եփրատայ վրայ կէս բարբարոս՝ բայց հանճարեղ նաւարկութիւն մը կընէին. իրենց երկրին եւ օտարին բերքերը կը տանէին, մանաւանդ տեսակ մը արմատի զինի, բոլորածել նաւակներով, որոնց կմախքը կամ ներսի կողմը ուտենտոյ ձիւլերով եւ դուրսը մորթով պատած էր, եւ ինչուան 5000 տաղանդ կրնային վերցընել: Գետոյն հոսանացը թողլով՝ շիտակ Բաբելոն կը հասնէին, իսկ դարձը ցամաքով կընէին, այս կերպով. նաւակացհաստատուն մասերը կը ծախէին, իսկ մորթը՝ հետերնին նաւակով բերած իշոց վրայ դնելով, կը դառնային իրենց նաւահանգիստը, որ անշուշտ չէր նմանէր Մարսիլիոյ: Թերեւս քեզի ծիծաղելի երեւի այս բանս, բայց աղուաբանն Երողոտ՝ այդ նաւարկութիւնը՝ Ասորեստանի մայրաքաղաքէն ետեւ՝ բոլոր այն աշխարհին զարմանալիքներէն վեր կը համարէր:

Գ

Հիմայ ջրերը մէկդի թողլով՝ մօտենանք հողուն, փութանք հասնիլ անգործարան արարածոց, եւ երկրաբանական կազմութեանց բազմամանուած պատկերը ձգելով՝ ջանանք աւելի նշանաւոր ու յղկաքարը (օգտակարագոյն նիւթերը ու տարերքը քննել, եւ նախ սկսինք ի վաղուց ծանուցեալ ներկական ու հողային հանքերէն: Ո՞ր դեղագործ չյարգեր Հայկաւը, որ կարմրագոյն հող մէ, Լեմնոսի կաւուտ հոգուն նման. եւ երկութն ալ հիմա իր անուամբն կը կոչուին. որոյնման կաւ մը կայ եւ ի Գաղղիա Լուառ գետոյն երկու ափանցը վրայ, ի Պլուտ եւ ի Սոսմիր: Ո՞ր պատկերահանին ծանոթ չէ Հայոց հողը, այն կարմիր ներկը՝ որ որմնանկարուց խառնըրդոց մէջ կը մտնէ: Թէ՛ նկարիչը եւ թէ դեղագործը կը յարգեն Հայոց քարը՝ Թէոփրաստեայ օրերէն ի վեր, իր գեղեցիկ կապոյտ գոյնովը ճանչցուած, եւ երբեմն գոճազմի հետ շփոթուած, որ եւ երբեմն իւղոտ եւ շիկակարմիր կըլլայ: Դարձեալ հոռվմայեցի նկարչաց ծանօթ էր Արմինիում ըսուած հայկեան կապոյտ եւ Ճերմակ ներկն, որով իրենց պալատներուն պատերը կը զարդարէին, եւ որոյ լիտրն վեց ֆրանգ կարծէր: Իրենց անուանի քանդակագործքն՝ Սուսերամարտիկը ու Պելվետէրէի Ապոլոնը յղկելու համար, Նաքոսինէն աւելի Հայաստանի յղկաքարը (cotes) կը գործածէին, որ նաեւ մարգարիտներն ու ազնիւ քարերը յղկելու կը ծառայէր: Իսկ միւս քողիսն, այսինքն յեսանաքարն Հայոց՝ Նաքոսինէն ստորին կը սեպուէր: — Հիներուն

ծանօթ էր Հայաստանի ուրիշ կարծր քար մալ, որ երկաթէն աւելի զօրաւոր նիւթերով՝ կնքոց դրոշմը կընդունէր: — Նախնիք կը գործածէին նաեւ հայկական Ոսկեմածոյցը Crusocollo armeniaca, որ Մակեդոնիոյ ու Կիպրոսի մէջ ելածէն աւելի ընտիր էր. բայց ափսոս որ հիմայ անհետացած է, եւ չգիտցուիր ուր գտնուիլը, բայց կարծեմ թէ տեսակ մը արջասապ էր, եւ նոյնն՝ ինչ որ Արաքացիք մեր աշխարհին անուամբ Պուրէի— էրմինիէ կըսէին: Դարձեալ ուրիշ տեսակ մալ կը հանէին: Պուրաք—էլ—էրմանի անուամբ, զոր մեր բժիշկներն հիմակուան Օլթի վիճակին մէջ կը դասեն: (Ուխտիցի արջասապ): Մեր երկրին այս տեսակ բերոց զանազանութեամբ այնչափ հարուստ է, որ շատ երկայն կըլլայ մանրամասն խօսիլ անոնց վրայ, այս միայն բաւական կը սեպեմ ըսել որ Հայաստան ճռի է նաեւ ամեն ազգ կաւերով, մետաղներով ու պաղլեղով, որ Դիոսկորիտեայ ծանօթ էր, մանաւանդ ամեն տեսակ ու ամեն ձեւով աղ խիստ առատ կը գտնուի: Կողքայ եւ Նախիջեւանու աղահանքն՝ Նոյի որդուց ժամանակէն ի վեր կը բանին: Հայոց երկու գաւառներն՝ աղի անունը կը կրեն: Դարան—աղի ու Մանան— աղի, որոնց աղահանքն ամենուն ծանօթ են: Ուրիշ մերձակայ նահանգաց գաւառներ ալ նոյնպէս աղի անունովը կըսուին Մարդ—աղի, Աղօրի, Աղտից ձոր եւ Աղիովնտ, ուր աղբերք, վտակներ եւ աղի լճեր բազմաթիւ են: Բայց թէ արդեօք ասոնք ողողի չ կամ սկզբնաւոր ծովու մը քաշուելին, եթէ երկրիս հին կազմութենէկամ հրաբուղիներէ ձեւացած են. ասոր լուծումը կը թողում երկրաբանից:

Դիւրավառ հանքաց մէջ ծանօթագոյնն է Ծըծումբը որ դեռ Արագածու ծայրերը ուկեզոյն կու փայլեցընէ. սեւ եւ ձերմակ Նաւթը, Կայրաձիւրն կամ քարաձիւրը. որոնց հետ պէտք է յիշատակել նաեւ Վանայ մօտ եկեղեցեաց մէկուն մէջ քարէ մը ելած եղը, որ հաւաստի ստուգուած բան է: — Հանքայինածխոյ նշաններ տեսնուած են ընդ մէջ լերանց Բարձր Հայոց եւ Այրարատոյ եւ յայտնի գտնուած Տայոց Ուխտիք (Օլթի) գաւառին մէջ: Մեր նախնի աշխարհագիրք կը յիշատակին այս լերանց մէկուն մէջ: Էրգիումայ հարաւային արեւելեան կողմը, նաւթի հետ մէկտեղ ուրիշ երկու նիւթեր ալ, որք մեզի անծանօթ են, բայց կարծեմ թէ հրային հանքեր են. կը յանձնեմ մեր հայրենակցաց քննել այն տեղերն եւ մեզի ծանօթացնել թէ ի նչ են Զիղկն ու Սալակը. որոց մէկն գուցէ ըլլայ նոյն ինքն հանքային ածուի: Անոնց խնամոց կաւանդէմ նաեւ որոշել Վանակնը, զոր շատք ժայռի բիւրեղի տեղ կառնուն:

Իսկ ազնիւ քարանց նկատմամբ, մեր նախնիք Արարատինները յարգի կը համարին, առանց որոշ տեղերը նշանակելու, այլք կը յիշատակեն յասպիսը, Թորգոս գետոյն եզերքն, որ Կասպից թովը կը թափէր: Մովսէս սուտակն եւ ակն դահանակը կը յիշէ Եւիլատայ եղեմական երկիրը, Փիսոնի եզերքը, որ ըստ մեզ է Ճորոխ, եւ Եւիլատն՝ Խաղտիք մեր, ըստ Յունաց ընտիր մատենազրաց՝ Խալիքը: Չմոռնանք նաեւ Արածանոյ աղբերականց մօտիկ Տիատինի վտակաց ձեւացուցած գեղեցիկ եւ բոլորածեւ ուլունքն այլ:

Իսկ հասարակ քարանց կողմանէ Հայոց լերինքն անսպառելի հանքը են. նոյն ինքն մէծն Մասիս միակտուր սեւ պորփիլր քար մէ կատարը ձերմակ փաթեթ

պատած, որ անշուշտ իր հինգ հազար մեղք ուղղահայեաց բարձրութեամբն շատ աւելի վսեմութիւն մունի, քան Շամիրամայ մեր լեռներէն կտրած կոթողը, որ Ասիոյ մայրաքաղաքին կեդրոնը կանգնեց, իբրև հին եօթն հրաշալեաց մէկը: Այս քարանց քանի մը կտոր կրնան տեսնուիլ եւ ի Բարիզ Լուվրի գետնայարկ սրահներուն մէջ, զարմանալի քանդակներով եւ աւելի զարմանալի արձանագրութեամբ ծածկուած: Բարելոն եւ Նինուէ մեծաւ մասամբ մեր երկրին բնիկ հարստութիւններովն կանգնուեցան ու զարդարուեցան. յայտ է թէ ինքն ալ զուրկ չէր այդպիսի շինուածներէ: Թէ՝ եւ ուրիշներէն աւելի աւրբշտկուած ալ է, սակայն դեռ ինչուան երեք հազար մեղք բարձր լերանց գագաթան վրայ ալ բեւեռազիր արձաններ ունի: Խօսք՝ մեր երկրին քարահատից երկարապատում ցուցակովը ծանրաբեռնելու համար, այսչափ միայն ըսեմ որ հայ հողուն տիրող քարերն են պարփիր եւ պազալդ: Այս յետինս Սեւանայ լճին մօսերը Գառնոյ խորածորին մէջ հարփիր մեղք բարձրութեամբ կոթողներ ձեւացուցած է որ իրաւընէ մոզական եւ վսեմ տեսարան մը կընծայեն, արժանաւոր մեծոզի ախորժակաց հսկահասակ թագաւորին Տրդատայ, որ վախից եւ անդնդոց վրայ երկրնցած սարատափի մը ծայրը շըեղ հովանոց մը կանգնեց, ի վայելս Հայոց Օրիորդին, իր սիրական քրոջը, ,Ի համար քեռ իւրոյ Խոսրովիստոյէ. վրան տասուիրեք դար անցնելէն ետեւ գետնաշարժով մը կործանեցաւ. բայց իր մնացորդներն, զրեթէ ամբողջ կեցած՝ կը հաւաստեն մեզի՝ որ այդ դաստակերտն Յունաստանի եւ Հոռվմայ ընտիր կերտուածոց վերջինն էր: — Այս բնութեան եւ միանգամայն արուեստի կառուցած հոյակապ արձաններու անմիջապէս մօս՝ ուրիշ մալ կայ, որ առաջիններուն այդ երկու գերազանց առաւելութիւններէն զատ, կրօնից յիշատակարանն ալ ունի վրան. եւ է մէկ, կամ թէ լաւ եւս ըսել եօթն եկեղեցի եւ ներքսափիր քարակտուր մատուններ. որոց խոր միայնութեան մէջ ծածկուած մնաց երկար դարեր այն յանդուզն գեղարդն, որ մեր Փրկչին կողը պատռեց:

Կը գտնուին ի Հայաստան նաեւ, թէ եւ քիչ տեղ, մարմարիոն, ալապասդր եւ բիւրեղ: Բայց իր քարահատից բազմակերպ տեսակներն իր հրաբրդից բերքերն են, որոնք Այրարատայ հազարաւոր եկեղեցեաց շինութեանը գործածուած են, եւ որոնցմէ դեռ կանգուն են մնացած քանի մը հարփիր, ումանք ամբողջ ումանք կիսակործան, տասն, տասնեւերեք դարերէ ի վեր. ժամանակ՝ փոխանակ մաշելու այս դեղին, սեւ, գորշ եւ գոյնզգոյն քարերը, կարծես թէ ալ աւելի կարծրացուցաններ է: Բոլոր Անիի եւ իրեն շրջակայիցը մեծամեծ շէնքերը այս քարերէն շինուած են. կան այնպիսի եկեղեցիք, որոնց շինութեան մէջ ափ մը կիր գործածուած չէ. թէպէտ եւ դիւրին էր այնքան կրային լեռներէն շաղախ շինել, բայց այսպիսի շինուածոց քարերը իրարու կապելու համար՝ երկաթի կամ կապարեայ ճանկեր եւ թիթեղներ կը գործածէին, եւ երբեմն զատնք ալ զանց կընէին:

Այս տեսակ քարերն բնականաբար իրենց ծնունդը մտքներնիս կը բերեն. այն սարսափելի տիտանները, որոնք երկրիս կողերը պատռելով մէկմէկ ծխաշունչ լեռ ձեւանալով կանգնեցան կեցան: Այն մարած հրաբուղիներուն համար կըսեմ, որոնց մնացորդներն, ինչպէս նաեւ հանքային ջրոց առատութիւնն, մեր երկրին բնական

կազմութեան մէկ նշանաւոր կերպարանքը կընծայեն. եւ չեմ գիտեր թէ կա՞յ արդեօք ուրիշ արշարիք մը՝ որ մերոյն պէս տակն ու վրայ հերկուած ըլլայ այն պղուտոնական ուժէն՝ որ այդ վիթխարի եւ ահաւոր ելեւէջները դրոշմած է իր վրայ: Գաղղիոյ Օվեռնեի մէջ Տումի մարած հրաբուղիները, գաճաճներ են այն երեք չորս հազար մեղր բարձրութեամբ հսկաներուն քով, որոնք թէ՝ եւ շինած են՝ բայց օրութիւննին աւելի թմրած է քան թէ կորած բոլորովին. եւ իրենց ըրած աւերմանց հետքը, որ շատ երկար ատենուան քան չեն, անարատ պահած են: Մեր աշխարհին մէկ զարմանալի ընդդիմերեւոյքն ալ այս է, որ եթէ պատմազրաբար նայելու ըլլանք՝ երկրիս ամենէն հին մասն է, եւ մարդուն բնիկ զաւառն, իսկ թէ որ երկրաբանօրէն քննենք՝ նորագոյն կազմուածներէն մէկն է. եւ վերջի ժամանակներուն մէջ շատ մեծ խլրտմունք եւ փոփոխութիւն կրած է: Հրաբուղիներէն բազմաց բռնկիլը պատմական դարէ վերջը հանդիպած է, ինչուան կան ոմանք որ հազար հինգհարիւրէն, երկու հազար տարիէ վեր չեն ելլեր. եւ մինչեւ ցարդ յայտնի կը տեսնուին լաւայի գունագոյն հեղեղներն, որոնք անձոռնի օձերու պէս ոլորուած են այն հրաբուղից բերանացեալ վիին բոլորտիքը ու ստորոտնին: Նոյն իսկ իրենց վրայի թեփը, (եթէ նեարեն ինձ), երկրաբանք այսպէս ըսելու), ամենեւին կորուած չէ իրեն իին փայլմունքը, եւ մամուտն դեռ վրան քոս չէ կապած: Մեր նախնիք աւանդութեամբ զիտէին Մեծ լերան փլչիլը, եւ Աւագ Մասեաց կողը մղոնաշափ մը երկայն բացուած խոր պատառուածքը: Այն դժոխաձեւ վիին չէ թէ միայն մեր ազգային քերթողները ապշեցուցեր էր իր ահարկութեամբը, հապա Պայուղնի եւ Սումէի նմաններն ալ. վասն զի այս Ապոլոնի որդոց աչքերն, որ քան զերկրաբանիցն աւելի թափանցանց ու հեռատես են, գուշակեցին թէ Մասեաց ծոցը դեռ մեծ եռացմունք կան, որ եւ յիրաւի իսկ 1840 ին յանկարծ դուրս պոռթկաց արձրկելով ծուլիս սեւ ալիքներ, շաղախ, քարեր ու ջուր, եւ բոլոր Այրարատայ դաշտը դողացընելով: Անշուշտ այդ միջոցին այն սրբազան զագարանց վրայէն հեռացեր էր հրեշտակն Քնոյ, ուր որ մեր դարուս արձակաբանից հնմերոսն, Մարտիրոսաց երգիչն (Շաղոպրիան) աղուաբար հաներ կեցուցեր էր զնա: Վանայ լճին արեւմտեան զին եղող լերանց մէկուն վերջին հրդեհումը 1441—ին կը յիշատակուի, իսկ Սիփան, որ նոյն լճին հիւսիսակողմը վսեմ կոնաձեւով գրեթէ չորս հազար մեղրէ աւելի բարձր ցցուած է, դեռ ծմբախառն թեթեւ շոգի մը կ'արձակէ. — արեւելեան կողմը՝ Վարագ, օսար չէ պղուտոնական կազմուածքէ. իսկ լճին հարաւկողմը դեռ այս տեսակ նշաններ ստուգուած չեն ի ձանապարհորդաց. բայց ժ դարուն վերջերը այդ կողմերը բնակող ձրգնաւոր մը, Գրիգոր Նարեկացին, Հայաստանի Ս. Բեռնարդոսը, իր տաղերէն մէկուն մէջ հրաբուղային բորբոքման աղօտ նկարագրութիւն մը կ'երեւցընէ. , Լերինարթինդ խոր վիհ ի վեր, ծափին ի նոյն շտապ, յորձանից. Հրակոծ լերանց անձկին ի տապ բոցն, ի ծաւալ ծով խոր հերձաւ. Ճապաղ ճեպով դարձ, նոյն ի դարձ խաղայր փութայր ի տեսանելէ: Արդէն մեր նախնիք Քրիստոսի թուականին առաջին տարիները այս լերանց մէկուն վրայ կը ճանչնային, տուն կրակի, անյագ հրոյ, անդադար այրման աստուածոցն, եւ քարինս հնսեալ յակն յորդաբուղիս, աղբերն... քանզի վառէին զկրակն՝ քոյրն, եւ զաղբիւրն՝ եղբայրնե. թերեւս վասն պայծառութեանն կրակը այլաբանելով ի քոյր: Ուրիշ

կողմանէ գիտենքոր աս ծովակիս ջրերը աւելի լեղի են քան թէ աղի մանամանդ եզերքները անանկ խառնուած են բորակային բաղադրութեամբ՝ որ կտաւները լուալու կը գործածեն: Իսկ Սեւանայ լճին՝ բնաւ տարակոյս չկայ հրաբուային կազմութեանը վրայ. կրնանք ըսել թէ հրաբուի խառնարանաց մեծագոյնն է, սեպացեալ եւ կոնածեւ քարալեռներով շրջապատած, որոնցմէ տասուերկութէն աւելին իրենց առանձին բաժակներն ունին ջրով լեցուած կամ պարապ: Ասոնց ետին կը բարձրանայ դէպ ի արեւմուտք վիթխարին Արագած (ռամկօրէն Ալակէզ), բոլորովին զատ առանձնակ, եւ Հայաստանի լեռներուն ամենէն լայնանիստը եւ ստոյգ չափուածներուն մէջ բարձրագոյնն՝ Մասիսն վերջը, որուն հետ, ըստ Ռիդղերայ աշխարհագրային գեղեցիկ մտածութեանը, կը ձեւացընէ մեծ դրան մը երկու կամարակալները, ուսկից կանցնին Գանգիսի եզերքներէն դէպ ի Պոնտոս ու Կովկաս ճանապարհորդող ամենայն կարաւանը: Արագածու կատարը չորս գագաթ ճղուած ու ցցուած է, որոնք իր խառնարանին եզերքը գիտակ կեցած են, եւ պայծառ ծծումբ ունին կողերնուն վրայ: Կերեւի թէ Քրիստոսի թուականին առջի դարերուն մէջ դեռ ասոր պատառուածքներէն ծուխ կը ցնդէր. վասն զի ԺԴ դարու դիւրահաւատ մատենագիրներէն ոմանք կը պատմեն թէ լերան խորը քարանձաւ մը կայ, ուր մեր Լուսաւրիչն մատուր մը շիներ ու կանքեղ մը կախած է, որ ինչուան ի կատարած աշխարհիս վառ պիտի մնայ: — Մօտերս բրուսիացի ճանապարհորդ մը Հայաստան հիւսիսէն հարաւ քալելու ատենը, երեք զիշեր ետեւէ ետեւ տեսեր է Այրարատայ լերանց վրայ ցոլացեալ լոյս մը. տեղացիք ասիկայ սեպեր են հաւաստի նշան մը գետնաշարժի Պարսկահայոց մէջ, եւ յիրաւի նոյն օրերը Դավրէծ շարժ կ'ըլլայ: Այն նահանգը որուն շահաստանն է այս քաղաքս, միշտ Ատրպատական անունը կրած է, որ կը նշանակէ տեղի կամ աման հրոյ, եւ ունի, ուրիշ լեռներէն զատ, Սաւալանի հրաբուային սեպուիը, որ գրեթէ Սայիտակ—լերան չափ բարձր է:— Բայց Հայաստանի եւ բոլոր յառաջակողմն Ասիոյ մէջ ամենէն կենդանի հրաբուի զօրութիւն եւ նշան ունեցող լեռն է Թանտըրէկ (գուցեթոնքրակ կամ Թոնդրակ ըստ նախնեաց) իբր 10,000 ոտք բարձր, Պայէզիտ քաղքէն երեք կամ չորս փարսախ հետի դէպ ի Վանայ ծովը, որուն գագաթը ամենեւին նման է Վեսուվի, բաժակը շատ ընդարձակ եւ խոր, յատակը մեծամեծ քարինք եւ բիւրդացեալ ծծումբ, եւ շատ տեղէն անդադար ջրային եւ ծծմբային գոլորշիք կ'ըլլան: Լերան մէկ կողմը կայ ուրիշ բաժակ մայլ ջրալից. եւ անոր մոտ տեղէ մը մեծ չըշմամբ աղբիւրաբար շոգի կելնէ ուր կերթան բժշկութեան համար: Աւելի զարմանալի յատկութիւն մալ է (Նարեկացւոյն բառով ըսելով) լերինաթինդ որոտունքը, որ լերան փորէն կու լսուի երեմն երեմն, եւ Ամերիկայի Անտեայց հրաբուից (պրամիտոս, պոռոչիւն) ըսուած ձայներուն կու նմանի: Ռուսք եւ Օսմանեանք իրենց վերջին պատերազմին ատեն՝ Պայէզիտու երկու կողմը բանակած, զիշեր մը յանկարծ որոտմունք լսելով՝ կարծեցին թնդանոթից ձայն, եւ մէկէն զինուած իրարու դէմ ելան. ինչուան որ իմացան բնութեան գաղտնիքը: Քանի վսես եւ ահաւոր պէտք էր ըլլար Հայաստանի երեւոյթը քանի մը հազար տարի առաջ, երբ ներքին ծովերով ակօսեալ, յառաջակողմեան Ասիոյ բարձրագոյն տափարակին վրայանկուած հարիւրատոր հսկայ հրաբուլիսներէն, իբրեւ բնութեան լապտերներէ, բարկածայթ

բոցեր կը ծաւալէր այն նորածին ժողովուրդներու վրայ, որ դեռ անստոյգ քայլերնին շարժել կու սկսէին դէպ ի անծանօթ երկիրներ:

Դ

Անցնինք հիմա այս կնճռոտ կերպարանքներէն՝ անոնց բուն ծոցը, բայց ես չեմ ուզեր: Հայկակ, Դիսիդրոնի երեքժանույն հարուածներովը քեզի Պլուտոնի մթին գաղտնիքները ցուցընել. չեմ ուզեր եւ ոչ իսկ կրնամ դիմացդ դնել ինչ որ բնութիւնն ծածկած է իրեն ալուցը մէջ, ուսկից աշխատասէր իմաստունն՝ հաւասար համբերութեամբ եւ ձարտարութեամբ ձոխացած՝ խողովակի մը ձեռքով խաւարային անդունդներէն դուրս կը հանէ կը մղէ պիտանի ջուրը: Միայն Հայաստանի մետաղական հարստութեանը վրայ քիչ մը կուգեմ խօսիլ, եւ հոտ ալ նշանաւոր երեւոյթ մը պիտի տեսնես: Սկսինք ամենէն յարգի հրահալելի նիւթէն:

Զարմանալի բան մէ որ ամեն մետաղէ առաջ յիշատակուած է ոսկին աշխարհիս առաջին մատենին մէջ: Աստուածաշունչ զիրք Եփլատայ ազնիւ ոսկին Փիտոնի ափանցը վրայ կը ցուցընեն, որ է Եղեմայ առաջին գետը, զոր կանուաններ Ճորոխ. այս գետոյս պատած երկիրն է, ինչպէս առաջ յիշեցինք, մեր Խաղոտիքն եւ Յունաց Խալիբս ըսածը. եւ թէ որ հիմա չի գտուիր հոն ոսկի, մի՛ զարմանար. վասն զի Մովսեսի եւ մեր օրերուն մէջ 3400 տարիէն աւելի անցեր է. բայց անտարակոյս կը յիշես Արգոնատորդները՝ որ Մովսեսէն երեք կամ չորս դար ետքը այս կողմերս եկան ոսկի գեղմը յափշտակելու, զոր ես ալ կը հասկնամ ոսկեհանք. կը յիշես նաեւ որ քանի մը դար վերջը բանաստեղծներուն հայրն՝ արծաթածոխ Ալիրեայ Ալիզոները մէջ կը բերէ, զոր հիմակուան հեղինակք կիմանան Արմենոխալիքք (Ճանիկ) եւ բուն Խալիքք (Խաղոտիք). այս բառս յունարէն կը նշանակէ հանք (երկաթի) եւ հանքերուն վրայ աշխատողները: Մինչեւ հիմա դեռ արծաթ կը հանեն հոն Կիւմմիշխանէի (Արծաթահանք) եւ Խսփիրայ մէջ, որ է մեր Սպերը եւ Ստրաբոնի Սիսիրադիոն: Այս երկիրս իր ոսկեհանքովը ծանօթ էր նաեւ մեծին Աղեքսանդրի ժամանակ, որ մարդ դրկեց հոն ոսկւոյն համար, բայց տեղույն բնակիչներն վրանին վազելով սպաննեցին: Նմանապէս Զ դարուն մէջ այն կողմերը Փառանզի ոսկեհանքը հակառակութեան առիթ էր Սասանեանց եւ Բիւզանտեանց մէջ: ԺԷ դարուն ճանապարհորդներէն մէկն կաւանդէ մեզի, որ նոյն իսկ օսմանեան կառավարութեան ատեն ալ, Սպերի ոսկեհանքն կը բանէին, եւ ետքը ջրով լցուելուն համար՝ հարկեցան թողլու: Նոր աւեններս քանի մը երկրաբաններ ստուգեցին որ Կարնոյ լեռներուն կազմուածքն նման են Աղդայի լերանց, եւ չտարակուսեցան որ հանքեր ալ պիտի ունենան, բայց աւելի չփնտռեցին: Յիշելու է որ Կարնոյ գլխաւոր գեղերէն մէկն Արծաթի կըսուի: — Մեր հինգերորդ դարու ազգային պատմիչը կը խօսին Արարատայ ոսկեհանքերուն վրայ, առանց տեղը ցուցընելու: — Հայաստանի Կուր գետով ոռոգուած հիւսիսային արեւելեան կողմը, գտէր են Ռուս վերակացուք թէ հանքաց եւ թէ գետոց մէջ ոսկւոյ քանակներ: Այս տեղերուն աշխարհագրական անուանց մէջ ալ շատ կան ոսկի նշանակողք: Նոյնը հաստատեցին նաեւ արեւմտեան Հայաստանի հանքերն. զոր

օրինակ, անցեալ դարուն սկիզբը, Ռիդդէրի ճանապարհորդութեան ժամանակ, Արգանայի մէջ ոսկի ալ կը հանէին: — Արդէն յիշած արծաթահանքներնուս վրայ աւելցրնենք Ատրպատականի եւ Քիւրտիստանի մէջ յայտնուած հանքերը, որոնք բանուած չեն: Մահաղի խալիֆային ատեն (775—785), ժամանակակից պատմագիր մը կը վկայէ որ Հայաստանի մէջ զուտ արծաթի լեռներ գտնուած են, բայց որոշ տեղու չի նշանակեր: — Առատ են ի Հայս պղնձի հանքերն, մանաւանդ Գուգարաց աշխարհին մէջ, որ Գոգայ եւ Մազողայ նախնական երկիրն է, վերին Կուրի հոսանաց վրայ. բովանդակ լերանց շարք մը Պղնձահանք անունը կը կրեն, եւ զործաւորներ միշտ կը բանին. նոյնպէս կը գտնուի պղինձ ի Ղարապաղ, Արզնի, Սպեր, եւ Մոկաց գաւառը ի հարաւակողմն Վանայ լճին: Երկաթն աւելի առատ է եւ զանազան տեսակ, մանաւանդ հարաւային Հայաստանի մէջ. յիշեալ լճին արեւմտեան հարաւակողմը կայ Երկաթահատք եւ Կապարահատք ըսուած լեռն: — Կապարէն զատ Հայաստան կը նծայէ կամ կը նծայէր զինկ, մկնդեղ, զարիկ, անազ, եւ այլն:

Ե

Դառնանք հիմայ քննելու մեր երկրին երեսը եւ զործարանաւոր արարածները: Երկրին ձեւակերպութիւնն եւ կլիմայն, ինչպէս որ տեսանք, մեզի բարգաւած բուսաբերութեան մը յոյս չեն տար, մանաւանդ մեծամեծ եւ թաւ ծառերու: Պոնտոսէն ի Պարսկաստան գնացողն ճամբուն վրայ գրեթէ բնաւ չի տեսներ անտառ մը կամ բարձր ծառեր, այլ թուփեր, մացառներ եւ հազիւ ուրեք քանի մը ծառ մէկտեղ: Բասեն՝ Արարատայ մեծագոյն դաշտն՝ ուր Երասխ կը սկսի իր ընթացքը, ի հնուց Անփայտ կանուաներ. բնակիչք երկրին՝ փայտի տեղ իրենց տան վառելիքը անասնոց աւելորդօք կը հոգան. բայց տուներնին ալ սովորաբար կէս ստորերկրեայ ըլլալով՝ բլրի մի կամ բարձրադիր գետնի մը կող թաղուած, ցրտէն կապահովին: Քսենոփոնի տուած նկարագրութիւնն այս տներուն վրայ՝ յետ 23 դարուց հիմա ալ կը ստուգուի: Շիտակը խոստովանելով, փայտի պակասութիւնն ոչ այնքան բնութեան՝ որքան բնակչաց անհոգութենէն է. վասն զի նոյն հեղինակն եւ Կ. Կուրտիսոս եւ այլք կը յիշեն ծառոտ լեռներ եւ տափեր՝ նոյն Երասխայ գեղեցիկ հովտին մէջ, զոր Հոռմայեցիք հաւանելով կը կոչէին Երասխեան դաշտեր (Campi Araxenii) եւ անկէ բարեբոյս չին գտներ Ասիոյ մէջ. այնչափ մշակութիւնն մեր նախնեաց ատեն կրնար կոկել շտկել զանհարթութիւնս բնութեան, եթէ այս գեղեցիկ դուստրս Արաշին՝ կրնայ անհարթութիւն մ'ունենալ: Զիմա ալ կը գտնուի անտառը ի Հայաստան. եւ այդ Անփայտ Բասենոյ մօտ՝ Սօղանլու լեռներն 20—25 փարսախ երկայն տեղ ծածկուած են պէս պէս տեսակ եղեւնեօք, սոճեօք եւ թեղօշիւք, յորոց ոչ միայն բնակիչք կողմանցն, այլ եւ պէտութիւնք Օսմանեանց եւ Ռուսաց փայտ կը կտրեն ի պէտու շինութեան ամրոցաց, որ Հայաստանի մէջ իրարու դէմ կանգնած են. (վասն զի Դ դարէն ի վեր աշխարհիս ողբալի բաղդ մը ունեցեր է՝ ըլլալու միջասահման, կոռուատեղի եւ որս երկու նախանձորդ եւ ոյմամարտ տիրապետաց): Այս լեռներէն կտրեց Հուլադու դանի որդին իր Ապաղա բերդին հիմնարկութեան նիւթերը: — Սօղանլու արեւմտեան կողմն են մայրեւոր լերինքն Տայոց, (Դասքի Հելլենաց) որք

կոռուցան ընդ գնդին տասն հազար Յունաց, որոց առաջնորդ էր Սոլյառատայ բարեկամն Քսենոփոն: — Արեւելեան կողմն, մեր Սիսական եւ Արցախ աշխարհներն մայրու եւ մացարու են, որոյ համար ալ հիմա Գարապաղ կը ըստին. (թերեւս Արցախ ալ նոյնպէս իմաստ մընծայէ): Արեւմտեան կողմն՝ Բարձր Հայոց եւ Ծոփաց միջոց շատ անտառներ կան, նաեւ կաղնեաց եւ ընկուզենեաց: Իսկ հարաւակողմն մեր երկրին, Տիգրիսի հովտին եւ Վանայ պարատափին միջոց, մանաւանդ այս ետքինիս հարաւային եւ արեւմտեան կողմերն, այնքան անտառու է, մինչեւ մեր նախնիք Փայտի—աշխարհ կանուանին Տիգրիսի եւ Վանայ անջրպետող լեռնավայր սահմանը: Նոր ճանապարհորդք այդ անտառոց մէջ գտան տեսակ տեսակ կաղնի ծառեր, որ ինչուան հիմայ անծանօթ էին Եւրոպէացւոց, եւ բերին իրենց երկիրը տնկելու: Այս անտառներէն կու զայ ազնուագոյն Գողթորն եւ Գազպէն, որոյ օդոց մեղր կանուանն կամ մասանայ. եւ անվէ՝ Տարօնյ երկիրն, որ է այժմեան Մշոյ գաւառն, Մեղրաբուղի կը ըստիք: — Այրարատեան լերանց վրայ թխտենեաց պուրակներ կան ինչուան 7800 ոտք բարձր տեղեր, եւ զիհի ծառեր ինչուան 8200 ոտք բարձրութեան վրայ. իսկ թփատեսակ ծառեր՝ ալ աւելի բարձր կը գտնուին. մինչդեռ յԵւրոպէ ո՛ր եւ է աստիճանի տակ՝ այդշափ բարձր տեղ ամենեւին ծառ չգտնուիք: — Գուգարաց երկիրն մեր նահանգաց ամենէն հիւսիսագոյնն, ամենէն ալ ծառու եւ շատարոյսն է, իր խորանիստ դրիցն համար, Կուրայ գեղեցիկ պարահովտին մէջ. կարմիր եւ ձերմակ կնձնիք կաձեն հոն ընդ կաղնի, հացի, պտղի, եւ պէսպէս եղեւին ծառոց: Մեր Եղարու օրինակագիր հեղինակն աշխարհագրութեան՝ կը յիշէ հոն տոսախի ծառն եւ հաճարածառ ալ: Նոյն հեղինակն (Մովսէս Խորենացի) կը յիշէ Արարատայ մայրաքաղաքին, Արմաւրայ, վսեմական սօսիները, որոց տերեւոց սօսաւիւնն՝ հմայից ազդումն էր մեր նախահարց. մեր ատեններս կարծուեցաւ թէ այդ ծառերուն մեծամեծ կոճղերը յայտնուեցան հողուն տակ՝ այն տեղուանք, ուր երբեմն կը մօտենար Երասխ, որ աւելի յեղյեղուկ քան զժամանակն՝ յետ քառասուն դարուց փոխեր է իր ալեաց ընթացքը եւ հեռացեր ի բնակարանէ որդուցն Հայկայ: Այս տեսակ սօսիներէն դեռ հատ մը կենդանի է եւ ամբողջ հրապարակի մը կէս կը ծածկէ յՈրդուատ, հին քաղաք՝ մոտ քարավագիցն Երասխայ, բունն գետնէն երկու մեղք վեր տասն մեղք շրջապատ ունի: Կրնայկարծուիլ թէ արեւելեան սոսին սեփիական ըլլայ Հայաստանի. յայտնի է որ Հռովմայեցիք մտուցին այս ծառը յարեւմուտու:

Այս աշխարհակալ ազգին վրայ ընկնալով խօսքերնիս, յարմար կը սեպեմ յիշել հոս, որ իրենց աշխարհակալութեան լաւագոյն ստացուածներէն մէկն էր օտար երկրի բերքերն ընտաննեցնել: Հայաստան ընծայեց անոնց ուրիշ բոյսերէ զատ զԾիրանն որ դեռ Խոտալիոյ մէջ իր անուամբն արմենիացա կը ստի: Եւ լատիներէն *malns armeniacæ* (մալուս արմենիացա), այսինքն հայկական ինձոր, որ կ'երեւայ թէ նոյնն է զոր Պլինոս սալորոց մէջ կը դասէ, եւ անուշահոտութեանք համար նախադաս ի սալորս: Ի՞նչ ըսենք Հայոց Խնձորոյն համար, որ այնպէս անուանի էր Արաբացւոց մէջ, մինչեւ իրենց բանաստեղծներէն մէկն՝ արշալուսոյ մէկիատիկ նմանութիւն կը գտնէր օրիորդ մը՝ հայկական ինձոր խածած: — Ընդհանրապէս սովորական համեղ պտուղը առատ են

մեր երկիրը, եւ ամեն տեսակն ալ կը գտնուի, բաց ի թզոյ եւ ի ձիթապտղոյ, սակայն ասոնք այլ հարաւային եւ ցած կողմեր անծանօթ չեն:

Իսկ մահացուաց ամբրոսեան օշարակ տուող ծա՞ն. — որթն՝ առաւել քան զհասարակաց կարծիս կը յաջողի ի Հայաստան, որովհետեւ բուսաբերութեան սահմանագիծն շատ բարձր է ի Հայս, երկիրն կը բերէ աղէկ խաղող, որոյ եւ առաջին հայրենիքն ալ եղաւ յետ ջրիեղեղին: Երասխայ պարահովտին մէջ ընտիր այգիներ կան. եւ Երեւանայ գինին նարընջագոյն, քաղցր եւ մշկահոտ՝ Սպանիոյ, Ունկարիոյ եւ Պուրկոնեայ լաւագոյն գինեաց հաւասար կը սեպուի: Անվարժից խրատ կու տամ Գանձակայ գինին շատ չփորձել, որ թէ եւ անուշահամ՝ սաստիկ գօրաւոր եւ զլիսահար է. իսկ Գարապաղի գինիներն անյոշ եւ գրեթէ եղուտ են: Տապանակիր լերան վրայ, յԱկոռի 4000 ոտք բարձր տեղ մը, յանդիշատակ ժամանակաց՝ այգի կը մշակէին ի յիշատակ այգեգործութեան Նոյի, այն լերան բլրոց մէկն հին ատեն Գինոյ բլուր կանուաներ, վտակ մալ Գինեգոյն գետ: Կանայ պարատափն ալ ինչուան 1700 մեղր բարձրութեան վրայդեռ այգիներ ունի որ երկայնողկոյզ խաղող կու տան, բայց չեն համով ինչպէս Արարատայն: Կարնոյ բարձրաւանդակն ոչ այգի ունի եւ ոչ պտուղ. որոնց պակասութիւնը կը լեցընէ իրեն Ճորոխայ հովտին Թորթում վիճակն. բայց անոնց փոխարէն կը բերէ ազնիւ արմտիք. իսկ Մեւանայ պարատափն աւելի բարձրագոյն ըլլալով՝ ասոնցմէ ալ զուրկ է: — Յորենն ընդհանրապէս ընտիր է, եւ կայ մեծահատ տեսակ մը, որ եւ շատ կպչուն կամ առածիկ խմոր կու տայ: Ո՞ր ազգային պատմագէտ չի յիշեր «արգաւանդ եւ բերրի... Շիրակայ ամբարքնե: Ուրիշ տեսակ արմտիք ալ լաւ եւ առատ են: Իսկ բանջարեղէնք եւ խաւարտք, թերեւս ամեն տեղէ աւելի պատուական եւ բազմատեսակ. 300 տեսակէն աւելի կը համրուին բնիկ տեղական անուամբք:

Հայկական Փլորայն շատ հոգ չունենալով պարտիզաց եւ ջերմանոցաց, աւելի վայրենի ու խոպան տեղուանք կը սիրէ. իր լեռնային բուսաբերութիւնն պէտք է բուսափրաց համար շատ հետաքրնելի ըլլայ:

Վերջին սահման բուսաբերութեան ի Հայս 4000 մեղրէն աւելի վեր է, անկէց ալ բարձր՝ միայն մեծին Մասեաց վրայ կը գտնուին գեղաստղիկ (*aster pulchellus*), մկնամիրգ քնքոյշ (*astragalus mollis*) կանթեղնիկ քարաբոյ (*capanula saxatilis*) եւ այլն: Հոչակաւոր բուսաբանն Բիդոն Դուռնքոր՝ որ անցեալ դարուն սկիզբները կը ճանապարհորդէր ի Հայաստան, չէր դժուարէր որախատին նշանները տեսնել ի Կարին եւ յԵջմիածին, այնքան զմայլած էր այն կողմերուն հարուստ եւ գեղեցիկ բուսաբերութեան վրայ: Հիմակուան բուսաբանք եւ շրջագայիկը թէպէտ եւ այդշափ չեն զմայլիր, բայց տժգոհ ալ չեն: Ասոնց նշանած ծաղկանց մէջ, չեմ գիտեր ո՞ր ցեղին մէջ դասելու է Աղբերաց—արիւն ըսուած գեղեցիկ ծաղիկն փոքր եւ վարդածեւ, եւ այնպիսի վառվոռն թանձր կարմիր գունով՝ որուն նման մը չեն գտած ականատես վկայք. թերեւս աւելի դիւրին հնարք մը գտած է մեր միջին դարու գուսանաց մէկն, իր սիրելոյն նմանցընելով այդ ծաղիկը:

«ԱՇ աղբերաց արուն՝

Որ բուսար մէջ քարերուն,

Աշուիդ ի նարկիզ նըման,

Մէկն ի քուն ու մէկն արթուն»:

Ինչպէս անունն եւ երգիչն կը յայտնեն՝ այս ծաղիկս սովորաբար կը գտնուի աղբերաց եզերք քարերու սորեր. եւ անշուշտ եթէ ծանօթ ըլլար հիներուն՝ Ովիդիոսի այլակերպութեանց գեղեցկագոյն նիւթ մը կաւելցընէր:

Պէտք չէ մոռնալ խոտերը եւ բժշկական բոյսերը, զոր Հայաստան կընծայէ, եւ հին ատեն աւելի ալ առատապէս կընծայէր դեղագործաց. զրեթէ բոլոր Գալիենոսի եւ Էպուսինայի գործոց մէջ յիշուած եւ հայերէն թարգմանուած բոյսերն՝ իրենց բնիկ ազգային անուններն ունին մեր լեզուին մէջ. ըսել է որ մեր երկրին մէջ ալ ծանօթ էին: Ի զրուան բանասիրաց յիշենք զՄանրագորն եւ զՓէնունա, որոնց՝ հայկական Եսկուլապեայ հետեւողըն՝ զարմանալի յատկութիւններ եւ կերպարանք կընծայեն: Չմոռնանք հոչակաւոր Համասպրամն կամ Համասփիտն ալ, որոյ ցողունն 12 ձիւլ կը բաժնուի կըսէին եւ ծաղիկներն զանազան գոյն ունին մէկմէկէ պայծառ. այս բոյսս քարոտ լերանց սորերը ծածկուիլ կը սիրէր, եւ որոշեալ որ մը յայտնուէր գիշերանց լուսնի լուսով. շատ տեսակ զօրութիւն ունէր, ինչուան սրամտութիւն ալ կը պարզեւէր, եւ հեղինակ մը վկայէր է պարզամտութեամբ թէ այս բոյսս, զտայ, եւ շարն փորձեցի, երանի է նմա որ զբարին գործէ: — Ճռվմայեցիք Հայաստանէն եւ Պարսկաստանէն մէծ փափագով եւ ոսկոյ կշիռով կը գնէին լաղերբիցում կոչած բոյսը, որ հաւանօրէն է սպան ըստ մեզ, եւ անոր խէճն՝ անզուժատ, թէ եւ շարահոտ, զուցէ եւ հայկական ազնիւ խաշնդէղն ըլլայ:

Մեր երկրին անուանի եւ անծանօթ բոււց մէջ յիշենք ազգայնոց՝ փնտռելու հայկական ընկոյզ ըսուածը, որուն կութք Ղփտիներուն օրացուցին մէջ նշանակուած եր յունիս ամսուն, եւ կըսուէր թէ ձիթապտղոյ նման է. (Մի՞ թէ փշատին է, որ շատ հասարակ եւ սեփիհական է Հայաստանի, կամ ծուառենին): — Յետին կարգ բուսեղինաց Խոտք եւ Սէդք անուանի են ի Հայս վասն ընդարձակ մարդաց եւ արօտից, որ տարուէ տարի կը սնուցանեն միլիոնաւոր ոչխարներ, եւ կը դրկեն աւելի դէպ ի հարաւել յարեւմուտս ի Ստամպօլ: Այս մարմանդքս եւ արօտքս հազարաւոր տարիներէ ի վեր կը քաղեն կը բերենի Հայաստան բազմութիւն հովուաց շըրջակայ կողմէրու եւ վրանաշու տոհմէր շատ հեռու աշխարհներէ: — Խոտերու մէջ դասենք տեսակ մը սէզ հայկական (բիմբինելլա rimprenelle), կամ մանաւանդ ձահճաց—մատնիկ (daetylus litoralis) որ կը սնուցանէ ամենէն ընտիր եւ ամենէն հին ձանցուած որոն կարմրոյ, հռչակեալ իր շառափյալ գունովն, որով թագաւորաց ծիրանիք եւ հրովարտակը կը ներկուէին, զոր կը յիշէ եւ Դիոսկորիտէս: Արաբացիքիրենց տիրապետութեան ատեն այս որդը կամ կարմիրը մտուցին յԵրոպա, հիմա Ռուսը

անկէ շահ կը քաղեն. Եւ դեռ Էջմիածնի կաթուղիկոսաց կոնդակներն կը գրուին այս Արարտայ նշանաւոր բերքով, որուն նմանը յԵւրոպա կը գտնուի միայն ի Լեհս, եւ յԱմերիկա՝ ի Մեխիզոյ. ուրիշ ամեն ցեղ որդերն կարմրոյ (որոց յիսունի չափ տեսակ կայ) շատ արժեք չունին:

Զ

Այս պզտիկ որդը մեզի առաջնորդ առնըլով՝ բուսական ցեղապետութենէն անցնելու ի կենդանականն, բնականապէս նախ իր կարգին կու զամք. Եւ անտարակոյս կրնամք գտնել Հայաստանի մէջ քանի մը նորատեսակ միջատներ եւ մանաւանդ պատենարեւ ցեղէն: Գերմանացի բնագէտ ճանապարհորդ մը հազարաւորներ ժողոված է ասոնցմէ եւ իր աշխարհին զանազան բնապատմութեան հաւաքարաններու բաժներ է: Իր հայրենակցաց մէկն այլ Հայոց արեւելեան նահանգաց մէջ կը նշանակէ տեսակ մը մեծ ձպուան, որ իր ճռուողմամք կրնար մրցիլ թէնկրիտեայ սրնզափողից հետ: — Այս կարգի կենդանեկաց թագուիին Մեղուն, կընծայէ մասնաւորապէս յԱյրարատայ եւ ի հարաւակողման զաւառու՝ իր պատուական վաստակը, որ մեր երկրին գլխաւոր վաճառոց թուակից է: — Շերամ որդոյ դարմանն շատ հին չէ մեր երկրին մէջ, հիմա կը յաջողի Կազբիականին մօտ զաւառոց մէջ: զաւառու՝ իր պատուական վաստակը, որ մեր երկրին գլխաւոր վաճառոց թուակից է: — Շերամ որդոյ դարմանն շատ հին չէ մեր երկրին մէջ, հիմա կը յաջողի Կազբիականին մօտ զաւառոց մէջ: Ուրիշ եւ բարձրագոյն կարգ մը կենդանեաց, Ձկանց, արժանի է մտադրութեան, թէ եւ մեր աշխարհն շատ քիչ կամ թէ բնաւ չունի ծովեզերք: Լուլին (Saumon) մարդաչափ մեծութեամբ՝ Կազբից ծովէն զալով վեր կելլէ Երասխայ եւ Կուրի մէջ, եւ այնքան առատ՝ որ միայն ձուերը կը հանեն ազնիւ աղկիթ (քավեար) շինելու համար, եւ միսը կը թափեն: Հայաստանի ամենէն հասարակ եւ ծանօթ ձուկն է Կարմրախայտ, որ ամեն գետոց աղբերականց մէջ կը վիստայ, եւ ինչուան Եփրատայ 9000 մտք բարձր ականց մէջ, ի Կարին: Երասխ կը բերէ երկայնաձեւ Ճանառ, եւ թանձրամարմին Լոքք, որ Եփրատայ եւ մանաւանդ Արածանույ մէջ շատ վիթխարի մեծութեամբ կը գտուի եւ նիհանգ կ'անուանի, իբրեւ կէտ ձուկն: Նոյն տեսակէն կարծուի թէ գտուին Հառչակայ փոքք լճին մէջ, որ շատ ձկնուտ է. մինչքեն անոր մօտ՝ Վանայ աղի ծովն՝ որ մեծագոյն է քան զամենայն ծովակս յառաջակողմեան Ասիոյ, եւ անոր համար կոչուի ծով Աղթամարայ (յանուն գլխաւոր կղզույն), միայն մէկ տեսակ բնակիչ ունի, պզտի ձուկ մը, տառեխ. որ պատուական սնունդ կըլլայ եւ շահաբեր վաճառ մը, վասն զի աղած եւ չորացուցած կը դրկեն չորս կողմի զաւառները, ի Քրդաստան եւ ի Պարսկաստան: Սեւանայ անոյշ ծովակն որ փոքք է քան զԱղթամարայն եւ բարձր քան զայն (6500 ոտք յերեսաց ծովու), ըստ աւանդութեան բնակչաց եզերացն՝ 12 տեսակ ձուկն ունի: — Ուրիշ լճակ մը այրարատեան լերանց պարուն ստորոտը, Կողայովիտի շամբն, որ հիմա Պալրզ—կէօլ կը կոչուի ձկանց առատութեամբ, տարեկան միլիոն մը ֆրանզի շահ կրնայ տալ. անոր համար Ռուսաց եւ Օսմանեանց յետին սահմանաշափութեան ատեն՝ վիճի առիթ մը եղաւ: Հիմա թողլով ձկնասիրաց քննել Հայաստանի գետերուն մէջ այն

մահահամ սեւ ձուկը՝ զոր կը յիշէ հին պատմիչն Կտեսիաս, կուզէի որ մեր
տեղազնինք աչք մը տային ի վերայ բովանդակ ջրոց՝ որ Հայաստանի մեծ եւ փոքր
լճերը կը ձեւացնեն, եւ իրեն նշանաւոր կերպարանք մայլ կու տան: Աղթամարայ
ծովէն չհեռացած՝ պէտք է դիտել Որմեայ լիճը կամ Կապուտան ծովը, որ առաջինէն
աւելի երկայն է, թերեւ աւելի այլ ընդարձակ: Այս երեք յիշեալ մեծամեծ լճաց հետ
չորրորդ մայլ՝ Ծովակն Հիւսիսոյ՝ որ հիմա Չըլտըր—կէօլ կըսուի, յարեւմտեան
հիւսիսակողմն Հայոց, մեր երկրին երեսաց վրայ՝ տրամանկին մը կը ձեւացնէ, եւ
կենդրոննին կան երկուտասնեակ մը մանր լճակաց: Յարեւմտակողմն հարաւոյ՝ բաց ի
Ծովք (Կէօլճիւկ) լճէն, կայ բազմութիւն լճակաց այն լեռներուն վրայ՝ որ ասոնց
պատճառաւ Պին—կէօլ կը կոչուին: — Հայոց մեծ ու փոքր քառասնիւ չափ լճերուն
միահամուռ տարածութիւնն կրնայ 10,000 հեկտար հաշուիլ: Ընդհանրապէս այս
լճերուն ափունքն նուազեալ բուսաբերութեամբ, դրից զանազանութեամբն եւ
վսեմական տեսարաններով գերազանցեն քան զլիմս Զուիցերեաց. բայց ամենէն
գեղեցիկ եւ վառվուն տեսարանն իրենց թեւաւոր բնակիչներն են: Թերեւ չկայ երկիր
մը որ այնքան բազմաթիւ եւ բազմազան ջրային թռչուններ ունենայ, ինչպէս Հայոց
լճերն եւ մօրերն: Այս ետքի տեսակ ջրշեղջից մէջ անուանի է Կարնոյ շամբն կամ մօր
եւ ծով (սաղլոգ), որոյ թռչուն հաւկիթներն բաւական էին շրջակայ գեղերու
բնակիչները կերակրելու, ըստ վկայութեան մեծի պատմչին մերոյ, որ կարծեմ քեզի
չափազանցութիւն մը կ'երեւնայ. բայց ի՞նչ պիտի ըսես տեղտյն անզդիական
հիւսատոսարանին եւ վաճառական գործատանց զրուասէր պարօններուն
վկայութեանը, որք կը հաւաստեն թէ տարտյն կենդանաբեր եղանակին մէջ՝ չամբին
բոլորտիքն մինչեւ բաւական հեռու միջոց՝ գրեթէ անընդհատ կը ծածկուին
հաւեղինաց երամներով, մինչեւ համարձակ ձիազնացութեան արգել ըլլայ: Այս
դաշտիս մէջ (Կարնոյ) համրած են աւելի քան 200 տեսակ թռչուն շատն ջրային: Գրեթէ
բովանդակ թռչնական ցեղից չորսին երեքն ճանչուած են ի Հայս, մանաւանդ
բարձրասրունք, մաշկոտունք, ճնճղկաց ցեղքն, եւ զիշահաւք, այս ետքի ցեղիս մէջ
արժանի են յիշման լաշհաւն, որ է գառնակեր մեծ անզղն (գոնտու), եւ Սպերոյ ու
Արարատայ բազայք, որ շատ ճարտար են յորսալ իրենց դասակիցները, աղէկ
վարժածներն ինչուան 200 ֆրանգ կ'արժեն: Որսոյ կամ վայրի հաւուց մէջ նշանելի են
մեծ կաքաւն՝ նման հնդկայնոյն, եւ ուրիշ տեսակը կաքաւուց, սարսարեկը (decasse,
մէզմէնտիկ), աքար (be' cassine), աքլոր (ra le), թանձր (outarde), սալամբ (francolin),
հասարակ փասիան եւ լոր: Զրահաւուց մէջ զանազան տեսակը վայրենի սագի, բաղի
եւ կարապի, հաւալուսն կամ ջրխոթան, արօր (morillon), հողամաղ (harle), որոր
(mouette), եւ շնորոր, լուղիկ (plongeon), տեսակ տեսակ տառեղանց (hé' ron) եւ
ծիծուանց ջրայնոց. ցեծ կամ քաջահաւ կանաչ եւ սեաւ (ibis). եւ երկու
աշխարհածանօթ պանդրիստքն, կրունկ եւ արագի, որք ինչպէս առ օտարս՝ այսպէս
եւ ի Հայս մասնաւոր պատիս ունին: Մեր իին թագաւորք բաց յընդհանուր որսապետն
(Որսապետն արքունի) ունէին եւ հաւորտութեան վերակացուս եւ թռչնապահս, եւ
թերեւ ասոնք էին Հաւանունիք. ոչ սակաւ տոհմք եւ ցե»ապետք թռչուններէ առած էին
իրենց անունն, ինչպէս Արծրունիք, Բագէակալք, Կարապունիք, Աղաւունիք,
Կոռունիք, եւ այլն. եւ այս թռչունները կամ ողջ եւ կամ պատկերնին դրօշներու վրայ

կրեին ազգային տօնից մէջ, որոց սկիզբն շատ հին է, թերեւս ոմանց ելնէ մինչեւ ի ջրհեղեղ: Այս մեծ պատահարս երկրիս ուրիշ կողմը այնքան զգալի այլայլութիւն եւ պատմութեան մէջ յիշատակ չէ թողած՝ ինչպէս մեր աշխարհը. եւ արդեօք այս թռչնոց հեղուկ բնակարաններէն ումանք՝ զոր յիշեցինք, մնացորդ չէ՞ն այն մեծ հեղեղմանն, որ քիչ շատ հողագնտին օրէնքները այլափոխեց: Ստորին Կուրայ ողողակքն, Երասխայ հովտին մրրանիստ հողակարգքն՝ բաւականապէս չէ՞ն ցուցըներ թէ ատեն մը (որ երկրաբանօրէն շատ հին չէ) ներէիդաց իշխանութեան տակ էին. եւ իրենց բրածոյ ժմմակաց մնացորդքն, որոց կենդանի նմանիքն դեռ գտուին կասպիական ծովու մէջ, չէ՞ն կարծեցըներ արդեօք թէ երբեմն ծով մը կերկընցընէր իր ծաւալծիիկ բազուկները առ ուրիշ ծով մը՝ այն երկրին վրայէն, որ յետոյ եղաւ խանձարուրք մարդկութեան եւ հայրենիք Հայութեան: Հայկակ, ես ոչ երկրագէտ եմ եւ ոչ հաւագէտ, բայց կը հաւանիմ թէ այդքան բազմութիւն եռակենցաղ կենդանեաց (թռչնոց) որք մեր երկրին բարձրաւանդակ աւազանաց վրայ սփռեալ են, ոչ միայն բնապատմութեան ուսումնական ապացոյց մեն, այլ եւ յիշեցուցիչք ջրհեղեղի եւ ստեղծագործութեան:

Է

Դառնանք առ ուրիշ դաս մը կենդանեաց: Մեռք հայկական քառոտանեաց նախայիշեալ դասին պէս բազմատեսակ չեն, երկրին կլիմայն այլ այս բանս կիմացընէ: Բայց այսպէս ըլլալով՝ դեռ ոչ շատ հին ժամանակ գտուին ի Հայս ամենէն կատաղի գազանք ալ. ո՞վ ոչ յիշէ Վիրզիլիոսի գեղեցիկ տողը. «Եւ վազերս հայկականս՝ ուսույց Դափնիս լրծեկառաց»: Կամ Սիդոնիոսի ըսածը. «Ընդ վազրաբեր Նըպատայ կապարճաւոր արտորայս»: Դուռնըֆոր այլ Մասիս լերանց պատառուածներուն մէջ տեսեր է վազրը: Իսկ կենդանեաց թագաւորը, առիւծը կու յիշէ ի Հայս Այետիս, եւ մեր պատմիչքն Դ եւ Ե դարուց, եւ ուրիշ մայլ որ Ժ դարունսկիզբները կապրէր: Ընձառիւնն եւ յովազն ինչուան հիմա կը գտնուին: Թողունք յիշել ուրիշ գազանները, եւ գազանամարտ գազանը, այսինքն շունը, որուն ցեղէն կան մեծամեծ եւ ուժով տեսակք . շմոռնանք միայն երկայնամազ կատուն Վանայ, որ Անկիւրիոյ կատուէն վար չի մնար, եւ Ճերմակ ու սեւատուտն արիսր, զոր Լատինք առմէնիոս կոչէին (փունկը երմին ե՞րմին բնիք. Իտալիք՝ արմելլինա), եւ այդու կոչմամբ կիմացընէին թէ ո՞ր երկրէ առին ու մտուցին յԵւրոպա: Ընտանի անասունք բարեբաղդաբար շատ բազմաթիւ են ի Հայս. Վերը յիշեցինք ոչխարաց առատութիւնը. նախրէից ցեղին մէջ գոմէշն բնիկ կերեւի Հայատանի, որովհետեւ իր էզը յատկապէս մատակ կըսուի, որ ամենայն չորքուտանեաց էզը կու նշանակէ հասարակօրէն: — Երեվայրին կամորսի կենդանիք աւելի առատ են. հնագոյն դարերէ ի վեր՝ շրջաբնակ իշխանք եւ ազնուականք կու զային ամեն տարի ի Հայատան՝ ի կրթութիւն եւ ի զրուանս որսոյ, ուր գտուին տեսակ տեսակ վիթք, այծեմունք եւ եղջերուք, որոց կարօտով կու բաղձայր նաեւ մահուան անկողնին մէջ Արտաշէս, մեր հեթանոս թագաւորաց մէկն, եւ հառաչէր. «Ո՞ տայր ինձ «օծուի ծխանի եւ զառաւոտն նաւասարդի, զվազելն «եզանց եւ զվազելն եղջերուաց. մեք փող հարուաք եւ «թմբկի հարկանէաք»: Յիշենք զվարազն այլ, որ ինչուան հիմա Այրարատայ մէջ եւ նոյն իսկ Մասեաց ստորոտը կը գտնուի,

Թաթարաց մշակած բրնձի անդերը աւրջշտկելով. Եւ երազավագ ցիոր (իշավայրի) որ հալածեալ յԱրտաւազդայ՝ յորդւոյն Արտաշիսի, զինքը ետեւէն ձգեց ինչուան նոյն աշխարհածանօթ լերան վիհը. ուր, ըստ առասպելեաց, թշուառ թագաւորն՝ Քաջաց ձեռքով կապկապած, կու ջանայ կոտրելու իր երկաթի շղթաները, զոր անդադար լիզելով մաշեցընեն իր հաւատարիմ շուներն. մազ կու մնայ որ բարկաձայթ թագաւորն ազատած ցատքէ այդ մթագին քարայրէն դուրս՝ բոլոր աշխարհք աւերելու. բայց դարբնաց կուաններուն եւ ուրիշ գործաւորաց գործեաց ձայնն՝ նորէն կու հաստըցընեն իր մաշած շղթաները: Գրաստեղէն կենդանիք հոչակուած են նաև մարզարէի մը բերանով, իր Տիւրոսի դէմ ըրած սպառնալից ձայնարկութեանը մէջ. «Ի տանէ Թորգումայ «ձիովք եւ հեծելովք եւ ջորտվք լցին զվաճառս քո»: Եզեկիէլ (Ի. 14) չի յիշէր ուրիցշ ցեղակից գրաստ մալ, աւելի պզտիկ եւ աւելի անպարծ, բայց ոչ պակաս պիտանի, մանաւանդ ի լեռնոտ երկիրներ, ինչպէս է մեր Սոկաց աշխարհն, որոյ իրեք գաւառք Իշոց անուամբ կը կոչուին: Իսկ մէկալ կէս արուեստահնար կենդանին, ջորին՝ բնականապէս աւելի յարգի էր. մանաւանդ ձերմակ ջորին, զոր արեւու զոհ ընելու եւ թագաւորաց ծառայութեան համար կը լուրիկին. ինչուան նաև թագաւորաց յուղարկաւորութեան համար այլ զայն գործածէին. մեծին Տրդատայ ուկեզօծ դագաղը կրող կառոն՝ ձերմակ ջորիներէ լծուած էր: (Ճերմակն, զերագոյն գունոց սեպուած, մեր թագաւորաց մահուան հանդիսին մէջ այլ մտնէր. այս հանդէսներուն վերջինը տեսաւ Բարիզ՝ յամին 1393ին յետոյ Հայոց թագաւորին, Զ Լեռնին մահուամբ եւ թաղմամբը. իր դագաղաց մահիձն այլ ձերմակ բնելոց էր, իր ծառաներն ալ ձերմակ հազուած, տարին իջուցին զնա Կելէստինեաց եկեղեցւոյն ներքնայատակ տապանատունը): Բայց ահաւադիկ գրաստական ցեղին թագաւորն, զոր ամենէն պերճախօս բնապատումն անուանեց «զեղեցկագոյն ի ստացուածս մարդկան», եւ զոր մեր ազարակային արուեստին կամ Վաստակոց գրոց հեղինակն կոչէ, «Աթոռ թագաւորաց եւ պարիսապ «ամրութեան հեծելուրաց, յաղթահարող թշնամեաց «եւ նաւահանգիստ ճանապարհորդաց, հալածիչ «զաւառաց, դդրդեցուցիչ քաղաքաց եւ լայնացուցիչ «սինոռաց»: Բայց ո՞վ է առաջին կտրիձն՝ որ այդ զեղեցիկ ստացուածն ըրաւ: Չեմ հարցըներ Յովքայ, եթէ «Դո՞ւ ագուցէր ձիոյ զօրութիւն, եւ զգեցուցէր «զահ ընդ պարանցաւ նորա». այլ կու հարցընեմ, ոչ առանց քիչ մի պարծենալու. ո՞վ է որ ամենէն առաջ կրցաւ սանձ անցընել այն կենդանւոյն, որ երբեմն փորատող հրաբուխ կու դառնայ, երբեմն քծնող ընկերակից: — Մեր պատմութիւնն, (եթէ կուզես աւանդութիւն սեպէլ, եթէ կուզես խորհրդաբանութիւն, ինչ այլ կուզես սեպէ), մեր պատմութիւնն կըսէ, թէ աշխարհքիս առաջին պատերազմին մէջ, յետ խառնակութեան լեզուաց, մեր ազգին նահապէտն եւ զօրավարն, Հայկն, ձիաւոր պատերազմող այլ ուներ ընդդէմ Բելայ. ասիկայ այլ յաղթուած եւ մեռած՝ յաղթողին ձեռքը թողուց ձիոց, զորեաց եւ ուղտուց երամակներ: Զին եղած է եւ է իսկ հիմա ալ Հայաստանի ամենէն նշանաւոր բերոց մէկն, եւ իր փառաց գործիք մը. մեր ազգային զինուորութեան ոյժն զիշաւորապէս հեծելոցը վրայ էր. Արամ Հայկայ սերնդոց մէջ ամենէն հզօրն, Ժամանակակից Նինոսի, 40,000 հետեւակաց հետ 2000 ձիաւոր ունէր. Ժամանակն փոխեց այս համեմատութիւնը. 12

կամ 14 դար վերջը՝ Հայաստան կրնար, ըստ վկայութեան Եզեկիելի, իր պէտքը լեցընելէն զատ՝ ինչուան Տիւրոսի վաճառքներուն ալ դրկել ձի եւ ձիաւոր, երկուքն այլ անուանիք ի հին ժամանակս: Նոյն մարզարէն ուրիշ խօսքով մը գրեթէ զմեզ կապահովէ թէ Աստրեստանեայց բանակը յաղթութեան տանողը Հայոց հածելագունդն էր: Հայ ձիաւորք ճակատեցան Տրովայ դաշտերուն մէջ ծերունույն Պրիամու վերջին որդուց հետ՝ ընդդէմ հոմերական քաջաց Յունաստանի: Աքեմենեան (Պարսից) տիեզերակալութեան ատեն՝ Հայաստան կու դրկէր թագաւորաց թագաւորին ամեն տարի միհրական տօնին 20,000 ձի, որ ընտրելագոյն սեպուէին քան զՊարսիցն եւ զՄարաց. եւ 50,000էն աւելի նժոյգք տարտոյն յարմար եղանակին կը ժողովէին Մուղանու դաշտերուն մէջ: Մեր թագաւորաց մէջ ամենէն աշխարհակալն եւ ամենէն գոռոզն եւ հպարտ, Տիգրան, ըստ բանից օտար պատմչաց ինչուան 150,000 ձիաւոր ունէր, զատ 17,000 բոլոր սպառագէններէ, այսինքն ձի եւ ձիաւոր բոլորովին զրահով ծածկեալ, զոր պատմիչ մը կը նմանեցընէ զրահամորթ կոկորդիլոսի: Արձակ դաշտի մէջ՝ այս սպառագէնքս ճարտար առաջնորդի մը ձեռք՝ գրեթէ անյաղելիք էին, բայց նեղ տեղուանք՝ թէ իրենք իրենց արգելք եւ թէ իրենց ետեւը շարուած գնդերուն, այսպէս Տիգրանայ բիւրաւորներն ընկրկեցան զարնուեցան Լուկովլոսի լեզոններէն, որ հնարագիտությամբ զանոնք թերմոպիլեան նեղուցի մը մէջ փակեց: Հիմա Քիւրտերն որ Հայոց ժառանգութիւնը կը վայլեն եւ կը վատնեն, տարուէ տարի 50,000էն աւելի ձի կը վաճառէն Պարսից եւ Օսմանեանց: — Հայկական, երիվարն, հին ատեն ամենէն աւելի ծանօթ եղած կերեւի, յետ տաճիկ (արարացի) ձիոյ, մէկ հին եւ անանուն յոյն հեղինակ մը՝ նկարագրութիւն մը ընելով ձիոց՝ ըստ աշխարհաց, նախ եւ առաջ կը յիշէ հայկական երիվարը, եւ կը ճանչնայ զայն բաւական յաղթանդամ եւ շատ ուժով, ողնալայն եւ պնդակող, եւ Յովրայ ձիոյն պէս սաստիկ իրխնջացող: Հայկական երիվարին հետ կը յիշէ զփոխլացին. եւ այս երկու ձիոյն ազգէն սերած կը համարի գալմատացի երիվարը: Ինչուան հիմա այլ հայկական ձին թերեւս նախապատիւն է յետ արարացի եւ անգղիացի ձիոց, յիրաւի չունի որ ասոնց հասակը եւ ոչ վայելուշ ձեւը, աւելի պզտիկ եւ աւելի թանձրամիս է, բայց երազութեամբ անոնցմէ վար չի մնար, եւ անոնցմէ աւելի պատուական է վարժութեամբն ելլելու եւ իշնելու լեռնոտ եւ անհարթ երկիրներ. պատերազմական դաշտին վրայ որ եւ է ցեղ ձիու դէմ կրնայ ելնել. եւ իր աչքերէն ցատքած կրպրանման սեւ կրակը տեսնողն՝ կարծէ թէ կոռուող կենդանեաց մէջ գազանագոյնն է: Բնիկ հայկականցեղից մէջ Խնուսի ձին ամենէն գեղեցիկն է, կը կարծուի այլ որ նիզէա անունն, որով կանուանէին: Յոյնք լաւ ձիարեր երկիր մը, այս տեղույս անունէն ծագած է, կամ Նժոյգ անունէն: — Հիւսիսային Հայոց երիվարքն ալ լաւ, ուժով եւ աղուոր են. այնպէս որ անոնց ամենէն հասարակներն այլ, կըսէ գերմանացի բնագէտ ճանապարհորդ մը, կրնան Շորովկարտի արքունի ախոռոց լաւագոյն ձիերուն կարգը գրուիլ, եւ իրատ այլ կու տայ յԵւրոպա մտցընելու Էրզիրումի, Տրապիզոնի եւ Դրեստի ճամբով: Բնութիւնն որ այսպիսի գեղեցիկ կենդանի մը ընծայեր էր երկրին, անոր ստացողին այլ հանճար տուալ զանիկայ աղէկ վարժեցընելու եւ աւելի աղէկ այլ ի գործ ածելու. ձիադարմանութեան արուեստն շատ կատարելագործած էր մեր նախնեաց օրերը. որուն կրնան վկայ ըլլալ քանի մը լատին հեղինակաց բանք, եւ մնացորդը ազգային

ձիադարմանութեան գրուածոց, որոց մէջ մանրամասն անդամաբանութիւն կայ ձիոյ: Իսկ ձիոյ գործածութիւնն, Հայոց ազնուականաց եւ պատանեաց զրուանք, ցուցանք եւ պարծանք մէք . մէք իշխանաց կտրիճ զօրավարաց մէկն, քաջակորովն Մուշեղ, հացկերոյթի մը ատեն դաւաճանութեամբ սպաննուելով, վերջի շունչը տալու ատեն կը ցաւէր կողքար որ չկրցաւ մեռնելու իր ձերմակ երիվարին վրայ, որ այնքան անզամ տարեր էր զինքը յաղթութեան . գոռող թագաւորն Շապուհ որ այս կտրիճ զօրավարին ձեռքէն այլ սրտէն այլ յաղթուեր էր, հրամմեր էր որ քարի վրայ քանդակեն անոր պատկերը ձերմակին վրայ հեծած, եւ իր խնջոյից տաճարին մէջ կանգնեն, զոր տեսնալով՝ արեւուն զինի խմէր, Ապրի ձերմակաձին, ըսելով: Շատ ատեն չէ որ գտնուեցաւ ուրիշ քանդակ մայլ մէք երկրին վերջին սահմաններուն վրայ, նոյն քաջակորովը կերպարաննելով իր ձերմակին վրայ, թէ եւ գտնող ձանապարհորդն չիձանչաւ իր զիւտը:... Բայց մէք ձերմակն, մէք պիզասոսքն զմեզ շատ հեռու կը թրոցընեն. բաւական ըլլայ այսչափ տեղեկութիւն թէ՝ իրենց համար եւ թէ բոլոր մէք երկրին գործարանաւոր եւ անգործարան արարածոց:

Ը

Շնորհակալ ըլլանք ուրեմն բնութեան, որ այսքան պարզեւներով հարստացուցեր է մէք երկիրը . եսս առաւել փառք տանք տիրոջն բնութեան, որ այդ պարզեւները վայելել եւ յարգել տուալ երկրին հանճարամիտ բնակչին, որ ի սկզբանց ժամանակի զիտցաւ ճարտարութեամբ օգուտ հանել անոնցմէ, եւ օտարաց այլ սփուել, հեռաւոր աշխարհներու բերքերը իրարու պատկերով: Հայն ամեն ատեն եղած է վաստակասէր մշակ իր երկրին մէջ, Ժիր վաճառական դուրսի երկիրներ, զգօն գործակալ ազգաց՝ որ զիրար չէին ճանչնար . եւ փոխանակեր է զբնական եւ զարուեստական բերս աշխարհաց՝ որ իրարմէ հեռու էին շատ միջօրեական ժամերով: Հայն բոլոր երկրիս երեսը կը պարտէր, կը սովոր զլեզուս ժողովրդոց՝ որոց թարգման կը լլար, եւ ամեն տեղ միտ դնելով կը սովոր շահ եւ ճարտարութիւն: Իրեն համար օտար երկիր չկար եւ չկայ, եւ ամենայն ազգը իրմէ յիշատակ մունին: Թէ որ լաւ մտադրութեամբ քննուի ազգաց չուոց կամ բաժանման պատմութիւնն, ինչպէս որ Ս. Գիրք մեզի կը ներկայացնեն, յայտնապէս կերեւի որ Ասիոյ հիւսիսային եւ արեւմտեան կողմերն եւ բոլոր Եւրոպա իրենց բնակիչքն առած են այն զադժականներէն որ ելան կամ անցան ի Հայաստանէ, յառաջ եւ յետ իր Հայաստան կոչուելուն: Թէպէտ եւ հիմակուան քննադատութիւնն տարբեր կարծիք ունի լեզուած ծագման եւ ածանցման վրայօր, սակայն արժան է յիշելու, որ թէ՝ ժողովրդեանը համար, թէ անոր լեզուին համար չկայ երկիր մը՝ որ մէք երկրին հաւասար այնքան բաղդատութեանց եւ նմանութեանց առիթ եղած ըլլայ: Ակսեալ յԵրողոտէ, ի Ստրաբոնէ եւ յԵւստաթեայ՝ հարցուր ամեն լեզուազիտաց եւ բանասիրաց, որպիսիք են Աքոլութոս, Շուարց, Պոշար, Կալմէդ, Զերվաս, Լազրոզ, Վիստն, Լայպնից, Լըպրիկանս, Շրէտէր, Հէկրըն, & Ուիլիէմ, Անգրոյի, Բալլաս, Գլաբրոյ, Ատելունկ, Պոր, Բոդ, Բեղերման, Վինտիշման, Կաղդերէր, Նիպուր, եւ այլն, թէ ո՞ր լեզուին նմանակից է հայերէնն: Ամենքն մէկմէկ կերպ պատասխան կու տան, հայերէնին

մերձաւոր եւ ազգակից սեպելով զփոխացին, ասորին, բաքելոնացին, քաղդէացին, հրեայն, թաթարը, կովկասեան – թուրքը, խազախը, պարթեւը, փեղլեւին, զանդիկը, հնդկա – գերմանացին, մարապարասացին, հին յոյնը կամ պելասգեանը, եզիտացին եւ դպտին, կելտը եւ ուկչը, ինչուան պիսքայացին, ֆինը եւ սիաթրիացին: Արդ ի վերայ այս ամենայն խառնափնդորութեան վիին՝ ուսկից կուգեն հանել զհայերէնը,

մանաւանդ թէ հայերենէն հանել այս վիհը, ի վերայ այս ամենայն աւելի կամ պակաս ծուռ կարծեաց, պէտք է որ այդ վիին խորը ճշմարիտ եւ սկզբնական քան մըլլայ, ապա թէ ոչ անկարելի կըլլայ հասկընալ՝ թէ ինչո՞ւ եւ ի՞նչպէս այդքան ծանր եւ զիտուն անձանց գլուխք պտըտէր են այդ վիին վրայ: Այս այլ պէտք է լաւ գիտենալ, որ եթէ Ս. Գիրք, պատիժք եւ աւանդութիւնք կու ցուցընեն մեզի զշայաստան իբրեւ սերմնարան մը ազգաց եւ ցեղից, նոյն Հայաստան զարմանալի ընդդիմակուրթեամբ մը հիւրընկալ եւ օթեւան եղած է զանազ ազգաց գալթականներու, ինչպէս են ասորեստանեայն,

քաղդէացին, հնդիկն, հրեայն, քանանացի, սկիւթացի, կովկասեան, թեսաղացի, յոյն, մար, պարսիկ, եւ ինչուան չին այլ: Այս ամեն տոհմք նախ քիչ կամ շատ ատեն մը իրենց օրէնքը եւ լեզուն զուտ պահելով, յետ քան եւ հինգ դարուց խառնուեցան եւ ընկդմեցան տիրող ազգին եւ լեզուին մէջ, այսինքն հայերէնին, որ ի հարկէ ինքն ալ անոնցմէ փոփոխութիւն կրեց եւ անոնց բերքերովն հարստացաւ: Քրիստոնէական կրօնքն սրբազան եւ անդրժելի ըրաւ երկայն դարուց աշխատանքը. եւ այդքան տարբեր տարերքներէ ձեւացուց մէկ ազգ մը, որ ի սկիզբն Դ դարու կը պարունակէր անընդմէջ երկիր մը հիմակուան Փոանկստանի սահմաններէն ընդարձակ, եւ քաժանեալ ի 20 նախարարութիւնս կամ պայազատական աշխարհս, որք քաժանէին ի 620 գաւառս, եւ ասոնք այլ ի հարկէ 40,000 զեղ մունէին, որոց պահպանութեան համար սովորաբար 120,000 զօրականք կային, եւ հոգեւոր հսկողութեան համար աւելի քան 200 եպիսկոպոս: Այս դարէս ետեւ՝ 1500 տարուան միջոց մը բոլորովին այլափոխեց մեր երկրին օրէնքը եւ երեւյթը, որ կրեց բաղդին ամեն հարուածքը եւ խաղերը: Նոր ժողովուրդք եկան գրաւեցին զշայաստան, ուր հիմա այլ կերեւան որոշակի. վասն զի կրօնքն եւ լեզուն անթափանցելի պարիսպ մը ձգելով մէջերնին՝ օտարականին թողուցին Հայաստանին գետինը, պահելով միշտ տեղացւյն՝ իր սիրելի հայրենիքը: Ասանկով, թէ եւ հեռացեալ, թէ եւ հալածեալ իր բնիկ երկրէն: Հայն իրեն հետ կրէ իր թերափքը, եւ կը մշակէ զհայրենիս իր հարուստ լեզուին մէջ, կը յարգէ զայն իր կրօնից մէջ, կուսանի՝ անոր յիշատակաց մէջ, եւ կը պաշտէ զայն իր սրտին մէջ: Այս հայրենասիրութիւնս, ի բաց թողլով ոմանց մոլորիլը եւ ոմանց անհոգութիւնը, առաջնորդեց անցուց Հայոց ազգը 44 դարու միջոց՝ ամեն տեսակ դիպուածէ, բնութեան եւ քաղաքականութեան յեղափոխութիւններէ, ընդ մէջ ազգաց՝ որ իրմէ վերջը ծնան եւ իրմէ առաջ մեռան:

Դարձուր դարձեալ անզամ մայլ աչքդ այդ լեռնակղզի երկրին վրայ, որ կը բարձրանայ ի միջոյ Եւրսինեան եւ Կասպիական ծովուց: Պարսկային ծոցոյն եւ Միջերկրականին, որոց մէջ թափէ զալիս Փիտնի, Ալիւսեայ եւ Խոխայ: Կուրի եւ Երասխայ, Տիգրիսի եւ Եփրատայ, Պիտամիսի եւ Կիւլնոսի. փնտոք ատոնց ամայի աւերակ ափանց վրայ ազգաց եւ ազանց գոռոզ մայրաքաղաքները. եւ ըսէ ինձ. ու ը

Են Նինուկ եւ Բաբելոն, Սելեսկիա եւ Տիգրոն եւ Սամառա . մանաւանդ թէ ըսէ՛, ու՞ր են ատոնց կանգնողքն, այն հզօր եւ անուանի ժողովուրդքն իին դարերու, Քաղդէացիք, Ասորեստանեայք, Մարք Պարթեւք, Կապաղովկեցիք, Կիլիկիացիք, Լիւղացիք, Կարքեղոնացիք եւ ուրիշ շատեր: Հարցու մէկ հինաւուրց մարդու մը, որ անոնց ամենէն ուժով, ծաղկեալ եւ յաջող ժամանակը ապրելով, կը նշմարէր անոնց կործանումն այլ, հարցու Եզեկիելի, ու՞ր են այդ ազգերն ,որք արկանէին զահ իւրեանց ի վերայ երկրին կենդանութեան»: Աւա՞ն . ահա կը ցուցընէ մեզի երկրիս խորը, անդունդը, ահաւոր լիձ մը, ոչնչութեան տեղ մը եւ կըսէ. «Անդ Ասուր եւ ամենայն ժողովք նորա, ամենեքին վիրաւորք... շուրջ զշիրմօք նորա... Անդ Ելամ եւ ամենայն զօրութիւն նորա շուրջ զգերեզմանաւ նորա... անդ Եղովմ եւ ամենայն թագաւորք իւր եւ ամենայն իշխանք նորա... եւ նորա ընդ վիրաւորս ննջեցին ընդ իշեալսն ի խորխորատ»:... Դադրէ՝ ի սպառնալեացդ, գուժաւոր մարգարէ. միթէ պիտի յանդրգնի՞ս ըսելու այլ, թէ «Անդ ամենայն իշխանք հիւսիսոյ, եւ ամենեքեան նորա զօրավարք Ասորեստանուոյն, իշեալք վիրաւորք հանդերձ ահոխն զօրութեամբ իւրեանց... եւ տարան զտանցանս իւրեանց ընդ իշեալսն ի խորխորատ»: Չե՞ս տեսներ, որ ինչպէս այն ալիքներն՝ որ տեսան այդ ազգերը իրենց ափանց վրայ, կը կորուսին խառնուին անկուշտ ծովուն մէջ, մինչդեռ իրենց աղբիւրներն անդադար կը բղխեն նոյն բարձրաւանդակներէն, այսպէս եւ ազգն Հայոց, որ ունէր իր երկիրը այդ աղբերականց մէջ, ինն կու կենայ դեռ, մինչդեռ մէկայլ, ազգերն ոչնչացեր են ի վիրապն ժամանակի: Հիմա սովորէ մեզմէ, ո՞վ մարգարէ, վասն զի մենք առանց քողոյ կը տեսնամք ինչ որ դու 24 դարու թանձրութենէն կը տեսնէիր. մեզմէ սովորէ. այդ իշխանքդ հիւսիսոյ եւ արեւելից, այդ զօրավարքդ Ասորեստանուոյն ոչ մեռան ինչպէս Ասուրն եւ Ելամ. այլ ողջացան, ապրեցան որոյ հարուածներէն. զերեզմանն չկրցաւ կլանել իր ամեն փափազածը. եւ Հայն մինակ մնացած քու համրած ժամանակակից ազգերէդ, ինքնին կը հսկէ իր նախնեաց զերեզմանին եւ իր յետնոց որորոցին քով: Հայն՝ ժողովուրդ ազնուասիրտ, ժողովուրդ հիւրընկալ, ժողովուրդ հաւատացեալ, շատ ժողովրդոց օգտակար եղաւ. եւ եթէ երբեմն իբրեւ պատերազմող՝ նիզակակցելով Փուլայ եւ Սաղմանասարայ ի զերութիւն քշեց զԻսրայէլ, զոնէ պաշտպանեց այլ զանոնք իր զետափանց վրայեւ ի բարձունս Առմոնայ (կամ Ռեմանայ). եւ թէ դաշնակից ըլլալով Նարուքողոնոտորի, զերի վարեց զիշխանս Յուդայ, սակայն պատուեց այլ զանոնք իր իշխաններէն աւելի. վասն զի ճանչցաւ թէ անոնք Դաւթի եւ Սողոմոնի որդիք են, եւ անոնց ձեռքով կընդունէր զիսին ճառագայթաձեւ թագը, զոր յետոյ նոյն իսկ իր զերւոյն գլուխը գրաւ. եւ եթէ ստիպեց երբեմն (ինքն այլ ստիպեալ ըլլալով) զորդիս եւ զդստերս Սաղեմայ՝ բարելական ուռենեաց ներքեւ արտասուաթաց քնարներու վրայ երգել Սիոնի սաղմոսները, սակայն խուլ չեղաւ Աստուծոյ ձայնին՝ որ ուրիշ մարգարէի մը բերնով կըսէր իրեն. «Պատուէր տուք յինէն այրարատեան թագաւորութեանցն եւ ասքանազեան զնդին. կանգնեցէք զնովաւ (զԲաբելոնի) նետակալս, ելէք ի վերայ... երիվարք, իբրեւ զբազմութիւն մարախոյ». եւ փութաց վազեց Աստուծոյ օծելոյն, եւ իր նիզակակցին հետ (Կիւրոսի), եւ յետ եօթանասուն

տարւոյ՝ իր գերեաց շղթաները քակելով, ինքնին առաջնորդեց տարաւ զՍաղաթիէլ եւ անոր ժողովուրդը եւ անցուց Հայաստանի եւ Միջազգետաց սահմաններէն, եւ ողջ անվնաս պահելով թշնամի ժողովրդոց միջէն հասուց ի Պահեստին: Հայաստան ինքնին նախախնամեալ երկիր մէր, եւ սիրելի Բարձրելոյն, ուր շատ կանուխ յայտնեցաւ. եւ պէտք է որ ամենայն ազգ որ իր ծագումը փնտու՝ դառնայ այդ երկրին նայի: Եղեմայ հետքը գտնելու ապահովագոյն ճամբայն է Հայաստան: Ինքն ընծայեց Աստուծոյ իր օրինեալ կաւը, եւ ընդունեցաւ անոր ձեռքէն զհայրն եւ զմայր մարդկութեան. ինքն ընծայեց ասոնց այլ ինչ որ պէտք էր իրենց պահպանութեան, իրենց սիրոյն եւ զոջմանը համար. ինքն եղաւ խանձարարուրք առաջին ծնածին եւ գերեզման առաջին մեռնողին. ինքն բարձրացուց Արարատայ զագաթը միւսանգամ ընդունելու ջրհեղեղէն ազատուած մարդկութեան մէկ հատիկ տունը. եւ այդ իրեն հիւր եղած մէկիկ ընտանիքով երկրորդ անզամ երկիրս մարդարնակ ըրաւ. Ինքն կերակրեց առաջին նախապետները, եւ անոնց հաւատքը անխառն պահեց երկար ատեն. Աբրահամ ինքնին նոր հայրն հաւատոց՝ իրմէ ծագած է, վասն զի իր հայրենիքն՝ Ուր Քաղդէացւոց՝ հիմա կը ճանչցուի Հայոց յետին պատուարներուն մէջ, լերանցն Կորդուաց, որ Մեծ Հայոց տասնեւիինց աշխարհաց մէկն է: Վերջապէս, ինքն, ըստ բարեպաշտիկ աւանդութեան, կաղաչը զՅիսուս՝ առաքելոց զիսաւորին հետ՝ որ զգուշանայ ի նենգութենէ Հրէից, եւ զայ իր թագաւորին, Արգարու հետ՝ ապաստանի յԵղեսիա: Ինքն ընդունեցաւ ուրիշներէ աւելի առաքեալներ եւ աշակերտներ եւ ընծայեց անոնց զառաջին կոյս վկայուիին, նոյն իսկ իր թագաւորին դուստրը, զոր կախորժեմ անուանել քոյր Աբելի. վասն զի սոքա են նախավկայք, մէկն նախնական աշխարհի, մէկայլն նորաստեղծեալ աշխարհի. մէկն զոհեալ իր եղրօրմէն՝ մէկայլն իւր հօրմէն. ո վ աստուածային ողբերգութիւն: Նոյն ինքն Հայաստան յետ իրեք դար տնտնալու, դարձեալ յառաջ քան զուրիշ ազգեր՝ բոլոր ժողովուրդը ընդունեցաւ զքրիստոնէական կրօնս եւ պահեց միշտ. եւ որ զարմանալին է եւ ծանր ընդդիմերեւոյթ մը, քրիստոնէութեան առաջին պատուարն ըլլալով՝ ամենէն ետքի պատուարն այլ է երկրիս արեւելակողմը. վասն զի այս կողմէն՝ Հայաստանի միջօրէէն անդին քրիստոնէայ երկիր չկայ, բաց ի զաղթականներէ կամ քարոզաց ձեռքով նորադարձներէ, որք կրնան նորատունկը ըստիլ ի մէջ հեթանոսաց: Ատեն մը իբրեւ կողի մէր, հիմայ իբրեւ թերակղզի մը քրիստոնէութեան այլահաւատ կրօնից մէջ: Այս Ճշմարիտ կրօնից զգացմամբ, այս գերազոյն զգացմամբն է՝ որ Հայաստան ոչ միայն կրցաւ մնալ եւ դիմանալ իր ինքնազլխութիւնը կորսնցընելէն վերջն այլ, հապա նաեւ կրցաւ ամենէն դժուար զործ մայլ զործել. այսինքն համաձայնել իրարու զշահախնդրութիւն երկուց աշխարհաց՝ որոց մէջ դրեր է զինքը նախախնամութիւնն. եւ եթէ երբէմն այս բարակ եւ դժուարին պարտուց մէջ պակսած է, աւելի ինքնինքը խարած է քան զուրիշները: Ապա եւ ոչ առանց արդեանց վաստըկեր է զյարգ եւ համարմունք եւ վստահութիւն տիրող եւ սահմանակից ազգերուն. ինքն տուեր է զօրք եւ կտրիճ զօրավարներ Սասանեաց եւ Բիւզանդացւոց. եւ իր ճարտարագոյն որդիքները բազմեցուցեր է իբրեւ ինքնակալ Կոստանդիանոսի զահուն վրայ, եւ փոխարքայ Եզիպտոսի եւ Հնդկաստանի տիրապետաց քով. զանազան հնարքներով

Արաբացւյն սուրը բթացուցեր է, եւ իրեն սովորեցուցեր քանի մը օգտակար արուեստներ. որոնց հետ ձարտարապետութեան ոճ մ'այլ, որ քիչ մը ձեւափոխեալ ուրիշ հեռաւոր աշխարհաց մէջ այլ մտաւ. Եւրոպա անզամ առանց իմանալու առեր է զայն: Հայաստան Կոփրետոսի Խաչակրաց նիզակակից եղած զԵրուսաղէմ առաւ. Հուլադունի Նետողաց դաշնակից՝ զՊաղտատ առաւ: Ոչ սակաւ պաշտօնեաներ եւ քաջանշան զօրավարներ ընծայեց օսմանեան, ոուս եւ պարսիկ տէրութեանց, որոց իշխանութեան տակ իմայ բաժնուած է երկիրն: Իր ձարտարարուեստ գաղթականաց ձեռօք շատ օգտակար ծառայութիւն ըրած է Ռուսաց, Լեհաց, Աւստրիոյ և Դանութեան իշխանութեանց, եւ իր վաճառականներովն՝ միջին դարու Խոալիոյ ամեն տէրութեանց, Սպանիոյ, Հոլանտիոյ եւ քանի մը տէրութեանց այլ՝ որ իմա Փռանկաց մեծ տէրութեանց մասն են: Այս ետքինիս մայրաքաղաքն իսկ, արեւմբարից Բարիլոնն, մէկ Հայու մը երախտապարտ է իր ամենէն շատ յաճախած ընկերութեան տեղույն սկզբնաւորութեանը համար. Բարիզու մէջ առաջին քաֆէարանը բացուեցաւ յամին 1672 Սէն—Ժէրմէնի տօնավաճառին մէջ եւ Դպրոցի ըսուած գետատափին վրայ (Quai de Ecole). ի ձեռն Յարութիւն կամ Բասզալ անուան, երկրորդն ալ Ստեփան անուն մէկէ մը, որք երկուքն այլ Հայ էին. անշուշտ իրենք չին նախատեսած թէ իրենց ձեռնարկութիւնն զարգանալով՝ ո՛րշափ բարիք կամ չարիք կարենայ պիտի բերել. բայց մենք կրնանք յուսալու՝ որ այդ նորութեան համար իրենց շնորհակալութեան յիշատակարան մը ընծայեն զրուասէրք: Իսկ ինձի աւելի նախամեծար եւ ախորժելի է նկատել այն լուսաւոր նշանները՝ զորս Հայաստան իր հորիզոննէն դուրս այլ սփռած եւ դրած էր երկնից այն կողմէերը՝ որոնց տակ իր որդիքն ապաստանարան մը կու բնտրուէին. եւ կու սիրեմ պատուել Օոլէանի սահմանին մէջ զԱ. Գրիզոր արքեպիսկոպոս Հայոց Նիկոպօլսոյ ի ժարու, իմայ պաշտպան Բիթիվիէի. — ի Գոմին՝ (Commines) զԱ. Խրիսոլ (Օսկի՝ Chryseuil), տեղույն պաշտպանը, զոր աւանդութիւնն սեպէ աշակերտ Բարիզու Ս. Դիոնիսիոսին եւ կու ձանչնայ Հայ. — ի Ֆոնդէն՝ ի հայրենիս Ս. Բեռնարդոսի՝ պաշտպան տեղույն զԱ. Ամբրոսիանոս. — ի Կանտ՝ (Պելճիոյ) զԱ. Մակար, պաշտպան տեղույն եւ Հայ եպիսկոպոս ժարու. — ի Մանդուա՝ զԱ. Սիմեոն, վերնոյն ժամանակակից. — ի Լուզզա՝ զԱ. Զաւէն կամ Դաւիթ (S. Davino). — յԱնգոնա՝ զԱ. Կիրակոս. — ի Պատուա՝ զԱ. Փիտենտիոս եպիսկոպոս յԲ ժարու, եւ այլն. որոց ամենքն այլ հայազգի կու ձանաշուին: ... Բայց, ափսոս ս, որ հոս չէ յարմար տեղ՝ հայկական Ոլիմպոսի սրբազն բարձունքը թոշըտելու: Փութամ ուրեմն, Հայկակ, բովանդակելու այս հայկական բնագրութեան համառու պատկերը. յուսամ որ այս չափովս այլ իմացուի, որ մեր ազգն եթէ եւ քաղաքական պատմութեան մէջ առաջին գործերը չէ գործած, բայց եւ շատ մեծ գործոց մասնակից եած է. ազգ մը՝ որ սկսեալ ի Նոյէ գրեթէ անընդհատ ինչուան իմայ կը համրէ 250 ազգապետ, իբրեւ նախարար, թագաւոր կամ կաթողիկոս, որոց հետ կապուած են իւր, աւանդութիւններն, եւ անով նաեւ բոլոր ժամանակագրութեան յիշատակը. այսպիսի ազգ՝ արժանի է մտադրութեան եւ քննութեան, թէ իր բնիկ որդուցն եւ թէ ամեն մարդու՝ որ բարեկամ է ճշմարիտ փիլիսոփայութեան: Ես չեմ վախնար ըսելու, թէ Հայաստան մէկ որոշեալ վիճակ կամ նպատակ մը ունեցեր է

յառաջ քան զայլ ազգեր, եւ որ աւելի հարկաւոր է զիտնալու, դեռ այդ վիճակն լմնցած չէ: Գաղտնիք մը չէ ըսածս, եւ ոչ խորհրդաւոր բան մը, այլ հնացեալ հաւանութիւն մը Հայ մտաց, թէ դեռ գործ մունի կատարելու երկրիս վրայ . բարեբաստիկ գործ մը: Ամեն բան լմնցած չէ իրեն համար, դուռ մը պիտի բացուի իրեն համար ատեն մը... որ շատ այլ հեռու չէ, ինչպէս որ կարծեմ . այդ դուռն երկար ժամանակ կրկին կրկին կղպած փակած շմնայ պիտի . արդէն զօրաւոր բանալիքներ կը տեսնեմ, եւ համարձակութեամբ կ'ուզեմ ցուցընել . չըլլայ թէ վախնաս, ... մեր երջանկութեան ապագայ բանալիքն, այդ այնքան երկար ժամանակէ վեր բաղձացեալ բանալիքն, այդ բանալիքն՝ է դաստիարակութիւնն: Դաստիարակութիւն հայրենասիրական, հայրենասիրութիւն յեցեալ ի վերայ իմաստասիրութեան, եւ սա հիմնեալ ի վերայ սուրբ կրօնից: Առանց այս կապակցութեան չկայ կատարեալ կրթութիւն, չկայ քաղաքականութիւն, չկայ մարդ կատարեալ: Ընկերական պարտքերը լաւ կատարելու համար՝ մարդս կարօս է հայրենական ներշնչման մը. եւ որպէս զի հայրենասիրութիւնն շմոլորի եւ յետ շմնայ, պէտք է որ առաջնորդ ունենայ զիմաստութիւն, նեցուկ՝ զհաւատս, եւ պսակ՝ զյափտենականն ձշմարտութիւն:

— Ո՞վ Հայկակ, ո՞վ Հայ պատանիք, աղէկ քաղաքացի ըլլալու համար՝ պէտք է քննել եւ սովորի զհայրենիս: Այս է առաջին ուսումն յետ ուսման հանդերձեալ կենաց: Քննեցէք եւ սովորեցէք ուրեմն այդ ազնիւ եւ բարեբեր Հայաստանը, իբրեւ հայրենիք ձեր եւ դայեակ ամենայն աշխարհի. — քննեցէք այդոր բնակազմութիւնը, քննեցէք այդոր բարոյականը. քննեցէք այդոր բարգաւաճումը ի հարուստ լեզուին, որ ապահով գրաւական մէ բազմատեսակ արկածներով հնձուած գրականութեանը. — քննեցէք զայն վերջապէս՝ իր կրօնից զտութեանը, եւ իր ծիսից վայելչութեանը մէջ: Այդ քննութիւնքդ, այդ ուսմունքդ յորդոր ըլլան ձեզի աւելի քան զաւելի յարգելու զհայրենիս եւ մշակելու զայն՝ ըստ ամենայն նշանակութեան բանիս: Վասն զի այս իսկ է առաջին պատուեր Արարչին՝ տրուած առ հայրն մարդկութեան, եւ տրուած բուն իսկ մեր երկրին մէջ. ԳՈՐԾԵԼ ԶՆՍ ԵՒ ՊԱՀԵԼ:

Գ. Հայկայ շրջան

ՏՈՄԱՐ ԵՒ ԹՈՒԱԿԱՆ ՀԻՆ ՀԱՅՈՑ ՀԱՅԱԴԻՐ Ա

ՄԵՐ հայրենեաց համառօս բնախօսութիւնն ըրած ատենս՝ յիշեցի, Հայկակ, որ ամեն քննողի բնական եւ ախորժելի է զիտնալ պատմութեանց հանդիսարանը, այսինքն հանդիպած կամ պատմուած բաներուն ուր տեղ եղած ըլլալն, որ է ըսել՝ աշխարհագրական տեղեկութիւն մը, թէ բնական եւ թէ քաղաքական: Բանասիրին առաջին բնառածն է ի՞նչը, ի՞նչ եղած ըլլալը, որ է լոկ Պատմութիւն. երկրորդ բնտոռածն է ու՞ ըը, ո՞ թեղ, աշխարհիս ո՞ ը կողմն եղած ըլլալն, եւ այս է Աշխարհագրութիւն. երրորդ բնտոռելիքն այլ է ե՞ րբը, այսինքն պատմելոց ո՞ ը ատեն,

ո՞ր տարի հանդիպած ըլլալն. եւ այս է Ժամանակագրութիւն, զոր եւ ազգ պատմութեան կանուանեն զիտունք, առանց որոյ մութ կու մնայ պատմութիւնն: Եթէ երկրաբանութիւն եւ աշխարհագրութիւն կարեւոր են պատմութեան նկարուց՝ իբրեւ ենթակայ եւ յատակ մը, ժամանակագրութիւնն այլ իբրեւ լոյս եւ պայծառութիւն տեսարանին՝ հարկաւոր է: — Մեր ամենէն ցանկալի եւ պիտանի պատմիչն՝ Մովսէս Խորենացի՝ իրաւամբք կըսէ. ,Ոչ է պատմութիւն ճշմարիտ՝ առանց ժամանակագրութեան»: բայց դժբաղդաբար ոչ ինքն եւ ոչ շատք ի պատմըշաց մերոց, մանաւանդ հիներն, հաստատ եւ յայտնի ժամանակագրութիւն մը բռնած եւ յիշած չեն իրենց պատմութեան մէջ. միայն երբեմն այս կամ այն թագաւորի եւ կայսեր տէրութեան տարիներուն կու յարմարցընեն իրենց պատմած դիպուածները, եւ որովհետեւ այն թագաւորութեանց սկիզբն այլ ծանօթ թուականի մը վրայ չեն գրած՝ դարձեալ տարակուսելի կու մնայ ըսածնին, մանաւանդ որ թագաւորաց տէրութեան սկիզբն՝ շատ կու զանազանի ըստ այլեւայլ հաշուոյ պատմըշաց. միով բանի բարեկարգ եւ հաստատուն ժամանակագրութիւն մը չկայ մեր հին պատմըշաց մէջ, որով պատմութեան դիպուածներն այլ անհաստատ կու մնան:

Ժամանակագրութեան պակասութիւնն կու յայտնէ տումարի այլ պակասութիւն կամ խառնակութիւն. եւ յիրաւի, ազգերնիս եթէ հնուց ի վեր ունեցած է իրեն յատուկ տումար՝ որով եւ ժամանակաշափութիւն մը, (ինչպէս վերջը պիտի տեսնես), սակայն դրացի եւ տիրող եւ զանազան ազգաց օրինաց եւ վարչութեան տակ ընկնալով, կամ գոնէ անոնց հետ սերտ յարաբերութիւն ունենալով՝ ստիպուեր է իր տումարը եւ տարիները անոնց յարմարցընել. երբեմն Բաբելացւոց կամ Նարունասարայ թուականը վարելով, երբեմն Յունաց կամ Աղեքսանդրի կամ Ասորուց ըստածը, երբեմն Պարսիցը, երբեմն Հռովմայեցւոց, յետոյ Կ. Պօլսի կամ Եկեղեցական թուականը, եւ այլն, մինչեւ որ այս ամեն ազգաց մերձաւոր եւ հարկաւոր ազդեցութենէն քիչ շատ ազտելով, եւ բարեբաղդութեամբ յառաջ քան զծագումն Հագարացւոց թուականին (հիմքէթ), ի կէս Զ դարու՝ Եկեղեցական տօնից կարգը հաստատելու ստիպուած՝ կարգաւորեց իր բնիկ տումարը, եւ անոր հետ մէկտեղ ժամանակաշափութիւնն ալ, տօմարին նորոգած տարիէն, կամ Քրիստոսի 552 տարիէն՝ սկսելով թուական մը, որ կըսուի Հայոց թուական կամ Մեծ թուական, եւս եւ Խոսրովային թուական կամ Պարթէւ, այս թուականս է որ անկէ ետեւ ի պատմըշաց եւ ի բոլոր ազգէն գործածուելով՝ կու շարունակուի մինչեւ հիմայ: Բայց այս այլ յայտնի է որ ետքի երկու դարերու մէջ՝ ազգերնիս թէ՝ բնակութեամբ եւ թէ ծանօթութեամբ աւելի մօտենալով արեւմտեան ազգաց, ըստ հասարակաց սովորութեան՝ Քրիստոսի թուականը եւ յուլեան տումարը կու բանեցընէ, առանց թողլու իր Եկեղեցական տումարը, եւ թուականին շարունակութիւնը յօրացոյց, ի ճակատս զրոց եւ ի կոնդակս, եւ ասոնց նման առիթներու մէջ: Այս թուականիս սկիզբը զիտնալէն ետեւ՝ դիւրին է անոր տարիներով պատմուած դէպքերը համեմատել Քրիստոսի կամ ուրիշ թուականի հետ: Միայն թէ Քրիստոսի թուականն յուլեան տումարաւ է յարելեւս, յարեւմուտս՝ անոր նորոգութեամբն՝ որ կըսուի Գրիգորեան կամ Նոր տումար. հիմայ

ասոնց զանազանութիւնն այս է՝ որ նորն (որ եւ Լատինաց կը սուլի) 12 օր կու կանխէ քան զյուլեանն (որ եւ հին կը սուլի). ասոր յանուարի մէկն՝ Լատինաց կամ նորոյն 13 է:

Արդէն գիտես, Հայկակ, որ մեր Հայոց թուականն ոչ նոր եւ ոչ հին տումարին տարին ունի (ոչ զրիգորեան եւ ոչ յուլեան), որք ստոյգ արեգակնային տարիով են. այսինքն 365 օր 5 ժամ, 49. ըսել է որ 365 օրէ զատ՝ տարւոյն վրայ վեց ժամի շափ յաւելուածն այլ ի հաշիւ կառնուն, որ եւ վրայէ վրայ՝ չորս տարւոյն միջոց 24 ժամի կու մօտենայ, որով օր մայլ կու ձեւանայ. եւ ահա յուլեան եւ նոր տումարն՝ իրենց թուականին ամեն չորրորդ տարին 366 օր կու համրեն, եւ նահանջ տարին կանուանեն, մէկայլ երեք տարիներն ալ 365 օր եւ հասարակ տարի: Իսկ Հայոց թուականն նահանջ չունի, այլ ամեն տարիներն այլ հասարակ տարի են, բնական օրուան չափով, այսինքն տարին միշտ 365 օր կը համրէ. որով յայտնապէս ուրիշ հին ազգաց նման՝ սխալ եւ շարժական է իր տարին եւ թուականն ալ: Սիալ է, վասն զի արեւուն կամ երկրիս շրջաններուն չի յարմարիլ, պակաս կու գայ. ամեն տարիէն 5 ժամ 49 պակաս հաշուելով՝ դարերու մէջ արեգակնային շրջան մեծապէս կարձեցուցած կը լլայ. անանկ որ երբոր երկիրս 1460 անգամ արեւուն վրայ կու պատի ստուգի՝ ըստ յուլեան եւ նոր տումարի, հինն կամ հայն՝ 1461 պիտի համրէ. կամ թէ ուրիշ կերպով ըսեմ, երբ հայն եւ լատինն այս տարիս մէկտեղ սկսելու ըլլան՝ իրենց տարեգույշը նոյն ամսոյն նոյն օրը սեպելով, յետ 1460 անգամ երկրիս շրջապատութեան զարեգակամը՝ լատինն կամ նոր տումարն նոյնքան տարի կունենայ, իսկ հայն մէկ տարի մաւելի. որովհետեւ իրեն տարին քանի մը ժամ կարձ է. իւրաքանչիւր տարիէ թողուած ժամերն՝ ամեն չորս տարուան մէջ օր մը կու կազմէն, 1460 տարուան մէջ ամբողջ 365 օր կու գումարեն. հայն այս 365 օրն ալ՝ (որ իր տարւոյն սովորական չափն է) կաւելցընէ թուականին վրայ նոր թուով մը. իսկ լատինացին այս 365 օրը ցրուած ըլլալով ամեն չորս տարուան վրայ (փետրուարի ետեւը օր մաւելցընելով՝ ի հարկէ 1461 համրելու տեղ՝ 1460 պիտի համրէ: — Արդ յայտնի է որ այս հին տարւոյն կարձութիւնն՝ թուականին շարքը կաւելցնէ. որուն աւելի պայծառ օրինակ է մահմետականաց տարին՝ որ ալ աւելի կարձ է, լուսնական ըլլալով, այսինքն լուսնի 12 անգամ փոփոխութիւնն համրելով, որ կու գումարեն 355 օր, եւ արեգակնային շրջանէն 10 կամ 11 օր պակաս տարի մը կունենան, որով իրենց թուականն (հիճրէթն) շուտով կամ 12. մէր 97 տարուան ծերն՝ ըստ Տաճկաց լման 100 տարուան կը լլայ, եւ իրենց երկարակեացներն՝ մէր չափով քիչ մը կու կարձընան: — Արդ ինչպէս որ այս լուսնական տարին պակաս եւ յայտնի սխալ է՝ եթէ համեմատենք երկրիս բոլորմանը արեւուն վրայօր, այսպէս այլ Հայոց տումարին տարին (թէ եւ պակաս սխալ), վասն զի կը նորունի արեգակնային տարի՝ բայց Ճիշդ չափովը չընդունիր, պակաս կու հաշուէ:

Ոչ միայն սխալ ըսի այլ եւ շարժական կը լլայ տարին: Ամեն քիչ շատ երկինքը եւ երկիրը դիտող ազգը եւ մարդիկ, երկրագործ անգամ, եւ մանաւանդ ասոնք, հնուց ի վեր ճանչցեր են արեւուն տարեկան շրջանը, եւ անոր երկու անգամ զիշերահաւասարը եւ երկու անգամ կացքը կամ դարձքը, ցորեկուան եւ գիշերուան

Ժամուց երկարութեամբը եւ կարձութեամբը . երբոր այս քաներս՝ որոնց կէտ կըսեմք ուսումնական լեզուաւ՝ ուղենամք հաստատել ամսոց օրերուն վրայ (ինչպէս որ ի սկզբանէ հաստատուած են ի դիտողաց կամ յաստղաբաշխից), յուղեան կամ նոր տումար քանեցընողին՝ միշտ նոյն ամսոյն նոյն օրը կու հանդիպին այս կէտերն, իսկ Հայոց տումարին՝ չորս տարին հեղ մը օր մառաջ կու հանդիպին. ինչպէս, եթէ յամին Քրիստոսի (1870) գարնանամուտն կամ գարնանային գիշերահաւասարն իր մեհեկան ամսոյն 26ին կու հանդիպէր, ինչպէս որ նաեւ 1868ի, 1869ի, 1871ին, յամին 1872 մեհեկանի 25ին կը հանդիպի, 1876ին մեհեկանի 24ին, եւ այսպէս կարգաւ. վասն զի չորս տարին հեղ մը նահանջ ջրնելով, օր մը չաւեցընելով, իր ամիսներուն օրերն առաջ կանցնին, եւ չեն միաբանիր արեգակնային կէտերուն. այնպէս որ 1460 տարուան մէջ այս կէտերը Հայոց տարւոյն ամսոց ամեն մէկ օրերուն ալ հանդիպած կըլլայն կարգաւ. կէտերն տեղերնին կու մնան, բայց ամսուն օրերն անոնց վրայ կու փոփոխուին: Ահա այս է շարժական ըսուիլն մեր տումարին. եւ որովհետեւ մեր ամիսներն եւ տարին միշտ (չորս տարին հեղ մը) առաջ կանցնին քան զյուկեան կամ նոր տումարը, անոր համար այլ մեր տումարն կամ տարին կըսուին յառաջախաղաց:

Բայց եթէ միայն այս փոփոխութիւնս ըլլար մեր եւ նոր տումարին տարբերութիւնն՝ վնաս կամ պակասութիւնն մը չէր ըսելն, թէ գարնանամուտն մեհեկանի 25ին է կամ 30ին, կամ նաւասարդի 5ին, եւ այլն. անունն կը փոխուիր, իրն նոյն կու մնար: Սակայն մեծ վնաս եւ շփոքութիւն կըլլայ այդով. վասն զի ամեն տումար հաստատուած է երկու մեծ եւ զիսաւոր քանի համար. մէկն երկրիս կու վերաբերի, մէկայլն երկնից. ասիկայ մարդուս կրօնից կամ ապագայ կենաց, անիկայ՝ երկրաւոր կենաց եւ ապրուստին համար. մէկով երկրագործութիւն կու կանոնաւորի, մէկայլով կրօնական պարտք եւ կարգք: Երկրագործին համար հարկ չէ որ ամիսն այսպէս կամ այնպէս անուանի, կամ այսչափ եւ այնչափ թուով օրեր ունենայ, այլ հարկաւոր է որ այն օրերն, կամ թէ տարւոյն իւրաքանչիւր օր այլ՝ արեգակնային շրջանին մէկ որոշ կէտի մը վրայ հաստատուած ըլլայ. վարուցանի, նաւարկութեան, եւ ուրիշ շատ քանի համար՝ հարկաւոր է արեւուն շրջանը զիտնալ, թէ որ ամսոյն որ օրը կըլլայ գարնանամուտ, ե՛րբ հովոց եւ ձեան եղանակներն, ե՛րբ զով օրեր, եւ այլն. որ ըստ այնմ իւրաքանչիւր բնական արուեստաւոր իրենց գործը շտկեն, եւ կատարուի կենցաղական տնտեսութիւնն՝ իր յարմար եւ հարկաւոր ժամանակին. եւ ինչպէս մէկ օրուան գործոց տնտեսութիւնն կու չափուի ժամացուցի մը վրայ, այսպէս այլ ամբողջ տարեկան ժամացոյց կամ օրացոյց պէտք է: Արդ այս ժամուց եւ ժամանակաց կէտերը՝ միայն երկինք նայելով չի կրնար գտնել ամեն արուեստաւոր. շատ քիշերն կան որ կարենան արեգակնային շրջանին փոփոխութիւնները չափել եւ ճշդել. հարկ էր որ հասարակաց համար այն փոփոխութիւններն, այն կէտերն՝ տումարին վրայ առնուին, այսինքն քաղաքական տարւոյ ամսոց օրերուն վրայ համրուին. եւ ըսուի թէ այս ամսոյս այս օրս՝ արեգակն՝ երկնից (կամ կենդանակամարին) շրջանակին այս որոշեալ կէտն է, այն որ՝ այն կէտը. եւ թէ՝ երբ արեւն այն կէտին վրայն է՝ այն որ ցորեկն այսչափ ժամ, գիշերն այսչափ ժամ կըլլայ, եւ տարբութիւնն ու ցրտութիւնն (ընդհանրապէս) այսչափ աւելի կամ պակաս: Արդ այսպէս ճանչնալու եւ ըսելու

համար՝ հարկ եւ անշուշտ որ այս օրս կամ այն օրն այլ՝ իրենց յատուկ անուններն ունենան. Եւ ասոնք են ամիսն եւ իրենց (աւուրց) քանիերորդըն. — ուրեմն հարկ ալ է որ ինչպէս իր արեգակնային շրջանին կէտերն հաստատուն են (ի կենդանակամարին)` նոյնպէս տումարին վրայ այլ հաստատուն ըլլան, այսինքն տումարին կամ ամսոց ամեն մէկ օրն՝ արեւու շրջանին մէկ մէկ կէտին հետ հաստատ կապուած ըլլայ. Եւ այն ատեն հաստատուն եւ անշարժ կըլլայ եւ կըսուի տումարն եւ օրերուն երկայնութիւնն. ապա թէ ոչ՝ ոչ միայն շարժուն այլ եւ շփոթ. եղանակը տարւոյ եւ օրերուն չափն (կարձութիւն կամ երկայնութիւն) որոշ անուն եւ նշանակ մը չեն ունենար— կամ աւելի պարզ բայով, ամիսներն եւ իրենց օրերն ամենեւին բան մը չեն նշանակեր, բաց ի թուէն. վասն զի գարնանամուտն՝ որ իհմայ մեհեկանի կամ արեգի մէջ կու գայ, ատեն մալ ահեկի ամիսը կու գայ, ատեն մը քաղոցի, եւ այլն, ամեն կետ ամեն ամսոյ ամեն օրուան կու հանդիպին զանազան տարիներ. Ասով երկրագործաց եւ նմանեաց արուեստից շփոթութիւն կըլլայ, որ օր ընելիքնին չեն գիտնար, եւ ինքն իրեն հարկ կըլլայ որ հաստատուն տումար կամ օրացոյց մը բնտուն:

Նոյնպէս եկեղեցական տարին այլ հաստատուն տումար մը կուզէ անհրաժեշտ. վասն զի ինքն այլ երկրագործի եւ աստեղաբաշխի պէս, եւ այլ աւելի, տարւոյն ամեն մէկ օրը իմանալի երկնից մէկ մէկ կէտին՝ այսինքն յիշատակի հետ՝ կապած է— եւ դարձեալ կուզէ որ այն կէտերն այլ արեգակնային կէտերուն յարմարցընէ, որպէս զի անմոռաց եւ անշփոթ կարգաւ կատարէ իր գործը. Ասոր զիշաւոր պատճառն այլ բնական եւ յայտնի է. որովհետեւ իր յիշատակներն ըստ մեծի մասին երկրիս վրայ եւ որոշեալ օր մը հանդիպած են, կուզէ որ ամեն տարի նոյն արեգակնային հաստատուն օրուան մէջ հանդիպածը՝ դարձեալ նոյն օրը՝ նոյն կէտին անփոփոխ կատարէ, Օրինակի համար, տեառն մերոյ Քրիստոսի մարդեղութեան օրը, կամ Ծնունդը, կամ Քառասնօրեայ ի տաճար գալը, կամ Տիրամօր ծնունդը, Ընծայումը, Վերափոխումը, կամ Առաքելոց եւ Լուսաւորչաց նահատակութեան եւ մահուան օրերը՝ ճիշդ նոյն եղանակին նոյն օրերուն կատարէ: Արդ եթէ այս յիշատակներս մեր Հայոց անհաստատ տօմարին օրերուն վրայ հաստատէր եւ ըստ այնմ առնէր, ի՞նչ կըլլար.— օր մը Ծնունդը ձմեռուան խորը կու տօնեինք, որ մայլ ամառուան տաքերուն: Վերափոխումը՝ մէկ մը չնկան օրերը, մէկ մը ձիներու մէջ— ըստ այսմ ամեն տօներ եւ յիշատակներ այլ անդադար եւ անպատճառ կու փոփոխէին:

Ոչ որ յանձն կ'առնու այս բանս. տեղ մը եւ եկեղեցի մալ չկայ՝ որ յանձն առած ըլլան: Ըսել է որ շարժուն եւ անհաստատ տումար ունեցողք այլ՝ այս բանիս համար հաստատուն կերպ մը տումար մը բնտուած եւ ընդունած են. նոյնպէս այլ երկրագործութեան եւ ուրիշ կարեւոր արուեստից եւ քաղաքական կարդաց եւ հանդիսից համար՝ պէտք է որ հաստատուն տումար մայլ ունեցած ըլլան այն ամեն ազգը եւ ժողովուրդը՝ որք չափաւոր քաղաքականութիւն եւ կրթութիւն մունեցեր են, ինչպէս մեր Հայոց ազգն այլ՝ շատ դարերէ առաջ: Ուրեմն մեր ազգն այլ իր շարժուն քաղաքական տումարէն զատ՝ անշարժ, հաստատուն եւ հին տումար մունեցեր է.

տումար մը կրօնական, երկրագործական եւ քաղաքավարական, որով եւ հաստատ ժամանակագրութիւն մը:

Ահա այս տումարս եւ ասոր սկիզբ, եւ մեր ժամանակաշափութեան կամ թուականին հաստատուն եւ հին կէտը՝ կուզեմ գտնել եւ ցուցընել քեզի այսօր, Հայկակ:

Բ

Եկեղեցական կարգաց նկատմամբ՝ հաստատուն տումարի պէտքն միանգամայն հաստատութիւնն՝ արդէն ծանօթ էր քեզի, եւ գիտէիր որ մենք մեր շարժական տարիէն զատ՝ Եկեղեցւոյ համար ունիմք անշարժ յուլեան տումար մայլ՝ որ Յայսմատուրաց կըսուի, այս տօնական կամ սրբագիր զրոց մէջ զործածուած ըլլալուն համար, իոն տարւոյն ամեն մէկ օրուան վրայ հաստատուած են տօնք սրբոց եւ տէրունականք, ըստ օրինակի Յունաց եւ Լատինաց, եւ միշտ անշարժ կու մնան տօնք, նահանջ այլ ընելով, աւելեաց 5 օրերուն վրայ վեցերորդ մայլ դնելով ամեն չորս տարի, (փոխանակ փետրուարի վերջը):

Ահա ուրեմն ունինք եղեր հաստատուն տարի մայլ, սակայն այս Յայսմատուրաց կարգաւորութիւնն շատ հին չերեւիր. ԺԳ դարուն մէջ շինուած են մեր հիմայ ունեցած Յայսմատուրքն: Բայց տօները այսպէս հաստատուն աւուրց վրայ բաժնող եւ կարգաւորողն՝ դար եւ կէս այլ առաջ եղած է, մեծ գիտնական եւ սովիեստէսն Յովիաննէս Սարկաւագ Վարդապէտն. որ յամին 1116 նորոգեց տումարը, եւ այս հաստատ կերպը դրաւ. նոր թուական մայլ սկսելով Քրիստոսի 1084 տարիին, որ ըստւեցաւ Փոքր կամ Մտրուկ, հինգհարիւրեակ ըստւած 532 տարուան շրջանն, սկսուած մեր մեծ թուականին հետ (յամին Քրիստոսի 552). Եւ երբ նորէն տօնից շփոթութիւն կ'ըլլար, Սարկաւագ՝ մանր եւ յստակ քննութեամբ տումար մը զրեց, ցուցուց սիալմանց պատճառը եւ հարկաւորութիւնը նոր եւ անփոփոխ դասաւորութեան տօնից, զոր եւ ըրաւ. եւ այնուհետեւ զործածելի եղաւ, եւ իր անուամբ կոչեցաւ Սարկաւագադիր կարգ: Իր, կամ Յայսմատուրաց հաստատուն տարին կու սկսի ի 11 օգոստոսի (ըստ հին տումարի, ըստ նոր տումարի հիմայ 23ի). այս տարեգլխին օրուան պատճառը քիչ մը վերջը կու տեսնենք:

Յառաջ քան զՍարկաւագ ի՞նչպէս կու վարէին Եկեղեցականք. — յայտնի է որ հինգհարիւրեակ կամ 532 տարուան շրջանով, որով ամեն Եկեղեցիք այլ կու վարէին. սակայն դիւրութեան համար միշտ կու վայելէր պարզ հաստատուն տումար մունենալն, զոր մեր առաջին տումարագիրքն՝ Ներսէս կաթուղիկոսի ատեն, յամին 553, չին դրած. բայց անկարելի էր որ իրենք այլ չունենային՝ թէ եւ անկատար՝ մէկ որոշ կանոն մը, կամ քանի մը հաստատուն տօներ. անկարելի էր որ իրենցմէ դար մառաջ եղած թարգմանիչք մեր եւ անոնց աստուածաշնորհ առաջնորդքն Սահակ եւ Մեսրովաց, ամեն ազգաց գիտութեամբ հմտացեալքն՝ կարգաւոր տումար մը չունենային, գոնէ Եկեղեցւոյ մէջ: Եւ յիրաւի կու գտնեմք որ, Ա. կան հին տօնացոյցներ

կամ հին կարգաւորութիւն տօնից՝ զոր Ս. Սահակ դասաւորած է, ըստ վկայութեան նախնեաց, որոց մէջ երկու կերպ դասաւորութիւն կայ. մէկ մը ըստ ամսոց Յունաց կամ Լատինացոց, այսինքն մասն մի տօնից՝ յուլեան տումարին ամսոց վրայ հաստատուած, մաս մայլ հին Հայոց ամսոց վրայ. եւ ինչպէս առաջինք՝ այսպէս ասոնք այլ անշարժ են, եւ ասոնց տարեգույսն (կամ առաջին ամիսն նաւասարդ) այլ՝ Սարկաւագայ պէս օգոստոսին կու սկսի. ըսել է որ Սարկաւագ այլ Ս. Սահակայ հետեւեր է: — Բ. Ս. Սահակայ աշակարտաց թարգմանած զրոց մէջ քանի մը տեղ յոյն կամ եբրայեցի հաստատուն օրերուն դիմաց՝ Հայոց ամսոց օրեր զրուած են, ըսելով, «որ է հայերեն» այս ինչ ամիս եւ այս քանիներոդ օր ամսոյն: Արդ եթէ հաստատուն հայ տարի մը չենթադրէին՝ չին կրնար այնպէս ըսել. եւ հաստատուն տարի մենթադրէլինին յայտնի է անով՝ որ այն յուլեան տումարի պատշաճեցուցած օրերնին՝ կամ Ճիշդ Սարկաւագադիր կարգին, կամ Յայսմաւորաց տարւոյն օրերուն կու համաձայնին, կամ անոնց մօս: Անոնց մօս ըսածս այս է. մեր նախնիք երբեմն Յունաց կամ Ասորոց զրքեր թարգմանելու ատեն՝ ամսոց օրերուն համեմատութիւնը դիւրացընելու համար ուրիշ ճար չեն գտած, քայց եթէ միացընել մեր եւ անոնց ամսոց սկիզբները, այսինքն առջի օրերը. այսպէս, արեգի, մարտի եւ նիսանի մէկերը մէկտեղ սկսելով, նաւասարդի, օգոստոսի եւ իլուլի մէկերը մէկտեղ. եւ այլն: — Գ. Երբեմն ալ մեր նախնիք փոխանակ արեգի՝ նաւասարդը զուգած են ընդ մարտի եւ նիսանի: Ըսել է ուրեմն՝ որ Սարկաւագէն 700 տարի առաջ այլ՝ մեր զրոց թարգմանութեան ատեն՝ նոյն օրինակով հաստատուն հայ տարի մը կու ճանչուեր՝ շարժականէն կամ քաղաքականէն զատ:

Կու մնայ գիտնալ թէ հապս յառաջ քան զՍ. Սահակ՝ իր նախորդ եւ համարիւն հայրապետքն, մինչեւ ի Ս. Լուսաւորիչն, ի՞նչ տումար կու քանեցընէին եկեղեցւոյ տօնից. կամ անկէ առաջ՝ Տրդատ հայրենասէր մեծ թագաւորն, իր Արշակունի նախնիքն, եւ անոնցմէ առաջ մեր բնիկ Հայկազունքն՝ ի նշպէս կու տօնէին իրենց ազգային տօները, զոր ի հարկէ ունէին. եւ արդէն գիտեմք անոնց մէկ քանին, ինչպէս Նաւասարդաց կամ Ամանորեայ (նոր տարւոյ) տօները, Աստրղկան տօնը, Վարդավառի տօնը, եւ այլն. որոնք իրենց առաջին ամսոյն (նաւասարդի) մէջ կու կատարուէին, ծառոց ծաղկանց եւ ջուր ցանելու կամ ջրոց մէջ լողալու խաղերով. — գիտենք այլ որ Հայաստանի մէջ այսպիսի խաղեր՝ տարւոյն միայն քանի մամսոց մէջ կրնան կատարուիլ, երկրին երկարատեւ ցրտութեանը համար. — անկարելի էր որ այն տօներն շարժական տարւոյ օրերու վրայ կապուէին, եւ յայտնի այլ է հաստատուն օրերու վրայ դրուած ըլլալնին. իրենց տարեգույսն եւ նաւասարդն այլ՝ յուլեան տարւոյ օգոստոսի 11ին էր: Եւ որովհետեւ անտարակոյս գիտենք որ քաղաքական շարժուն տարին այլ մի եւ նոյն հայկական 12 ամիսներով եւ աւելեաց հինգ օրերով կու քանէր, հարկ է ըսել թէ ուրիշ հին գիտուն ազգաց պէս երկու տարի ունէին, մէկն քաղաքական, միւսն սրբազն՝ օր էր հաստատուն, եւ անտարակոյս ասոր սկիզբն էր հինգ ամսով մառաջ, արեգ ամսէն սկսելով, որուն անունն կու նշանակէ զարեւ. եւ կու սկսի բուն արեգակնային ըսուելու վայելուց օրէն, այսինքն գարնանամուտէն (յ9—21

մարտի). Եւ ասով այլ նաւասարդի գլուխն կամ քաղաքական տարեմուտն՝ նոյնպէս Ճիշտ օգոստոսի 11ին (23ի) կու հանդիպի:

Գ

Տարին գարնանամբտին օրը սկսելն (ինչպէս որ Հրեայք եւ Պարսիկք այլ կընէին իրենց կրօնական կարգաց համար՝) շատ վայելուշ եւ բնական է, եւ մեծ պատի կընէ անոր՝ որ զայս նախ գտաւ եւ դրաւ. Եթէ ըլլայ Մովսէս մարգարէն՝ ըստ Հրէից, եւ եթէ ըլլայ իրմէ ալ հին մէկը՝ զոր Հայք իրենց ազգին այլ, տումարին այլ, ամենայն պարծանաց այլ հեղինակ եւ նահապէտ կու ձանչնան: Բայց ինչո՞ւ քաղաքական օրինօք նաւասարդն՝ օգոստոսի 11ին ըլլայ գլուխ տարւոյ եւ աշխահաժողով տօնից. անանկ օր մը՝ յորում արեգակնային շրջանին մէջ նշանաւոր կէտ եւ հանդիպում մը չկայ: Ո՞ւ կը դրած այս կարգը, զոր մեր Ս. Թարգմանիչք այլ բռներ են, Սարկաւագն այլ, Յայսմաւուրք այլ պահեր են. եւ որ մեծն է՝ Հայոց մեծ թուականը հաստատողն այլ նոյնպէս անփոփոխ թողեր են. վասն զի իրենց տումարը նորոգելուն եւ թուականը կարգելու տարին՝ ամենեւին չդիպան տարեգլխոյն, որ այն տարի յուլիսի 11ին կու հանդիպէր, այսինքն Հայոց քաղաքական շարժուն տարւոյ գլուխն կամ նաւասարդն՝ Քրիստոսի 552 թուականին՝ կու սկսէր ի 11 յուլիսի: — Արդ թէ որ իրենցմէ, եւ նաեւ մեր Թարգմանիչներէն առաջ Հայ տօրմարադիր մը բնտունք, ասոնցմէ 300 տարի վեր ելնելու է, մեր բազմահանդէս Բ Արտաշիսի օրերը. վասն զի թէպէտ մեր Արշակունեաց նախահայրն Վաղարշակ՝ շատ գեղեցիկ կարգեր եւ սովորութիւններ հաստատեր էր ի Հայս, կըսէ Խորենացին (Բ. Ծթ.) բայց չէր դրած «զշաբաթուց եւ զամսոց եւ զտարեաց բոլորմանց» գիտնական եւ օրինաւոր կարգ մը. այլ «այս ամենայն յօրինի յաւուրս Ար«տաշիսի»: Ասոր թոռն այլ Վաղարշ կարգեաց նաւասարդի նոր տարւոյ տօները աշխարհախումբ հանդիսի կատարել ի Բագրեւանդ, իր հօրենքօր Մաժան քրմապէտին գերեզմանին եւ բազնին քովերը. բայց ոչ սա եւ ոչ իր պապն Արտաշիս՝ չեն Հայոց բնիկ տումարը եւ ազգային տօնը կարգադրողն. մանաւանդ թէ Արտաշիս կերպով մը խափանած կերեւի Հայկազանց կարգադրութիւնը, թէ եւ աւելի կանոնաւոր տումար մը մտցրնելով, որ էր անշուշտ յուլեան տումարը, առնըլով ի Հռովմայեցուց. վասն զի գիտեմք ի պատմութենէ՝ որ առաջին ինքն եղաւ Հռովմայեցուց հարկատու. իր ատեն կայսրն Տրայանոս զՀայաստան Հռովմայեցուց ինքնակալութեան զաւառ սեպէց. (թէ եւ քանի մը տարի ետքը Աղրիանոս կայսր՝ նորէն կէս ազատ թողուց). այն ատենները նաեւ Կապպադովկացիք՝ (որոց հին տօմարն եւ ամսոց անուանքն մօտաւոր են Պարսից եւ Հայոց) ընդուներ էին Հռովմայեցուց տումարը. ըսէլ է որ Արտաշիսի ըրած տումարի կարգադրութիւնն ալ, ի 122 թուին Քրիստոսի, էր Հռովմայեցուց տումարին համաձայնութիւն մը, թողլով ըստ մասին հին Հայկազանց կարգը եւ ժամանակաշափութիւնը: Այս բանիս վկայ կըլլայ հնախոյզ եւ բազմահմուտ Սարկաւագն մեր, որ կըսէ, թէ «հաւաստապէս ի ՃԻԲ ամ Քրիստոսի աւարտ առ «Թուականն Հայկայ». թուականին աւարտիլն՝ ոչ լմըննալ՝ այլ ի հարկէ դադրի իմանալու է. իսկ Հայկայ թուական ըսածն այն է՝ զոր աւելի յարմարապէս յետոյ

կանուանէ ՀԱՅԿԱՅ ՇՐՋԱՆ. որ եւ մեր անշարժ եւ շարժուն տարիներուն եւ հին եւ հնագոյն տումարին ծանօթութեան պատճառ եւ առիթ պիտի ըլլայ հոս:

Վերը յիշեցինք որ մեր թէ շարժուն եւ թէ անշարժ տարւոյն սկիզբն կամ նաւասարդի գլուխն կընկնայ յուղեան տումարին օգոստոսի 11ին (նոր տումարի 23). այս բանս մէկէն կիմացընէ որ ատեն մեղած է որ երկու տեսակ տարիներն այլ նոյն մէկ օրն սկսած են, երկուքին նաւասարդքն այլ ի 11 օգոստոսի են եղեր, եւ երեք տարի միաբան երթալով՝ չորրորդ տարին շարժուն կամ քաղաքական տարին՝ սկսեր է ի 10 օգոստ. յետ չորս տարւոյ այլ՝ յ9 օգոստ. եւ այսպէս ամեն չորս տարի օր մառաջ սկսելով՝ հեռացեր եւ կանխեր է քան զանշարժ տարին: Արդ ըսինք որ Հայոց տումարին սկզբնաւորութեան տարին (552 Քրիստոսի) նաւասարդի մէկն ի յուղիսի 11—ին էր, ճիշդ ամիս մը կամ 31 օր առաջ քան զանշարժ տարին. ըսել է որ 31 անգամ նահանջ չընելով՝ չորս տարին հեղ մը՝ այսպէս յառաջացեր էր քաղաքական տարին, արդ 4 անգամ 31 տարին կու գումարեն 124 տարի. ըսել է թէ տումարին նորոգութենէն 124 տարի առաջ թէ՝ կրօնական եւ թէ քաղաքական տարին նոյն օգոստոսի 11ին սկսած են, որ էր Քրիստոսի 428 տարին. (վասն զի 124—552—428):

Ալ աւելի վերը յիշեցի որ մի եւ նոյն ամսոյն օրն՝ արեգակնային կամ երկնից նոյն եւ մի որոշ կետին հանդիպելու համար՝ պէտք է 1461 անհաստատ եւ 1460 հաստատ տարի, ուրեմն որպէս զի Հայոց երկու նաւասարդքն՝ կամ երկու տարեգլուխքն այլ իրարու հանդիպին, մի եւ նոյն օրը սկսին, պէտք է որ 1460 նահանջաւոր կամ 1461 աննահանջ տարի անցնի. կամ աւելի ուսումնապէս ըսելով՝ 1460 տարեկան շրջան մը: Արդ ինչպէս քիչ մառաջ տեսանք՝ մեր այս երկու տեսակ տարիներուն զուգաւորութիւնն եղած էր ի թուին Քրիստոսի 428(11 օգոստ). անկէ ետեւ դեռ չէ հանդիպած, բայց մօս է հանդիպելու՝ յամին 1888. որով կու լրանայ շրջան մայլ 1460 ամաց մեր թարգմանչաց օրէն մինչեւ ի մեզ. իսկ անկէ (428 էն) առջի 1460 ամաց շրջանն սկսած էր յամին 1032 նախ քան զթուականն Քրիստոսի. անկէ առջի շրջանն այլ բնականապէս (1460 տարի ալ առաջ) յամին 2492 նախ քան զթի Քրիստոսի: Ահա այս շրջանս է ՇՐՋԱՆ ՀԱՅԿԱՅ, եւ այն Քրիստոսի թուականէն առաջ 2492 տարին՝ է ԹՈՒԱԿԱՆ ՀԱՅԿԱՅ, որ եւ կրնայ ըսուիլ արժանապէս՝ ստուգագոյն եւ փառաւորագոյն ծին ԹՈՒԱԿԱՆ ՀԱՅՈՑ, եւ սկիզբն ժամանակագրութեան. որոյ սկիզբէն մինչեւ հիմայ (Քրիստոսի 1870 թուականին) կըլլայ 4362 տարի: Այս է հարիք Հայոց ազգիս մինչեւ հիմայ, որուն նման հաստատ թուականով՝ բաց ի Հրէից, Զինաց եւ ի Հնդկաց՝ հիմայ չկայ ուրիշ հին ազգ մը:

Դ

Բայց այս պարծանքս կամ զիտութիւնս ապահովելու համար նաեւ օտարաց առջեւ, պէտք է հաւաստենք քանի մը փաստերով եւ աւանդութեամբք այլ, ի վերայ երկու փաստիցն զոր հիմայ յիշեցի. այսինքն, մէկ մոր մեր երկու տեսակ տարիներուն զուգաւորութեան սկիզբն՝ կու հանդիպէր ի 1032 ամն նախ զՔրիստոս. եւ զի

ազգերնուս հնութիւնն՝ յայտնի է թէ Քրիստոս 1032 տարիին աւելի առաջ է, ապա անկէ առջի հանդիպութեանը տանելու է, որ է 2492ն: Եւ երկրորդ՝ որ յայտնապէս Սարկաւագ վարդապէտ հին տումարներէ եւ պատմութիւններէ քննելով ձանչցեր, վկայեր եւ յայտներ էր այս Հայկայ Շրջանս:

Ուրեմն մեր թուականին եւ շրջանին սկիզբը գտնելու համար, քննենք թէ ինչո՞ւ արդեօք Հայոց նոր տարին 11—23 օգոստոսի հաստատուած է. եւ ինչո՞ւ Հայկայ շրջանն սկսաւ 2492 տարի Քրիստոս առաջ. վասն զի ոչ աստեղաբաշխական պարագայ մը եւ ոչ նոր եղանակ մը կու հանդիպին տարւոյն այն օրուանը վրայ. պէտք է ուրեմն ասոր պատճառը բնտոել պատմական դիպաց մէջ: Եւ նախ օտարազգեաց մէջ ընտրուելով ի հին պատմութեան, կու գտնենք իրաւունք Եզիպտացւոց մէջ (որ եւ մինակ կրնան հնութեամբ Հայոց հետ մրցիլ, եւ որոնց հետ դեռ ուրիշ շատ նմանութիւններ ունին՝ որ դեռ լաւ ապացուցուած չեն), կու գտնենք որ այն Նեղոսի ափանց բնակիչքն՝ իրենց այն բարեբուղի գետոյն հարսանեաց տարեկան հանդէսը՝ արդարեւ աշնանային գիշերահաւասարէն ամիս մը առաջ կու կատարէին, որ է Ճիշդ 11—23 օգոստոսի, Հայոց տարեգլխին օրը: Մեր ազգն ալ այս տարեգլխին հանդէսներուն մէջ, կու տօնախմբէր հեթանոսութեան դարերուն մէջ ջրհեղեղին յիշատակը, ինչպէս ինչուան մեր օրերն ալ կու կատարուին՝ ջրի խաղերով եւ աղաւնի թուցընելով ի տօնի Վարդապատին կամ այլակերպութեան Քրիստոսի. վասն զի մեր սուրբ հարք օգոստոս ամսոյն 6—ին հաստատած էին այս տօնը, նոր տարիին հինգ օր ետեւ, եւ նոյն օրը մեր հեթանոս նախնիք նուիրած էին իրենց Աստղիկ դիցուհոյն. իսկ տարւոյն սկիզբն՝ ունէր իր առանձին աստուածը: Բայց թէպէտ եւ այս երկու տօներն՝ Եզիպտական եւ հայկական՝ թէ օրերուն յարմարութեամբը եւ թէ յիշատակաց՝ յարաբերութիւն մունէին իրարու հետ, ի վերայ այսր ամենայնի այս երկու հին ազգաց շրջաններն մէկմէկու չէին համեմատիր, այսինքն նոյն օրը չէին սկսիր ու լմըննար: Ասկէ զատ՝ այն հանդիսից տօնախմբութիւններն չեն ապացուցաներ օրուան ընտրութեան պատճառը, վասն զի այն օրն չի միաբանից որ ջրհեղեղին սկզբանը եւ ոչ վերջանալուն հետ, եւ ոչ Նեղոսին ջրոցն ածմանը կամ նուազմանը, եւ ոչ Շնիկ աստեղ արեգակնային ամբարձմանը հետ. ապա ուրեմն ուրիշ պատճառ պէտք է բնտոել, թէ մեր Հայկայ շրջանին եւ թէ իր առջի օրուան համար:

Բայց նախ կարձ մը պարզեմ, Հայկակ, այս աստեղաբաշխական յիշատակութիւնս, վասն զի ամեն ստոյգ տումար եւ ժամանակի չափ՝ աստեղաց շարժմամբք եւ շրջանօր կըլլայ: Հայկայ շրջանն այլ ծանօթ նաեւ ուրիշ ազգաց՝ ուսումնապէս կըսուի Շնկան շրջան, կամ ըստ Եզիպտացւոց Սորբիական շրջան, իրենք Սորբիս կանուանէին Շնիկ աստղը, որ Շուն համաստեղութեանց մէջ է եւ Փոքր Շուն այլ կըսուի, եւ քան զամենայն աստեղս պայծառագոյն է: Իրենց երկրագործութեան համար ամենահարկաւոր էր գիտնալ Նեղոս գետոյն ածելու եւ նուազեու օրերը, սկիզբը եւ վերջը, եւ դիտելով գտան՝ որ ածման սկիզբն կըլլար ամառնային արեւադարձին ատեն, եւ գտած ատեննին Շնիկ աստեղ երեւնալն այլ արեւուն ելնելէն առաջ, (որ ուսումնապէս արեգակնային ամբարձումն կըսուի) նոյն

օրերուն հանդիպեցաւ. ուրեմն այն օրն իրենց տարեգուխ դրին. բայց որովհետեւ իրենք ալ մեզի պէս քաղաքականօրէն շարժուն տարի կու գործածէին, որով ամենայն տօնք եւ երկրագործութեան կարգեր կու փոփոխուին, հաստատ կրօնական եւ գիտնական տարի մայլ դրին աստեղաբաշխական քննութեամբք, եւ ձանցան 1460 տարուան շրջանը. իրենց երկու տեսակ տարիներու սկիզբն այլ կու զուգաւորէր Շնկան երեւնալուն, արեւադարձին եւ Նեղոսի ամբարձման հանդիպած մի եւ նոյն օրը: Այս է Սոթիական կամ Շնկան շրջանն: — Դառնանք հիմայ մեր յիշատակաց:

Մեր հին տօմարագիրը եւ Յայսմաւուրք կըսեն, թէ յետ խառնակութեան լեզուաց ամեն նահապետ կամ ազգապետ Բաբելոնէն դառնալով այն երկիրը ուսկից ելեր էր, կամ ուր որ կ'երթար գրաւելու, պատուիրեց իր հետեւողացը որ տոնախմբէն հայրենիքը մտնելուն տարեղարձը: Մեր Հայկ նահապետն ալ, կըսեն, մտաւ Այրարատ աշխարհը կամ իր Թորգոմայ հօրը բնակած երկիրը՝ օգոստոսի 11—23—ին, եւ հրամայեց որ նոյն օրը տարտոյն սկիզբն սեպուի: Կու հաստատեն դարձեալ, թէ այս դիցազնս առաջին եղաւ տարեցոյց տալու իր նորածին ազգին, զոր եւ կու պահէ մեր ազգն մասամբ անփոփոխ, ինչպէս որ իրենաւանդուեցաւ այն նախնական դարերուն մէջ:

Այս է ահա մեր մէջը օգոստոսի 11—ին տօնին պատճառն: Երկրորդ եւ աւելի ստոյգ պատճառն է՝ Հայկայ դարձէն քիչ տարի վերջը՝ Բելայ յաղթուիլն եւ սպանումն (որ եղաւ յամի 2492 Քրիստոսէ առաջ), ինչպէս որ ցուցուց հասարակ հայկական թուականին անընդհատ յաջողութիւնն: Մեր պատմութեան ժամանակագրութիւնն ալ (որ դժբաղդաբար բաւական ճոխ չէ այս հին ժամանակաց վրայօք), կընծայէ մեզի թուական մը՝ հայկայ թուականին ցուցածին մօտ: Յովհաննէս կաթուղիկոս ի Հայկայ ցՎաղարշակ 2295 տարի կու դնէ. անկէ այլ մինչեւ ի Քրիստոս 149 տարի, գումարն է 2444, որով միայն 48 տարի պակաս կըլլայ քան զմեր թուականս (2492), բայց եթէ Հայկայ մահը սեպեմբ կաթուղիկոսին յիշածը՝ կրնայ մերինին հետ ճիշդ համաձայնիլ: Մեր խնդրոյն համար աւելի պիտանին այս է, որ հին օտար ժամանակագրութիւնն ալ ամենայն ճշդութեամբ կու համաձայնի Հայկայ թուականին հետ. վասն զի Ափրիկանոս եւ Եւսերիոս իրենց մանրամասն թիւերովը Բելայ թագաւորութեան վերջը կու նշանակեն վերոյիշեալ 2492 տարին Քրիստոսէ առաջ: Այս համաձայնութիւնքս Հայկական թուականին՝ օտար ժամանակագրաց տուած թուականին հետ, եւ վկայութիւնք մեր տօմարագրաց եւ Յայսմաւուրքաց, կարծէմ բաւականապէս իրաւունք կու տան մեզի առանց տարակուսի ընդունելու Հայկայ շրջանին եւ մեր ազգութեան սկիզբը՝ Քրիստոսէ առաջ 2492 տարին. եւ մեր ազգային գերագոյն տօնին համար՝ օգոստոսի 11—23 ը. որ այդ Հայկայ թուականին առաջին տարին՝ կու հանդիպի չորեքշաթբի օր մը. որ եւ հաւանօրէն տարուէ տարի տօնելի օր մեղաւ Հայկազանց. եւ կըրնամք ընդունիլ մեր պատմքաց երկիւղած աւանդութիւնը, որք Հայկայ գործոց մէջ դիցազնական քաջութենէն վեր բան մ'ալ կու դիտեն, — կրօնական դիմադրութիւնն մը, ազատութիւնն մը ի բռնութենէ առաջին կոապաշտին, կամ անոր՝ որ Աստուծոյ վայլած պատիւր եւ պաշտօնն՝ իր անձին կու սեփականէր:

Ասոր համար այս տօնական օրս եւ հանդէս պէտք է մեզի կրկնապատիկ սրբազն եւ սիրելի ըլլայ:

Առաջին շրջանն Հայկայ լրացաւ Դաւիթ մարգարէի թագաւորութեան եւ մեր Պերծ (Բ) հայկազին ազգապետութեանը ժամանակ, յամին (1032 նախքան զՔրիստոս): Իսկ երկրորդ շրջանն լրացաւ՝ զարմանալի հանդիպութեամբ՝ այն մեզի համար շատ ցաւալի տարին, յորում կերպով մը նաեւ ազգերնուս միանձնաբար ինքնակացութիւնն այլ լրացաւ լմնցաւ, — յամին Քրիստոսի 428, — ուրբաթ օր մը: Այն սեւ տարին (428) էր որ մեր վերջի թագաւորն Արտաշէս Արշակունի՝ թագէն զրկուեցաւ, եւ Հայք իրենց ազգային միապէտէն. այն տարիին ի վեր Հայաստան երկու մեծ տէրութեանց մէջ բաժնուեցաւ (Յունաց եւ Պարսից), եւ ազգն երկու տէրանց ծառայ կամ հպատակ եղաւ. եւ որ աւելի շատ զարմանալի է, անկէ վերջը ամբողջ Գ շրջան մայլ լրանալու մօտ է (վասն զի 1442 տարին անցեր է), եւ ազգերնիս միշտ նոյնպէս մնացեր է՝ երկու կամ իրեք մեծ տէրութեանց մէջ բաժնուած, թէպէտ եւ հազար ու մէկ քաղաքական փոփոխութիւնք եւ տիրապետութիւնք եղած են այս երկայն 14 ու կէս դարուց մէջ թէ ի Հայաստան, եւ թէ իր մօտ աշխարհաց մէջ: Այս Գ շրջանս՝ յորում եմք, սկսած է շաբաթ օր մը. եւ պիտի լրանայ քիչ տարիներէ ետեւ՝ յամին 1888 յորում օգոստոսի 11—23 ն հինգշաբթի օր մը պիտի սկսի Դ շրջանն, զոր ամենայն սրտով կու մաղթեմ քեզի, Հայկակ, եւ ամենայն քու ժամանակակից ազգայնոց՝ որ երջանիկ սկզբնաւորութեամբ ըլլայ, եւ օգտակար միաւորութեամբ մը բոլոր Հայազգեաց:

Յետ այսչափ վկայութեանց աւանդութեան եւ պատմութեան եւ ազգային եւ օտար ժամանակագրութեան, զոր 40 դարէ ի վեր ամբողջ ազգ մը ընդուներ է, եւ հաստատեր են մեր հոչակաւոր մատենագիրներն եւ եկեղեցական Հարք, պէտք չէ՝ վայելու սեպել, ընդունիլ եւ տօնախմբել այսպիսի յիշատակ մը, տօն մը, որ է Հայկայ. կամ յանդզնութիւն եւ անտեղութիւն չէ: առասպել սեպել այն ամեն բանը՝ որ պատմական ժամանակաց սովորական շրջանն վեր կելլէ. մանաւանդ երբ այնպիսի հին ժողովրդեան, մը վրայ է խնդիրն՝ որուն պէտք է դիմէ ամեն ժողովուրդ որ իր ծագումը բնտուէ, այսինքն մարդկութեան հայրենիքը, Եղեմայ երկիրը: Ժիտելին, շհաւանելին դիւրին բան չկայ. բայց չկայ նաեւ աւելի դժուարին բան մը՝ քան զիրաւամբը ժխտելն: Իսկ ես կու հաւանիմ տեսնել, (նաեւ յանձն առնլով ամենէն անաշառ քննութիւնն ալ) մեր հայրենեաց մէջ յետ Աղամայ եւ յետ Նոյի՝ Հայկ մը, եւ կուրախանամ ի հանդիսին վրայ, որուն չեմ ալ վախնար հրաւիրելու բոլոր յարեթական ցեղին սերունդները, որոնք այն հին ժամանակը չունեին այնպիսի երեւելի գլուխ մը կամ ներկայացուցիչ մը՝ ինչպէս էր մեր Հայկն:

Սակայն մի կարծեր, Հայկակ, թէ ինչ որ պատմութիւն կամ աւանդութիւն կու զրուցեն մեր Հայկայ վրայ, ամենն ալ կուզեմ հաւատալի սեպել: Անտարակոյս է որ Հայոց ազգն ունէր գլուխ մը կամ նահապետ մը՝ ժամանակակից Բելայ, Բաբելոնի աշտարակին շինութեան ատեն, եւ այս շէնքի կործանմանէն վերջը՝ եկաւ ապաւինեցաւ Այրարատայ երկիրը, որ անկէ ետեւ իր անուամբը կոչուեցաւ: Իր

անունը, ըստ վրաց ՀԱՌՍ, մեր մէջ կըսուի ՀԱՅԿ, որ ըստ քերականական կանոնի լեզուիս՝ ՀԱ միավանկ բառին նուազականն կրնայ սեպուիլ, այս անուամբ կը ձանչնամք մենք մեր ազգը, եւ ոչ Արմէն կամ Արամեան, ինչպէս որ օտարազգիք, կըսէն: Երբէմն մեր նահապետին անունն վերջագիր յօղով մը կը դրուի Հայկն, մանաւանդ երբոր զՈրիոն նշանակէ, վասն զի այսպէս կոչուած է այս համաստեղութիւնս՝ մեր սուրբ Գրոց եւ եկեղեցւոյ սուրբ եւ իմաստուն հարց գրուածոց մէջ. որք հարկաւ ասով ազգային հին աւանդութեան մը կու հետեւին, ուսկից հաւանական է որ Յոյնք հնարած ըլլան իրենց Որիոնի առասպելները, եթէ հարկ սեպելու ըլլանք որ այս երկու ազգերէն (Հայք եւ Յոյնք) մէկը մէկալէն առած ըլլայ այդ աւանդութիւնը: Եթէ կարծիք ժողովրդեան եւ եթէ Հայաստանի վիպասանից շողոքրդութիւն, այս համաստեղութեան լոյսն նոր պայծառութիւն մը կու տայ Հայկայ իրական կութեանը վրայ, այս կութիւնս հաստատապէս կու ստուգով շատ մը աշխարհագրական անուններով այլ, որոնց սկիզբն ի պատմութենէ եւ յաւանդութենէ կընծայուին մեր դիւցազին: Մասնաւրապէս Վանայ հոչակաւոր բարձրաւանդակին վրայ կը գտնուին այս հին տեղուանքս, պայծառացած Հայոց նահապետէն, որուն զաւականներն պահեցին երկայն ժամանակ, գրեթէ 120 ծնունդ որդուց որդի յաջորդելով՝ այն անունները, եւ նաեւ երկրին առաջին շէնքերուն մնացորդները, որոնց մէջ հաստատած են ինչուան հիմայ իրենց ընտանի բնակութիւնները: Այս բարձրաւանդակս արուեստով եւ բնութեամբ զարմանալի, աւելի գեղեցկացած է յաւերծ յիշատակաց արժանի Հայկայ գործքերով, որ դեռ կը հնչեն պատմութեամբ եւ աւանդութեամբ անուանի եղած շէնքերու մնացորդաց մէջ. ինչպէս են նախ եւ առաջ ամբողջ զաւառներ՝ որք լճին հիւսիսային եւ արեւմտեան կողմը կը պատեն, որոց մէկն կանուանի Հայկայ մէկ որդույն անուամբը (Խոռ) Խոռխոռունիք, եւ միւսն իր թռուանը անուամբ (Բազ) Բզնունիք, ուսկից եւ լիճն կոչուեցաւ ծով Բզնունեաց: Ետքը՝ Ներբովթայ լեռն. տեղացիք կաւանդեն թէ Ներբովթ ուզեր է լերան գագաթը պալատ մը շինել, որ կործաներ է վրէժինդիր կայծակներով, եւ ընկդմեր ո լերան վրայ բացուած վիհերու մէջ: Աս լերան ոտքէն դէպ ի հարաւային կողմը կը տեսնուի երկայն շարք մը մէծամեծ ժայռերու զոր ռամիկն կանուանէ Ուղտու Քարէր, վասն զի կըսէն թէ Ներբովթայ ուղտերն են ասոնք, որ լճին եզերքէն աւազ կը կրէին պալատին կամ բերդին շինութեանը համար, եւ Աստուծոյ բարկութիւնն զանոնք ի քար դարձուց. եւ հաւանօրէն լերան հրաբուլիսի սաստկութենէն փլրթած կամ ժայթքած քարեր են: Լճին հարաւային կողմը Կապուտկող բարձր լեռը կայ ջրերուն մէջ երկլնցած, հին ատենէ ի վեր ճանցուած իր երկարի եւ կապարի հանքերովն, ասոր հարաւային կողմը մինչեւ հիմայ Բելու, այսինքն Բելայ (որ է Ներբովթ) անուամբ գեղ մը կայ. աւանդութիւնն կըսէ թէ այս հսկային դիակը հոն իջուցին: Լճին նոյն կողմը, բայց աւելի դէպ յարեւելք Տշող գեղը կայ, ուր ըստ տեղական աւանդութեան, հսկային մարմնոյն մէջէն Հայկայ արձակած նետը քաշեցին, եւ բացուած ծակէն արեւուն ճառագայթներն կողմէ կողմ շողալով կը թափանցէին: Քառասունէն աւելի ջուրեր, առաւել կամ պակաս երկայն ընթացքով՝ կը թափին լճին մէջ. ասոնց ամենէն մէծն է Հորգումայ գետը, որ հիմայ Խօշապ կամ Անգղայ գետ (Էնձիլ—չայ) կըսուի, որուն աղբիւրներն թէպէտ եւ գտնուած շեն, այլ յայտնի է որ արեւելեան կողմէն կու զայ եւ լճին

հարաւային արեւելեան անկիւնը կը թափի, գեղի մը քովէն՝ ուսկից իր անունը կառնու՝ Հորգոս: Այս գետոյս լայն եւ ընդարձակ ձորը (որուն մէջ դեռ 40էն աւելի հայաբնակ գեղեր կան՝ իին Հայկական անունին պահած են. եւ քանի մը հատին վրայ կերեւան խոր հնութեան նշանք Հայկայ ժամանակէն ի վեր), այս ձորս կը կրէ ամենէն սիրելի եւ ամենէն սրբազն անունը բոլոր աշխարհի մը՝ որ գրեթէ Գաղղիոյ չափ ընդարձակ է, եւ կը կոչուի ՀԱՅՈՑ ԶՈՐ. անուն պարզ, միանգամայն եւ այնչափ վսեմ ուսկից աւելին չէր կրնար տալ նորածին ազգի մը առաջնորդն եւ հայրն, որ տեսաւ այն հեռաւոր սահմաններուն մէջ իր կտրիճ զաւակները եւ թոռները պատերազմիլ իր քովը, աշխարհիս ամենէն ահարկու թշնամոյն դէմ, սպաննել զնա եւ վաստրկիլ առաջին յաղթութիւնը, որ եւ միանգամայն ամենէն օրինաւոր, ամենէն փառաւոր եւ ամենէն պիտանին եղաւ: Այս զուտ հայկական ձորն ի վեր երթալով՝ պատերազմական դաշտին կեղրոնք կը հասնինք, եւ ամենէն պատուելի յիշատակարաններու՝ որ են իրեք տեղիք կամ իրեք շէնք ժամանակակիցը եւ համանունք՝ հանդիպած դէպքերուն. նախ Հայք (Խէք) գեղն՝ ուսկից որ ձորն ալ իր անունը կառնու, մեր յաղթող դիւցազն շինեց, նոյն իսկ պատերազմի ճակատին վրայ: Անկից քիչ մը հեռու, դէպ ի հարաւ՝ Աստուածաշէն գեղը, որուն համար աւանդութիւնն կըսէ, թէ հոս տեղս Աստուած երեւեցաւ Հայկայ, օրինեց անոր աղեղը՝ որ եղաւ իրեն գործիք փառաց, իսկ իր հակառակորդին համար՝ զէնք մահու: Պատմութիւնն կը ճանչնայ զՀայկ առաջին եւ ամենէն քաջ աղեղնաւոր: Այս երկու գեղերուն մէջ կը գտնուի գերազոյնն յիշատակարանաց, այսինքն ՀԱՅԿԱՅ ԲԵՐՐՈՒ. ամեն կողմէ զատուած բլուրի մի զագարան վրայ, եւ իբր հրաշքով մը դաշտին մէջէն բարձրացած. այս բլրոյն բոլոր կատարին երկայնութեան վրայ կը տեսնուի կործանած բերդի մը պարիսպ, որուն դեռ իրեք կամ չորս կարգ մեծամեծ քարերն կը մնան, կիկլոպեան շինութեամբ մը, թէպէտ եւ կը գտնուին տաշածոյ քարեր այլ: Շրջապատին մէջտեղ քարածայինն մէջ խոռոշ մը կու տեսնուի, որ հաւանաբար ջրհորի տեղ փորուած է: Եւրոպացի ճանապարհորդներէն դեռ ոչ որ մօտեցեր է այս հեռաւոր առանձին տեղույս՝ որ մարդկային յիշատակարանաց առաջին երեսին վրայ նշանուած է. օտարական մը չէ լսած այն խորհրդաւոր արձագանքըն՝ որ կը հնչէ Հայկայ դիւցազնական ձայնը մինչեւ յետին որդուցը ականջը: Մարդ կը կարծէ թէ աստուածային արհաւիրք մը կը տարածուին հոն նախասահմանեալ ազգի մը սրբազն ծագմանը վրայ, եւ հանդարտ հոգի մը կու պտըտի՝ այն ազգին նախահարցը ուրուականներովն հովանացեալ հովտին մէջ: Բայց ի՞նչ են այդ որորոցին եւ այդ ազնի եւ կտրիճ ժողովլիկան աղբերականց քով. — ԳԵՐԵԶՄԱՆՔ. եւ կրնամ ըսել մուտք եւ կորուստք խոռվարար եւ անգութ ժողովլիկան մալ: Այն բլուրին ոստքը, ուր ինկաւ Բել իր ահեղ պատերազմողներովն, իր 60 հսկաներովն, հոն Հայկն իրենց վերջի բնակութիւնը փորեց, եւ անուանեց Գերեզմանք:

Իսկ ինքն կը կարծուի որ քիչ մը ժամանակ ալ բնակած ըլլայ Վան քաղքին քով. վասն զի այս քաղաքիս ընդարձակ պարտէզներուն եւ այզեստաններուն մէջ, որ դէպ ի արեւելեան կողմը կը տարածուին, Հայկավանք անուամբ տեղ մը կայ, մօտ այն քարածայի բլրին՝ ուր շատոնց գտուած էին ձեռագործ այրեր եւ բեւեռաքանդակ

արձանագրութիւններ. իսկ նորերս այս բլուրին ոտքը փորելով գտան մեծայարգ հնութիւններ, մետաղէ ամեններ՝ նոյնպէս բեւեռազիր ձեւերով, ոսկէզօծ կուռքեր, եւ նաեւ ձոյլ ոսկի գործուածներ, խեցեղէն անօթներ՝ անսովոր բաղադրութեամբ, որոնց մէջ գտնուեցան սերմանիք սովորականէն աւելի մեծ հատերով, որոնց դպչելով փոշի դարձան: Վանայ բարձրավանդակին ծայրը, եւ իր արեւելեան կողմը ձեւացընող լերանց պատուարին մէջ՝ որ իին ատեն Զարասպ կամ Զակրոս լերինք կըսուէին, կայ եւ Քէլիշին լեռը, որ պարսկերէն ըսել է կապոյտ սիւն կամ արձան, եւ 9,000 ոտք բարձր է, որուն քովէն իին ժամանակէ ի վեր ճամբայ մը բացուած է Հայաստանէն Պարսկաստան անցնելու. լերան գագաթը յիշատակարան մալ կայ բեւեռաքանդակ գրերով, եւ իր ոտքը կամ քովը գեղ մը՝ Հայկ անուամբ, զոր ասորի մատենագիրք այլ յիշած են:

Բայց այս ամենայն տեղերս՝ որ մեր Դիցազնին անունը կը կրեն, չին իր հաստատուն բնակութիւնն, կամ սիրայօժար տեղերը եւ իր տիրական աթոռը. այս ետքինս ուրիշ բարձրաւանդակ երկրի մը վրայ հաստատեց Հայաստանի կեղրոնին մօս, եւ ոչ հեռու Արածանիկն (այսինքն հիմակուան Մուրատ չայ գետոյն աղբիւրներէն, որ է արեւելեան Եփրատ). Հայկ այս դաշտին այնպիսի անուն մը տուաւ, որ մէկալոնց պէս լաւ յարմարած է, այսինքն անուանեց ՀԱՐՔ. որպէս զի ցուցնէ թէ հոն հաստատեցան անոնք, որք Հայոց ազգին հայր եղան, հոն տեղս աւան մալ շինեց, որուն հարկաւ իր անունը տուաւ, այսինքն է ՀԱՅԿԱՇԷՆ: Քոյս գերմանացի ճանապարհորդը կը յիշէ այս դաշտիս մէջ (որ հիմայ Խնուս կը կոչուի) գեղ մը Հայկ կամ Փայր անուամբ:

Ե

Կարծեմ, թէ այսափ նիւթական յիշատակարաններ բաւական են հաստատելու Հայկայ էութիւնը, եւ հաւաստելու իր շրջանը եւ թուականը հանդերձ առաջ ըսած պատճառներովս, որովք մեր մէկ հին հեղինակ մը կու համարձակի զՀայկն հնագոյն քան զՄովսէս մարգարէ՝ տումարազիր անուանել. աւանդութիւնն այլ կաւելցընէ թէ Հայոց ամսոց անուանքն իր որդուց եւ դստերաց անուանքն ըլլան. — գուցէ ըլլան ոմանք, բայց յայտնապէս բոլորն այլ չեն: Սակայն պարծանք է իրեն, կամ իրեն յաջորդաց՝ եւ այդ Հայկայ Շրջանը եւ Թուականը ճանչնալ, դնել եւ պահելը. — պարծանք եւ պատիւ է մեր իմաստասէր Սարկաւագայ այլ՝ այս հին յիշատակս յարուցանելը Հայկէն 3600 տարի ետև, եւ ցուցընել որ մեզի ծանօթագոյն Հայոց տումար եւ թուական ըսուածէն առաջ՝ կար հնագոյն տումար մը եւ հաստատ տարի մը Հայոց, որ կըսուի հին տումար Հայոց. եւ այս բանիս համար Յովհաննէս Գառնեցի՝ մերձաւոր ժամանակաւ Սարկաւագայ՝ կըսէ ասոր վրայօք. «Այն՝ որ զտումարն երեւեցոյց զիին Հային»: Ահա այս հին Հային տումարին հաստատ ամսոցը վրայ էր որ շարեց մեր առաջին տօնակարգն՝ անմահահունն Ս. Սահակ՝ Հայոց եկեղեցւոյն սեփական տօները, զատ ի Յունաց ասածներէն՝ զոր ըստ լատին ամսոց օրերուն դրաւ, անոր համար մեր ազգային ամսօք շարած տօներն ըսուեցան ՀԱՅԱԴԻՌ: Այս

անունս է որ երբեմն ես այլ կու բանեցընեմ քեզի պատմելու ատենս մեր հին յիշատակները, զանոնք դնելով իրենց հանդիպած օրը ըստ հաստատուն տումարի: Այս հին հայ տումարս կամ Հայադիրն անշուշտ պահուած էր ազգերնուս կրօնական եւ գիտսական գործոց մէջ. բայց ժողովուրդն քաղաքականօրէն շարժուն հասարակ տարիով կերթար. զոր մեր թարգմանիչք այլ ի հարկէ չէին կրնար փոխել. բայց նորոգողքն տումարի յամին 552 կրնային գոնէ եկեղեցւոյ տօները անշարժ տումարի վրայ հաստատել, եւ չըրին, անոր համար յումանց շատ կու մեղադրուին: Վերջապէս Սարկաւագ վարդապետ, ինչպէս ի սկզբան ըսի, այս հաստատուն կանոնը դրաւ սրբոց տօնից համար, գոնէ յիշելու զանոնք այն օրերը՝ յորում հաստատուն տումար ունող ազգը կու յիշեն. այս իր Սարկաւագադիր կարգը հրատարակեց յամին 1116, թէ եւ անկէ առաջ այլ տումարի վրայ բաներ գրեր էր:

Արդ այս է, Հայկակ, մեր նահապետին անուամբ յիշեալ եւ յիշելի Հայկայ Շրջանն, եւ Թուականն Հայկայ, զոր թերեւս արժանի էր մեզի գործածել՝ աւելի քան զուվորական պակասաւոր թուականն մեր. որով եւ ամեն ազգաց ժամանակագրութիւնն այլ դիւրաւ կրնայինք չափել եւ համեմատել մեր ազգին ժամանակաց հետ:

Դ. Յանուարի 6 ի Հայս

ՏԱՐԻՈՅՆ առաջին ամիսն՝ մեր կիսազնտին վրայ, գրեթէ ամեն տեղ ըստ կերպարանաց բնութեան տիսուր է, քիչ շատ ձմեռն ըլլալով. զոր միայն քաղաքական եւ եկեղեցական տօնք կու միսիթարեն եւ յիշատակը անցելոց կու զրուեցընեն: Այս ամիս մեր Հայաստան աշխարհին երեսն այլ ամենէն սզակերպ եւ ծանր երեւոյթներէն մէկը կընծայէ, գրեթէ բոլորովին ձիւնով եւ սառնամանեօք ծածկուած. ձմեռն հոն իր աթոռոյն վրայ անշարժ կ'երեւի, կամ բուքերով երկինք երկիր մրրկելով, կամ թէ եւ պարզ ընէ՝ անանկ չոր եւ բարակ ցուրտ մը կու տարածէ օդուն մէջ, որ կարծես թէ արեւ՝ իր պայծառութիւնը միայն պահեր եւ կրակը մարեր է: Հա՞ պա զիշերը. երբ չորացած սառնապատ ծառոց միջէն սարսոալի օձատւիկ պախրցին կամ արեւելեան հովն, գոզաւոր ձորակներու մէջ որոտալով այն երկայն վայերը վույերը լսեցընէ՞: Գոցեցէ՝ ք գոցեցէ՝ ք դուռն ու երդիք, ամեն ձեղք ու ծակտիք: Ո՞հ, ի՞նչ քաղցր է, Հայկակ, շարուիլ նստիլ ամրածածուկ ձեղուան մը տակ, թէ եւ հոդէ ըլլայ, կարմրաբոց փոան կամ թոնրի մը եզերը, եւ 14—15 ժամ երկայն զիշերուան քառորդ մաս մը անցեալ դիպուածոց, եւ մանաւանդ հայրենեաց, ամսոյն նոյնաթիւ օրերուն մէջ հանդիպած բաները զրուցելով վիպասանելով անցընել: Ո թշափ ցանկալի էր մեզի այլ եկեղեցականին հետ քաղաքական եւ ազգային Յայսմաւուրք կամ Հայադիր մունենալ. առաւոտը զայն կարդալ, իրիկունը ասով զրունով կրակին բոլորտիքը:

Յանուար ամսոյս մէջ զիշեր մը եւ օր մը կայ, զոր Հայն գրեթէ ամեն ազգէ աւելի մեծահանդէս կանցընէ, եւ չի կրնար տան մէջ արգիլեալ մնալ, այն որ ձմեռ չկայ,

փոթորիկը կութողու, ձիւն բուք կ'արհամարիէ, դուրս կ'ելլէ, կու փութայ յեկեղեցի, Աստուածայայտնութեան տօնը կատարելու, եւ եռանդեամբ ցատքրտելով թզաչափ թանձր սառեր անզամ կու կոտորէ, թմրած պաղած ջուրը կարթընցընէ, մէջը կու մտնէ՝ քրիստոսանիշ խաչին կնքահայր ըլլալու :

Այդ մեծ տօնին օրը սովորական հանդէսներէն զատ՝ շատ նշանաւոր դէպք այլ հանդիպած են մեր նախնեաց ատեն. որոց մէկ քանին յիշենք այս իրիկուն մեր ընտանի կրակարանին եզերքը բոլորած, թողլով վիպասանից զանոնք բանազարդելու, եւ գուսանաց՝ երգելու: Յիշելու դէպքերէս շատն հանդիպած է մեզմէ 800 եւ աւելի տարի առաջ, ԺԱ դարուն երկրորդ քառորդին, մեր Պետրոս կաթողիկոսին օրերը. որ այն դէպքերուն գլխաւորին պատճառաւ՝ Գետադարձ ըսուեցաւ. եւ թէպէտ քիչ մը չափէն աւելի ազգասէրք եւ չափէն պակաս յունասէրք այլայլեր են եղածին պատմութիւնը, բայց անհիմն չերեւիր իր պարզ եւ հին վկայութեանը մէջ: Եթէ Պետրոս կաթողիկոսի աջն հրաշագործ չէր, իր ձեռքը եղած խաչն իրմէ առաջ այլ շատ հրաշքներ ցուցեր էր. մենք կու սիրեմք Պետրոսի պերճախօսիկ շարականները, բայց չեմք կրնար գովել իր պերճասէր հնարքները, որովք եկեղեցիէն աւելի քաղաքական տեսութեանց մէջ անուն թողած է: Իր քառասնամեայ հոգեւոր տիրութեան առաջին տարիները՝ Անի թագաւորաբնակ քաղաքին մէջ կու նստէր, եւ երկրորդ թագաւորի մը պէս փառօք կու փայլեր, 500 մեծ գեղերու տէր ըլլալով, եւ հայրապետանոցին մէջ կամ իր հետ քանի մը վարդապետ, 12 եպիսկոպոս, 60 կրօնաւոր քահանայ եւ 500 աշխարհիկ երեց պահելով. իսկ իշխանութեանը տակ կային 500 եպիսկոպոս կամ թէմ, որ թէ եւ չափազանց երեւի, գոնէ եղածին կրկնէին աւելի չէ: Ընդդիմակ բանն այս է, որ որչափ այն Հայոց կաթուղիկոսն իշխանասէր կ'երեւար, ժամանակակից թագաւորն այլ՝ Յովհաննէս – Սմբատ՝ իմաստասէր էր. երկուքն այլ խորագէտ, որով երբեմն համաձայն՝ երբեմն հակառակը իրարու: ... Բայց ի՞նչ պէտք է մեզի հիմա ծաղկած եւ վաճառաշահ մայրաքաղաքի մը մեծերուն քաղաքական զաղտնիքը քննել. մինչդեռ չորս դին համբաւ կու հնչէ՝ թէ մեծազօր կայսրն Վասիլ Կ. Պոլսէն ելեր եւ շատ զօրօք կու գայ ի Պոնտոս. կանցնի ի Տայս, Վրաց թագաւորէն պահանջելու այն երկիրները՝ զոր Շատիթ կիւրապաղատն Տայոց թողեր էր կայսեր, եւ Վրացին կորզեր էր: Շրջակայ թագաւորք եւ ազատագույն իշխանք վախով կամ պատուվ կու փութան կայսեր առջեւ. մեր բագրատունի թագաւորն Յովհաննէս—Սմբատ, ոչ այնքան թանձրամտութեանն համար կու դանդաղի եւ չի շարժիր, որչափ մեծամտութեամբն չուզեր Հայոց իշխանութեանց մէջ իր նախապատիւ աթոռը նուաստացընել, եւ իր դրացի մանրիկ թագաւորաց նմանիլ. բայց՝ անոնցմէ, եւ ինչուան իր եղբօրէն, եւ այլ աւելի կայսեր սպառնալից յօնից համբաւէն կասկածելով, իր տեղ անոր երեսը պատուելու կուղարկէ զՊետրոս կաթողիկոս: Սա իր եկեղեցական հետեւողաց եւ սպասաւորաց հետ՝ արքունի դրան մարդիկ եւ զինուորական գունդ առած, իբրեւ երկթագեան իշխանապետ մը՝ կ'ելլէ կայսեր դիմաց, անոր ձմերոց՝ ի Պոնտոս. եւ ըստ արժանույն պատուելով եւ պատուըւելով, կու հրաւիրուի մերձակայ Աստուածայայտնութեան տօնին օր ջրօրինեաց հանդէսը կատարել. ըստ ոմանց Ճորոխ գետոյն վրայ, այլ հաւանօրէն ըստ այլոց՝ Տրապիզոնի գետակին վրայ: Յետ

աղօթից եւ օրհնութեանց՝ երբ միտոնը կու թափէ ի ջուրն՝ եւ մէջը կու ձգէ այն խաչը՝ որ մասն ունէր ի բուն փրկչական խաչէն, եւ ի Ս. Սեղբեստրոսէ ընծայուած էր առ Լուսաւորիչն մեր, յանկարծ ջրէն լուսոյ ցնցուղը կու ծագէն, ի զարմանս ամենեցուն եւ ի մասնաւոր պարծանս Հայոց: Այս է պարզ եւ ստուգագոյն պատմութիւնն՝ զոր ժամանակակիցն Արխատակէս Լաստիվարտցին պատմէ, եւ իրմէ առած Վարդան այլք. որք ոչ քաղաքը յիշեն եւ ոչ գետոյն անունը, եւ ոչ ասոր ջրոց յետս ի վեր դառնալը, ինչպէս կըսէն Կիրակոս եւ այլք: Վանայ Վարագայ վանքը պարտողն տեսած է հոն Պետրոս կաթողիկոսի գերեզմանը այսու արձանագրութեամբ. «Թիֆն ԳՃԱ: ԱՅՍ Է ՀԱՆԳԻՄ «ՏԵԱՌՆ ՊԵՏՐՈՍԻ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻՆ. ՈՐ Ի ՏՐԱՊԻԶՈՆ «ԶԳԵՏՆ ՃՐՈՒ ԱՐԳԵԼԱՑ ԱՌԱՋԻ ՎԱՍԻԼ ԱՐՔԱՅԻՆ»: Այս արձանագիրս կաթողիկոսին մահուան ժամանակակից չէ. վասն զի ինքն այդ թուականն շատ տարի վերջը վախճանեցաւ ի Սերաստիա, եւ հոն այլ ի Ս. Նշան վանս կայ անոր գերեզմանն. ըսել է որ նշխարաց մէկ մասն փոխադրուեր է ի Վարագ, ուր երբեմն նստէր, եւ գերեզմանին վրայ գրուեր է ջրօրինեաց հրաշից թուականն, որ եւ է ստուգի 471 (ԳՃԱ) Հայոց թուականն (1022—23 ամ Քրիստոսի). թուականը այսպէս կու համեմատեմք, բայց Ճրոխ (կարդա՛ Ճորդի) գետը չեմք կրնար Տրապիզոնի մոտեցնել, վասն զի լեռներով զատուած եւ շատ հեռու են իրարմէ. ուրեմն յայտնի սխալ կայ ատոր մէջ, եւ վերջին ժամանակի արձանագրութիւն մէ: Զայն այլ թողլով հանդերձ յօդուածոց պատմութեամբք, կարդամք զլիստար դիպուածին մէկ Ճոխաբան գրուած նկարագրութիւնը, որոյ հեղինակն մեր ծանօթ պատմիչներէն չէ, եւ քիչ մը ճամարտակող եւ ճակատամարտող է:

Եւ զնացեալ կաթողիկոսն առ կայսրն ի Տրապիզոն, ունելով ընդ իւր եպիսկոպոսուն երկոտասան եւ եօթանասուն քահանայս յաբեղայից. եւ երկու բանիբուն վարդապետս, զբազմիմաստն զՅովսէփ Հընծուցն, եւ զքաջն եւ զանյաղթն զԿողեռն Յովհաննէս. այլ եւ ի զինուորական դասէն եւ յաւագաց արս. երեք հարիւր: Եւ առեալ ի թագաւորական տանէն զանձս ոսկոյ եւ արծաթոյ, ձիս եւ ջորիս: Զոր տեսեալ ինքնակալն Վասիլ զՏէր Պետրոս հայրապետն՝ յոյժ ուրախացաւ. քանզի համբաւ առաքինութեան նորա եւ վարուց սրբութեան՝ հասեալ էր յառաջագոյն առ թագաւորն: Վասն զի էր սքանչելի այր, լի ամենայն բարի մասամբ, եւ ունէր շնորհ իմն աստուածական բժշկելոյ զախտամետս եւ հալածելոյ զդես: Վասն որոյ եւ Վասիլ գերագոյն մեծարեաց զնա քան զամենայն պատրիարքունս Յունաց. եւ լրջամտութեամբ ընկալաւ զբերեալ ընծայս նորա. եւ մեծաշուր փառօք պատիւ արարեալ եպիսկոպոսացն եւ ազատացն՝ որ ընդ նմա էին: ... եւ ի նոյն աւուրսն եհաս տօնն ծննդեանն եւ յայտնութեանն Քրիստոսի. եւ ել ամենայն զօրօն իւրվք եւ քահանայիւր յօրինել զօրւրն: Կոչեաց եւ զկաթողիկոսն Հայոց իւրայնօք ի յեզր գետոյն. եւ հրամայեաց զի նախ Տէր Պետրոս օրինեսցէ զօրւրն, եւ ապա Յոյնք: Եւ յորժամ օրինեաց եւ էարկ Տէր Պետրոսն զմեռոնն ի ջուրն, եւ զկնի սուրբ իւղոյն հարկանէ երեք անզամ զսուրբ խաչն ի գետն. եւ ահա հուր սաստկապէս բոցագոյն ծիրանածաւալ փայլատակեաց ի խաչէն, եւ իբրեւ զաղեղն որ յամպս դնի ցոլացեալ՝ խորան առնոյր ի վերայ գետոյն. եւ որպէս զսրահատաճար Աստուծոյ ի մէջ առեալ ունէր զամենեսեան

զարս եւ զկանայս . Եւ շող լուսոյն բակ առեալ պարփակէր քազմութիւն ամբոխին ընդ ինքեամբ : Եւ լուսաւորեցան դէմք մարդկան առ հասարակ որպէս զվարդ կարմիր . Եւ լոյս ելանէր ի խաչէն իբրեւ զյորդահոս ջուրս որ բդիւն յաղբերաց : Իսկ սուրբ խաչն երեւէր ի ձեռն կաթողիկոսին որպէս բոց վարեալ լուսով . Եւ ի լուսոյ անտի երփն երփն հատանէր խաչաձեւ ըստ չափոյ խաչին , եւ խաղայր ի վերայ ջուրցն իբրեւ զթոշուն սլացեալ որիշ ի միմեանց . Եւ հոտ անուշութեան լոյր զամենեսեան : Իսկ բազմութեան ժողովոյն զահի հարեալ կային եւ աղաղակին եւ ասէին , Տէր ողորմեա : Եւ մինչդեռ նորա աղօթէին , ժողովեցաւ լոյսն միազունդ , եւ երիցս անզամ եհար զօուր գետոյն եւ ամփոփեցաւ լոյսն ի ծոց խաչին . Եւ ջուր գետոյն գետենեալ ի կրունկն դառնայր եւ զառ ի կոյս արգելաւ վայր մի : Յայնժամ զարհուրեալ ամբոխին եւ բազմութիւնն անդեալ յերկիր դողային : Եւ սուրբ խաչիւ տեառնազրեաց կաթողիկոսն երիցս անզամ զգետն եւ ասաց . Տէսին զքեզ ջուրք Աստուած , տէսին զքեզ ջուրք եւ երկեան , խորք խորվեցան . Եւ տեսին ամենայն ծագք երկրի զփրկութիւն քո , եւ ժողովուրդը զրանչելիս սուրբ նշանի քո : Եւ արդ որպէս ի ձեռն սուրբ խաչիս քո եկաց ջուր գետոյս կանզուն , զնասցէ դարձեալ յընթացս իւր որպէս յառաջն : Եւ ապա դարձաւ գետն ի տեղի իւր , եւ խաղացեալ զնայր որպէս յերէկն եւ յեռանդն : Յայնժամ թագաւորն Վասիլ եւ ամենայն զօրք նորա անկան առ ուստ երանելի սուրբ կաթողիկոսին Պետրոսի . Եւ մեծազոչ հառաջանօք համբուրէին զսուրբ նշանն եւ արկանէին զօրինեալ զուրն ի վերայ զագաթանց իւրեանց : Իսկ թագաւորն Վասիլ դնէր զթագն ի գետինն . Եւ հրամայէր Տէր Պետրոսին արկանել ափովն իւրով զջուրն օրինեալ ի վերայ զլխոյն իւրոյ : Եւ առեալ կայսրն զգետարգել սուրբ նշանն ի ձեռս իւր եւ անյագաբար համբուրէր զնա , եւ նովաւ կնքէր զամենայն զգայարանս իւր . նոյնպէս եւ մետրապոլիտն եւ ամենայն ժողովուրդը՝ եռափափաք համբուրի ողջագուրէին զամենայալթ սուրբ նշանն եւ զաջ կաթողիկոսին , եւ ի համբուրէլն զսուրբ նշանն՝ բազմաց լինէր առողջուրթիւնն : Եւ մինչեւ օրն տարածամեցաւ՝ ոչ աւարտեցաւ համբոյրն ժողովրդեանն ի բազմութենէ ամբոխին»:

Պետրոս կաթողիկոս այս հանդէսը եւ դեսպանութիւնը կատարելէն ետեւ՝ դարձաւ յԱնի . բայց երկար ատեն հոն շմնաց , թագաւորին եւ իր մէջ տարածայնութիւն ընկաւ . Յովիաննէս մերժեց զնա ի կաթողիկոսական աթոռոյն , եւ տեղը գրաւ զՊէոսկորոս Սանահնի վանաց եւ թեմին արքեալիսկոպոս առաջնորդը . որ հարկաւ քիչերուն ընդունելի եղաւ , անոր համար ստիպեցաւ թագաւորն նորէն զՊետրոս դարձնել տալ յաթոռը , միջնորդութեամբ Յովսեփայ Աղուանից կաթողիկոսի . որուն հետ 4000 եկեղեցականք այլ ժողովքի եկան յԱնի . Եւ թագաւորն ու կաթողիկոս հաշտեան : Այս հանդէսն այլ մասամբ Աստուծայայտնութեան տօնին եղաւ . Եւ երբ հակաթոռ կամ բռնադատեալ կաթողիկոսն Պէոսկորոս՝ աւուր պատշաճ տօնը կու կատրէր , քանի մը յանդուզն անձինք զիսէն քողը պատուեցին , որ կաթողիկոսութեան նշան էր , եւ դարձուցին զինքը իր վանքը , ուր եւ յօժարութեամբ զնաց , բայց այդ անարգանաց հարուածը շատ ծանր էր իրեն , քիչ ատենէն սրտառած մեռաւ . յոմանց իբրեւ բռնաբարող՝ դատափետեալ , եւ յոմանց իբրեւ ակամայ յանձնառու՝ արդարացեալ , եւ իր ձգնասէր բարուցը եւ զիտութեանը համար պատուեալ :

Դարձեալ յետ ինն տարւոյ (1045) նոյն ինքն Պետրոս կաթողիկոս՝ Զրօրհնեաց հանդէսը կատարեց ուրիշ խառն տեսարաններով ի Կարին գաւառի. որ հիմակուան Էրզիրում քաղաքին զատ՝ անուանի եւ հարուստ քաղաքաւան մայլ ունէր, Արծն ըսուած, Կարնոյ դաշտին մէջէն անցնող եփրատական Մել ջրոյն աջ կողմը, չամբին (Սաղլըգ) մօս, որ հարիւրաւոր եկեղեցիներ ունէր եւ վաճառականութեան քարեօք լցեալ էր, եւ մեր պատմելու դիպուածէն իրեք չորս տարի ետեւ այրելով եւ արելով ի Թուրքաց՝ հիմա թողած է իր անուան եւ նշխարաց յիշատակ՝ Գարաարզ եւ Վաղաւեր գեղերը. ուր թէրեւս հնախոյզք դեռ կարենան գտնել հետաքննութեան արժանի բաներ: Պետրոսի երկրորդ անգամ կաթողիկոս նստելին մինչեւ այս նոր հանդիսին սակաւաթիւ տարիներուն միջոց՝ Հայաստան շատ յեղափոխութիւններ տեսեր էր. Յովհաննէս թագաւորն մեռած. որդին Գագիկ թագաւորութենէ զրկած: Անի մայարաքաղաքն ի ձեռ Յունաց անցեր, թագաւորազունք ելէր է Փոքր Հայս գացեր էին. իսկ ինքն Պետրոս որ Անոյ վաճառման կամակից էր՝ նստեր էր հոն առաջին փառօքն, եւ քաղքին նոր յոյն քաղաքապետէն այլ պատիւ կընդունէր: Ասով բուն քաղաքացեաց այնչափ հաճոյ չէր ըլլար. քիչ ատենէն Յունաց այլ կասկածելի եղաւ. եւ երբ նոր քաղաքապետ եկաւ՝ կայսեր հրամանաւ զինքը քշեց անկէ եւ հրամեց երթալու նստելու յԱրեն Կարնոյ. ուր եւ վերը յիշեալ տարին մեծաւ հանդիսիւ կատարեց Զրօրհնեաց հանդէսը Եփրատայ նորրնծայ վտակաց մէջ: Երբ խաչալուայ ընելու պահն հասաւ եւ կտրիճը պատրաստուէին նետուելու ի ջուր, տաճիկ մայլ ուզեց անոնց հետեւիլ. կաթուղիկոսն հասկցընել տուաւ անոր՝ թէ այդ բանը քրիստոնէից միայն կու պատշաճի իբրեւ կրօնական հանդէս մը. տաճիկն այլ իմացուց որ ինքն այլ քրիստոնէայ ըլլալու եւ մկրտուելու համար կուզէր մտնել ի ջուրն, եւ հաւանութեամբ կաթուղիկոսին մտաւ: Այն ատեն միտոնակիր փոքրաւորն՝ ապակեայ շիշը ձեռացը վրայ զարնելով կոտրեց եւ թափեց թէ ջրին եւ թէ նորահաւատին վրայ, երկուքը մէկէն կնքելով. բայց շիշը կոտրելու ատեն ապակւյ կտոր մը ձեռքը վիրաւորելով՝ իւղը, ջուրը եւ արիւնը մէկտեղ խառնեց: Այս բանս, կըսէ ժամանակադիրն, անյաջող դիպուածի մը գուշակութիւն սեպեց հանդիսատես ժողովուրդն. մանաւանդ երբ իրօք այլ հանդիպեցաւ: Վասն զի երբ յետ հանդիսին կաթուղիկոսն նստեր էր ի սեղան, յանկարծ կայսերական հրամանաւ մարդիկ եկան զինքը վերուցին, տարին Խաղտոյ—Առինձ ըսուած գիւղին բերդը, որ հիմա Գաղտանիծ կըսուի, եւ երկու զեղ է, մեծ եւ փոքր, Կարնոյ եւ Խաղտեաց միջասահման: Նոյնպէս քիչ ատենէն Պետրոսի քեռորդին եւ յաջորդը Խաչիկն այլ՝ բոնեցին եւ ուրիշ բերդ մարգիլեցին. յետոյ զերկութն ալ ի Կոստանդնուպոլիս խալրեցին:

Այս դիտուածէս եօթն կամ ութ տարի ետեւ (1052)` նոյն կաթուղիկոսին որը, բայց ոչ իր ներկայութեանը, նոյն մեծ տօնին խթման զիշերը ցաւալի դիպուած մը հանդիպեցաւ ի Կարս քաղաքի, որ Արծին նման վաճառականութեամբ հարստացեր էր, եւ Անիի պէս առանձին թագաւորաց մայրաքաղաք էր քիչ մատաց. մինչդեռ պաշտօնասէրք զիշերային ժամերգութիւնը կատարէին, եւ ամենեւին թշնամոյ կասկած մը չկար, եւ անոր համար քաղաքապահ զօրքն այլ անզգոյշ էին, տօնին զբաղած, Թուրքաց Տօղրուլ—բէկ սուլտանին հօրեղբօրդուոյն ապստամբ

Գուղուլմուշին թափառական ասպատակներն՝ ձմերային սովալլուկ գայլոց պէս մտան ի քաղաք, եւ սրբազն ու ազգային հանդէսները յարցունք եւ յարիւն դարձուցին. տուն եւ եկեղեցի ողբոց եւ մահու տեղ եղան. ով որ կրցաւ քաղքին ամուր բերդը փախչիլ՝ ազատեցաւ. մնացելոց շատն ջարդուեցաւ, ամենքն կողոպտեցան իրենց ստացուածքներէն. հարստութեամբ լցուած քաղաքն աւեր դարձաւ. վասն զի անզգամ կողոպտիչքն ինչպէս աւազակօրէն մտան՝ այնպէս ելելն այլ բաւական չսեպելով՝ կրակ այլ տուին, եւ ետեւնէն սեւ ծուխը վկայ թողուցին իրենց զազանութեանը: Բայց Կարս իր ամուր բերդին պատճառաւ քաղդաւոր գտնուեցաւ քան զԱրծն, նորէն նորոգուելով. սակայն նոյն պատճառաւն այլ աւելի շատ անզամ պատերազմի հարուածներ եւ մեծ նեղութիւններ կրեց, ինչուան մեր օրերը, (1855):

Թշնամիք դիտելով եւ զիտնալով որ Հայք յանուարի վեցին մեծ տօնախմբութեան պատճառաւ տուներնէն տեղերնէն կը հեռանան, շատ անզամ նոյն օրը վազած են անոնց վրայ, եւ ազգերնուս մեծագոյն տօնն ի սուզ դարձուցեր են, օրինեալ ջուրն այլ յարիւն մինչեւ ազգային առակ եղեր է ըսել.

«Աստուած պահէ

Յայտնութիւնի հեծելէն,

Վարդավառի հեղեղէն»:

Բայց մենք թողլով հիմա այս տիսուր տեսարանները, քիչ մ'այլ ուրախ դիպուածներ տեսնենք. փոխադրինք ուրիշ հայ աշխարհը մը, անցնինք դարուկէս ժամանակ, երթանք ի Կիլիկիա, մեր վերջի թագակապ ցեղին հանդէսներուն ներկայ ըլլալու, նոյն այս սրբազնան օրը զոր թերեւս աւելի քան զԲագրատունիս պայծառապէս տօնէին Ռուբինեանք. վասն զի առաջիններուն կորուսած թագը՝ իրենց զլուխը դրուեցաւ յետ իբր 100 ամաց՝ յայտնութեան տօնին օր, յամին 1198, ի ներկայութեան նուիրակաց զանազան ազգաց: Այս ազգաշուր փառաց նորոգութիւնն՝ արդինք է քաջութեան, ճարտարութեան, նաեւ արդար փառասիրութեան Լեւոնի, որ ըստ կարգի պայազատաց՝ Բ է այդ անուամբ, եւ ըստ կարգի թագաւորաց Ա կըսուի: Իր նախորդը սովորաբար Պարոն եւ երեմն սեբաստոս կամ մարգիգ կըսուէին, կամ մեծ իշխանը, եւ Լերանց իշխեցող. որովհետեւ առաջ Փոխիդիոյ եւ Խաւրիոյ լերանց, յետոյ Կիլիկիոյ լերանց եւ դաշտաց սկսան տիրել: Լեւոնի պապուն եղբոր եւ նախորդին՝ քաջին Բ Թորոսի անուամբ այլ՝ Թորոսի երկիր կոչուեցաւ իր վիճակն. իսկ այս Լեւոնս իր պապուն՝ Ա Լեւոնի կործանած անունը կանգնելով՝ իր տիրած երկիրն ալ Լեւոնի երկիր անուանել տուաւ: Քաջութեամբ եւ խորամանկութեամբ շրջակայ իշխանաց ահաւոր եւ պատկառելի ըլլալով եւ եւրոպացի մերձաւոր իշխանաց սիրելի եւ օգնական, համարձակեցաւ Ալեմանաց Փրետերիկոս կայսերէն թագաւորութեան թագ ուզել, երբ կայսրն իր երկիրը եկաւ ի Սելեսկիա քաղաք, ուր փութացաւ Լեւոն խաւրել ընդ առաջ նորա զկաթողիկոսն եւ զՍ. Ներսէս Լամբրոնացին. դժբաղդաբար ծերունի կայսրն հոն անզգուշաբար գետոյն մէջ լուացուելով խեղդեցաւ, եւ

թագաղրութեան խոստումը անկատար մնաց: Բայց Լեւոն դարձեալ խնդրեց զնոյն անոր յաջորդող որդիին, յԵնրիկոս կայսերէ, եւ նաեւ ի սրբազան պապէն Կելեստինոսէ, որք քան մը պայման պահանջելով ի Լեւոնէ (ի նշան հաւատակցութեան եւ միաբանութեան) խաւրեցին իրեն փափազած պերճափայլ թագը, եւ առիծանիշ դրոշ մը, յամին 1197, ի ձեռն Կոնրադոսի ծիրանազգեաց արքեպիսկոպոսին Մայենցայ, որոյ ընդ առաջ խաւրեց Լեւոն՝ իր խնամին եւ քարտուղարը՝ Յովիաննէս Սոյ արքեպիսկոպոսը: Յաջորդ նոր տարին ի տօնի Աստուածայայտնութեան՝ ժողովեցան ի Ս. Սովիա եկեղեցի Տարսոնի, եւ մեծաւ հանդիսի թագաւորեցուցին զԼեւոն ի վերայ Հայոց. օծողն էր Գրիգոր Ապիրատ կաթողիկոսն, թագաւորն՝ վերոյիշեալ լատին եպիսկոպոսն՝ իսկ հանդիսատեսքն՝ դեսպանք կամ պայլք արեւմտեան տէրութեանց եւ վաճառակից հասարակապետութեանց, կրօնակարգ ասպետք, պատրիարքն Աստրից Անտիոքյ, մետրապօլիտն Յունաց, Երուսաղէմի Հայոց եպիսկոպոսապետն, վեց մեծաթոռ արքեպիսկոպոսք, տասն եպիսկոպոսք Կիւլիկիոյ, բազմաթիւ վանահարք, վարդապետք եւ քահանայք. իսկ յաշխարհականաց յիսունի չափ բերդատէր հայ իշխանք (որոնց անունը եւ բերդերը կու համրէ Սմբատ գունդատապլ պատմիչ՝ Լեւոնի քեռառն որդիին), եւ ուրիշ լատինացի իշխանք Անտիոքյ եւ Կիպրոսի տէրութեանց: Հանդիսին փառքն Լեւոնի համբաւն ընդարձակեց. Պաղատայ խալիֆայն եւ Կոստանդնուպօլսոյ կայսրն իրենց կողմանէ այլ թագ խաւրեցին, իսկ Լեւոնի երկրին չորս կողմը եղող իշխանք, ըստ բանի Սմբատայ գունդատապլի՝ «ամսումն ճանապարհաւ հեռու յիշէին զանուն թագաւորին Լեւոնի, եւ անտես՝ դողային»:

Մեծին Լեւոնի թոռն Բ Լեւոն թագաւորն այլ, յետ 74 ամաց, նոյն քաղքին եւ նոյն քաղքին եւ նոյն եկեղեցւոյն մէջ նոյն տօնին օրը յանձն առաւ թագաւոր օծուելու, եւ հանդիսին հոչակող ատենարան եղաւ իր քարտուղարն Վահրամ Շաբուն վարդապետ: Թագաւորք մեր եւ ժողովուրդը՝ իրենց մեծագոյն հանդիսի օր սեպէին այն օրը՝ յորում Քրիստոսի երեք անօրինական մեծ եւ փառաւոր յիշատակները տօնէին, թէ սրբազան թէ արտաքին հանդիսի:

Անշուշտ ախորժելի պիտի ըլլայ այս հանդիսից մէկ նկարագիրը լսել ականատես օտարազգիկ մը, որ Ա Լեւոնի թագաւորութեան երեքտասասներորդ տարին հանդիպեցաւ իրեն եւ տօնին, այս անձս է Վիլլէպրանտ օլտէնպուրկեան, Հաննովրէի Հիլտէս հայմ քաղաքին կանոնիկոս վարդապետն, որ 1211 թուականին ճանապարհորդելով յարեւելս՝ եկաւ ի Կիւլիկիա, եւ երկու ամսոյ չափ հիւրընկալութիւն գտաւ մեր թագաւորէն, որ նախ տեսաւ ի Տարսոն, եւ յետոյ ի Սիս, որոյ համար կըսէ. «Այս քաղաքս տէր թագաւորին մայրաքաղաքն է. բնակիչքն անթիւ եւ հարուստ, բայց պարիսապ չունի, անոր համար կրնայի աւելի քաղաքաւան կոչել քան թէ բուն քաղաք, թէ որ Հայոց արքեպիսկոպոսարանը չունենար. նաեւ Յոյնք հոն պատրիարք ունին: Սակայն ունի ամուր բերդ մը լերան գագաթը, որոյ ոտքէն կու սկսի քաղաքը աստիճանաբար դար ի վայր տարածուիլ...: Զրօրինեաց հանդէսը Հայք այս կերպով կատարեն, տօնէն 12 օր առաջ, զոր մենք (լատինք) խնտումով եւ կերուխումով

կանցունենք, անոնք ի պատիւ տօնին՝ ապաշխարութեամբ եւ պահօք անցուցին, հրաժարելով ի ձկանէ, ի զինոյ եւ ի ձիթոյ, իսկ բուն խթման օրը բոլորովին ծումապահութեամբ կեցան, որպէս զի յետ վերջալուսոյն պատարագը մատուցանեն, եւ բոլոր այն զիշերը աստուածային պաշտամամբ անցուցին: Իսկ երկրորդ օրը Քրիստոսի Ծննդեան տօնը կու կատարեն, ըսելով թէ Քրիստոս նոյն օրը ծնաւ, եւ յետ 30 տարւոյ դարձեալ նոյն օրըմկրտեցաւ: Առաւոտուն ամենքն փութային քաղքին մօտ գետոյն եզերքը երթալու, ուր որ թագաւոր տէրն այլ կերթար, այսպիսի կարգաւ: Ինքն թագաւորն բարձրահասակ ձիու մը վրայ հեծած էր, իր քովէն կերթային Ալեման ասպետաց կարգապետն, Սելեսկիոյ Հիւրընկալ ասպետաց բերդապետն, իրենց կրօնակից հազար ընկերներով, յետոյ զայր տէրն Ռուբէն, փոքր թագաւորն, (Լեւոնի եղբօր դստեր որդին), զոր ինքնակալն Ոթոն՝ ի խնդրոյ մեծ թագաւորին՝ թագով պասակել տուեր էր. ասոր ետևէն կու զային իր երկրին ազնուականներն. եւ բազմութիւն զօրականաց գեղեցկազարդ հազուած, որոց ձորտերն ամեն մէկուն դրօշները եւ վառերը ձեռընուին բարձրացուցած, եւ անոնց սարած ձիերուն սանձէն բռնած՝ մեծ թագաւորին առջեւէն կերթային: Իրեն եւ ասոնց խումբին միջէն կու վազվուտէին բազմութիւն զինակիր փայեկաց, իբրեւ անձնապահք թագաւորին. իսկ բազմութիւն ժողովրդեանն չորս կողմէն կողջունէր զնա սաստկածայն աղաղակաւ, ՍՈՒՐԲ ԹԱԳԱՒՈՐ: Այսպիսի մեծ հանդիսի թագաւորն կու զար իշնելու իրեն համար գետոյն եզերքը կանզնած վրանին տակ: Իրմէ ետեւ կու զային Յոյնք եւ իրենց պատրիարքն՝ հետեւակը, շատ սրբազն սպասներով, եւ այնչափ փողերու եւ ուրիշ երաժշտական նուազարանաց ձայն ձգեր էին, որ աւելի հանդէս մը՝ քան թափոր մը կու ձեւանար: Ասոնք այլ իրենց որոշուած տեղը՝ գետեզերքը կու սպասէին ուրիշներուն: Յետոյ զային Հայոց եկեղեցւոյն ուխտն, մկրտելու խաչը բերելով եւ վայելչապէս յառաջելով՝ իրենց արքեպիսկոպոսին հետ. որոնց խոնարհական կերպը եւ վայելչակարգ թափօրը՝ շատ աւելի պիտի զովէին, եթէ մէկ երկայնամօրուք քահանայ մը (ասով՝ նման ուրիշներուն), դժբաղդաբար շփոթութեան պատճառ չըլլար. վասն զի ասիկայ վերոյիշեալ գետոյն խառնուող պզտիկ վտակէ մը անցնելու ատեն՝ ոսքին մէկ կօշիկը կորսընցուց, եւ ջրին ընթացքն ազատելու համար անզգուշութեամբ աշխատելով՝ եպիսկոպոսին եւ ուրիշներու անցնելուն արգելք եղաւ. թէ որ մէկն այսպիսի անհոգութիւն մընէր ի Հիլտէսհայմ թափորի ատեն, սաստիկ յանդիմանուրթիւն կառնուր: Ասոնք այլ վերոյիշեալ գետոյն եզերքը՝ իրենց տեղը բռնեցին կեցան: Երբոր բոլոր թափօրն մէկտեղ եկաւ, սկսան ասդիէն երգել. եւ ինչուան կուրծքերնին իջած օդուորոյց կծկի նման երկայն մօրութներուն շարժելէն կիմացուէր՝ որ աղէ ոյժ կու տային յունարէն եւ հայերէն աւետարաններ եւ ընթերցուածներ կարդալու ատեն, եւ այն կերպարանեալ Յորդանանը օրինելով՝ բերած խաչերնին մէջը մկրտեցին, եւ աջ կողմէն աղաւնի մը թռուցին: Այն ատեն մէկն՝ իշու վրայ հեծած՝ գետոյն մէջ մտնալով եւ կանգուն կենալով՝ շաքարածայն՝ կոկորդով կանչեց, Կեցցէ թագաւոր մեր յաւիտեան. եւ դարձեալ, Օրինեսցի եւ նախախնամեալ պահեսցի ամենայն ուխտ քրիստոնէից, եւ երբ ամենքն միաբերան անոր պատասխանելով՝ Ամէն կու կանչէին, ինքն երգապետն ջրին մէջ կու թապրլտըկէր, որ եւ ծիծաղելու պատճառ եղաւ շատերու: Յետոյ թագաւորն եւ

ուրիշներն այլ այն ջրով իրենք զիրենք ցողեցին, իսկ Աստրիք մերկացած կու լուացուիին անոր մէջ:

,Այս արարողութիւնս լմբննալէն ետեւ՝ եկեղեցականք իրենց վանքը քաշուեցան, իսկ թագաւորն եւ զինուորականք փութացան դէպ ի դաշտերը. եւ պալարակապ երիվարները վազցնելով եւ նիզակներ նետելով՝ զինուորական խաղեր ըրին. եւ բոլոր օրը մեծ ուրախութեամբ անցուցին: Երկրորդ օրը ամենքն իրենց տեղը դարձած:

«Այս այլ գիտցէք, որ տէր թագաւորին՝ այդ (Սիս) քաղքին քով իրեն զրուանաց պարտէզ մը պատրաստեր է, որուն սքանչելի փափկութիւնները նկարագրելն՝ կու խոստովանիմ որ կարողութենէս վեր է: Տօնը կատարելէն եւ տէր թագաւորէն հրաման առնելէն ետեւ, որ զմեզ շատ մեծապէս պատուեց, եկանք Նաւարզա (Անաւարզա) ամուր բերդը... որոյ անուամբ թագաւորն իր նշանը «Նաւարզա կու հոչակէ»....:

Այսպիսի հանդէսներ՝ եթէ չկարենան այլ ձմեռուան սառամանիքը բոլորովին հալեցընել, գոնէ գունագոյն ծիածաններ կու ձգեն վրանին:

Ե. Զապել

+22 Յանուարի, 1252.

Եւ դու զաշըս տակաւին, մատադ բամբիչն, առ քեզ գերես,
Նազելիդ Զապել, միայն թագաւորեալ Հայոց դշխաւույտ,
Ոչ զերկրի սոսկ եւեթ, այլ եւ զերկնից աչս եւ ըզսիրտ,
Խըտտըրեալ ի գեղ ոգւոյգ եւ զիրդ մարմնոյդ. եւ զքոյսըդ դու
Յերկրի՝ Հեթմոյ միայն, եւ ի յերկինս՝ Աստուծոյ տաս:

ՀԱՅԿ. ԺԶ. 1069—73

ԶԱՊԵԼ անուն՝ որ հիմայ շատ մերազգի ընտանեաց մէջ անուշութեամբ կու լսուի, աւելի անոյշ յիշատակներէ առաջ եկած է, եւ թերեւս աւելի քան ուրիշ ազգաց՝ մէզի նուիրական եղած. կան անոնց մէջ այլ Իզապել թագուհիք, բայց գուցէ ոչ մի այնքան սիրելի եւ պաշտելի՝ որքան մերս Զապել, ժամանակակից եւ նման

մաքրութեամբ վարուց՝ իր անուանակցին Ս. Խօսպելի՝ քրոջ Ս. Լուղվիկ թագաւորին Փռանկաց: Զապել առաջին է այս անուամբ ի մէջ ազգակցացն, առաջին բարձր թագաւորական պատուովն, եւ առաջին գեղեցիկ վարուքն եւ սրբութեամբ, հոչակաւոր՝ նաեւ քաղաքական կենաց դիպուածովք: Եւ ինչպէս մէկ հատիկ Տիգրանուի ի մէջ հայկազուն թագուհեաց մերոց, մէկ հատիկ Սարենիկ կամ Ս. Աշխեն Արշակունեաց մէջ, կամ Կատրամիդէ եւ Խոսրովանոյշ ի Բագրատունիս, Ռուբինեան հարսուութեան մէջ այլ մէկ հատիկ Զապել թագուի: մանաւանդ թէ բոլոր մեր ազգին պայազատաց մէջ՝ սա մէկիկ թագաժառանգ աշխարհատիկին եղաւ. ոչ թագաւորի կին ըլլալովն՝ կոչեցաւ թագուի, այլ իր ամուսինն իրմէ կոչեցաւ թագաւոր: Իրմէ առաջ՝ օսար պատմիչք կու յիշեն, (եւ դրամն այլ կու վկայէ) որ Երատոյ անուամբ Հայոց իշխեցող թագուի մը եղած է, Քրիստոսի յաշխարհ գալուն տարիները, իբրեւ կին եւ քոյր Տիգրանի, բայց անունն եւ համբաւն իսկ անծանօթ է մնացեր իր ազգին:

Ա

Զապել իր տկար սեռով, փափուկ հասակաւն, հեղուկ սրտովն, նոր թագաւորութեամբ ձեւացեալ ազգի մը՝ կէս ինքնազլուխ եւ պայազատօրէն վարող բերդատէր իշխանները միացընելու, եւ Հայոց մանաւանդ այնպիսի ժամանակի Հայոց ազգավար ըլլալու, եթէ անկարելի անձ մը եւ բան մը կերեւէր. եւ սակայն վերին ազգախնամ տեսչութիւնն, փորձ եւ կտրիճ իշխանի մը (Կոստանդնի)

քաղաքագիտութիւնն, եւ մէծ ու հասարակաց երախտաւոր ու պատկառելի թագաւորի մը (Լետոնի) կամք, որ իր դեռարոյս դստրիկը կտակաւ տիկին կարգեց իր 34 տարի արեան քրտամբք խնամեալ ազգին եւ քսանամեայ պայծառացեալ թագաւորութեանն, կարողացուցին այս բանս. եւ եղաւ Զապել առիթ հանգստեան Հայոց նորաթագ հարցատութեանը, որպէս եւ իր անարատ Վարքովն՝ ըստ անուանն ստուգաբանութեան՝ Աստուծոյ հանգիստ (Էլի—սարէթ՝ հրէարէն): Մեր պատմութեան, եւ մասնաւորապէս Ռուբինեանց միջոց:

Զապել ազնի եւ գեղեցիկ գոհար մերեւցաւ, բարձր գլխոյ եւ բարձր բաղդի մը սահմանուած, եւ իբրեւ այսպիսի գոհար, (եթէ կրնամ ըսել, լուսափայլ՝ դեռ չքանուած իսկ, դեռ նոր գտուած) անկարելի այլ էր որ բազմաց բաղձալի, ակնունելի եւ հակառակելի չըլլար, եւ կրնայ քաղաքական մտօր յարմարուիլ Զապելի Վրայ՝ ինչ որ թէ՝ նոյն թէ սրբազան մըտօր ըսաւ մեր հոգերգակ հայրապետն՝ Հռիփիսիմէի համար.

«Ի վերայ միոյ պատուական մարզարտի

Խաղացին ցընծալով ամենայն (հեթանոսք):

Արեւմուտք՝ յարեւելս ընթացեալ հասին

Քարոզել յայտնապէս ըզքնադ տեսութիւնն:

Լըւան թագաւորք եւ լրցան խնդութեամբ.

Որսալ յանձն առին ըզգաղտնի մեծութիւնն.

Պարգեւել իրերաց խոստանային բանիւք,

Եւ ծածուկ հընարիւք՝ գողանալ ի միմեանց»:

Զապելի այսպիսի բաղդի ենթակայ ըլլալը իմանալու համար՝ բաւական չէ զիտնալն որ Հայոց առաջին եւ անուանի թագաւորի մը դուստր է, եւ ոչ թէ միամօր դուստր այլ, կամ հրատարակեալ ժառանգ Լեւոնի. այլ հարկաւոր է եւ զիտնալն թէ ի՞նչպէս այսպիսի մեծ ժառանգութեան սահմանեցաւ, եւ ի՞նչպէս հասաւ ի նոյն։ Իր մեծասիրտ հեռատես եւ խորատէտ հօրն գլխաւոր հոգոց եւ գործոց մէկն էր այս.

Լեւոն՝ ոչ միայն Ռուբինեան թագաւորութեան հեղինակն եղաւ, այլ եւ պահող, զօրացընող ու հոչակող հայրենի տէրութեանը, յորում եւ յաջողեցաւ անհուն ջանքով, կտրագութեամբ, երկայնամտութեամբ եւ բարակ քաղաքագիտութեամբ մը, որով գերազանցեց քան զամենայն Հայպետս, եւ քան զշատս յազգապետաց օտարաց։ Գիտես, Հայկակ, որ իր նախորդքն ամրող դար մը ո՞քափ աշխատեցան իրենց բոյնը հաստատելու Տորոսի ժայռերուն վրայ, պաշտպանելով ի Յունաց եւ ի Սէլչուկեանց։ Ո՞քափ կը ռուտեցան՝ յաղթուելով այլ՝ յաղթելով այլ. գիտես, որ իր հայրն՝ Ստեփանէ՝ Յունաց կրակով եռացուցած կատսայի մը մէջ խաչեցաւ (յամի 1164—1165). գիտես, որ իր հորեղբօր (Թորոսի) որդին՝ Բ. Ռուբին մանուկը, տէրութեան օրինաւոր ժառանգը՝ չարաչար սպաննեցին՝ Հայոց տունը քանդել փափազողք. գիտես, որ իր միւս հօրեղբայրն Մլեհ՝ Հայոց նախատինք եւ աննման անզգամ մէր եւ բռնութեամբ յանիրաւի տիրեց կամ նուածեց աշխարհքը, իբրեւ տասն տարի, մինչեւ յետ անոր մահուն կրցաւ Լեւոնի անդրանիկ եղբայրն՝ Ռուբին Գ. պայազատել Հայոց պարոնութիւնը (1175). բայց ապահով մնալու համար կարօտ էր եղբօրը (Լեւոնի) օգնականութեան։ Սա ազատեց զՌուբին Անտիոքայ դքսին ձեռքին, որ խարեւութեամբ բռներ եւ բանտեր էր զնա. անոր համար Ռուբին կրկին երախտապարտ առ Լեւոն, իր տարածամ հիւանդութեամբ ծանրացած ատեն՝ կրօնաւորելով, անոր թողուց տիրական աթոռը (1186), եւ անոր հետ՝ արժանաւոր խրատներ տուաւ՝ չվլստահանալու մեծամտութեամբ իր քաջութեանը եւ հանձարյն վրայ, այլ եւ մեծ խոհեմութեամբ եւ բարեպաշտութեամբ քաղաքավարելու։ Զանաց Լեւոն այս ամեն ձիքերը յարմարցընելու իրարու, եւ դժուար պարագայից մէջ շատ անգամ յաջողեցաւ քան թէ սխալեցաւ։

Բ

Առաջին դժուարութիւնն ի սկզբան տէրութեանն եւ գրեթէ մինչեւ ի վերջն այլ, իր դրակից եւ համազոր Անտիոքայ դքսին կողմէն էր, որ ինչպէս իր եղբայրկ դաւաճանեց՝ այսպէս իրեն այլ կու դարանէր. երկայն խաղեր խաղաց Լեւոն անոր հետ, եւ եթէ Երոպացւոց դաշնակցութեան ու երախտեաց պարտքը չունենար, եւ

մանաւանդ պատկառանքն ի սրբազան գահեն Հոռվմայ, որոյ միջնորդութեամբ այլ իր թագը եւ իր դրօշն ընդուներ էր, թերեւս բոլորովին զինուորական ուժովը վարուէր Անտիռքացւոց հետ. բայց հարկ էր երբեմն ուժէն աւելի խորագիտութեամբ վարուիլ: Այսու մտօք Լեւոնի առաջին խաղն կամ հնարքն եղաւ խնամենալն իր նախանձորդին կամ թշնամւոյն հետ, որ էր դուքսն Պեմունդ Գ. որոյ աներձագին դուստրը՝ Իզապելը՝ առաւ ի կնութիւն (1189). իսկ անոր (Պեմունդի) անդրանիկ որդւոյն Ռայիմոնտի կամ Ռեմունդի՝ կին տուաւ (1195) իր եղբօր (Ռուֆինի) դուստրը՝ Ալիծ, (որ այրի մնացեր էր ի Հեթմոյ Սասնեցւոյ), եւ ասոնցմէ (յԱլիծայ եւ ի Ռեմունդէ) ծնաւ (1196) Ռեմունտ— Ռուփէն Բրինձն, որ պիտի ըլլար օրինաւորապէս ժառանգ դքսութեան Անտիռքայ. եւ մայրենի արեամբն՝ անկասկած եւ բարեկամ պիտի պահէր զՀայաստան: Բայց երբ ասոր հայրն Ռայիմոնտ տարածամ մեռաւ (1200) եւ իր հնգամեայ որդին անուանեցաւ կոմս, անոր հօրեղբայրն Պեմունդ Դ. յափշտակեց՝ ոչ միայն անոր իշխանութիւնը, այլ եւ իր խոֆած եւ ապշած հօրը աթոռը. (ապշութեանն համար le Bambe կանուանէին զնա): Բայց իրաւունքն եւ Լեւոն՝ վոնտեցին զհայրանենգ զահասէրը, եւ դարձուցին ծերը յաթոռն, իսկ երբ սա քիչ ատենէն բնական մահուամբ մեռաւ (1201), որդին (Պեմունդ Դ) նորէն իշխանութիւնը ձեռք ձգեց ընդդիմ իրաւանց Ռուփէնի— Ռեմունտայ: Ահա այս բանիս համար զրեթէ քսան տարի հակառակութիւն եւ կոհի էր Լեւոնի եւ Պեմունդի մէջ, եւ Անտիռքայ դքսութիւնն տակն ու վրայ եղաւ. իրեք չորս անգամ առաւ Լեւոն զԱնտիռ եւ նստուց իր եղբօր թոռը. Անտիռքացիք երկպառակած՝ ոմանք Լեւոնի՝ ոմանք Պեմունդի կուսակից կըլլային. Լատինք բնականապէս աւելի այս ետքինիս կողմն էին, վախնալով որ չըլլայ թէ բոլոր երկիրն այլ Հայոց թագաւորին իշխանութեան տակ անցնի. մանաւանդ որ Լեւոն արու զաւակ չունելով՝ զՌուփէն անուաներէր իրեն յաջորդ, եւ թագով այլ պսակեր էր զնա (1210): Լատինք մեծ օգնութիւն գտան իրենց Հոռվմայ սրբազան քահանայապէտը. եւ թէ՝ անոր նամակօր ու նուիրակօր, թէ պատրիարզօր Անտիռքայ եւ Երուսաղէմի, թէ ժողովրով յԱնտիռ, եւ թէ բանադրանօրկու բռնադատէին զԼեւոն թողլու զԱնտիռ ի Պեմունդ. Լեւոն այլ դեսպաններով եւ նամակներով եւ իշխանական ուժով երկար տարիներ դիմացաւ, իր իրաւունքը եւ դաշնագրութիւնը պաշտպանելով. ինչուան որ ուրիշներն այլ ճանչցան զՌուփէն օրինաւոր ժառանգ դքսութեան, եւ բանադրանքը վերուցին ի Լեւոնէ: Այս բաներս գոնէ համառօտիւ հարկ է զիտնալ, լաւ հասկընալու համար Զապելի ապազայ բաղդը, որ կերպով մը այս անտիռեան խնդիրներէն ծագեցաւ:

Լեւոն թէ իր ըրած ամուսնութեամբն եւ թէ Ռուփէնը որդեգրելովը՝ որչափ որ Անտիռքայ մերձաւորեցաւ, այնչափ այլ ետքի տարիները իրեն զգուելի եղաւ այս մերձաւորութիւնը, եւ ամենէն աւելի իր կինն եղաւ իր սրտին վիշտ, զոր թերեւս աւելի քաղաքական տեսութեամբք քան սրտին փափազանօքն առեր էր. եւ չէր այլ ունեցած իրմէ իրեն նման կտրիճ զաւակ մը, ժառանգ իր այնքան աշխատանօք գտած եւ պահած թագին, բայց դեռ նախախնամութեան կամօք վարելով, եւ Ռուփէնը իրեն յաջորդ ընտրելով՝ զոհութեամբ կապրէր: Սակայն երբ յետ իբր քսան տարւոյ (1206) կենակցութեանն՝ ծանք ամբաստանութիւն լսեց թագուհիւոյն վրայօք հաւատարիմ

անձէ, թերեւս իր ազնուական չափէն այլ աւելի դուրս ելնելով եւ պատժելով զկինն՝ բանտարգել ըրաւ ի Վահկա թերդի. եւ անկէ ունեցած մատղաշ աղջիկը՝ յանձնեց իր մօրը՝ Ռիթա տիկնոց, որ դեռ ողջ էր, եւ որոյ անուամբ կոչէր էր դուստրն այլ: Մեր պատմիչք զա միայն յիշեն զաւակ Լեւոնի. բայց օտարք անուանեն նաեւ զՍտեֆանիա՝ կամ Եսդեֆեմի (Esterhemie) դուստրն այլ զոր տուաւ ի կնութիւն քաջին Յովհաննու Պրիենայ Երուսաղեմի թագապահին կամ թագաւորին: Իզապելի վերջն ինչ եղաւ՝ անյայտ է. հաւանօրէն քանի մը տարիէն մեռաւ յարգելանին. եւ Լեւոն երկրորդ ամուսնութիւն ըրաւ, երթալով ի Կիպրոս առ (թագաւորն Հիւկ) որդին Ամարեայ, եւ առնլով (1210) ի կնութիւն, հաւանութեամբ Ս. Պապին ասոր մատաղ օրիորդը՝ Սիպիլ, որ էր ըստ մեր ժամանակագրին (Սմբատայ), Կին իմաստուն եւ համեստ»: Ասկէ՝ Լեւոնի ծերութեան ծիրանի ծաղիկ ընծայեցաւ մէկհատիկ աղջիկ մը, ԶԱՊԵԼ, յամի 1216:

Գ

Զապել իր ծերունի հօրը խոնարհած արեւուն յանկարծափայլ լոյս մը, նոր յոյս մը թերաւ: Լեւոն նոյն տարին արդէն անզամ մայլ Անտիոքայ տիրեր եւ հաստատեր էր ինն զՌութէն. բայց երբ նա նորէն հալածուած ի Պեմունդայ՝ դիմեց առ հայրագիր եւ պաշտպանն իւր, Լեւոն՝ արդէն ձանձրացեալ, ծերացեալ եւ հիւանդ, յայտնի տեսնելով որ եթէ Ռութէն ինքն իրէն կարող չէ աթոռը պահելու, անով Հայոց զահուն այլ վնասարեր պիտի ըլլայ, ոչ միայն վերջի անզամ (1219) չօգնեց անոր, այլ եւ մերժեց իր աթոռոյն յաջորդութենէն այլ, կտակը փոխեց, եւ իր ստացուածոց ու թագին ժառանգ անուանեց, (Երոպական օրինաց հետեւելով) իր նորընծայ Զապել դստրիկը, իբրև նախախնամութենէ պարգեւեալ պայազատ մը: Իր վերջի տարիները՝ երբ ձեռքի եւ ոտքի յօդացաւութեամբ տանջուելով՝ չէր կրնար կատարել իր քառասուն տարի ըրած առիւծական արշաւանքները, եւ ոչ արծուի պէս ճանկերը ձգել լեռնէ լեռ, թերդէ թերդ, իր ընդարձակած երկրին սահմանակից հակառակորդաց վրայ, դեռ երբեմն մոնչալովը կը վախցընէր զանոնք. զօրքն ու զօրավարները կու որլկէր կամ յօգնութիւն նեղելոց եւ կարօւելոց, կամ ի հալածել զթշնամին. եւ եթէ սա զօրացեալ՝ զիրենները քշէր ու վտանգէր, Լեւոն երկարի տեղ ոսկի սփոռելով՝ կու հեռացընէր վտանգաւոր մերձաւորը եւ կազատէր իր գերեւեալ զօրքն եւ իշխանները: Այսպէս այլ ըրաւ յամի 1217, երբ Իկոնիոնի Ազգետին Քէյքաուս սուլտանն պաշարեց զԿապան թերդն, եւ գերեց Լեւոնի զլիաւոր զօրավարները, որ էին մեծ իշխանն եւ պայլն Սիր Ատան, եւ Կոստանդին զունդստապլ (սպարապէտ), իր (Լեւոնի) քերույն որդին՝ Պապեռոն թերդին տէրն, ի ցեղէ Հեթմեանց: Լեւոն գերեթափ ընելով զԱտան եւ զԿոստանդին՝ բոլորովին երախտապարտ եւ անձնանուէր ըրաւ զանոնք. «զի լաւ է թագաւորի աղէկ ճորտ պահել՝ քան զայլ հարստութիւն»:

Այսպիսի աղէկ եւ հաւատարիմ ճորտերու վրայ վստահացեալ եւ զանոնք իր զաւկին խնամակալ կարգելով՝ իր դեռակայծ դստեր լոյսը պայծառացեալ կու տեսնէր. եւ իր ծանրացած սեւցած թեւերուն վրայ թրթոացընելով այն Ճերմակ

փափուկ ձագը՝ կու յուսար թէ անով նորոգուի իր արծուային մանկութիւնն այլ . անով կարենայ կամ նոր որսեր ընել կամ հիները պահել: Միայն կու մնար անոր արժանաւոր վարուժնեակ մը զտնել, արժանաւոր լծակից մը, որ թէ՝ իր, թէ անոր, եւ թէ Հայոց բաղդը հաստատէ: Բայց Զապել շատ դեռաբուսիկ էր . Լեւոնի յօդացաւն այլ չէր յուսացըներ զանիկա չափահաս տեսնելու . սակայն անոր համար այլ աւելի կու հոգար կու մտածէր . եւ իր անզին գոհարը (դուստրը) զզուելով, միտքը պալատէ պալատ, արքունիկն արքունիք կերթար, Զապելի փեսայ մը, Հայոց իշխան եւ իրեն զահակալ մը զտնելու, մինչդեռ այն հոգած մտած վրայ եւ յօգնաց ձեռաց մէջ՝ Զապել անհոգ եւ անզէտ կու ծաղկէր կու ծիծաղէր, կու բացուէր զցուէր, ժայռերու եւ հեղեղոց եզերք բուսած նունուֆարի մը նման:

Սուլտանին ի Կիլիկիա ասպատակած տարին՝ (1217) յԵրոպիոյ բազմութիւն Խաչակիր զօրաց եկան նորին զԵրուսաղէմ ազատելու, յետ երեսնամեայ զերութեանն ի Սալահէտիխնայ . Լեւոն անձամբ չկարենալով երթալ՝ զօրք տուալ իր աներձագին՝ Կիպրոսի Հիւկ թագաւորին, որ եւ գնաց ի Թափոր եւ ի Պտղամայիս, եւ ԽԱչակրաց կանուխ հասան գնդից հետ քաջութեամբ գործ տեսաւ: Այս յառաջապահ գնդից զլիաւորն եւ ամենէն կտրիճ իշխանն՝ էր Մաճառաց թագաւորն Անդրէաս Բ. որ մեծ համբաւ այլ հանեց . բայց իր երկրին շփոթութեանը համար՝ ստիպուեցաւ շուտով հոն փութալու . ի դարձին եկաւ յԱնտիոք, (որ այս ատենս այլ Ռուբենի ձեռքն եղած կերեւի): Լեւոն՝ որ ամեն բան կու զիտէր կիմանար, հաւատարիմ դեսպան մը խաւրեց առ Անդրէաս, եւ դաշամբք խօսեցան որ անոր համանուն որդին Անդրէասը՝ պսակեն Զապելի հետ . թէպէտ եւ դեռ երկուքն այլ բաւական տարիք չունէին, վասն զի Անդրէաս այլ հազիւ 8 տարուան կրնար ըլլայ: Ունկարաց իին արեւելեան արինը յարմարագոյն սեպեց Լեւոն իրենին հետ խառնել, անոնց թագաւորին այլ ասկէ հածոյ անակնկալ օժիտ չէր կրնար ըլլալ՝ իր որդույն համար, զոր յանկարծ Հայոց թագաւոր պիտի տեսնէր: Այս բանիս համար Անդրէաս գոհութեամբ թուղթ մը զրեց (ի մարտի 1219 տարւոյ) առ պապն Ռուբենոս, իմացընելով Լեւոնի հետ ըրած խնամեխօսութիւնը, եւ տնօրինումն ինդրելով որդույն համար, միանգամայն եւ աղաչելով որ ինքն քահանայապետն յանձնէ զնա Տաճարական եւ Հիւրընկալ ասպետաց՝ խնամակալ ըլլալու տղային՝ յետ մահուան Լեւոնի:

Բայց այս գործս չյաջողեցաւ, վասն զի Լեւոն շուտով մեռաւ նոյն տարին (1219) եւ Անդրէաս թագաւորն զբաղած էր ի Կալիցիա՝ հոն թագաւորեցընելու իր երկրորդ որդին . եւ ինչուան որ հոս բաները ուղղեց: Հայք ուրիշ ընկեր զտան Զապելի . մանուկն Անդրէաս այլ Վենետիկցի օրիորդ մառնըլու բաղդ ունեցաւ: Այսպէս զուր եղաւ Զապելի առաջին փափազողին ակնկալութիւնը, թէպէտ եւ կերեւի՝ թէ Լեւոն այլ նոյն յուսով մեռաւ, նորին յանձնելով զԶապել՝ կաթուղիկոսին եւ իր հաւատարիմ իշխանաց, եւ զլիաւորապէս Ատանին, զոր եւ պայլ զրեր էր, այսինքն իբր խնամակալ տէրութեանն եւ հայրազլուխ (աթաքէկ) իր դեռահասակ ժառանգին:

Զապելի խնամակալութեան տակ եղած ժամանակն՝ որ եօթն ութ տարի քշեց, շատ դժուարակնձիռն եղաւ. եւ իրեն փոքրիկ սրտին այլ ոչ փոքր վախեր եւ ցաւեր բերաւ. որոց առաջինն եղաւ կորուսանելն իր հայրագիրը, որուն ձեռքէն հազիւ վարժեր էր ծնողական խնամք ընդունիլ: Ատան պայլ օր մը Սսայ Ս. Պարսամ եկեղեցին երթալու ատեն շատ շքանուկ ճամբէ մը, Խսմայելացւոց կամ Հաշիշի աւազակաց սրի տակ ընկաւ, որոց սատանայական պաշտօնն էր յանկարծ հասնիլ իշխողաց վրայ եւ սպաննել: Ատան՝ Լեւոնի հազարապետն եւ երբեմն սպարապետն ըլլալով՝ անշուշտ այլազգեաց ատելի էր: Իշխանք Հայոց անոր տեղ հաւանեցան պայլ ճանչնալու Լեւոնի համշիրակը, Կոստանդին գունդստապլն, զոր արդէն երկրորդ խնամակալ գրեր էր Լեւոն, այս անձս որ 50 տարւոյ շափ Ռուբինեան տէրութեան նեցուկ եւ զրեթէ կառավար եղաւ, այս ժամանակիս ամենէն նշանաւոր անձն էր, ամենայն բարեմասնութեամբը եւ յետ Լեւոնի մեծի՝ առաջին մեծ մարդ կրնայ ըսուիլ բոլոր մնացեալ տէրութեան ժամանակին. ցեղով, ինչպէս առաջ յիշեցի, ի Հեթմեանց էր, որ թշնամիք էին Ռուբինեան տանը. բայց սա ցեղին կրսեր ճիւղէն էր, որոյ անդրանիկն՝ Տարսոնի եւ Լամբրոնի տէր ըլլալով՝ հակառակ էր Ռուբինեանց. իսկ այս ճիւղս Պապեռոնի եւ ուրիշ բերդերու ժառանգ՝ Լեւոնի հօր հետ խնամութեամբ միաբան եւ հաւատարիմ եղաւ Ռուբինեանց. Կոստանդինի անձնական արդիւնքն այլ հասուց զինքը այս բարձր աստիճանին, ուր կրցաւ այլ ամուր եւ փառաւոր կենալ հնարագէս խելքովն, զորութեամբն եւ բարեկիրթ որդուց օգնութեամբ: Այսպիսի զօրաւոր եւ բանգէտ անձի մը դէմ կենալ կամ հնարել՝ շատ դժուար էր, եւ ով որ փորձեց՝ մեծապէս վնասեցաւ. եւ նախ Բրինձն Ռուբին—Ռեմունտ:

Սա հալածուած յԱնտիռքայ, մերժուած իր բազմերախտ մեծ քեռիէն, մինչդեռ տարակուսեալ կու մտածէր՝ վրայ հասաւ Լեւոնի եւ յետոյ Ատանայ մահն, Ռուբին՝ մէկ իշխանութենէ զրկուած՝ աչքը երկուքի դարձուց, որոց ատենօր իրաւամբ այլ կրնար յուսալ. իսկ հիմայ թէ ոչ զօրութեամբ հին կտակին Լեւոնի՝ գոնէ ազգականութեամբն եւ խնամութեամբ, (վասն զի Զապելի մօրքոյրն էր իր կինն այլ) եւ Հայոց ու Լատինաց լեզուին եւ սովորութեան վարժութեամբն՝ վստահացաւ խնդրելու Հայոց թագաւորութիւնը: Բայց Լեւոնի կամքն եւ Կոստանդինի վախն հեռացուցին զնա. սակայն տարաբաղդ երիտասարդն՝ չէր կրնար շուտով մօնալ որ տասն տարի առաջ Լեւոնի հետ թագակից եւ ձիակից՝ Հայոց հանդիսական տօնից հաղորդ կըլլար. եւ շատեր կային՝ որ ոչ միայն զինքը ճանչցէր էին յաջորդ Լեւոնի, այլ թէրեւս եւ հիմայ այլ չհակառակէին, այն ատեն՝ դեռ պատանեակ, հիմայ իբր 25 տարուան կտրիճ ասպետ մը, Հայոց եւ Անտիռքայ եւ Խաչակրաց նշաններով զարդարուած, իր ամենէն վառվոուն եւ յուսազին կենաց ատեն, յէր կրնար այնպիսի մեծ փափագէ մը յետ դարձրնել սիրտը. խնդրանօք չկրցածը՝ ուզեց փորձել ուրիշ հնարքով, նաեւ զինուց զօրութեամբ:

Այն ատեն (1219—20) Խաչակիրք առաջնորդութեամբ Յովիաննու Պրիենսայ՝ Երուսաղեմի թագաւորին՝ եկեր պաշարեր եւ առեր էին զՏամիադ. հոն էր Պապին նուիրակն այլ՝ Պելագիոս ծիրանաւորն, որ իբրեւ փոխանորդ քահանայապետին՝

կուզէր Խաչակրաց գլուխ այլ սեպուիլ եւ հրամայել: Ասոր դիմեց Ռուբէն, եւ զտաւ օգնութիւն ստակի եւ զօրաց. Խաչակիրք Տամիաղայ առմամբ հպարտացած եւ շփացած անհոգ կեցեր էին. դիւրին էր աստնցմէ ժողովել գունդ մը բաղդախնդրաց, եւ նոր տեղի մը ձեռք ձգել: Այսպէս այլ եղաւ, Ռուբէն յանկարծուց գնդովն եկաւ ի Կիւլիկիա, մտաւ ի Տարսոն, եւ առանց ընդդիմութիւն գտնելու հոն, (ուր որ միշտ Լեւոնի ցեղին հետ սերտ բարեկամութիւն չէր եղած), իշխեց ինքինքը Հայոց թագաժառանգ անուանել, եւ զտաւ կուսակից այլ զինքն այնպէս ձանչցնելու: Ասկէ քաջալերուած՝ առաջ անցաւ՝ ձեռք ձգելու ուրիշ քաղաքաց եւ Լեւոնի թագին վրայ. բայց զգաստն Կոստանդին հաւատարիմ գնդով մը յանկարծ վրան հասաւ՝ Մամեստիոյ կողմերը. անոր կուսակիցները ջարդեց ցրուեց, զինքն այլ բռնեց բերաւ իրեն ապաստան կարծած Տարսոն քաղաքը, եւ շղթայակապ բանտարգել ըրաւ: Թշուառ երիտասարդն անյոյ ի Հայոց եւ յԱնտիռքայ, դեռ կու յուսար Խաչակրաց եւ Քահանայապետին օգնութեանը, եւ սա յիրաւի հարաբար խնամելով եւ ձանչնալով զնա օրինաւոր տէր Անտիռքայ՝ գրով յանձնեց առ նախայիշեալ նուիրակն՝ որ հոգ տանի անոր ազատութեան, եւ անօգնական չթողու անոր կինը եւ երկու աղջիկները. նուիրակն կրցած ջանքն ըրաւ, նզովեց զԱնտիռքայ բռնաւոր դուրսը, եւ Տաճարական ասպետաց յանձնեց առնուլ քաղաքը, որով թէրեւս յոյս ըլլար Ռուբէնի գոնէ նորէն հոն դառնալու, բայց նա ողբերգական վախճան մունեցաւ, բանտին, եւ աւելի սրտին նեղութենէն՝ երկու իրեք տարիէն՝ իր դալար արեւովն ու ամեն յոյսերովն մարեցաւ, մեռաւ: — Հայոց թագն իրեն համար չէր, եւ ոչ այլ իրեն պէս ուրիշ մերձաժառանգ ակնկալուի մը, թէ եւ աւելի այլ արժանաւոր անձն:

Այս երկրորդ կամ երրորդ (յետ Անդրէի և Ռուբէնի) ակնկալուն՝ եղաւ նախայիշեալ թագաւորներուսաղեմի Յովհաննէս Պրիէն, պատճառաւ կնոջն խնամութեան, այս կտրիձ, զգոն եւ արդէն տարիքն առած մարդն, որ մեծ անուն ունէր Եւրոպացւց առջեւ, եւ դեռ նոր Տամիրաղն առնըլով՝ այլ աւելի հոչակուած էր, իր ժամանակին բաղդախնդիր, նաեւ բաղդակորոյս եւ բաղդագիւտ զիսաւոր անձն այլ կրնայ ըստիլ. եւ ըստ այսմ՝ քաջութիւնն եւ ուրիշ ձիրքերն կու մթանան: Լսելով Լեւոնի մահը եւ Ռուբէնի հանդիպածը, իրեն յարմար սեպեց ժառանգութիւնը. այս մտքով ելաւ Տոմիաղէն եկաւ ի Պտղոմայիս (Աքքեա), ու պահանջեց Հայոց թագը: Այսպիսի մեծ եւ զօրաւոր անձի դէմ կենայն դիւրին չէր, բայց որովհետեւ կնոջն իրաւամբք եկեր էր, Կոստանդին այլ նովին իրաւամբ պահանջեց իրմէ՝ որ զկինը՝ (որ էր համահայր քոյր Զապելի) հետր բերէ: Յովհաննէս դարձաւ իր կարծեցեալ թագաժառանգին, եւ հիւանդ զտաւ զնա, որ եւ քիչ ատենէ մեռաւ. 15 օր վերջը իր մէկհատիկ չորս տարուան մանչ զաւակն այլ մեռաւ: Սրբազն քահանայապետն Ոնորիոս այլ իրաւ եւ բանադրանք զրեց Յովհաննու՝ եթէ Հայոց հետ պատերազմի անոնց թագաւոր ըլլալու համար: Ամեն կողմէ Յովհաննիսի հայկական ակնկալութիւնն փացաւ. անոր վրայ շատ չանցաւ՝ Երուսաղեմի թագաւորութիւնն այլ կորուս, եւ անոնց տեղ զտաւ Կոստանդնուպոլսոյ կայսրութիւնը (1231), ու յունական թագով միիթարուած մեռաւ (1237):

Զապել՝ առանց իր գիտնալու այս յափշտակիչներէն ազատելով, պէտք էր որ շուտով ապահովուէր նոր ակնկալուներէ. եւ թէպէտ Կոստանդին ամենայն արքնութեամբ կու հսկէր, բայց երկար տարիներ այլ անխռով մնալու չէր յուսար, ուստի Զապելի չափահաս տարիքին չկարենալով սպասել, գոնէ խելահասութիւնը տեսնելով, երբ եօթն տարեկան եղան՝ ի ժողով կանչեց ազգին զլիաւր իշխանները, պաշտօնեայքը, օրապետները եւ եկեղեցականքը, եւ ըսաւ (ըստ պատմելոյ իր որդույն՝ Սմբատայ սպարապետի եւ ժամանակագրի) «Պարոնայք, դուք գիտէք թէ յի՞նչ նեղութեան գտի զաշխարհս, ու զմեր Պարոնին (Լեւոնի) յետամնացքն. ու Աստուծով ինչու ի յայս բերի. ու մեր Պարոնի դուստրո՝ կարգման եղաւ. ամենդ թատպիրուեցէք (պատրաստուեցէք) որ մեզ Պարոն բերեմք, զի ես ուզեմ որ իմ տան եւ իմ որդուցն անդորրութիւն առնեմ». այսինքն, Զապելի փեսայ մը բերեմք՝ որ ես պայլութեան հոգէն ազատած՝ իմ տունս հոգամ: «Նա ամենն թատպիրուեցան շատ օրեր, եւ հայնց պատեհեցին (պատշաճ տեսան՝) որ քան յայլ տեղաց՝ բերեն պարոն Ալոգին զԱնտաքայ Բրնձին՝ զՖիլիպն. զի ի մօտս է, եւ լաւ կարէ օգնել մեզ ի մեր ամեն կարիք»: —

Այս Անտիոքայ Բրինձն կամ իշխանն էր ծանօթ Պեմունդ (կամ ըստ ոմանց Բեմունդ) Դ. Շի կամ միականի կոչուած՝ (Le Borgne), որ այնչափ վիճից պատճառ եղաւ ընդ Լեւոնի եւ իր եղբոր թոռին Ռուբենի. ի վերայ այսր ամենայնի մեր պարոնայքն շատ օրեր մտածելով՝ քան զամենքն պատեհ գտան իրենց պարոն բերելու անոր երրորդ որդին՝ Փիլիպպոսը, որ իբրև 17 տարուն պատանի մէր. եւ արդէն մօր կողմանէ խնամի էր Հայոց եւ տեղեակ անոնց սովորութեանց, կու յուսային որ իր հօր եւ հանգուցեալ աներոջ մէջ անցածները գիտելով՝ իրենց վրայ երախտապարտ ըլլայ, եւ հլու հաւատարիմ մնայ իր նոր հայրենեաց օրինաց: Այս բանս ապահովելու համար՝ հաւատարմութեան խօսք եւ երդումն այլ պահանջեցին իրմէ. ,Բերին ի պոման (պայման) որ հայենակ կենայր, ,ու զեկեղեցին եւ զեղանն հայենակ տանէր. եւ զամեն մարդ յիւր իրաւունքն պահէր», Այսինքն, եկեղեցական եւ արքունական հանդէսները՝ հայկական ծիսով վարէ, եւ զամենքն իրենց իշխանութեան եւ իրաւանց մէջ պահէ: Ապա (1222) մէծ հանդիսի պսակեցին անոր հետ օրիորդն Զապել, որ իբրև քոյրահարսն փեսային եւ թագուիի Հայոց եւ միամիտ աղաւնի՝ չորս տարի այլ հօրը արքունի դարպասին եւ առազաստին մէջ կու Ճեմէր, դեռ իր խնամակալ եւ հայրանախանձ Հայ իշխանաց հսկողութեան տակ. եւ շատ բարեբաղդ եղաւ ընտիր դաստիարակներ ունենալու թէ յիւրոցն եւ թէ ի Փրանկաց, միտքը եւ հոգին կրթելու, եւ իր բարձր վիճակին յարմար ստացաւ ի կուսական հասակին՝ սիրտ մայրենի, աղքատաց եւ կարօտելոց համար, ճաշակ եւ սէր իմաստութեան եւ գիտութեանց, եւ ամենէն աւելի՝ բարեպաշտութիւն, համեստութիւն եւ աստուածսիրութիւն:

Աշխարհն՝ իրեն տիկնութեան, փեսայն՝ հարսնութեան, երկինք՝ ազգին մայրութեան կու պատրաստէին զնա. ինքն դեռ արտաքին փառաց անհմուտ՝ միայն պարկեշտութիւնը զիտէր գեղեցկազոյն զարդ. եւ կարծէր թէ այնպէս կուսախառն կենակցութեամբ ապահով պիտի մնայ իր պսակակցին հետ:

Բայց թէ իր եւ թէ հասարակաց կարծիքն խարուեցաւ: Փեսայն Փիլիպ յառաջ քան առ հարսնն՝ անարժան զտուեցաւ առ աշխարհն՝ որոյ թագովն պսակուեր էր: Առօհի իրեք տարին վախով եւ զգուշութեամբ քաղաքավարելով՝ երբ ուժովցաւ քանամեան եռանդով եւ համարձակութեամբ, սկսաւ ինքն իր խելքով վարուիլ, մանաւանդ թէ հօրը խելքովն, որ ոչ այնքան որդեսիրութեամբ՝ որքան շահասիրութեամբ՝ պղտորեց անոր միտքը, եւ սկսաւ սա պաղիլ Հայոց սովորութենէն, եւ ,իւր հօրն թապտրով կուգէր որ ձգէր զՀայոց զամեն իշխանքն, եւ յիւրոցն դնէր»: Հայ պաշտօնէից տեղ՝ Փրանկ մտցընել, եկեղեցւոյն եւ սեղանին ծէսը փոխել, Սիսէն աւելի Անտիռքայ մօտենալ: Իշխանք խրատեցին զնա, բայց նա իր հօրմէն մոլորած՝ ոչ միայն ճամբէն շդարձաւ, այլ եւ զաղտուկ հօրը խաւրեց Հայոց արքունի զարդերը, եւ մանաւանդ Լեւոնի մեծածախ շինած պալատաձեւ վրանը, զոր մեծ հանդիսի օրեր կու կանգնէին: Եւ ոչ այնքան երդմունքն՝ որքան Հայոց վրէժիշընդրութենէն վախելով՝ ուզեց ինք զինքն այլ փախցընել իր հայրենիքը: Գաղտուկ զԶապէլ հետն առած ճամբայ ելեր եւ հասեր էր ի Թիլ Համտընոյ՝ Զահան կամ Ճիհուն գետոյն քով: Կոստանդին կտրիճ զինուորներով հասաւ ետեւն, զիշերանց դարանելով պաշարեց զբերդը, եւ ներս մտաւ անկարծելի ատեն. մինչդեռ յօգնութիւն, քուն եւ սէր մեծագոյն խաղաղութեան եւ երջանկութեան մէջ կու կարծեցնէին ծաղկահասակ ամուսինքը, յանկարծ զամենն այլ ընդհատեց, խոռվեց, հալածեց. — եւ ի՞նչ անդարձական հալածանք. — երկաթեղէն ձեռօր առազաստին միջէն յափշտակեց զՓիլիպ, երբ զարհութեալ եւ կիսամեռիկ լծակիցն Զապէլ՝ դոդդրդալով լալով, եւ երեսները ցըտելով՝ հազի կրցաւ կանչել «Վա յ տէր, վա յ տէր», ձեռուրները դէպ ի գրկէն փրթած փեսայն կարկառելով. մինչդեռ անգութ յափշտակողքն՝ անոնց կաթոզին կապէրը իսպառ կտրելով՝ յանցատրաց կապանօք պրկեցին զՓիլիպ, եւ խուլ ականջով՝ ելան քշեցին զնա մինչեւ ի Սիս, ուր եւ բերդարգել ըրին, իբրեւ մատնիչ ազգային իրաւանց եւ երդմնազանց: Լուր խաւրեցին Անտիռքայ Բրնձին այլ՝ որ յետ դարձնէ Հայոց գանձը, եւ զորդին ազատէ, իսկ չիլ եւ շուտար հայրն՝ Հայոց ոսկոյ եւ արծաթին հետ կու կշռէր որդույն սէրը: Առօհի բերան, քիչ մայլ վախէն լոեց, որ չըլլայ թէ Հայը դեռ կրից տաքութեան մէջ ըլլալով անոր կենացն այլ վնաս հասցընեն. ատեն անցնելէ ետեւ դեսպաններ աղաշատորներ խաւրեց որ գոնէ միայն արձըկեն, իրեն խաւրեն որդին, խոստանալով բոլորովին հրաժարելու յիրաւանց թագաւորութեանն Հայոց: Ի՞նչ դժուարակնածիոն եւ ողբերգական խնդիր, թագէն հրաժարելն թերեւս ըլլար դիւրին, բայց ի՞նչպէս հրաժարէր Զապէլի սրտէն, որ եւ անխարդախ սիրէր իր վարուժանը: Երկու տարւոյ չափ տեւեց այս խղճալի վիճակն: Պե մունդ տեսնելով որ դեսպանութեամբ քանն առաջ չերթար, անձամբ եկաւ ի Համտուն, աղաչելու զիշխանս Հայոց, զիջանելով զանոնք զոհ ընելու եւ փրկանատրելու թշուառ զաւակը: Հայը չկրցան չէ ըսել՝ թող տուին որ մարդ զրկէ իմացնելու որդույն: Ափսո՞ս, շատ ուշ. կամ

նենգութիւն կամ սրտնեղութիւն արդէն ազատէր էին զՓիլիպ... ի կենաց:

Պատգամաւորքն լուր բերին թէ դեռ նոր՝ քանի մը (տասն) օր առաջ Փիլիպպոսի դալար արեւն բանտին մթութեան եւ տիրութեան մէջ մարեր էր (1225), ի պատիժ՝ իրմէ աւելի՝ իր անզգաստ հօրը, ի վրէծ ազգային հայենակ իրաւանց, բայց եւ ի փուշ փափուկ սրտին Զապելի: Զապել հիմայ զարգացեալ՝ սկսեր որ զգալ իր վիճակը եւ պարտքերը, աչքին դիմաց սարսափելով տեսեր էր իր կողակիցը՝ զինեալ եւ զայրացեալ մարդկան ձեռք ընկած. Եթէ ազգին իրաւանց դպչողին չէր կրնար պաշտպան կենալ, միթէ իր կենակցին եւ թագակցին բարեխոս ըլլալու իրաւունք չունէ՞ր: Կիմանար՝ որ իր տկար հասակն խաղալիկ կըլլայ բաղդին եւ շատերու բաղդի. բայց դեռ ամեն փափազովն այլ չկարենալով իր աղաւնոյ սահմանէն վեր թռչիլ՝ լոիկ սիրտը դրած կու դադրէր:

Զ

Ազգանախանձ պարոնայքն Հայոց՝ երկրորդ անգամ պայլ դրին զԿոստանդին, որ ֆութացաւ Փիլիպպոսի կողմնակից իշխանները ցրուել. եւ անոնցմէ 28, կամ ըստ ոմանց 70 հոգի բոնեց, կամ սպաննեց կամ վորնտեց կամ նուածեց: Տարի մայիս արթնութեամբ կառավարելէն ետեւ, իր անուանակից Կոստանդին կաթուղիկոսը եւ մեծ իշխաններէն մէկ քանին հաւանեցուց՝ որ Զապելը հարսնացընէ իր որդուց մէկուն, որպէս զի ինքն այլ հայրաբար պաշտպանելով՝ ամեն փորձանքէ ազատ պահէ զթագն եւ զթագուիին Հայոց: Եթէ փառասիրութենէ ազատ այլ չէր այս խորհուրդն, սակայն իրմէ արժանաւոր մարդ այլ չկար Զապելի սկեսրայր ըլլալու, ոչ ոք իշխեց ձայն հանձլու, եւ ոչ ոք յետոյ զղացաւ: Ինքն Լետոնի համշիրակ, որդիքն այլ նոյնակն էին Զապելի, եւ զրեթէ մէկտեղ մեծցած. ասոնցմէ փեսայացուներ ՀԵԹՈՒՄ, երրորդ որդին Կոստանդինի, իբրեւ 15 տարեկան, ,Մանուկ տիօք, առոյզ մարմնով եւ գեղեցիկ տեսանելով»: Ըստ ասելոյ ժամանակակից պատմչին. (Կիրակոսի), եւ ըստ ականատեսին (Վարդանայ), մեծահոգի եւ հանճարեղ պատանեակ, որ էր անձնեայ եւ թիկնեղ եւ գեղեցկազիտակ երիտասարդ»:

Այս վայելուց եւ հաճոյական ձիրքերն՝ եթէ օտարաց անտարակոյս զրաւ մէին աշխարհին խաղաղութեանը եւ իրենց տիկնոց երջանկութեանը, սակայն Զապելի մեծ եւ զգայուն սրտէն չի կրցան իւլէլ Փիլիպի փուշը, որչափ այլ երախտաւոր ձանչնար իր կրկին անզամ հայրագուխ եղած Կոստանդինը՝ Զապել կիմանար որ ոչ միայն անոր թէւոց տակն է՝ այլ կերպով մը եւ ձանկերուն. եւ այս ձանկերը շատ սուր եւ արիւնոտ կերեւէին իրեն. Հեթում այլ սիրուն ձագ մէր, բայց բազէի կամ արծույթ ձագ: Զապել՝ որսերէ զզուած՝ անխոռով խաղաղութեան բոյնի մը կու փափազէր, կուզէր մէկ ուժով մը զինքը բազէի եւ արծույթ շիասած բարձրութեան ծոցը ձգէլ, ու մնաք բարով ըսել թէ հարսնութեան եւ թէ թագաւորութեան պսակին, որոյ համար պատճառած կու սեպէր երկու կտրիճներուն (Ռութենի եւ Փիլիպի) իրեն մէկմէկէ մերձաւորներուն՝ կարծ օրով ու սեւ սգով ցաւալի մահերը: Մտածածը մէծ եւ յօժար, բայց ի գործ դնելն էր դժար, պայլ պարոն իշխանք եւ եպիսկոպոսք կու յորդորէին զնա

ի կենակցութիւն Հեթմոյ եւ ի տիկնութիւն . ինքն իբրեւ անօգնական աղաւնեալ եւ որոց՝ մնչեր մայէր, լայր ու լոէր: — Կամայ ակամայ նշանելով նա ընդ պատանւոյն (1226) թողուցին որ ժամանակն այլ յորդորէ զսիրտ դշխոյին, եւ ապա մեծահանդէս կատարեն թագօրինէքը:

Այն միջոցին սրբաւէր աղաւնին սրտին միամտութեան հետ հոգւոյ խորագիտութիւն միացնելով՝ ուզեց որ երթայ մայրը տեսնէ՝ թողուցին իշխանքն . յուսալով որ սիրտն այլ հանգչի եւ միխթարուած դառնայ: Մայրն՝ Իզապել՝ կամ իր կամօր, կամ Հայոց զգուշութեամբն քաշուեր էր իր Սելեւկիա Խսարիոյ, եւ իր փրանկ ազգականաց քով կու կենար: Այս ամուր բերդաքաղաքս՝ որ Կիւլիկիոյ արեւմբտեան սահմանածայրն էր, Լեւոն տուեր էր Լատինացի Հիւրընկալ ասպետաց, որոնք մեծ պատուով եւ սպասաւրութեամբ ընդուներ եւ կու պահեին զայրի դշխոյն Լեւոնի . հիմայ անոր ժառանգ դրւստրն այլ աւելի պատուով ընդունեցան, մանաւանդ երբ իմացան որ աղջիկ թագուիին չուզեր անկէ եւ մորմէն բաժանուիլ, կամ անոր եւ ազգականացը խրատովն, կամ իր կամօքն, եւ փափազի վանք մը քաշուիլ՝ քան արքունեաց մէջ նազել: Բերդին դրները ամրացուցին: Կոստանդին զայս լսելուն՝ մէկին զօրքերը ժողովեց, հասաւ պաշարեց քաղաքար . քաղաքապետն կամ զիսաւորն ասպետաց՝ Ֆրէր (Եղբայր) Պերգրան՝ իր ասպետաց կտրճութեան եւ բերդին ամրութեան վրայ վստահացած՝ դէմ կեցաւ Հայոց. Կոստանդին չուզելով երկայն պաշարմամբ վտանգի ձգել բաղդը, սպառնացաւ Պերգրանայ՝ որ եթէ շուտով չտայ զԶապել, մէկին պիտի երթայ Իկոնիոնի Ալայէտտին սուլտանին հետ դաշնակցելու, եւ անոր զօրքերն այլ առած՝ գալ բնաջինջ ընելու ասպետաց տունը տեղը: Պերգրան մէկ կողմէ վախնալով սպառնալիքն՝ մէկալ կողմէն այլ իր եւ իրեններուն պատույն եւ քաջութեան նախատինք սեպելով քաղաքը մատնել հակառակորդին, եւ անկէ աւելի՝ իր հիւրերը, հոն ապաւինեալ թագուիիները, ասպետական հնարագիտութեամբ մը պատասխանեց Կոստանդեայ, թէ մենք ոչ կուզեմք ձեր դէմ կենալ ու քաղաքս պաշտպանել, եւ ոչ այլ կրնամք մատնել. Վասն զի բարեյիշատակ Լեւոն թագաւորն մէզի տուած է, եւ հոս են իր կինն եւ դուստրն՝ ձեր թագաժառանգն, եւ հոս կուզեն մնալ. ի՞նչպէս կրնամք մենք համարձակիլ մեր բարերարները եւ մէզի դիմողները ձեր ձեռքը տալ իրենց կամաց դէմ. ուրեմն թողուցէք մէզի՝ որ մենք մեր կամօք դուրս ելլենք բերդէն, եւ դուք զիտցածնիդ ըրէք: Այս պայմանաւ ասպետքն իրենց պատուվն ելան, թողուցին զՍելեւկիա, Կոստանդին նորէն ձեռք ձգեց մօրք բունէն բոնած ձագի պէս՝ Զապելը, եւ հրաւիրեց ի տիկնութիւն եւ ի մայրութիւն Հայոց:

Է

Այլ չկարացաւ Զապել ընդդիմանալ Հայոց, եւ Կոստանդնի ու Հեթմոյ խնդրածին. իմացաւ Աստուծոյ կամքը, եւ յանձնելով զինքը անոր նախախնամութեան. ի ազգին հաւատարմութեան, պայլին պաշտպանութեանը, եւ փեսային սիրոյն, պսակեցաւ ի հարսն Հեթմոյ եւ ի թագուիի Հայոց, եկեղեցական եւ քաղաքական մեծ հանդիսով եւ հասարակաց հաճութեամբ, որոց

մասնակից ըրաւ Կոստանդին՝ (ի հաստատութիւն աշխարհին եւ իր զաւակին) այն ազգերը կամ այն թագաւորները՝ որոնց հետ յարաբերութիւն մունէին Հայք: Գրեց առ սրբազն Քահանայապետն, առ կայսրն Ալամանաց, դաշնակցեցաւ ընդ սուլտանին Իկոնիոնի. տէրութեան պաշտօնները յանձնեց արժանաւորաց: Իր անդրանիկը (Սմբատ) սպարապետ դրաւ, մէկ որդին այլ (Լեւոն) մարածախտ կամ իշխան թագաւորութեան, իսկ ինքն անուանեցաւ Արքահայր եւ Աւագ պարոն. եւ թէ՛ իր թագավարդ տանը եւ հարսին, թէ բոլոր աշխարհին խորհրդատու, եւ ամենահաս օգնական ու կառավարիչ եղաւ քառասուն տարւոյ չափ՝ ցիսր ծերութիւնն (1263). Հեթմոյ եւ Զապելի թողլով աւելի փառք եւ վայելը, իրեն վրայ առաւ հոգ եւ աշխատութիւնը. եւ այսպէս ճշմարտեց իր որդւոյն ըսածը, թէ հարիւրապատիկ փոխարինեց Լեւոնի՝ զինքն ազատելուն ի կապանաց սուլտանին, անոր դստեր ասանկ հայրութիւն եւ հազարապետութիւն ընելով. եւ ճանչնալով միշտ նա ժառանգ թագաւորութեան Հայոց եւ տիկին: Այսպէս այլ ազգն՝ թէ եւ թագաւոր կոչէր զՀեթում, բայց նախապատիւ կու ճանաչէր զթագուհին Զապելնոյնպէս եւ յետագայք, գոնէ մինչ անոր մահը եւ Հեթմոյ մինակ մնալը. ինչպէս որ այն մօս ատեններ գրուած յիշատակագիրը ումանք առանց իսկ Հեթմոյ՝ կըսէն. ,Ի թագաւորութեան Հայոց Լեւոնի, որդւոյ Զապել թագուհիոյն, դստեր Լեւոնի թագաւորի». կամ ինչպէս Յովիան Երզնկացի զատելով կըսէ վասն նոյն Լեւոնի (Գ), ,որդւոյ իմաստուն արքային Հեթմոյ՝ հօր, եւ մօր՝ Զապելի սրբոյ թագուհիոյ». եւ Վահրամ ի չարս թագաւորաց զԶապել միայն յիշէ:

Նոյն ինքն Հեթում՝ ինչպէս որ կ'երեւի, իր անուամբ կտրած դրամներուն վրայ՝ Զապելը իր աջակողմը կեցած կու դրոշմէր, բարձրածող խաչ մը հաւասար բոնելով, եւ արքունի զաւազան. որ (եթէ չեմ սխալիր) երբեմն միայն Զապելի ձեռքը կ'երեւի, (դրամին եզերքն այլ գրուած է Կարողութիւն Աստուծոյ է. միւս կողմն՝ առիւծ մը խաչակիր, նշան Լեւոնի տան, զոր պահեց եւ Հեթում եւ իր պայազատքն, եզերքը իրենց անունը գրելով, ինչպէս ՀԵԹՈՒՄ ԹԱԳԱԽՈՐ ՀԱՅՈՅ:

Մեր երկայնաչար թագաւորաց պատմութեան մէջ ամենէն ցանկալի եւ գեղեցիկ մասերէն մէկն է Հեթմոյ թագաւորութիւնն, (որ մեծ մասամբ այս օրուան յիշատակէս դուրս է) եւ շատ երջանիկներէն մէկն, գոնէ երկու թագակցաց կենակցութեանն ատեն: Հեթում՝ որ երբեմն իբրեւ գքոյր զգուեր էր զԶապել իր հօր պայլութեան ատեն, եւ հիմայ իբրեւ հարսն լծակից ունէր, պատուէր զնա եւ իբրեւ տիկին եւ իր թագին պատճառ: Զապել որ իր առաջին տարաբաղդ ամուսնոյն կուսախառն սէրը եւ ցաւը չէր կրցած ջնջել իր փափուկ սրտէն, շատ տարիներ (իբրեւ 8 կամ 9) չուզեց նոր առագաստը վայելել. մինչեւ երկար փորձով տեսնելով Հեթմոյ գաստութիւնը եւ բարեպաշտութիւնը, յօժարութեամբ կուզէր անոր թագաւոր հոչակուիլն: Կուսութիւն քան զամուսնութիւն նախապատիւ սիրելի էր իրեն, բայց վերջապէս հաւանեցաւ բոլոր տէրութեան մը փափագին եւ օգտին. սիրեց նոր ամուսինը, նախախնամութիւնն այլ օրինեց իրենց սէրը եւ պարգեւը ըրաւ: Զապել 11 ամեայ էր պսակուած ատեն եւ իբր 36 ամեայ բոլորեց կենաց պսակը. իրենց թագակցութիւնն եղաւ յամին 1226, իսկ

անդրանիկ որդին յիշուի իբրեւ տասն տարի վերջը: Ութ զաւակ ընծայեց, երեք մանց եւ հինգ աղջիկ. առաջին՝ Լեւոն (Գ) թագաւոր Բ, Թորոս Գ. Ըուրբէն որ շատ չապրեցաւ երկրիս վրայ. (դատերքն) Դ Ֆիմի, որ Սիլոն քաղաքին գաղղիացի իշխանին՝ Յուլիանու Իպլինեան՝ կին եղաւ. Ե Սիպիլ՝ կին Պեմունդայ Զ. Անտիոքայ բրնձին. Զ, Ոիթա կին Սարուանդիքար բերդին տիրոջ, (զոր արեւմբտեայր Sire de la Roche անուանեն). Է. Մարիամ՝ կին Կիտայ Իպլինեան (Guy d'Ubelin) գաղղիացի սենեժալին Կիպրոսի (senechal). Ը Իզապէլ, իր մօր եւ մամուն անուանակից, որ շուտով թռաւ յերկինք:

Ը

Զաւակաց զարգացման եւ դաստիարակութեան խնամքը չսկսած, Զապէլ՝ իր տիկնութեան առաջին տարիներն, ինչպէս Ֆիլիպի ատեն այլ, իր անձնական կրթութեանը կու պարապէլ, մասնաւոր սիրով եւ յօժարութեամբ բարեգործութեանց եւ ուսման, հետեւելով իր հօրը փափազանաց եւ օրինակին, եւ ջանակից գտնելով իր փեսային, երկուքն այլ իրենց աստիճանին կար որ փառք եւ պատշաճ կու սեպէին զգիտութիւնս, մանաւանդ սուրբ զրոց, զրասիրաց եւ զիտնոց ձեռնտու կըլլային, կու պատուէին, ընտանեբար կընդունէին, հարցընէին, եւ իրենց համար զրել տային:

Երբ մեծանուն վարդապէտն (եւ պատմիչն) Վարդան Արեւելցի ի Կիւլիկիա՝ կաթուղիկոսին քով, Հեթում եւ Զապէլ մեծ պատիս ցուցին իրեն, եւ իբրեւ աշակերտք՝ ի սուրբ զրոց եւ ի քերականութենէ խընդիրներ կու հարցընէին. որոց պարզ եւ ժամանակին դիրահասկանալի լեզուովն պատասխան եւ մեկնութիւն զրած է Վարդան. մէկուն մէջ կըսէ առ Հեթում, յիշելով զթագուիին. «Այժմ հայնց արա՝ իմ Պարոն, սակաւ մի աշխատեա (ի կարդալն). քո սակաւ աշխատիլն՝ առաւել է քան զայլոց չտան...

Եւ զոգի իմ տառապէալ եւ տկար յիշեսցես, որ զքեզ սիրէ առաւել քան զասել... Բայց աղաչեմ զպարզամիտ (տգէտ) մարդ եւ զառաքինի՝ մի հարցանել (այս դժուար ինդիրները), որ չամաչեն, զի (եւ) ես նախահոգութեամբ զրեցի. եւ թէ առժամայն զիս հարցանեն՝ եւ ես գտանիմ տկարացեալ. վասն որոյ մի մեղադիր լինիր Ժմուն (առժամայն մէկէն) չզտանողացն զտեսութիւն բանին: Եւ ես զիտեմ որ այս չէ թագաւորական իբր, (զրած զիրքն) այլ ոսկէզիր պիտէր եւ ձարտար զրչի. ես շատ պատճառ ունէին՝ որ խափանէր զիս յայս ձեռնարկութենէս»... բայց սիրովն հրաշագործիւ յաղթահարեալ եղեն պատճառն, եւ որպէս տեսանէք՝ եղեւ. թէ կամիս՝ դիրին է տալ փոխիւ յաղէկն (մաքուր օրինակել), որ հեշտ կարդայք, եւ թող Գրիգորէսն փոխէ, որ բան չկորնչի: Բաց իմ կամ է որ իմ մատանց սատարն՝ մնայ առ ձեզ. ո՛ զիտէ թէ աւելի շնոհուր լինի ձեզ, վասն յուսոյն իմոյ որ առ Տէր, եւ սիրոյն՝ որ առ ձեզ, զի այնց (այնպիսի) ձառ եւ պատմութիւն չէ՝ որ շատ աշխատանք տանին, եւ ապա բան գտանեն, թէ թուղթ մի կարդաս Ժմուն կամ երկուք՝ զտանես յոլով խորհուրդը: Եւ՝ Աստուծով՝ տղայահասակ եւ մտոր եւ աչօր զօրաւոր էք. եւ ի

միանգամ կարդալն սակաւ ինչ աշխատիք, եւ յայլն, անհոգ լինիք: Եւ զի արքայ եւ արքայուի ի միում մարմնի տեսանի, եւ հասարակ է հոգեւորն եւ մարմնաւորն, թէ Աստուծով իրք մի օգուտ լինի ի գրելոցդ կամ միսիթարութիւն՝ երկուցդ (այլ) լիցի: Եւ զակնդ բազմազոյն եւ պայծառ՝ որ պսակէ զձեզ յաւիտեան (զիրքն), թող Թագուի պահէ, եւ ի պիտոյ ժամս՝ առնոյք ի նմանէ. եւ նմա հրամայէ Պողոս հարցանել զձեզ եւ զպատեհն ծանուցանել, եւ պարտական են, ասէ, ապրեցուցանել զիրեարս՝ առն եւ կնոց: Եւ զերկոսինդ ապրեցուցէ Տէր Յիսուս կենդանութիւնն ձեր՝ ի խնամս Հօր եւ ի գութ Հոգւոյն սրբոյ, յոռոգումն սննդեան դալարարձակ տնկարողոջ շառաւեղեալ ուսոցդ, ծիրանածին տղայոյդ, ի զիրկս Սիոնի սրբոյ. ի կատարումն պսակման հայակոյտ ազնուական ազգաց եւ ազանց, տոհմից ազատաց, ազատեցուցիչը՝ արեանառու զարմից, լծազիրք եւ բեռնաբարձողը, կորացուցիչը օտար ազգաց. ի փառս փառաւոր եւ պաշտեցեալ Աստուածութեանն»:

Զապելի ձեռնտուութեանն առ ուսումնասէրս՝ զեղեցիկ վկայ եւ պտուղ մայլ է իր որդուոյն (Գ. Լեւոնի) քարտուղարն՝ Վահրամ վարդապետ. որ եւ ինքնին ըստ իր տիրոջ թագաւոր օծման օրը ատենաբանելով մայր եկեղեցւոյն մէջ. «Երանելին Զապել թագուիին, որոյ ողորմութեանն եւ առատ պարգեւացն որ առ ուսումնականսն՝ պտուղ է մերս նուաստութիւն, եւ եւս վեհագունից քան զմեզ, ընդ որում զանձառ բարութիւնսն ընկալցի փոխարէն»: Որով կիմացընէ Վահրամ թէ Զապել կամ իր մասնաւոր ծախքովն դաստարակել տուեր էր զնա եւ անոր նմաններ, կամ պատճառ եղեր՝ արքունեաց դպրութեան մէջ մտցընելու զնա:

Զապելի աւելի եւս հոչակեալ, գովեալ եւ օրինեալարոինքն՝ իր գթած եւ կարեկից սրտին արգասիք՝ ողորմութեան գործքերն էին, որք եւ առանձնական բարեպաշտութեան գործոց քով՝ իր պայծառ հոգւոյն արտաքին ձառագայթներն կրնային ըսուիլ: Ժամանակից պատմիչ մը կըսէ. «Յոյժ բարեպաշտ էր կինն այն եւ ողջախոհ. սիրող ամենայն երկիւղածաց Աստուծոյ, եւ աղքատասէր, պահօք եւ աղօթիք հանապազ ձգնէր»: Իսկ ի թագուիւոյն բարերարեալ ատենադպիրն՝ իր ոստանաւոր գրած Ռուբինեանց պատմութեան մէջ այլ կու դրուատէ զնա այսպէս.

«Սա առաւել բարեպաշտեալ

Եւ հաւատովըն բարձրացեալ,

Սիրով յԱստուած էր միացեալ

Եւ յերկիւղ Տեառըն խրատեալ,

Բարի գործովք էր զարդարեալ,

Եւ աղօթիքըն միշտ մաքրեալ,

Զիտնարհութեան զարդ ըզգեցեալ,

Զապարկեշտութիւն նախապատուեալ»:

Ոչ միայն անթիւ ողորմութեան գործքեր լրիկ եւ անցողաբար ըրաւ Զապել, այլ եւ երկարատեև մնայուն յիշատակներ թողուց, որոց զիստոր կարծեմք զիշեալն ի զրոց Հիւանդանոցն Սոյ, զոր կանգնեց յամին 1241. եւ իր ծիրանածին աւակներէն աւելի, եթէ կրնամ ըսել, զթով կու խնամէր զիշիանդս. ոչ միայն առատ ռոճկաւ՝ զոր իր զարդերէն եւ անցատոր զբոսանքներէն կտրելով՝ կապեր էր անոնց, այլ եւ անձամք այցելութեամբ եւ ձեռօք դարմանելով, ըստ Խոսրովանուշայ բարեպաշտ դշխոյի Բագրատունեաց: Այս բանին ամենէն մերձաւոր եւ սրտակից վկայ է ինքնին իր փեսայն Հեթում թագաւոր, որ իր մէկ պարզեւազրին մէջ՝ զրեթէ Զապելի մահուան տարին զրած, այսպէս կըսէ. «Եւ կողակիցս Զապել թագուիի, որ տառապանօք հոգայ կրօնաւոր եւ հիւանդս»: Անշուշտ բոլոր Ռութինեանց տէրութեան ատեն անջինց մնացեր էր այս Զապելի զթութեան յիշատակարանն, թէ եւ Սիս քաղաքն շատ հեղ թշնամեաց եւ կրակի մատնուեցաւ. իսկ յետ բոլորովին տէրութեան վերցուելուն եւ քաղաքին աւերման, եւ ամենայն արքունի յիշատակաց մոռացութեան, Զապելի չքնաղ սրտին յիշատակին այս մէկ փոքրիկ յայտարար նշոյլն՝ յանկարծ յետ 600 բազմադէպ տարիներու՝ մեր օրերս յերեւան ելաւ, (1833): Սոյ հիմնակուան կաթուղիկոսարանէն մդոն մը հեռու արեւելեան կողմէն, հողու տակ մնացած սրբատաշ վէմ մը, զոր թէպէտ փացուց մոլեռանդն նախանձ այլակրօնից, բայց բարեբաղդաբար վրայի արձանագիրն մնաց օրինակուած, եւ էր այսպիսի:

ԿԱՏԱՐԵՑԱՒ

ՅԱՐՄԱՐՈՒՄՆ ՇԻՆՈՒԱԾՈՑ ՀԻՒԱՆԴԱՍՈՑԻ

ՔՐԻՍՈՍԱՍԷՐ ԹԱԳՈՒՀԻՈՅ ԶԱՊԵԼԻ

Ի ԹՎԻՆ ՀԱՅՈՑ ՈՂ.

Յուսալի է որ ազգերնուս երախտագէտ պատկառանքն եւ սէրն առ յետին գերահոչակ մայրն եւ տիկին իւրեւանց՝ Զապել, չուշանայ անոր ուրիշ յիշատակ այլ յերեւան հանել, ի փառս անցելոցն եւ ի մինիթար մնացելոց:

Թ

Բայց Զապելի ամենէն մեծ եւ գովելի շնորհքն՝ իր սրբաւէր եւ երկիւղած կենցաղակարութիւնն էր, զոր այնպէս զմայլելով յիշեն ամենայն ականատեսքն եւ մերձաւոր ժամանակաւ, ինչպէս քիչ մարած լսեցիր. որոց մէկն այլ համառօտիւ կոչէ զնա, Ամենազով թագուիին Զապել». միւս մը՝ ,զգուշակենցաղ թագուիի եւ ըստ Աստուծոյ քաղաքավարեալ». ուրիշ մայլ՝ թէ «Աստուածահածոյ կենօք կային ի Քրիստոս» (ընդ Հեթմոյ): Իր բոլոր հոգն իրեքի դարձընելով՝ առանց իրարմէ բաժնելու, ի խնամս մայրական եւ տիկնական, (որոց համար իմացաւ իր կոչումը, եւ թէ անկէ

հրաժարելն՝ իր աշխարհքին մեծամեծ շփոթութեանց եւ կոռուց պատճառ պիտի ըլլար), ի խնամս աղքատաց եւ կարօտելոց, եւ ի խնամսներքին մարդոյն՝ իր հոգւոյն. զոր եւ յարքունիս եւ ի լծակցութեան առն թագաւորի՝ իբրեւ ի կուսաստանի ամօթխածութեամբ եւ համեստութեամբ զարդարէր. եւ բազմաբողբջ զաւակացն միանգամայն զորովի մայր եւ արքուն դաստիարակ էր: Եւ այնքան պարտուց եւ պատշաճից մէջ՝ երբ մինակ ըլլար յարքունիս (շատ հեզ Հեթմոյ պատերազմի կամ ուրիշ զործոց համար հեռանալովն), յառանձնութեան պալատանն զգնէր պահօք եւ աղօթիք: Բայց իր աստուածասէր եւ մարդասէր սրտին միշտ բաւական չէր ըլլար առանձնակեաց սրբութիւնն. շատ հեղ պալատէն դուրս կ'ելնէր՝ թէ իբրեւ յայտնի թագուիի եւ թէ իբրեւ ծածկեալ անծանօթ անձ մը, երթալ վազել՝ ուր որ բարեպաշտութիւն եւ ողորմածութիւն կրնային տանիլ: Կ'երթար երբեմն իր սիրելի զրուարանը, իր դաստակերտ թէատրոնը՝ լսելու սրտառուց ձայներ, կ'երթար իր Հիւանդանոցը եւ Աղքատանոցը. կամ ուրիշ հիւանդանոցներ եւ առանձին տուներ, ուր այլ որ լսէր թէ հիւանդ մը կամ երեսէ ընկած մը կայ, կամ կարօտ մը թէ մարմնաւոր թէ հոգեւոր դարմաններու: ...

Կու յիշեմ զմեծ եւ դիւցափառ կայրսն Օգոստոս, որ իմաստութեան այլ պատուող՝ շատ հեզ կու հրաւիրէր իր առանձին սեղանին կցորդ՝ իր ժամանակին երկու մեծ բանաստեղծքը, Վիրզիլիոս եւ Ովրատիոս. ասոնց մէկն, կըսեն, շնչառութեան նեղութիւն ունենալով՝ ստէպ հեկեկալու ձայն կու հանէր, մէկայլն՝ աչքը ճպոտ՝ ստէպ արտասունք կաթէր: Օգոստոս կու ծիծաղէր ու կըսէր. «Նստեալ կամ ես ընդ մէջ արտասուաց եւ հառաչանաց»: — Վերցու ր գլուխդ, ով տիեզերակալ սերաստոս Օգոստոս, որոյ մեծութեանդ արձաններն եւ կամարներն ի Տիբերիս մինչեւ ի Սանգարիս դեռ կանգուն են, որ Անկիւրիոյ յիշատակարանիդ մէջ յիշես Հայոց թագաւոր մը դնելդ այլ. տե՛ս (Եթէ կրնան տեսնել այն աչքերն՝ որ 14 տարի մէկտեղ ապրելով՝ չտեսան գերկնից եւ գերկրի լոյսն՝ Քրիստոս) տե՛ս զԴայոց թագուիիս այս, որ Քրիստոսի խաչին նշանաւ թագը կապէր եւ բարձրացուցէր է. տե՛ս ով մեծդ եւ ամենամեծդ յերկրի, տե՛ս այս փոքրիկ դշխոյս Կիւլիկիոյ, ինչպիսի՝ արտասուաց եւ հառաչանաց մէջ նստեալ կայ, եւ կու սիրէ նստիլ ընդ երկար. լսեցի՞ր դու այլ այսպիսի հեկեկանք մը. սրբէցի՞ր այսպիսի արտասունք մը. նստա՞ր երբէք ընդ մէջ հեծութեան հիւանդաց եւ արտասուաց աղքատաց: Տե՛ս—մենք տեսնենք հոս զԶապէլ. ի՞նչպէս ոմանց առատապէս ստակ, զգեստ եւ դեղ բաշիէ, ոմանց անձամբ այլ ծառայէ, սփոփէ, միսիթարէ. — ի՞նչպէս, շատերը՝ աւելի առատ ու քաղցր սրտով եւ բերնով կու յորդորէ հոգինին հոգալու. հին եկեղեցւոյ զգաստ այրեաց եւ սարկաւագուիեաց նման՝ կու սովորեցնէ տգիտաց զկանոնս եւ հրամանս հաւատոց. կու սիրեցնէ անհոգներու՝ եկեղեցւոյ սուրբ խորհուրդները, կու յիշեցընէ իրենց անցեալ վարքը. եւ զջումն կու շարժէ խիստ կամ աղտոտ սրտերը. խոստովանել կու տայ մեղքերնին եւ սուրբ հաղորդութեամբ զօրացընել հոգինին. եւ այսպէս զոմանս մարմնով բժշկէ, զոմանս այլ հոգւով յաւիտեան հանգչեցընէ: Խսկ այնպիսի տեղուանք՝ ուր որ պատշաճողութիւնն կամ ատենն չեն թողուր իրեն երթալ, իր հաւատարմաց

մէկը կու դրկէ՝ նոյն ինամք եւ հոգը մատուցանելու: Զապել այս բաներուս մէջ կու ձանչնար զինքն՝ թագուհի եւ մայր ազգի:

Երբեմն այլ իր սրտին վերաթռիչ կրակէն վառուած ու վարուած՝ կ'ելնէր զաղտուկ հաւատաւորի մը պէս, զլուխը քողով ծածակած ու ի զետին իոնարհած, հոգու քան թէ աշքով տեսնելով զՃամբան. կու փութար կ'երթար ուխտատեղեաց եւ վանորէից դրանց քով աղօթքի կ'ենալու. մանաւանդ ուր որ լսէր թէ սուրբ անձ մը կայ, ոչ միայն հոն անոր մօս փափազէր հասնիլ, այլ եւ կուզէր նոյն ճամբէն երթալ, նոյն հողն ու քարը կոխել՝ զոր սրբազնն կոխած էր: Քանի՞ լուռ եւ անշփոթ ժամեր, քանի՞ մութ ու ցուրտ գիշերներ, լուսնկայ կամ անլուսին երկինք՝ տեսան մեր ջերմեռանդն ուխտաւորը՝ անծանօթ եւ անմարդաձայն ճամբուն վրայ. ոչ ձմրան ձիւն ու բուք, ոչ տօրոսական ցուրտ պահիցին, ոչ հողմակոծ ծառերուն եւ ջրերուն մրմուալն, զազանաց մոնչել ու կանչելն, եւ ոչ յանկարծ դարանողի մը եւ իր առաջին պայլը սպաննող աւազակին պատահելու վախն, կրնան արգիլել զրբասէր թագուհին: Իրեւ այն հրաշալի հարսն տիեզերական փեսային խանդակաթ՝ կու լսէր անոր ծածուկ ձայնը. «Ե՞կ ի Լիբանանէ (ի քո պալատանէ) հարսն. եկ այսր ի Լիբանանէ. եկեսցես եւ անցցես ի գլխոյ հաւատոյ, ի կատարէ Սանիրայ եւ Հերմոնի, ի մայրեաց արիւծուց եւ ի լերանց ընծուց». եւ կանցնէր կ'երթար իբրեւ զաղաւանին միակ կատարեալ եւ գեղեցիկ՝ կ'ենալու սրբութեան տաճարաց դրանգեաց ներքեւ, անձայն լոիկ աղօթքով՝ սրտանալու ի սէր հոգույն տիրոջը, եւ սրտացընելու զնա իր մաքուր սիրոյն: Երբեմն այլ ճամբուն վրայ կանգ առնելով, հազիւ վանաց եւ եկեղեցեաց դրանց մօտեցած՝ կ'ընկնէր ի ծունկս, կու պազնէր սրբազնից կոխած գետինը, կու թրջէր մարգարտակաթ արտասուօքը, կու քսէր գալար դէմքերը այն կրկին սրբեալ հողոյն ու կատոյն վրայ. անով կու շիկը շպարէր թագուհին Հայոց իր պայծառ հոգույն դրսի հայելին: Այս էին սիրելագոյն զարդարանք եւ գեղերանք եւ զրուանք Զապելի:

Այսպիսի դէմք, այսպիսի սիրտ, այսպիսի հոգի՝ ի՞նչ կ'երպով կրնար երեւիլ աշխարհային եւ թագաւորական հանդիսից մէջ: — Ինչպէս որ կու վայլէր սուրբ եւ զգաստ դշխոյի մը. որ իր ամեն պարտքը եւ պատշաճը գիտելով՝ չէր պակսէր եւ ի տօնից եւ յընկերութեանց, անոնց նոր վայելչութիւն մաւելցընելով իր շափաւորութեամբ եւ պարկեշտութեամբ. եւ ինչպէս արքունի ծիրանեաց վերարկուք չին կրնար խափանել իրենց ներքեւէն հազած խոշոր խայթող զգեստը, եւ ոչ այլ շնորհագեղ թափանցիկ ժպիտն՝ հոգույն զուարթութեան ճառագայթը. աս էր զինքը աւելի պատկառելի ընծայողը՝ քան իր ծաղկած հասակն եւ ծանրազին թագն: Ոչ ոք երեք լսեց այն շրբունքներն աւելորդ խօսք կամ կատակ մը, եւ ոչ ձայնով ծիծաղ մը փրթաւ բերնէն, ծանրիկ լրջութիւնն՝ բնական ձեւ եւ գոյն կ'երեւէին իր կ'երպարանացը:

Ժ

Բաներուս բարեբաղդաբար վկայ ունիմք, Հայկակ, ժամանակից յիշատակագիրներն, բայց դժբաղդաբար՝ այսչափիս միայն, ու՞ր էր թէ աւելի ըլլային

կամ մեզի հասնէին այսպիսի յիշատակք, եւ այլ աւելի բաներ պատմած ըլլային Զապելի վրայ. գուցէ մեր միջէն այլ ելնէր Մոնղալանպէր մը մանրամասնաբար գրելու Հայոց սրբակենցաղ դշխոյին վարքը, որպէս նա Ունկարացի դշխոյին եւ Զապելին (Եղիսաբէթ): ... Այս յիշատակս՝ որ յանկարծ բերնէս ելաւ, կու ստիպէ զիս, Հայկակ, խորհրդածութիւն մայլ ընելու եւ ցուցընելու զարմանալի եւ վերնախնամ հանդիպակցութիւններ այս երկու թագուհեաց մէջ, որ թերեւս դեռ դիտուած չեն եւ կ'արժեն մտադրութեան: — Երկուքն այլ համանուանք. երկուքն այլ ժամանակակիցք, դշխոյն Կիւլիկիոյ եւ դշխոյն Թուրինկիոյ. ասիկա՝ իբրեւ տասն տարի յառաջ ծնած քան զմերն, 20 տարի այլ անկէ առաջ բոլորք կեանքը. նա երկու երկվեցեակ տարի ապրելով, մերս՝ երեք: Երկուքն այլ չորս տարեկան էին՝ երբ իրենց վիճակին տիրուիի սահմանուեցան. երկուքն այլ նոյն մէկ տարուան մէջ (1221—2) պսակուեցան. Զապել ընդ Ֆիլիպի, Եղիսաբէթ ընդ Լուդվիկ Հերմանայ գաւառատեառն (Լանտկրավի): Բայց մեծագոյն եւ հրաշախառն հանդիպուածն այս է, որ ատեն մը՝ քանի մը տարի սահմանուած էր՝ որ այս երկու լեռնաբնակ հաւրալներս իրարու քոյր ըլլային. Թուրինկիա եւ Կիւլիկիա սիրալի կերպով զիրար ողջունեցին: Եղիսաբէթ՝ դուստր է այն Անդրեասի եւ քոյր այն Անդրեասի՝ որոց մէկն Զապելի այր. միւսն սկեսրայր պիտի ըլլային. եւ եթէ անոնք չեղան, եթէ Զապել չեղաւ կողակից կրսէր Անդրէի, եւ եթէ երկու սրբածեմ աղաւնիքն չեղան թեւակիցք մէկ թարի, մէկ սեղանի, մէկ խորանի քով, եթէ Ունկարաց սուրբ օրիորդն երիցութեամբ հասակին չգրկեց ու զգուեց զօրիորդ Հայոց, եւ ոչ սա բազկիկ բոլորելով անոր նազելի վզէն կախուեցաւ, սակայն երկնաւոր բաղդն զուգեց դրեց ըրաւ զանոնք քոյրակից, գործակից, հոգեկից: Ինչ մասնաւոր առաքինութիւն եւ գործ տեսանք Զապելի վրայ, զնոյն պատմեն եւ Եղիսաբէթի վրայ. Երկուքն այլ նոյնպէս սրբասէր, աշխարհատեաց, պահեցող, աղօթող, աղքատասէր, հիւանդապահ: Զապել վանաց եւ եկեղեցեաց դրանց քով կ'աղօթէր: Եղիսաբէթ երբ իր պալատին մատրան դուռը զոց գտնելու ըլլար՝ դուրսը ծունկ դրած կ'աղօթէր. — Զապել իր մայրաքաղաքին՝ Սոնյ մէջ՝ հիւանդանոցը շինեց, որ ուզած ատեն երթայ դարմանէ ցաւագարները. Եղիսաբէթ իր Մարպուրկի ապարանից ստորոտը շինեց հիւանդանոց մը, նոյնպէս ինսամք տանելու: Երկուքին ամուսինքն այլ տեսնելով իրենց ընկերին բարեպաշտութիւնը՝ թողուցին համարձակ եւ գործակից այլ եղան անոնց առաքինի գործոց: — Երկուքն այլ գրեթէ նոյն մէկ տարուան միջոց (1225—6) իրենց երկրաւոր մէծ կորուստն ըրին, Զապել զՖիլիպ, Եղիսաբէթ զՀերման. սա 20 տարուան երեք գաւակօք այրի մնացած՝ իր աներձագին գրգռութեամբը՝ իբրեւ տէրութեան գանձը վատնող (առ աղքատս), հալածեցաւ յարքունեաց եւ իբրեւ անաշխարհիկ պանդուխտ վարած մնաց եւ մէծ չարակրութեամբ եւ աւելի մէծ ու սրտառուչ համբերութեամբ, մինչեւ հալածողն անգամ զգաստանալով՝ նորէն դարձուց զտիկինն յարքունիս. բայց նա իր աւակաց վիճակն ապահովացընելէն ետեւ՝ քաշուեցաւ պալատէն դուրս առանձին անակի մը մէջ, եւ միանձնական զգեստ հազնելով (Ս. Փրանկիսկոսի երրորդական կարգին), քիչ ատենէն մէծ ձգնութեամբ եւ սրբութեամբ կնքեց կեանքը (19 նոյեմբ. 1231) եւ քանի մը տարիին (1235) դասեցաւ եւ յեկեղեցոյ ի կարգս սրբոց: Այս վշտաց եւ հալածանաց՝ կերպով մը կրնայ համեմատուիլ նոյն

ատեն Զապելի ցաւը՝ Ֆիլիպի սպանման վրայ, առանձնանալն ի Սելեսկիա, եւ բռնի քերուիլն ի Սիս յընկերութիւն Հեթմոյ: Եւ եթէ սա այլ Հերմանայ պէս վաղամեռ ըլլար՝ անտարակոյս է որ Զապել այլ Եղիսաբեթի միանձնական կեանքն կընտրէր, որուն արդէն այնչափ փափագեր էր յառաջ քան զպսակիլն ընդ Հեթմոյ: —

Նախախնամութիւնն այսչափ սահմանեց երկրի վրայ նմանակցութիւն այս երկու թագուհեաց, որոց անշուշտ աւելի մեծ է նմանութիւնն յերկինս, ուր՝ թէպէտ քանի մը տարի ուշ եւ աւելի ապրելով, բայց դեռ շուտ եւ անկատար կենօք՝ թռաւ եւ Զապել առ զուգակից անուանն, բաղդին եւ հոգւոյն, թողլով անմիսիթար յերկրի իր երկրաւոր զուգակից եւ թագակիցը, անկէց ունեցած զաւակները, (որոնց ումանք դեռ հազիւ իրենց մօր կաթը եւ սիրոյն մեղրը ճաշակեր էին) եւ բոլոր զինքք պատուող եւ պաշտող աշխարհը:

ԺԱ

Արդեօք դիպուածական ցա՞ւ մը, թէ իր փափուկ սրտին հին հարուածէն բուսած վէ՞րքն, թէ մանաւանդ սաստիկ փափազն առ լաւագոյն երանաւէտ կեանս, իր արդէն գեղեցիկ կեանքը փութացուցին ի գեղեցկագոյն վախճան, առ ի փոխել յամենազեղեցիկ կենդանութիւն: — Ո՞ հ. քանի քաղցր եւ անոյշ էր այն հոգւոյ հրաւերքն՝ որ եկաւ իրեն (ի 22 յանուարի 1252 ի). — Ճա՞յն ցանկալի երկնաւոր եւ անմահ փեսային, որուն հարսնացեալ է ամենայն մաքուր եւ մաքրասէր հոգի. — Վասն զի ինչու է հոգին՝ եթէ ոչ առ միանալ իր ստեղծողին հետ. — Ճա՞յն Քրիստոսի Աստուծոյ, զոր ոչ միայն հոգւոյն անշունչ անյօտ ականջովն իմացաւ Զապել, այլ եւ զգալի կերպով մը լսելով՝ անպատմելի ուրախութեամբ իմացուց իրեն քովն եղող եւ իբրեւ հիւանդի նայողներուն, թէ ահա լսեմ ձայն՝ որ կանչէ զիս: Ե՛կ աղաւնի իմ, ե՛կ կատարեալ իմ, ե՛կ սիրելի իմ. եւ այս խօսքս իբրեւ վերջին բարով մնաք ըսելով մերձակայիցն, հոգին՝ հոգւոյն փափագողաց հետ խառնուեցաւ, թողլով յերկրի քըմծիծաղ ու պայծառ՝ այլ անշարժ մարմին մը, ի սուզ եւ ի սէր հասարակաց: ...

«Իսկ թագուհին զկեանս աւանդեալ

Ու ի կէտ կոչմանըն ժամանեալ,

Զայն ի յերկնից ըզնա կոչեալ,

Զոր իւր ունկամբն յայտնի լրւեալ,

Ե՛կ աղաւնի՝ իմ, ասացեալ,

Իսկ նա յորժամ զայս ձայն լրւեալ

Զըւարթագին սրտիւ բերկրեալ,

Տեսլեամբ կերպին զըւարձացեալ

Եւ ի հոգին իւր ցընծացեալ,
Մերձակայիցըն զայս ազգեալ,
Եւ ընդ պատմելն՝ խսկոյն փոխեալ,
Զինգին ի ձեռս Տեառն աւանդեալ,
Զինգին ունայն՝ յերկրի թողեալ,
Զոր քահանայքն ակումբ առեալ
Զնա օրհնութեան հողոյ տրւեալ,
Արդ թագուհին յերկրէ ելեալ
Եւ առ Քրիստոս վերափոխեալ»:

Այսպիսոյ բարտյ եւ բարերարի, սրբակեաց եւ սիրելոյ թագուհոյ, հարսին եւ մօր մահ՝ ո՞քափ ցաւալի եւ սգալի եղած է կենակցին, զաւակացն, մերձաւորաց, պաշտօնէից եւ բոլոր աշխարհին, ազատաց եւ ռամկաց, աղքատաց եւ հիւանդաց, կրօնաւորաց եւ զինաւորաց, քեզի դիւրագոյն է հասկանալ, ինծի աւելորդ ըսելն, Հայկակ, աւելորդ սեպեմ եւ խառնել զքեզ անոր երկարաշար յուղարկաւորաց մէջ, յոր կրնամբ եկած սեպել զբովանդակ Կիւլիկիա եւ զմասն Կիպրոսի եւ Անտիոքայ, եկեղեցական, քաղաքական եւ զինուորական խմբերով, որոց մէջ չեմ այլ կրնար գոնէ պաղած պատկառանօք մատնանիշ ընել՝ երկու զանազան ձեւով բարձրապատի ալեւոր գլուխներ, երկու նահապետքն Հայոց, երկու անուանակիցքն, Կոստանդին կաթուղիկոս եւ Կոստանդին արքահայր, խնամակալք եւ դաստիարակք թագուհոյն եւ հայրաբար սիրողը, որք իբրեւ երկու մեծամեծ մայրիք մրրկաշարժ անտառի մը՝ իրենց դիմաց իրենցմէ շատ դալար եւ ծաղկաբողքոց միջաբեկեալ ծառին վրայ ծոած՝ դողդոցուն ճիւղերով կոլորին կերերան: Բայց դարձնենք աշուընիս իրեն զիլ ու դալար բարակ բարունակներէն, որոց անդրանիկն (Լեւոն) դեռ հազիւ 16 տարեկան է. դարձնենք մանաւանդ այն փափուկ տնկոյն նեցուկ ու նշդարիկ եղող արքակաղնոյ նման պանծալի՝ բայց հիմակ քակեալ մենացեալ եւ կորացեալ թագաւորէն... Հեթում՝ այն օրերն մեծ պատրաստութեան մէջ էր, հարկաւորաբար երթալու առ Մանգու խաքանն Թաթարաց՝ յաշխարհ հեռի: Զապելի յանկարձ յանդարձ աշխարհ երթալն՝ այնքան խոր եւ արժանաւոր սգով պատեց զայրիացեալ թագաւորն, որ երկու տարի չկարցաւ հեռանալ սեւու սենեկէն, ապա թէ գնաց:

Հեթում՝ ոչ կենակից եւ թագակից միայն էր Զապելի, այլ եւ անարգել զործակից անոր սրտին բարի բերմանց. եւ եթէ իր արքունի անհրաժեշտ պարտքն եւ ի մօրէ որբացեալ զաւակներուն հոգն՝ չպատուիրէր, թերեւս աւելի շուտով թողուր ինքն այլ թագը, եւ առանձնակեաց հոգեկեաց, մըլլար. ինչպէս որ ըրաւ այլ վերջը, յետ

տեղաւորելու իր դստերքը՝ եւ թագը թողլու (յամին 1269) առ անդրանիկն Լեւոն։ Եւ սա իր ցանկալի եւ ցաւալի մօրն անմոռաց յիշատակը կերպով մը կենդանացընելու համար՝ իր իրեք երեց դստերքն անուանեց Զապլուն, Զապել, Սիպիլ։

Զապել թագուհույ մահացու նշխարքը անմահութեան մադրանօք եւ անսուտ յուսովն պատելովու կնքելով՝ հանգուցին ն տապանատուն Ռուբինեան պայազատաց, ի վանքն Դրազարկ, ուր նախ հանգչէր էր տեղույն շինողն Թորոս Ա, թոռն Ա եւ մեծ Ռուբինի. եւ իրմէ ետքն իրեն ցեղէն շատ պարոնայք եւ պարունուիիք. եւ ուր յետ 19 տարւոյ (1270) հանգուցին թագուհույն քով էր թագակից եւ կողակիցն այլ, թէ իբրեւ արքայ Հեթում եւ թէ իբրեւ Եղբայր—Մակար. որ եւ Զապելի պէս բաղդ ունեցաւ օտար սուրբ թագաւորի մը հանդիպակից ըլլալու։

Իրենց երախտագէտ եւ սիրանուէր որդիքն եւ պայազատք՝ արքունի սրբապատում Յայսմաւուրաց մէջ նշանակեցին Հեթմոյ հանգստեան օրը (28 հնկտեմբերի), եւ այս օրս (22 յանուարի) Զապելի պաշտելի յիշատակը, զոր ի կեանս եւ ի մահուն՝ ճանաչողք եւ մերձագայք՝ սուրբ՝ անուանեին. ինչպէս որ Հեթմեանց յիշատակն այլ՝ ոչ միայն մեր այլ եւ լատին միանձանց հին ժամագրոց ոմանց մէջ անցած է երանելեաց կոչմամբ։ Երանի՝ էր ազգիս այլ, եթէ՝ ինչպէս շատ արժանաւորաց յիշատակն անմահացուցեր է, զումանցն այլ նորէն արթընցընէր։ Իսկ քեզ, Հայկակ, անշուշտ ախորժելի կըլլայ, քու ընտանեաց եւ մերձաւորաց միջի մատղաշ Զապելաց ծանօթանցնել՝ իբրեւ իրենց նախընթաց օրինակ համեստութեան եւ իմաստութեան ու պաշտպան մեր ազգին վերջի պայազատութեան մէջ ամենէն անուանի, պատուելի, սիրելի եւ սրբենի եղած թագուհին ԶԱՊԵԼ։

Զ. Գերեղարձ Գ Լեւոնի

6 փետրուար – 1289

ՎԱՌԵՆՔ երեկոյեան խարոյկը, բոլորինք հայրենի կրակարանին եզերքը, ի Կիւլիկիա, յարքունիս թագաւորին Հեթմոյ։ Հեթում (այս անունը կրողաց մէջ ամենէն անուանի եւ սիրելի անձն) Հեթում Ա, յաջորդ մեծին Լեւոնի, ինքնին հրաւէր կու տայ, եւ քան զուրիշ տարիներ աւելի արտորանօք, իր հաւատարիմ հպատակացն եւ պարոնայցն, զալու ժողովելու բազմութեամբ, եւ Աստուածայայտնութեան մեծ տօնը կատարելու։ Կու փութան իշխանք եւ պարոնայք՝ ապահովցընել իրենց ամուր բերդերը եւ իջնել լեռներէն, ելլել պարսպապատ քաղաքներէն եւ ժողովիլ ի Սսիս։ ... Եւ ինչու՝ ոչ ի Սսիս, յաթոռն թագաւորաց։ — Մի՛ հարցընէք։ — Պարոնայքն զալու եւ անցնելու ատեն՝ կու նային մէկ մը այն մայրաքաղաքին կողմը, եւ դեռ եզիպտական սեւ ծխոյն նշանը տեսնելով, գլուխնին շարժելով՝ երեսնին խաչակնքելով կու փոխեն ճամբանին, թէ եւ շատ դժար կուգայ իրենց յառաջելն, վախնալով թագաւորին տիրամած դէմքը տեսնել. սակայն մէկ մայլ իրենց հրաւէրքն թուղթերուն վրայ

նայելով, եւ տեսնելով անոնց արքունի կարմիրկապ կնիքը՝ սիրտ կառնուն, եւ կու մտնեն ի Սսիս. որոշեալ օրը՝ նախ քան զտօնն կու ներկայանան միաբան, արեւել եւ շնորհաւորել թագաւորին զնոր տարին եւ զաւագ տօները:

Սիրով եւ պատուով կընդունի զնոսա թագաւորն, եւ փոխարէն ողջոյններ տալով՝ կու հրամամէ որ նստին. եւ նախ ինքն կու բազմի ծանրութեամբ իր զահը: Ω՛հ, ո՛ թշափ այլափոխուեր է թագաւորին դէմքն քան զանցեալ տարին: Տարի մը միայն կրնա՞ր այդքան աւելցընել հազիւ վաթսնամեայ զլխոյն ալիքը, որ ոսկի պսակին տակէն կախուած՝ իր սպիտակ արքունի բեհեզեայ քղամդին կու խառնուին. եւ երկընցած դէմքն այլ այն զիխուն դեղին թագին կու նմանցընեն: Ո՛ թշափ տարբեր էր այդ դէմքն այն Հեթում թագաւորի ոսկեհատիկ վառվորուն կերպարանքին, երբ այդպիսի հանդիսական օր մը բարձր զահուն վրայ ելած ատեն: Կիւլիկիոյ ամենէն ազնիւ ծնունդն՝ տիկնաց տիկինն Զապել, դուստրն մեծին Լեւոնի, անոր աջ կողմը կու բազմէր, այն իր կենակից եւ թագակից դշխոյն, զահուն բոլորը բռնէին իր հինգ վեհակերպ մեծապատի եղբարքն, Սմբատ գունդըստապլն՝ հին Հայկագանց եւ Վարդանանց նախանձորի՝ սպարապետն Հայոց, Լեւոն՝ մեծ մարածախտն, Լիկոս՝ զայլանուն կտրիճն: Բարսեղ՝ վսեմափայլ արքեպիսկոպոսն եւ առաջնորդ Դրազարկու, եւ Յովհաննէս՝ երիտասարդ արքեպիսկոպոսն Մամեստիոյ եւ առաջնորդ Արքայկաղնոյ, զահուն ստորոտը Սողոմոնի սուտ առիւծներուն տեղ՝ երկու եռանդուն կրակու կորիւնք կենային՝ Լեւոն եւ Թորոս թագաւորորդիք. Եւ իբրեւ ամենուն հովանի՝ թագաւորին ձախ կողմը նստէր փառօք իր ջոջզուխ արքայահայրն՝ Մոզոնն Կոստանդին, արքահամեան ծերունին:

Այդ յիշեալ մեծափայլ եւ մեծազօր արքունական սիւներն՝ այսօր խորտակած կերեւին ժամանակի օրէնքին. միայն ամենէն կրտսեր արքայ—եղբայրն Յովհաննէս արքեպիսկոպոս՝ մէկդին բազմէր, մէկալ դին այլ ամենէն մեծն՝ ծերունազարդ սպարապետն Սմբատ, ոսկէկոյթ թրին վրայ կորչնած, երբեմն երբեմն թաւ թաւ յուներուն տակէն երկու խոր կայծակներ պտըտցնելով: Թագաւորին զլխուն այլ ծանրացեալ կերեւի գրեյք կէս դար կրած թագէն. 43 երկայնեւ բազմափորձ տարիններ պէսպէս գոհար քարերու պէս շարուած էին անոր վրան. ո՛ թշափ զանազան տեղուանք, ո՛ թշափ զանազան անձանց մէջ կանգներ էր Հեթում այն զլուխը, ո՛ թքան երկայն եւ տարեւոր ճամբաններ ընելով՝ Կիւլիկիոյ դրնէրէն մինչեւ Թաթարըստանի խորագոյն անապատները՝ ազգին եւ տանը համար քրտնելով, կիմանայր հիմա պսակին ծանրութիւնը: Եւ թերեւս անկէ ետեւ փափագելի էր իրեն հանգչեցընել այն յօգնած զլուխը, ըլլա՞ր նաեւ սեւ քարի մը վրայ: ... Բայց սրտին վրայ այլ կայ ծանրութիւն մը, եւ շատ մեծ ծանրութիւն. ինչուան որ զայն չթեթեւցընէ, իրեն համար մահն անզամ անհանգիստ է: ...

Ասոնք մեր մտածութիւններն չեն, այլ այն բազմախումբ պարոններուն՝ ոքք բազմէր են թագաւորին դիմաց: Իսկ Հեթում իբրեւ թեթեւ քնէ մը թօթուելով զլուխը, եւ ծածուկ կրակով մը վառելով աչուրները՝ կու դարձընէ հոն եղող իշխանաց վրայ, եւ

յետոյ կու հրամէ սենեկապան սպասաւորաց՝ որ պակասներն այլ կանչեն եւ նստեցընեն. իսկ սպասաւորք կարգէն պակաս չգտնելով՝ կիմացընեն որ ամենքն այլ հոն են: Թագաւորն նորէն աչք դարձնելով՝ կու տեսնէ, թէ ոչ շատ, այլ մե՛ծ պակաս. կու հրամմէ կու ստիպէ որ զանոնք այլ կանչեն: Սպասաւորք շփոթած կու նային կու համբեն, պակաս չեն գտներ, եւ վախով մօտենալով կըսեն, Սուրբ թագաւոր, ամենքն հոս են: Թագաւորն նեղանայ, սպասաւորք իրար կ'անցնին, իշխանաց կու դառնան. ասոնք այլ կապահովցնեն զթագաւորը, թէ Սուրբ թագաւոր, ամենքն այլ որոց հրաւերք եւ պատուէր խաւրեցիք, հոս են, անզամ մայլ սրափայլ աչքերը չորս դին դարձնելով, եւ բարկացեալ՝ այլ մարմրած եւ հեծկլտած ձայնով կանչէ. Եթէ ամենքն հոս են, ո՞ր են հապա պարոնաց պարոնքն. Լետն եւ Թորոն ս: ...

Լետն եւ Թորոն ս, երկու կրակէ նետերու պէս թռան այս անուանքս թագաւոր հօր մը բերնէն, եւ չմնաց ողջ սիրտ մը. իշխան, պարոն, եպիսկոպոս, ձիաւոր, սպասաւոր, ամենքն վիրաւոր հառաչանք մը փրցնելով կու սկսին լալ վայել, երկինքն երկիր նայիլ. բոլոր արքունական ատեան նոր մեռած անդրանիկ զաւկի մը սգասենեակ դարձաւ. թագաւորն ծածկեց հայրական դէմքն իր սպիտակ բեհեզդին տակ. եւ մէկն չէր համարձակեր մօտենալ, բան մը ըսել, միխթարանք մը տալ, պարոնաց գլուխն ի գետին կորացեալ. վարդապետաց եւ եպիսկոպոսաց շրթունքն զալով համբացեալ, կուզէին որ եղածն երազ ըլլար. եւ թէ չէր կարելի անկէ հեռանալու՝ գոնէ անզգայ ըլլալու: — Բայց ո՞վ կրնայ անզգայ ըլլալ, երբ ձիաւորաց պարձանքն՝ զուարթունն Թորոս՝ դեռ իր չորեքամսեայ գերեզմանին մէջ սեւ սեւ վերքերու նշաններով ահեղ դիւցազին նման պառկած կ'երեւէր դիմացնին... եւ երբ սադէմ թագաժառանզն Լետն՝ բարբարոս Պիյապար սուլտանին սեւ բերդին մէջ շղթայակապ տանջուէր: Անվախ Սմբատն անզամ, հօրեղբայր սիրուն եւ կտրիճ կորեանցն, ձեռքը թրին, թեւն ի գահ թագաւորին կորթընած՝ արտասուաթափ աչքերը վերուցած ատեն՝ կարծուէր թէ մէկն պիտի ցատք եւ արքունի նիզակներէն մէկը կորզած՝ վազէ երթայ Մարայ սուլդանին զահը կոխէ, եւ իր եղօրորդին՝ պարոն Լետնը, յափշտակէ բերէ հօրը գիրկը, իսկ երբ գլուխը թօթուելով նորէն դէպ ի կուրծքը կ'իջեցընէր, կարծուէր թէ աշխարհք անցեր է Հայոց տանն համար. եւ ամենքն ալ գլխակոր մնային... Թանձր սուզ մը պատեր էր Հեթմոյ արքունիք, արեւելքէ եւ արեւմուտքէ, Թաթար դանէն եւ սրբազն Պապէն եկած միխթարութեան գրերն անզամ չին փարատած զայն:

Ի՞նչպէս եկաւ այն սեւ սուզն, ի՞նչպէս եղաւ այս չար դիպուածն: — Գիտես Հայկակ, որ Կիւլիկիա թէ եւ ամուր երկիր, բայց այլազգի տէրութիւններու դրացի էր, որք կուզէին յափշտակել այն պատուական աշխարհը: Թագաւորք Հայոց երբեմն բարեկամութեամբ, երբեմն զէնքով կու զգուշանային անոնցմէ. որոց զօրաւորագոյնն՝ Իկոնիոյ սուլդանն, շատ հեզ Լետնի եւ Հեթմոյ հետ կոռուէր էր, երբեմն մէկն երբեմն մէկայն յաղթելով, բոլորովին ապահովութեան համար՝ Հեթում նախ իր եղբայրը՝ Սմբատը՝ դրկեց առ դանն Թաթարաց, յետոյ ինքնին գնաց առ Ապաղա դան, եւ երեք չորս տարի ուշացաւյօտարութեան, մեծազօր եւ ահարկու Հելակիւ դանէն

ստիպուեցաւ նիզակակից ըլլալ անոր, Արաբացւոց եւ Թուրքաց դէմ շատ պատերազմներ ընել, եւ Բաղդատ առնուլ, ու բոլոր Պարսից, Միջազգետաց, Ասորեստանի, Հայոց՝ Ասորւոց իշխանները նուածել. որով իր սահմաններն այլ ազատ եւ հանգիստ մնացին շատ տարի. ուրիշ օրբաւոր թշնամի չկար, բայց միայն Մսրայ սուլդանն, որ հեռուէն կու սպառնար, իսկ Հեթում մէկ կողմէն երկիրը պարիսպներով եւ բերդով ամրացուցեր, մէկայլ կողմէն թաթարաց օգնութեան վրայ վստահացեր էր, եւ այլ աւելի իր խորագէտ հօրը խրատուց եւ եղրօրը քաջակոխի բազկին վրայ: Բաղդատ առնելու ատեն Եզիզտոսի սուլդանին կողմանէ այլ մարդ կար հոն, օգնական խալիֆային. ասոնցմէ երկուքն կրցան փախչիլ. մէկն էր Ֆունտութար Պիյապարս, չափաւոր տարիքը առած, մէկ այլն երիտասարդ մը Սօնդօր էլ— Աչքար (շէկ կամ կարմիր բազայ) անուամբ, որ իրեի պէս կտրիճ վազուկ ձի մը ունէր. եւ տեսնելով ընկերին թէ հասակը թէ գէշ ձին՝ վախցաւ թէ գերի ընկնի սպաննուի. ստիպեց որ իր ձիուն վրայ հեծնի եւ փախչի: Թէ որ ես գերի ընկնիմ, կըսէր, աղայութեանս խնայելով՝ զիս չեն սպաններ. քու պարտքդ ըլլայ ազատել զիս: Եւ նման այնպէս եղաւ. կարմիր բազայն բռնուեցաւ: Պիյապարս պրծաւ եւ հասաւ յԵզիզտոս յորդորեց անոր Քուղդուղ սուլդանը՝ Թաթարաց դէմ պատերազմ բանալու, եւ պատերազմին մէջ այլ շատ քաջութիւն ըրաւ, անոր համար վարձք ուզեց Հալէպի կուսակալութիւնը. եւ երբ սուլդանն չտուաւ: Պիյապարս համախոնութեամբ քանի մը իշխանաց սպաննեց զնա եւ տեղը անցաւ (1260ին): Անկէ ետեւ գլխաւոր մտածութիւնն էր վրէժ առնուլ ի Թաթարաց եւ անոնց օգնականներէն, յարմար առիթ այլ գտաւ Հէլակիւ եւ Պերքայի՝ մեծ դաներուն ազգային կոխները. որոնցմէ յաղթուող եւ փախչողները կընդունէր իր քով: Անոր համար Հէլակիւ պատուիրեց Հեթմոյ՝ իր նիզակակցին, որ Եզիզտոսի սուլդանին վրայ յարձըկի:

Հեթում խորագիտութեամբ նախ Իկոնիոյ սուլդանին հետ դաշնադրութիւն ըրաւ (1262), յետոյ վազեց Այնթապայ վրայ. բայց Պիյապարս առաջուց իմանալով ըլլալիքը՝ շատ զօրք խաւրեց խափանեց Հեթմոյ խուրիստուդը. այն ատեն Հեթում քանի մը հարիւր մարդ այլ ի Թաթարաց առնըլով եւ 150 ասպետ անտիռքացի, մտաւ Ասորւոց երկիրը, բայց ցուրտէն ստիպուեցաւ յետ քաշուիլ, մանաւանդ որ Պիյապարս կու գար իր երկիրն սահմանները կոխնելու: Անկէ ետեւ սկսան մէկմէկու դէմ պատրաստուիլ սուլդանն Մսրայ եւ թագաւորն Հայոց, եւ զիրար հնազանդութեան կանչել, թէ եւ իրարմէ կու վախէին. բայց երբ Հէլակիւ պաշտպանն Հեթմոյ եւ քրիստոնէից՝ մեռաւ (ի սկիզբն 1265 տարւոյ): Պիյապարս սկսաւ համարձակ յառաջ գալ: Նախ խաչակրաց ձեռքէն առաւ ամուր քաղաքները, վերջը պահանջեց ի Հեթմոյ՝ որ Ասորւոց դրները ազատ թողու իր մարդկանց անցնելու, չարգիլէ իր երկրէն ցորեն բերելու, եւ նաեւ իրեն հարկ տայ: Հեթում պատասխան չտուաւ անոր. թէ եւ դէմ կենալու չէր համարձակեր, բայց եւ ոչ այլ դաշնագրութիւն ընել, Թաթարներէն ակնածելով, վասն զի թշնամիք էին Եզիզտացւոց: Ահա այսպիսի դժար դէպքէր կան վարչութեան մէջ, որ փոքր տէրութեանց (ինչպէս էր Կիւլիկեցւոց) հնարքը անհնար կընեն: Պիյապարսայ ուզածն այլ աս էր, հրաման տուաւ Համադի էլ – Մանսուր իշխանին եւ Գալավուն օրավարին եւ ուրիշներու, (որոց մէկը Սմլմօթ կանուաննեն մեր պատմիչը), յարձակիլ ի Կիւլիկիա,

ուր եւ մտան օգոստոս ամսոյն սկիզբները 1266—ին: Հեթում առաջուց լեռները բերդերով եւ պահապաններով ամրացուցեր էր, եւ Եգիպտացւոց շարժմունքը լսելուն պէս՝ ունեցած զօրքը տուաւ իր երկու կտրիճ կորիւններուն, թագաժառանգ Լեւոնի՝ որ այն ատեն երեսնամեայ էր, եւ քաջ ձիաթափ Թորոսի՝ որ աւելի ծաղկահասակ էր, Շերկուքն միատեղ քանի մը տարի առաջ (1260) ասպետ կարգեր էր, պատուիրեց անոնց որ ծովեզերքի եւ լերանց միջոցը՝ Աղեքսանդրիոյ (Խաքնտերունի) քովի բռնակապանը պահեն: Իսկ ինքն՝ իրմէ աղէկ դեսպան չգտնելով՝ սիրտ ի բերան առած փութացաւ պզտի գնդով մը գնաց Թաթարաց զօրապետին, որ Էլպօստանի եւ Կոկիսոնի մէջ տեղ բանակեր էր, եւ օգնութիւն ինդրեց շուտով, բայց որչափ աղաչեց, մօտակայ վտանգը առաջ դրաւ, որչափ որ իր անզին զաւակացը վրայ կասկածոս հօր մը սիրտ կրնար խօսիլ եւ ջանալ, անօգուտ եղաւ, Թաթարն յամառեալ կըսէր թէ առանց հրամանի Էլ—դանին՝ Ապաղայի՝ չեմ կրնար մարդ տալ: Ուրիշ ձար չկար, պէտք էր սուրհանդակ խաւրել դանին՝ եւ խաւրեց. բայց սուրհանդակն այլ պէտք էր կամ հայր ըլլալ կամ թռչուն, որ քիչ օրուան մէջ կարենայ կտրել բոլոր Փոքր եւ Մեծ Հայոց լայնութիւնը, եւ սրանալ ինչուան Մազանդարանի մօտերը, ուր գտուէր դանն, հրամանն առնուլ եւ բերել թաթար զօրապետին: Արդեօք սպասէ՝ Հեթում սուրհանդակին դառնալուն, բայց միթէ անզութ եւ ձարտար թշնամին այլ անշարժ կու սպասէ՝ իր տեղը. — արդեօք դառնայ յ թռչի յօգնութիւն զաւկներուն. — բայց եթէ ինքն անկէ հեռանայ՝ Թաթարներն թերեւս տեղերնէն այլ չեն չարժիր օգնութեան զալու: Այս դժուարութիւնս առաջինէն ծանր էր. հարկ էր Հեթմոյ հոն սպասել 15 աւուր չափ, բայց իր քաշած երկայն համբերութիւնը՝ ո՞վ կրնայ չափել. ո՞վ կրնայ կշռել սրտին ալէկոծութիւնը այնպիսի ատեն, որ յիրաւի բաւական էր Հեթմոյ, թէ եւ սեւ այլ ըլլային՝ մազերը ձերմըկցընել, եւ օրուան տեղ՝ տարի մը ծանրացընել հասակին վրայ:

Իսկ թագուրորդիքն ի ՞նչ կընեն: Ամառուան ամենէն տաք օրերուն, որ Կիւլիկիոյ քարուտ կողերէն կրակ կու բղխէն դաշտերուն վրայ, մինչդեռ մերձակայ վանքեր Ս. Աստուածածնի Վերափոխման տօնը հռչակէին լեռնէ լեռ ձորէ ձոր, իրենք հոն կեցեր այրելով մրկելով կու սպասէին հօրերնուն, եւ թշնամւոյն, եւ ետքինս աւելի շուտ հասաւ չկարծած կողմերէն: Իրենց կոթընած լերանց վրայ Հեթում աշտարակներ կանզներ եւ պահապան գրեր էր զգուշութեան. եւ ոչ ոք կարծէր թէ մէկն այնպիսի տեղէ անցնելու փորձ փորձէ, բայց Պիյապարս իր զօրաց 15—20օր միայն միջոց կտրէր էր Կիւլիկիա ասպատակէլու եւ կրցածնուն չափ աւերելու, պէտք էր որ ամեն ծանք ընէն, եւ ահա յանկարծ Խաքնտերունի լեռներուն զլիսէն, սեւ մրրկի պէս սկսան վար թափիլ Եգիպտոսի հնոցանման տաք օդուն վարժող Քէօլէմէններ, որ լցին վարի դաշտը: Հայք (ինչպէս շատ հեղ այսպիսի ատեն կու հանդիպի) յանկարծութենէն շփոթուած իրար անցան. տասն եւ երկու մէծ իշխան կար մէջերնին, ումանք զարնուեցան, ումանք փախան, ումանք բռնուեցան, հոն էր եւ արքայ—եղբայր գունդըստապն Սմբատ եւ իր կտրիճ զաւկըներն Լեւոնեւ Հեթում. հոն իր մէկ եղբայրն այլ (Լիկոս), որ նոյնպէս իր թագաւոր եղբոր որդուցը պաշտպանութեան համար պատերազմելով՝ փառօք ընկաւ զէնքն ի ձեռքը. իսկ Սմբատայ այս փառք

չտրուեցաւ այս անգամ, այլ պահուած էր ուրիշ պատերազմի. իսկ հիմա պէտք էր Հայոց բանակին մնացորդը՝ բոլորովին կոտորածէն ապրեցընել: Ի՞նչ ջանք չըրաւ արդեօք այն առիւծ դարձած սոսկալի սպարապէտն՝ իր եղբօր կորիւնները ազատելու, որոնք հոն իրմէ աւելի իրենց հօր պատուերքին, եւ անկէ այլ աւելի՝ իրենց քաջարտութեանը ուզեցին լսել: Սմբատ չէր գիտեր՝ մնացեալ զօրաց առաջնորդել, թէ անոնց քովը կենալ. եթէ անոնց յամառ քաջութեանը նայելով քովերնին կենար, անշուշտ Հայոց բանակին մարդ մը պիտի չազատէր. ապա՝ մէկ մը մնացեալ իշխանորդինները եւ զօրքը ապահովապէս ետ կու քաշէր, մէկ մայլ արքայորդոց կու վազէր: — Բայց որու ն հասնի. Լեւոն՝ Սարուանդի—քար բերդին ոտքը կեցէր, Թորոս իրմէ շատ հեռու կու կոռուէր. Լեւոն կու ջանայ հօրեղբօրն հետ պաշտպանել իրեններուն, Թորոս անդադար առաջ առաջ կու նետուի իր բարձրապինց բարձրափոխչ ձիովը, կու զարնէ կու կոտրէ զթշնամին: Մենք Իլիոնի դաշտը չեմք տեսած, եւ ոչ զեկտոր՝ Տրովայ պարիսպներէն դուրս Աքիլլիսի դէմ պատրաստուած, եւ ոչ անոր ծերունի հօրն եւ մօր եւ կնոջ աղաչանքը լսած, զինքը այն սոսկալի հսկային անյաղթելի զէնքերէն յետ կեցընելու. բայց Թորոսի համար կրնա՞ր պակաս ըսել Հայ Հոմեր մը, եթէ Հոմերի կէս հոգին այլ ունենար: Քանի մը հաւատարիմ զինակիրներով միայն մահու շրջանակի մը մէջ ցատքըտելով իր բարձրավիզ ձիովն եւ սեաւ փորթորիկի պէս չորս դի մրրկելով՝ բոլոր ծաղկեալ երիտասարդութեան ուժովը, կէս գունդ մը ձեւացընէր. վահանը թողած՝ թուր ու նիզակ էր շարժածը, որոնց հարուածէն՝ անտառահար փայտից պէս անթիւնք փոռուեցան բոլորտիքը, ինչուան տասն հազար եգիպտացի սպաննեցին, կըսեն, այն օր այդպիսի կտրիճ Հայք: Թորոս դեռ աշուրներն արիւն դարձած ամեն դի արիւն կու տեսնէր, արիւն կու հանէր, տուած եւ առած վերքը չիմանալով, շատերն իրեն յորդոր եւ ձայն տուին: Հերիք է, թագուրորդի, յետ դարձիր. բայց ոչ մէկուն այլ չլսեց. չլսեց անշուշտ մերձաւոր ընտանեաց զթոյն, եւ ոչ իսկ հեռաւոր հօր մը ծածուկ ձայնին. ,Շատ է ազնիւ որդեակ իմ Թորոս, Թորոս՝ դարձիր այս անգամ, մինչեւ գայ հայրդ այլ եւ մէկտեղ վրէծ առնունք»: Չլսեց այն ձայներուն, այլ այն մարդակոտոր սեւ անտառին մէջ մինակ մնացած բարձրաձաղկ ծառոյ մը պէս՝ դեռ ճռչալով չէր դարդեր իր հարուածներէն, մինչեւ բազմութիւն սուսերաւոր թշնամեաց երթալով մօտենային, եւ շատ անգամ հարցընէին. Սոսկալի կտրիճ, ո՞վ ես դու, ի՞նչ կուզես. քու բոլոր բանակիդ չըրածն՝ դու ն միայն կուզես ընել. ձգէ՝ անկուշտ զէնքերդ եւ եկու ապրէ քաջի պէս մեր ձեռքը: Թորոս՝ միայն զանոնք զարնելով պատասխան կու տար, մինչեւ քանի մը անգամ անձնատուր ըլլալու յորդորելէն եւ օգուտ չըլլալէն ետեւ՝ կատղած սուսերաւորքն մօտեցան պատեցին այն մէկ հատիկ վարսաւոր ծառը, ձիաւոր նահատակը, որ գրեթէ անոնց բազմութենէն խըդդուելով՝ եւ իրմէ առաջ վիրաւորած ձիուն կոնըկէն վայր ընկնալով՝ կոտրած նիզակին վրայ երես ի վայր փոռուեցաւ երկայն, յետին անգամ հայրենեաց հողը համբուրելու շնչակտուր շրթունքով... Կողոպտողը արիւնլուայ գրահիցն՝ իմացան, բայց ափսո ս, քիչ մուշ, որ Հայոց թագաւորին որդին է եղեր կտրիճն այն. ապա թէ ոչ՝ գուցէ աստուածորդի այլ կարծուէր դիւցատիպ Թորոսն այն: Ոչ պակաս անկէ քաջութեամբ կոռուէր եւ Լեւոն, նոյնպէս կոռուեցան եւ իրենց հօր

Եղբօրորդիքն, Սմբատայ կորիւնքն, որոնց մէկն այլ մեռաւ, մէկայլըն՝ Լեւոնի եւ իր հաւատարիմ ձորտերուն հետ՝ գերի ընկան թշնամեաց ձեռքը:

Ո՞վ կրնայ պատմել անզութ Պիյպարսայ ուրախութիւնը՝ երբ դիմացը հանեցին զանոնք, յետ 20 որ Կիւլիկիոյ մէկ մասը աւրելին եւ այրելին եւ մայրաքաղաքն այլ կողոպտելին, թագաւորաց գերեզմանները քակելին եւ զանձերը պարպելին, (որոց միայն մէկ ամանէն 60,000 կարմիր (ոսկի) հաներ էին), դառնալով անբաւ աւարով, մինչեւ մէկ եզ մը երկու դրամի կու ծախսին...

Իսկ Հեթում մինչեւ ցե՞ր կուշանայ, մանաւանդ թէ մինչեւ ցե՞ր կու դանդաղին ժամանք... Ահա կու դառնայ սուրհանդակն յԱպաղա դանէն՝ բերելով առ զօրավարն ժամանք հրաման օգնելու Հայոց: Հեթում թաթար գունդը առած՝ զացածէն աւելի շուտով կու կտրէ օրերով երկայն ճամբան. կու մտնէ իր երկիրը... Ընտանի լուսութիւն եւ օտար աղաղակ, սեւ նշաններ, աւերակաց փոշի, այրածներու ծուխք, ամեն բան իրեն կիմացընեն, ոեռ կու տեսնէ Եզիպտացոց վերջամնացները՝ որք իրմէ երկու օր առաջ ելեր էին երկրէն, եւ դեռ կու լսէ անոնց քամահանքը եւ աշխարհին հառաչանքը, կիմանայ, կու զզայ Լեւոնի գերութիւնը, Թորոսի մահը:

Եթէ ամեն բանէ վեր կրօնքի ոյժը զզար Հեթում, չեմ գիտեր արդեօք ի՞նչ կըլլար կամ ի՞նչ կընէր. բայց այս ուժով միայն սիրտը բռնելով, եւ այլ ամեն բան թողլով, զլուխը կու դարձնէ դէպ իր քաջայիշատակ աներոց շինած վանքը, եւ հոն այն մեծ թագաւորին (Լեւոնի) գերեզմանին վրայ ընկնալով եւ սուրբ վանականաց հոգէխօս միմիթարանքը լսելով՝ հազի կրնայ քիչ մը զապէլ զինքը. ,Բայց զսիրտն (կըսէ ականատես պատմիչն) ինքն եւ Աստուած միայն գիտէին թէ որպիսի՝ կրակով լցեալ էր. զի ոչ տեսանէր զայնպիսի գեղեցկապատկեր եւ զծաղկալից որդիսն իր առաջի իր. ոչ յերեկոյ եւ ոչ ի վարին, եւ ոչ ի ժամ ճաշոյն՝ յուտել եւ ըմպէլ. եւ ընդ միտ ածեալ զանմիթար աղէտս գեղեցիկ որդիցն, զԹորոսի գեղեցիկ պատկերն եւ զվայելուշ հասակն՝ որ ի սրոյ բաժանեցաւ յանողորմ եւ արեանարբու անօրինացն, նոյնպէս եւ զԼեւոնի ահիւ եւ անզոհիւ լինելն ի մէջ այլազգեացն ի ծառայութիւն. զայս ամենայն զմտաւ ածեալ բարեպաշտ թագաւորն Հայոց, այրէր անհնարին կրակով, եւ զալարէր աղիքն յաղազս սիրոյ որդիցն որ ոչ տեսանէր՝ եւ թաւալէր ընդ երկիր անմիթար սզով, բայց գաղտ եւ ի ծածուկ»: Ուրիշ ծեր պատմիչ մայլ ծանօթ Հեթումոյ, իր համաշխարհական պատմութիւնը լմանցընելու ատեն՝ լսելով իր երբեմն հիւրընկալ իշխանազանց սեւ գոյժը, դողդոջուն գըրջովը վերջին թոլթոյն վրայ կաւելցընէ այս դէպքս այլ. ,Գլուխ եւ խոց անողջանալի կոտորելոցն՝ Թորոս արքայորդին, գեղեցիկ ծաղիկ ի մատադ հասակի մերձ ի փթիթս մօրուաց. Վկայեալ յամենայն բերանոյ անպակաս ի բովանդակ բարոյ, եւ կուսութեամբ շտեմարանեալ ի ծրարս շնորհացն Աստուծոյ, որ յօժարութեամբ եւս դիմեալ ի պսակն արեան. քանզի հարցեալ զո՞վն՝ ոչ ետ զանուն հօրն, զի կենօքն գերեալ՝ մի լիցի աւելի բեռն հօրն եւ աշխարհին, ընդ անդրանիկ եղբօրն՝ Լեւոնի, պսակելոյ եւ հրաւիրելոյ յաթոռ թագաւորութեանն՝ առ կենօք հօրն: Քանզի նա եղեւ զլուխ գերելոյն մեր, եւ հուր աղէկէզ լերդաչարչար եւ

սրտակտուր աշխարհիս մեր եւ ազգիս, որ կամք շնչարգել եւ յերերման: Հասանէ՛ ձեռն վերին՝ որ եհարն ցամամբ, նոյն բժշկէ ողորմութեամբ, ածելով զմեծարաց խոցն, առնելով գերեղարձ՝ (Լեւոնի) զոր տարան ընդ այլսն, հնգետասան օր յամելով յաշխարհն, եւ լնլով աղէտիք. զնոսա իրօք, եւ զմեզ խոցոտիշ համբաւովն»: Եւ կու վերջացընէ պատմութիւնը յիշելով Կոստանդին ծեր կաթուղիկոսին սգաւոր մահը, որ գրեթէ 50 տարի նստաւ յաթոռն, եւ չդիմացաւ Հեթմոյ որդուց ցաւալից դիպուածին, որոց կնքահայրն այլ էր. «Որ եւ ճաշակեաց իսկ եւ ի թանձրացեալ եւ զմուեալ վերջնոյ լեղոյս՝ մերձ ի կատար կենացն՝ տեառնաբար զդորդումն թագաւորութեանն մերոյ, զուր եւ զգերութիւն իւրական ծննդեան եւ սննդեան աշխարհին, մտեալ ի փորձ հնոցի գեհենահոտ հրոյն բորբոքման, ձեռնասուն արքայորդեացն կորստեան, որք մանաւանդ մերձ բերին զօրհաս նորա, եւ արարինտազնապել ստիպման շնչոյն, բորբոքելով զծարաւ լուծման յոքնաթախիծ կենցաղոյս: Զոր տեսեալ Յիսուսին իւրոյ եւ Աստուծոյ, ընդՂազարու հանէ արտաքոյ այսքան դժնդակ կրիցս՝ յանպատումն»:

Բայց Հեթմոյ դառնակսկիծ ծարաւը չկրցանբոլորովին մարել Ականց անապատին բազմաբուղիս աղբիւրներն. այլ հազիւ զովացած՝ յիշեց միանգամայն թագաւորութիւնը եւ հայրութիւնը, ձեռքը սրտին վրայ դրաւ, եւ հետը բերած թաթար անօգուտ եւ անկիրթ զօրքերը արձրկելով՝ դարձուց աչուրները ի կէս անապատացեալ երկրէն. փութացաւ զնաց առ դանն Ապաղա, պատմեց աշխարհին եւ սրտին հարուածները. խնդրեց աւելի մեծ զունդ մը զօրաց օգնութեան, հասարակաց թշնամւոյն (Եգիպտացւոց) վրէժը պահանջելու. բայց դանն իր մերձաւոր թշնամեաց հետ զբաղած՝ այս խնդիրքը անկատար թողուց:

Անկէ անյոյս դարձած ատենն էր՝ որ Հեթում ուրիշ ճար մը մտածելով կանչեց իշխանները Զրօրինեաց տօնին առթիւ. եւ որդուցը յիշատակաւ՝ անոնց սիրտը եւ քիչ մայլ խղճերնին ճմլեց. վասն զի բաւական տիրասէր չզտնուեցան թէ պատերազմին ատեն եւ թէ անկէ ետեւ. անոր համար այլ հիմա չին համարձակեր բան մը խօսիլ, մինչեւ նախ թագաւորն երեսը եւ բերանը բացաւ, եւ իշխանաց եւ վարդապետաց լուռ արտասուացն այլ շնորհակալելով՝ միսիթարեց զանոնք որոցմէ պէտք էր ինքն միսիթարուիլ. զթորոս Վարդանանց պսակակից սեպելով, զԼեւոն՝ համբերող նախարարացն՝ ի դրան Յազկերտի, եւ աւելի կընտրեմ, կըսէր, ասոնց այսպէս ըլլալն, քան թէ անոնց ազատութեամբ ձեր եւ ձերիններուն կորըստեան պատճառ ըլլալն. ,Ինձ լաւ է Լեւոնի ծառայութիւնն, եւ Թորոս իւր արեամբն ի վերայ քրիստոնէից սպանած, քան ես այս ամեն երկրիս եւ ձեր արեանդ եւ խղճիդ տիրացած»: Այս մեծահոգի խօսքերն սիրտ տուին վարդապետաց եւ իշխանաց՝ փոխադարձ միսիթարութիւն տալու թագաւորին, թէ եւ անոր սուզն դրսէն ցուցածէն հազար անզամ աւելի էր: Եւ այսպէս կէս միսիթարեալ կէս սզահար՝ կատարեցին Յայտնութեան եւ Զրօրինեաց հանդէսները, որչափ կարելի էր. եւ դարձան նորէն թագաւորը բարեւելու, եւ միսիթարելու: Ասկէ վստահութիւն առնըլով Հեթում, յայտնեց բերնով այլ ինչ որ սիրտը կաղաղակէր, Լեւոնի ազատութեան հնարքը. դեռ ողջ էր Լեւոն, եւ գերութեան միջէն այլ հաւատարիմ ձեռքով ու զարմանալի սրտապնդութեամբ իմաց կուտար

իրեններուն, որ ամուր կենան Եզիպտացւյն դէմ: Խոկ խորագէտն Ֆունտուքտար ճարտար հաւորսի նման՝ այնպիսի շահաւոր որս մը ողջ կու պահէր, անով իր ուրիշ փափազածները որսալու համար, եւ յետ քիչ մը վախցընելու եւ յանդիմանելու, յիշեցընելով հօրը արհամարհական հրաւերքը՝ որ զինքը ի ծառայութիւն կանչէր, հիմա տեսա՞ր, կրսէր, ո՞վ որո՞ւ եղաւ ծառայ. հրամեց որ տանին Գահիրէ քաղաքին անուանի Լեռնաբերդին (Քալաաղիւել—Ճեպէլ) մէջ բանտեն, բայց առանց շատ նեղելու, ինչուան հրաման այլ տուաւ անոր՝ Երուսաղէմ ուխտի երթալու. եւ երբեմն ազատութիւն այլ կու տար դուրս հանելու զգուշութեամբ: Ահա այս դէպքն է որ այն ժամանակներուն մօս մէր բանաստեղծից մէկն երգէր է:

Աւա՞ դ ըզԼէռնն ասեմ,

Որ Տաճկաց դուռն ընկել գերի:

Իմ լուս, իմ լուս, ու սուրբ Կոյս,

Սուլդանն ի մոյտան ելել

Իր ոսկի գունտն կու խաղայ:— Իմ լուս, եւ այլն:

Խաաց ի Լեռնն երետ.

,Ա՞ն խաղա եւ տուր տատայիդ»:

«Լեռն, դու տաճիկ լինիս,

«Ես ու իմ տատաս քէ գերի»:

Լեռնն ի բերդին նըստել

Դաստառակն աշիցն ու կու լար.

«Քերվա՞նս՝ որ ի Սիս կերթաս՝

«Դուն խապար տանիս պապայիս»:

Ոնց որ պապն ալ զան լըսեց

Շատ հեծել քաշեց երամով.

Եկաւ ի սուլդանն ելաւ,

Շատ գետեր եհան արլնեց.

Իսո՞՝ զիր Լեւոն որդին

Ու հասաւ սըրտին մուրատին:

Իմ լուս, իմ լուս, ու սուրբ Կոյս.

Սուրբ խաչն օգնական Լէոնիս ու ամենուս:

Ազնի՛ եւ քաջ երգիշ, կու համարձակիս թագաւորիդ պատերազմաւ շատ արեան գետեր հանել տալ, եւ յափշտակելով որդին՝ հասնիլ սրտին մուրատին. իրաւ այս էր Հեթմոյ մտածութիւնն, բայց բաւական ոյժ չունէր այնպիսի թշնամոյ դէմ: Իշխանքն այլ ասոր տեղ խորհրդակից կըլլային՝ որ փրկանք տալով ազատէ զորդին, եւ իրենցմէ բան տալով՝ կուզէին խոճերնին սրբել: Բայց Հեթում երկու նախանձորդաց մէջ էր. մէկ կողմէն Եզիպտացւոց, մէկայլ կողմէն Թաթարաց. թշնամութենին աւելի դժար էր բարեկամութիւնն կամ դաշնադրութիւնն, կամ փրկանք տալն. եւ եթէ այնպէս ազատէր որդին՝ կրնար դարձեալ կորսնցընել բոլոր աշխարհովը՝ Թաթարաց ձեռքով: Նախանձն ի՞նչ չարիք չըներ. Հեթումի քան տարուան համարձակութիւնն եւ խօսք անցընելն մեծ դանից քով, շատ անհաւատ իշխանաց ծանր եկեր էր, եւ սկսեր էին համբաւել թէ Հեթմոյ բարեկամութիւնն կասկածելի է, անիկայ ծածուկ Մսրայ սուլդանին դաշնակից է: Այս քանը իմանալով դանին քով գտնուած Մեծ Հայոց ազնիւ ճշմարիտ ազգասէր իշխանք՝ ծածուկ գրերով իմացուցին Հեթմոյ. եւ որչափ այլ եղած դիպուածոց համար ցաւակից կըլլային, դեռ կու համարձակէին ըսելու, թէ Սուրբ թագաւոր, աւելի լաւ է մէկ որդուոյդ մահն, եւ միւտյն գերութիւնն, քան կու եւ բոլոր ազգին, եւ զօրօր եւ եկեղեցեօր կոտորած եւ աւերածն. զգոյշ կեցիր, չըլլայ թէ Եզիպացւոյն կէս աւերակ տուն մայլ տաս. ապա թէ ոչ՝ անհաւատից խօսքը ճշմարտած կերեւիս, աշխարհիք կու փայտնես, զմեզ այլ ամօթ եւ մահապարտ կընես:

Այսպէս դժուարութեամբք պաշարեալ Հեթում, թէ՝ թագաւորութիւնը կուզէր ասպեցնել եւ թէ որդին. աւելի յայտնի թշնամոյն վրայ վատահացաւ, քան կասկածու բարեկամին Թաթարին. եւ ծածուկ դէսպաններ որկելով Պիյպարսայ՝ հարցուց թէ ի՞նչ կուզէ Լեւոնի ազատութեան փոխարէն: Պիյպարս պահանջեց անոր սիրելույն տեղ՝ իր սիրելոյն ազատութիւնը, այն Կարմիր բազայն՝ որ դեռ Թաթարաց քով էր. երկրորդ, այն բերդերը՝ զոր Թաթարաց օգնութեամբ իրմէ առեր էր Հեթում՝ ետ դարձնել: Հեթում դարձեալ ծերութիւնը եւ յօգնութիւնը մոռնալով՝ գնաց Ապաղա դանին, եւ գանգատելով Պիյպարս վրայ՝ իմացուց անոր պահանջմունքն. այլ Ապաղա մէկէն յանձն չառաւ թողով զՍօնզօրն. բայց Հեթում յետ դարձին ի Կիլիկիա՝ եղբօրորդուցը մէկը խաւրեց առ դանին, եւ վերջապէս բերել տուաւ զանիկայ. որ ինքնին զրեց առ Պիյպարս եւ իմացուց Հեթմոյ ձեռօք ազատին ի Թաթարաց:

Այս ժամանակներս Պիյպարս եկեր եկեր էր Անտիոք պաշարելու եւ քրիստոնէից ձեռքէն առնըլու, եւ առաւ այլ: Հոն իմացուց Հեթում որ պատրաստ էր խաւրելու իրեն իր բարեկամը. բայց անոր հետ ուզած բերդերը տալու կու դժարէր: Այն

ատեն Պիյպարս իրեն գրեց. «Լաւ մտածէ, թագաւոր, թէ որ դու քու որդիդ եւ թագաժառանգդ ազատելու համար այդշափ կու դժուարիս, միթէ ես այլ չե՞մ կրնար աւելի խստանալ իմ բարեկամիս վրայ, որուն հետ արենակցութիւն այլ չունիմ. ինչ որ կուզես ըրէ Սօնգօրը. բայց զիտցիր որ մեր հաշտութիւնը աւրող դու կըլլաս, եւ ես ասկէ դառնալուս ատեն՝ կու գամ վրադ»: Այս սպառնալիքն ետեւ այլ ուշանալու եւ որոշելու բան չէր մնար. Հեթում յանձն առաւ պայմանները, եւ Անտիոքայ մէջ դաշնադրութիւն մըրին, եւ երկու կողմէն խարեցին խնդրուածները, հանդերձ ընծայիք:

Յետ քսան եւ երկու ամսոց դարձաւ գերեալն Լեւոն ի Կիւիկիա, եւ հետք իր հօրեղօրորդին եւ իրենց ճորտերը: Հեթում բոլոր իշխաններովն եւ աշխարհագումար հանդիսի՝ օրով ձամբայ ընդ առաջ գնաց որդույն, որ անկէ ետեւ իրեն քանի մը որդիէ աւելի կարծէր: Արդեօք ծեր նահապետին Յակովբայ՝ Յովսեփայ ողջ ըլլալն լսելով Եզիպտոս երթալ եւ ուրախանա՞լն, թէ Հեթույ իր Եզիպտոսէ եւ նոյն իսկ Յովսեփայ դրուած բանտէն՝ ելած եկած որդույն տեսութեամբ՝ փոխադարձ ուրախութիւնն աւելի՞ էր. ես չեմ զիտեր, եւ ոչ ոք զիտէ. եւ ոչգ իսկ այն իրարու պլուած երկու սրտերն, որ կու զգան եւ չափը չեն զիտեր: ... Երբ մտան ի Տարսոն թագաւորական քաղաքն, ամեն կողմէն ժողոված վանականք եւ աշխարհականք եկան յուրախակցութիւն. եւ երբ մտան յարքունիս, առաջին հանդիպողն եղաւ անշուշտ ծաղկահասակ պարկեշտ կին մը՝ ընծայելով իր հետ ի համբոյ Լեւոնի՝ իրենց բազմապտուղ սիրոյն երկու նախընծայ երախայրիքը՝ հեզանազիկ Զապլունը, եւ թագի պայազատ 3—4 ամեայ Հեթմիկը, զոր այն սեւ պատերազմէն քիչ առաջ ի լոյս ընծայեր էր մայրն, Կեռան, տիկնաց տիկին դուստր իշխանին Լամբրոնի:

Այսպէս Հեթում հասնելով ըստ երգչին՝ սրտին մուրատին, տարիներով փափազած ուրիշ մէկ կամքն այլ ուզեց կատարել, 45 տարի զլուխը ծանրացած թագը՝ դնել ի զլուխ Լեւոնի, եւ երթալ հանգչիլ յախտենականութեան նախափունքը, միայնաբան մը: Լեւոն հրաժարեցաւ լալով, աղաչեց զիայրը, որ չստիպէ զինքն իր կենդանութեան ատեն անոր աթոռը նստիլ. բայց հօրը յօնութիւնն եւ ներքին փափազն աւելի ստիպողական էր. անշուշտ հեռուէն ձայն մ'այլ կու լսէր սա փութալու, զոր ուրիշներն չին հասկընար:

Յաջորդ տարին դարձեալ եւ վերջին անգամ երկայն ձանապարհորդութիւն մըրաւ առ դանն Ապաղա, նա շնորհակալելով Լեւոնի ազատութան պատճառ ըլլալուն. եւ երկրորդ իր հրաժարելու եւ անոր թագաւորութեան հրաման եւ հրովարտակ ուզելով. զոր եւ առաւ, փութացաւ եկաւ յարքունիս, ժողով ըրաւ եւ կամայ ակամայ բռնադատեց զԼեւոն յանձն առնուլ իշխանութիւնը, եթէ եւ իր թողած թագը դնել չէր ուզեր իր կենդանութեան ատեն: Ծիրանեաց ու բեհեզին հետ թօթուելով ամեն աշխարհական հոգ եւ մտածմունք, անկէ ետեւ վանքեր եւ անապատներ կու պատրէր, երկրորդ եւ անանց թագաւորութեան մը պատրաստելու. որոյ համար ճգնողական զգեստով այլ զարդարուած եւ անունը Մակար դրած, կու սպասէր

հանդերձեալ հրաւիրակին, որ եւ չուշացաւ. վերք մը փութացուց զմահը (28 հոկտ. 1270) եւ հասուց զինքը իր փափագած եւ անխոռվ հանգըստեանը. թողլով զմարմինն իր սիրելի Դրազարկ վանաց մէջ՝ սիրելազոյն անձին քով, իր սրբակենցաղ կենակցին Զապել թագուհեայն, որ իբրեւ քսան տարի իրմէ առաջ հոն արդարոց քունը կու վայելէր:

Լեւոն Բ յետ երկայն եւ ծանր սգոյ, աղաչելով եւ ստիպուելով իր բոլոր աշխարհին եւ յօտար թագաւորաց եւ դրացեաց, հազի յանձն առաւ հօրը թագն ի զլուի դնել, եւ անոր նման պէսպէս դիպուածներու եւ կրից մէջ թագաւորելով, նոյնպէս սիրելի եղաւ ազգին եւ պատուելի օտարաց. մասնաւոր փոյթ եւ սէր ունելով եկեղեցեաց եւ վանաց եւ գրագիտաց, որոց առատապէս նուերք կու տար, որ իր երկրին մէջ միայն, այլ եւ ի Մեծ Հայս եւ ի գաղթականս յԽոտալիա. ուր եւ Բերուձիա քաղաքին Հայոց եկեղեցւոյն նուիրած ճաշոց զիրքը, իր ընծայագրովը կայ մինչեւ ցայծմ:

Լեւոնի թագաւորութեանը հինգերորդ տարին՝ իր գերող Եզիպտացւոց հետ պատերազմելով եւ վրնտելով, վերջապէս յաղթական պատերազմէն դարձած՝ իրմէ երիտասարդ ձիէն վիրաւորուելով, մեծաւ փառօք մեռաւ ծերունի սպարապէտն՝ հօրեղբայր թագաւորին՝ Սմբատ (1276), յետ մահուան ամենայն համամայր եղբարցն, որոց անդրանիկն էր: Իսկ Լեւոն յետ քսանամեայ թագաւորութեան վախճանեցաւ (ի 6 փետր. 1289), որոյ քաղաքավարութեան ամենայն դիպուածները պատմելու համար՝ ինչուան ի լոյս հսկելն այլ չիբաւեր: ... Բայց արդէն մեր հսկման կանթեղիկն կու կածկըտայ, եւ կրակարանս ի մոխիր կու դառնայ: — Գիշե թ բարի: ...

Է. Սկիզբն տարւոյ եւ մարդկութեան ի Հայս

Մարտի 9—21

Ա

ԱՀԱԲԱՍԻԿ Մարտ ամիս, որուն սպասեցինք չորս ցուրտ եւ երկայն ամիսներ. բոլոր բնութիւն կու հառաչէր կու կանչէր զմարտ. ոչ իբրեւ տարւոյ գեղեցկագոյն ամիսը, այլ պատճառ մերձաւոր գեղեցկութեանց. ոչ իբրեւ զապրիլ դալար, կամ գունաւոր իբրեւ զմայիս, ծաղկազարդ եւ պտղացոյց, այլ այդ ամենայն շնորհաց նշան տուող. եւ ծնող մանկագոյն եւ զուարթագոյն եղանակի տարւոյն, — զարնան: Գարունն դեռ եկած տիրած չէ, այլ ահա կու զայ եւ յառաջէ, եւ ձմեռն երթայ եւ հեռանայ: Մեր կրակարանին ժամերն կու կարձընան. առաւօտն կու կանխէ, իրիկունն կուշանայ: Ցորեկն աճելով՝ իր թագաւորին (արեգական) ճառագայթներովը կու զարդարի. օդն կու զգայ եւ կու պահէ զտաքութիւնն. կու զգան ջուր եւ հող. ցամաքած, սեւացած, պնդացած երկիրն՝ ձմեռուան ձիւնը եւ եղեամը կու հալեցընէ եւ

կակդանայ. եւ ահա հինգ վեց ամիս իր ծոցը թողեալ թաղեալ սերմանք, թմրեալ թոռմեալ տունկը՝ ծայր արձրկեն, կանչն կընծայուի, կարմիր կու զայ, ծաղիկ կերեւի:

Իրաւ դեռ մեր բարձրադիր աշխարհին ամեն տափերն այլ իրենց կերպարանքը չեն փոխեր, եւ այս շնորհքներն չերեւիր վրանին. դեռ ձիւն եւ սառն յամառեալ կու բռնեն զսար ու ձոր, բայց ամենեւին անզգայ այլ չեն. ալեւոր ժայռերն սկսին սեւ խայծ առնուլ. հողն թէ եւ ոչ դալար՝ գոնէ կու յայտնէ զինքն եւ կու ջանայ թօթուել վրայի ճերմակ թանձրութիւնը: Մեր հիւսիսային խորահովիտներն, եւս առաւել արեւելեան եւ հարաւոյ եզերքն՝ կառնուն բարեխառն կլիմայից հաւասար գարնան գոյն եւ շնորհք. որք արդէն մեր դրացեաց եւ մեր դէպ ի հարաւ գաղթական եղբարց երկիրներուն վրայ համարձակ կու փայլին, եւ զուարթացեալ բնակիչքը ի գործ եւ ի զրուանս հանեն: Ահա Թաղոս տիրոջ երգածայնն այլ Երուսաղեմին կու զայ.

Հա՛ մըտաք յամիս մարտին.

Ծառերն ամենայն ծաղկին ...

Հոտըն զայր զարնանային

Լոյսն ելնէ Հայոց զատկին: ...

Մենք՝ թէ ծաղիկը եւ թէ լոյսն ամենուն հաւասար մաղթելով՝ լսենք ուրիշ ճարտարագոյն երգչի եւ բազմարուեստ անձի մայլ որ Տիգրանակերտի կողմերէն կերգէ, նոյնապէս մարտի ծառկանց հետ խառնելով Զատկին յիշատակը:

Մարտըն կու զայր ծաղկըներով,

Երկնից հաւերըն կարդալով,

Հրեշտակապէտք փառքս տալով.

Յորժամ Հայոց զատիկըն զայր:

Բարկ արեգակըն ծագեցաւ.

Սաստիկ ձըներըն հալեցաւ.

Գառն ու մաքին ընծայեցաւ.

Յորժամ Հայոց զատիկըն զայր:

Ամա ու երկինքըն խիստ գոռաց,

Ողորմութեան ցողըն ցողաց,

Ծով ու գետերըն խիստ ծըփաց.

Յորժամ Հայոց զատիկըն գայր:

Աղբերակունքըն յորդորին

Ծառ ու ձրդերըն զարդարին.

Խոտ անասունքըն կերակրին.

Յորժամ Հայոց զատիկըն գայր:

Մարդապէս է դատեր մեղուն,

Ժողվեր ծաղիկն ի լեռներուն.

Ոչ վախենայ ի մեռելուն,

Յորժամ Հայոց զատիկըն գայր:

Պիւլպիւլ դումրին՝ առաւօտուն

Երկիր դարձեր վարդին հոտուն,

Գանկատ կառնէր նա ի հողմոյն,

Յորժամ Հայոց զատիկըն գայր:

Կաքաւըն գայր սարէ ի սար

Կարկաչելով ի ձորն ի վայր,

ԶԱստուած օրինէր ինքն անդադար,

Յորժամ Հայոց զատիկըն գայր:

Հաւ ու ձագերն հաւսարական

Սաղմոս ասեն նոքա լըման,

Աղաղակեն առ տէր միայն

Յորժամ Հայոց զատիկըն գայր:

Դաշտ ու սարերըն նորոգին

Եւ զերդ նոր հարսըն զարդարին,

Ի յԱստուծոյ փառաւորին,

Յորժամ Հայոց զատիկըն գայր:

Քար արտասուս բղխէ ըզօուր,

Որպէս ըղծով եղեւ աղբիւր.

Վարդ ու ծաղիկն է համասփիւտ.

Յորժամ Հայոց զատիկըն գայր:

Երուսաղէմ քաղաքն այսօր,

Աշխարհս ի հոն երթան յուսով.

Սուրբ Յարութիւն լրցվի լուսով,

Յորժամ Հայոց զատիկըն գայր:

Հայ ու Հռոմըն խաչապաշտ

Ամեն բոպիկ ու գլխիբաց

Ուրախանան լուսոյն դիմաց.

Յորժամ Հայոց զատիկըն գայր:

Տէրըն տացէ խաղաղութիւն

Եւ աշխարհի ուրախութիւն.

Հոսքն կու գայ անմահութիւն,

Յորժամ Հայոց զատիկըն գայր:

Խմաստասէրք ուրախանան

Եւ աստընվորըս լիանան,

Ամեն մեղաց ձեռք լրւանան,

Յորժամ Հայոց զատիկըն գայր:

Եւրոպիոյ մէջ այլ կան աշխարհը՝ ուր գարնան զալը հանդիսիւ կատարեն զատկի օրերը, բնութեան եւ շնորհաց հաճոյագոյն երկու յիշատակները յիրար զուգելով, զգարուն եւ զգատիկ . ինչպէս մեր երգիչն այլ, որ է ըստ ոմանց արքեափիսկոպոսն Ամդայ, Մկրտիչ Նաղաշ, թերեւս մեր ամենէն նշանաւոր եւ ձարտար անձն ժե՞ն դարուն մէջ: Ինքն հայկական Միջազետաց ծնունդ եւ հոգեւոր տէր բազմաթիւ վիճակաց այն կողմերուն՝ Հայաստանի շատ գաւառներէն առաջ կու տեսնէր գարնան բերքը. եւ մեզի հետ կողջուներ այս օրերս, եւ մեզմէ առաջ այլ՝ բարելական կամ լալական ուռենեաց երկայն խարտեաշ խոպոպները, լելակին տերեւները, լորոյն (tilleul) կարմիր բողբոջները. հոն արդէն պարկեշտ մանուշակն կապոյտ աշուրները բացեր է իր անխնամ մենարանէն, անուշիկ հոտ մը խառնելով անուշիկ հովի մը. եւ եթէ ասպատակող զնի մը վերջամնաց զօրաց նման՝ յանկարծ բարբարոս հում մը չփշէ, օրէ օր բուսաբերութիւնն կու յառաջէ, եւ գուեթէ դիսող աչք մը չիկրնար հասնիլ անոր շուտ շուտ զարգանալուն:

Արդ անտարակոյս բնութիւնն կու նորոգուի, ծերացեալ տարին կու վերջանայ, կամ նորէն մանկանայ. եղանակաց եւ ժամանակաց սկիզբն դարձեր է: Արժան էր որ այս բնութեան նորոգութեան եղանակին՝ սկսէին ժողովուրդը իրենց քաղաքական տարին, եւ գարնան գիշերահաւասարին կարգել իրենց կաղանդը կամ խնդարար նուիրամասակը: Յայսմ մասին շատ խելոք եւ իրաւամբք գործէին իին ժողովուրդը, որոց առջեւ մեր ծաղկեալ նոր ժողովուրդը՝ անսեղութեամբ անյարմար միջոցէ մը կու սկսիմք մեր տարին, (ձմեռնային արեւադարձէն 10 կամ 20 օր վերջը, 1 յունուարի): Այն իին ազգերէն մինակ քիչ շատ անփոփոխ մնացած Հրեայն՝ մինչեւ ցայսօր իր սրբազն տարին կու սկսի գարնան հետ. միայն թէ տարին արեւու հետ համեմատելու ատեն՝ ամիսներն այլ լուսնի հետ կուզէ յարմարցընել, որով ոչ ճիշդ եւ ոչ միշտ գարնան հետ կու սկսի տարին: Բարեբաղդաբար, յայսմ իր հետ եւ իրմէ իին ազգ մայլ կայ՝ որ նոյնպէս իր իին սրբազն տարեմուտը հաւատարմութեամբ կու նշանակէ իր տօմարին մէջ, եւ մինչեւ ցարդ միշտ արժանապէս կու սկսի այդ տարին՝ երբ արեւն անոր եւ իր սիրական Խոյ աստեղատունը մտնէ, որ է ըսել սոյն որս գարնանամտի, (9 մարտի կամ 21 ըստ նոր տոմ.): Այս ազգս՝ որ յայսմ մասին աւելի քան զՀոռոմս եւ զՀելլէնս՝ իմաստասէր մանաւանդ թէ Ճշմարտասէր զտնուեր է, եւ այս գիւտը պահեր է՝ թերեւս յանգէտս օտարաց, Հայ ազգն է. որոյ համար իրաւամբ պարծելով իր իին հեղինակաց մէկն, անոր աստուածատուր ձրից մէկը սեպելով իր տօմարն այլ, կըսէ համարձակապէս, թէ Աստուծմէ առին «զտումարն, անդ Մովսէս, աստ ՀԱՅՑՆ յառաջ քան զնա»: Հայոց քաղաքական սովորական տարին ալ, ըստ ամենայն իին ազգաց (որոց ռամիկն ոչ երբէք աստղաբաշխ կըլլայ) շարժական եւ փոփոխական էր, նահանջ չընելով. այլ սրբազն տարին՝ հաստատուն է. որոյ սկիզբն ոչ ըստ քաղաքական տարւոյ, Նաւասարդ ամիսն է, լատինաց օգոստոսի 11—23ին հաստատեալ անշարժապէս, այլ բուն արեւու ամիսն, ԱՐԵԳ: Բաց օրացոյցն եւ նայէ, կու տեսնես որ Արեգ ամիսն Խոյի տանուտերութեան հետ կու կսկի, որ է կէտն գարնանային գիշերահաւասարի. եւ ուրախութեամբ պարծէ նախնեացդ վրայ, որ այս գեղեցիկ բնական Ճշմարտութիւնը անփոփոխ պահելով յաւուրց ջրհեղեղին՝

հասուցեր են մինչեւ ի մեզ, եւ մեզմով օտարաց, առեալ իրենց գերադիւցազն նախահօրմէն, ի Հայկէն, որ ոչ միայն ճարտար շարժիչ էր աղեղան, այլ եւ թուց եւ շափուց: Միանգամայն եւ ցաւէ որ չեմք կրնար դեռ ի գործ դնել եւ զուգել այս հին տօմարը նորոյն հետ եւ վարել: Քաղաքական տարւոյ սկզբան հանդիսից, այսինքն Նաւասարդին, փոքր ի շատէ տեղեկութիւն ունիմք. այլ կրօնական տարւոյն եւ Արեգին սկզբան հանդէսներն՝ Հայկազանց խորհրդապահ քրմարանաց հետ ծածկուած են մեզմէ: Շատ է գիտելն եւ տեսնելն՝ որ իմաստութեամբ գարնան սկզբան հետ Արեգին սկիզբն այլ զուգած է նշանակած է Հայադիրն:

Բ

Նոյն Հայադիրն յափշտակելով զմեզ ի հնութիւն ժամանակաց, ներելի կընէ թողուլ այսօր նորագոյն յիշատակները, եւ հնութենէ հնութիւն ելնել ի վեր քան զարեզն եւ զսկիզբն հայկական ամսոց, եւ կու նշանակէ այսօր յիշատակ մայլ, որ ոչ մեր հիմկու աշխարհիս դարուց մէջն է, եւ ոչ այլ անկէ առջինին, ալ երկու աշխարհաց միջոցն կրնայ ըստիլ, նախաջրհեղեան եւ յետջրհեղեան աշխարհքները միացընող կամրջոյն վրայ. որ է ծեր նաւողին՝ Նոյի՝ տապանն: Սուրբ գրոց հետ հաշուելով անոր ի տապանը մտնելուն օրը, ըստ սրբազն ամսոց Եբրայեցոց (եւ ոչ ըստ քաղաքականին՝ որպէս ոմանք կընեն) ջրհեղեղին գալը եւ դադրիլը, տապանին նստիլը ի լերինս Արարատայ, պատուհանին բացուիլը, եւ այլն, այս օրուանս կու հանդիպի տապանին ձեղուան բացուիլն, այսինքն վրայի ծածքին: Տապանին ի լերինս Հայոց նստելէն ինչուան լերանց գլուխներուն ջրէն դուրս երեւնալը՝ երկու ամիս անցաւ, յորմէ գուշակուի տապանին մեծութիւնն եւ բարձրութիւնն. յետ 40 աւուրց բացուեցաւ անոր պատուհանն, վասն զի ջուրն անկէ այլ վայր իջեր էր. եւ իբր յետ ամսոյ մը, այս եղանակաց նորոգութեան օրը՝ բացին արգելականքն տապանին վերնածածքը, եւ իբրեւ տան դարպասներու կամ դիտանոցի վրայ ելնելով՝ տեսան «զի նուազեալ էր ջուրն յերեսաց երկրի». նուազեալ էր այլ ոչ ցամաքեալ բոլորովին. վասն զի ասոր համար դեռ երկու ամիս այլ պէտք եղաւ: Ի՞նչ հիանալի եւ սրտառուց տեսարան: Այն լերանց կողն՝ որոց տափի մը վրայ նստեր էր տապանն, կ'արգիլեր համարձակ տեսութիւնը՝ ի պատուհանէն. անոր համար Նոյ կու ստիպուէր թոշուններ արձրկելով անոնց դառնալ զալէն կամ չբառնալէն իմանալ ջրոց ցածութիւնը եւ երկրին ցամքելուն չափը: Իսկ հիմա իր 30 – կանգնեայ նաւատան դիտանոցին վրայ ելած՝ իր համբերող ընտանեօքը, կու տեսնէ այն ամրակերտ ընդարձակ նաւը ծովային բերդի մը պէս ամենաբարձր լեռնատափից միջոց նստած, որոց ետեւէն՝ դէպ յարեւելս, յարեւմուտս եւ ի հիւսիս դառնալով՝ Հայաստանի աւելի կամ պակաս բարձր լեռներն կ'երեւին. ոմանք ամենեւին լերկ ու մերկ նոր ջրէ դուրս ելածի նման. ոմանք քանի մը ամսական արեւու տաքութեամբ սկսած իբր աղուամազով մը ծածկուիլ բարակ կանաչութեամբ, որոց վրայ ծիրանափայլ ծիծաղի արեգակն ի խոյի աստեղատունէն. անոնց մէջ այլ կ'երեւին խորաձորիք եւ հովիտք, եւ քանի մի դաշտք՝ իբր աշնան վերջին արօրած պատրաստած սերմնացան եւ անքոյն սեւ արտեր: Իսկ հարաւային կողմէն կ'երեւին ծովածաւալ դաշտք եւ անապատք

Միջագետաց եւ Ասորեստանի, որ յիրաւի դեռ, թէ ոչ ծովու՝ զոնէ ճահճի պէս կու ծածանին, եւ տեղ տեղ ցամաքած, տեղ տեղ ջրածածուկ, արեւուն զարնուածքներէն իբրեւ փշած հայլիներ կու ցոլանան: Երկու ամիս Նոյեանք տապանին երդիքէն կու դիտեն այս տեսարանը, մանաւանդ թէ միշտ փոփոխեալ տեսարան մը, ջրոյն օր ըստ օրէ քաշուելովն, եւ արեւուն օր ըստ օրէ տաքանալով՝ եւ այն դաշտաց վրայ տեղ տեղ երեւցած տիրապի դեմքերը, աւերեալ աշխարհի եւ խղդուած հասակաց եւ գեղեցկութեանց մնացորդները բոլորովին քայլքայելով, ծածկելով, եւ թողլով միայն (տիրագո՞յն մնացորդ) չոր ու ճերմակ ուկորներ, այն հեշտամոլ փափուկներուն, եւ այն յանդուզն հսկաներուն՝ որք կարծեցին թէ միայն երկրիս վրայ է մարդուս վիճակն. եւ անիծեալք յերկնից՝ երկրէս այլ դուրս ի ծոց անդնդացեալ ծովուն ծածկեցան, կերակուր կիտից եւ վիշապաց. հազիւ թողլով սակաւ ինչ նշխարքնին ծովէն փոխած՝ իրենց հին բնակարանաց քով. որոց հիմունքն անգամ տակնուվլայ եղած հողուն հետ խառնուած կորած են: Եւ երկիր երկրորդ անգամ կերեւի «աներեւոյթ եւ անպատրաստ» անապատ մը ամայի, անմարդաձայն, անկենդանի. յորոյ վրայ հազիւ իբրեւ պզտի շարժուն գծեր կամ քծեր՝ տապանին պատուհանէն արձրկուած թոշուններն թափառելով կանցնին՝ դադար կամ բոյն մը փնտռելու: ...

Գ

Ո՛քչափ տարբեր էր այս երեւոյթս երկրի՝ այն առաջին սկզբնական անպատրաստ վիճակէն ելած եւ նորակերտ զարդարածէն. երբ ձայնն եւ մատն արարչապետին՝ հինգ աստուածային օրուան մէջ՝ գործելով եւ ներգործելով, փոխեց զտարերս երկրի եւ բոյսս եւ ի կենդանիս, պատրաստելով ի վայելս գերազոյն արարածոյ մը՝ զոր անոնցմէ ետեւ պիտի ստեղծեր. եւ որոց այսօր իսկ յիշատակ է ըստ Հայադիր կարգի՝ զարնանամտի եւ բացման տապանին հետ. այսինքն Արարչագործութեան, որոյ սկիզբն յ՛17 ամսոյս նշանակի եւ վերջն ի 22, ստեղծմամբ մարդոյն: ...

Ստեղծումն մարդոյս. — ի՞նչ մեծ եւ արժանաւոր յիշատակ. ոչ այնքան հնութեամբ, որքան հիացմամբ մտաց եւ քննութեամբ: Ո՞վ կրնայ անտարբեր կենալ երբ իրեն ծագմանը, եւ առաջին ծագման խնդիր մը ընկնայ ի միտքը:

Շատ հեղ լեռնադաշտակի մը վրայ վայրի կաղնին տեսնալով ինչուան հարիւր ուրք բարձրութեամբ, որուն տերեւազարդ թեւերուն բոլորտիքն 5—600 եւ աւելի ոտք կու շրջապատեն, եւ չքին տակ հովիւ մը բոլոր իր հոտիւն կապաստանի, եւ որոյ կորթընած բունն՝ պապուն պապուն այլ յենարան եւ հովանի եղած է. հիանալով այդ հին ու նոր հսկայ հասակին վրայ, որ ինչուան եօթ ութ հարիւր նոր զարնան ծիծաղեր եւ նոր ձմերանց դիմացեր է, զարմացմամբ հարցեր եմք, Ուսկի՞ց եւ ի՞նչպէս առաջ եկած է. — եւ աւելի զարմացմամբ լսեր եմք՝ թէ պզտի խոզակէ մը, բթաչափ կաղինէ մը առաջ եկած է այդ ահեղ հսկահասակ բուսական նահապետն: Հապա այդ կաղի՞նն. — այն այլ ասոր նման եւ ասկէ առաջ հսկայ ծառէ մը. — այն հին կորած վերցուած

ծառն այլ ուրիշ խոզակէ մը . եւ այսպէս մէկմէկէ: Վերջապէս, մանաւանդ թէ սկզբնապէս, ամենէն առաջ ո՞ն էր, կաղնի՞ն թէ կաղինն, ծա՞ն թէ կուտն . կամ որ նոյն է՝ ըստ բիւրբայ փիլիսոփայից, հա՞ն թէ հաւկիթն: Իրենց խնդիրքն եւ քննութիւնք դեռ այս մեծ հարցման պատասխանը չեն կրցած տալ . եւ դեռ հաւերը թոցնելով՝ հաւկիթները գլորցընելով առաջ կ'երթան: — Մենք հաւանեալ եւ հաւատացեալ եմք մովսիսական աստուածաշունչ գրոց պատմութեան, որ ամենէն առաջ մեզի ցուցընէ զտիեզերս՝ իբրեւ ամենածրար ձու մը ստեղծուած յանժամանակէն Աստուծոյ. որոյ Հոգին՝ իբրեւ հոլարթեւ համասփիւր հաւ մը՝ գրգայր ի վերայ անդնդապտոյտ տարութերած տարերացն, իր կամքով եւ հրամանաւ կոչելով եւ կոկելով ի զանազան ձեւ ու բնութիւն. որով միանգամայն կերպացաւ կաղնին առանց կաղնին եւ հաւն առանց հաւկըթի:

Մեր սկիզբն այլ այս կանոնով եղաւ, բայց ազնուագոյն կերպով, մեր ազնիւ բնութեան համեմատ: Ո՞վ ի հաւատացելով՝ իր կրօնական եւ պատմական ուսմանց սկիզբը չէ լսած չէ սովորած . բաց անզամ մայլ հրաշալի նախամարգարէին գրոց գլուխը, եւ կարդա քու սկզբանդ սկզբնաւրութիւնը, մարդոյն ստեղծագործութիւնը .

Եթէ ուզես, մտացդ վրայ հեծած՝ թոի՞ ր մինչեւ քու հայրենիքդ, եղամական սահմանները . եւ դեռ դրախտին մէջ չիմտած՝ անկէ դուրս եւ քիչ մի հեռու (բայց մի՝ մինչեւ ի Դամասկոս), ընտրէ՝ դարատափ կամ ձորավայր մը . դիցուք թէ ըլլայ մեր հին Սրմանց, (թերեւս եւ Սերմանց) լեռներուն մէջ, որ հիմա Պինկէօլ կըսուին . եւ անկէ վերանալով պատմական ժամանակաց սկիզբը, տէ՛ ս նկատէ հոն իջած՝ յառաջ քան ի Սինա, եւ յառաջ քան ի Քորեք՝ մէկ մեծ թեթեւ ու շարժուն բրգան պէս քան մը, իբրեւ ամպով, ծխով, լուսով, բիւրեղով շաղուած, որոյ միջէն կարծէս տեսնել մարդկային կերպարանաց ուրուական մը, որ ծիրանի գօտույ նման ընդարձակ գիրկ ու թեւեր շարժելով, եւ իր ստորոտը եղած կաւային հողի կոշտ մը քրքրելով՝ յիրաւի քեզի մեզի նման նիւթական կերպարանք մը վեր կու կանգնէ: Առջի ստեղծուածներէն տարբեր եւ ազնուագոյն կենդանւոյ մը կաղապար կ'երեւի ատիկայ. հազիւ երկու թաթով գետինը կոխած, ուղղաձիգ կու վերանայ երկնադիտակ բոլորակ գլխով. երկու կողմէն թեւեր արձրկած, ոչ թոշելու յարմար, այլ իբրեւ փարելու իրեն նմանւոյ մը հետ, կամ թէ նոյն իսկ իրեն ստեղծողին՝ երբ ճանչնայ զայն: Տեսածնիս դեռ անկատար կաղապար մէ. անշարժ, անյարդ, անզարդ պատկեր մը, բայց Աստուծոյ պատկեր ըլլալ գուշակուի. կաւակերտ կարմրակերտ արձան մը, որ կարծէս թէ ներսէն կենդանանալու աշխատելով՝ մանր քրտան կայլակներ կու թորէ բոլոր զանզուածէն դուրս, զոր երեկոյեան զովագին հողմիկն կամաց կամաց ցամքեցընելով կու ձերմըկցընէ, կամփոփէ. եւ իբրեւ հեռուէն մօտեցընելով աշքիդ՝ հետզհետէ յայտնագոյն կու ցուցընէ մարդկային կերպարանք. նախ եզիպտական արձան մը կարծէս զայն, վերջը կովկասեան կերտուած մը, յետոյ մոմէ մարդ մը . հիմա բուն մարդ ըսել չըսել չես զիտեր, վասն զի բան մէ, բայց ոչ կենդանի եւ ոչ մերեալ, ոչ ի քուն եւ ոչ արթուն. այլ այսպիսի՝ որ ոչ անուն ունի եւ ոչ ճիշդ պատկեր մը՝ մեր հիմակուան զաղափարաց մէջ: Իսկ հրաշագործ ճարտարապետն՝ իբր թէ պահ մը կիսկատար թողլով իր ամենէն

զարմանալի շէնքը՝ կու դիտէ անոր չափակցութիւնը, եւ ծանրութեամբ ու մտածմամբ կուզէ այդ կաւեղին պատկերին ազդել ողորկութիւն, գոյն, շարժումն, շունչ, կեանք, զգացումն, բան եւ հոգի. եւ այս ամեն ըսածներս՝ իր դիտելուն եւ հաձելուն ատեն՝ կազդին, կերեւին իր ձեռակերտին վրայ: ... Տես, ի՞նչ շուտ շուտ այդոր արտաքին երեւյթն կակղած կոկած սկսաւ փայլիլ, հետզհետէ մոմագոյն, մոխրագոյն, շուշանագոյն, ծիրանագոյն, վերջապէս մարմնագոյն. եւ այնքան բարակ ու փափուկ, որպէս թէ թափանցիկ մաշկ մը միայն ծածկէր ներքին զարմանալի մեքենայն, եւ իբրեւ ապակւոյ մը տակէ ցուցընէր կապուտաթել ջղեր եւ երակներ: ... Ահա յանկարծ բոլորակ զլխէն ինչուան ուսերը ընձուեցան արձրկեցան գունդ գունդ խոպ խոպ փունջեր, բայց իբրեւ պղնձի անդրիի մը վրայ՝ անշարժ են. աղօտ աղօտ արշալուսէ մը ծագած առաւոտու պէս յանկարծ կերեւին բարակ թարթափք եւ յունից կամարք, որոց ներքեւը երկու մարգարտափայլ գոզք կան, մէջտեղուանքն սև աղամանդ. — անշուշտ ճանցար աչքերը. բայց անոնք զքեզ չեն ճանչեր, քեզի չեն նայիր, չեն շարժիր. սառնամած լճակներ են, ծածկուած ակունք են, որ կուզեն լոյս առնուլ եւ լոյս տալ: ... Եղիցի՝ ուրեմն լոյսն, անհամբերութեամբ կանչես. եղիցի՝ լոյս ի վերայ այդ սրանչելի դաստակերտիդ. եղիցի՝ դա կենդանի պատկեր Աստուծոյ: ... Եւ ահա եղեւ լոյսն կենդանի: — Կու տեսնե՞ս, անդրին մարդ կըլլայ. կըլլայ ըսելու չմնար, կաւէ կաղապարն՝ Աղամ եղաւ: Ի՞նչպէս եղաւ, ուսկի ց եկաւ այն ճառագայթն, այն գոյներն, այն շարժումն... Դեռ վայրկեան մը, բռպիկ մը, պիկ մառաջ պատկեր էր, հիմա անձն է: Վասն զի հրաշագործն՝ աստուածային երագութեամբը դպաւ այրոր ճակտին, եւ մէկն արձանին մեքենաներն սկսան շարժիլ: Դիտէ՝ դա զանգուր զիսակներն՝ ի՞նչպէս բարդ բարդ կու ծփան. նայէ դա չիկորակ շրթանց շարժմունքը, դա զմրուխտէ աչաց հրեղէն թաւալմունքը, երկխորշեայ ոնզանց բարակ շնչառութիւնը, դա գեղեցիկ զլխոյն հեզիկ պտոյտքը, դա ջաջուռ թեւոց թափ տալը. դա դոռյթ տուտդ ոտից դոփիւնը, որ ոչ միայն անդրին ի պատուանդանէն կտրեցին, այլ բոլոր անձին ներքին ազդուածքն ուժ առած՝ այնպէս սաստկութեամբ մը գետնին թունդ կու տան, որ օդապարիկ գունտէն աւելի շոյտ եւ բարձր պիտի ցատքէր յերկնից միջոց, թէ որ դեռ ճակտին վրայ գրուած չըլլար մատն աստուածային, որ իբրեւ ամեեի երիվար մը՝ սանձով, կամ ծխով հողմով զինուած պատրաստ նաւ մը՝ խարսխով, դեռ բռներ է զայն. բայց այնպէս մը կերեւի՝ թէ հազիւ եւ ոչ ընդ երկար կրնայ համբերել բռնուածն:

Իսկ աստուածապետականն յետին հաճութեան ժպիտ մայլ տալով, իր անքննելի ծոցէն կու փշէ նորաշէն պատկերին վրայ շունչ մայլ. շունչ բանական, աննիւթ եւ անապական, որով բոլորովին կըլլայ կու կատարուի մարդն. եւ հաղորդ աստուածային օրութեան, աստուածային երագութեամբ մը ճանչնալով ինք զինքը, ի՞նչպէս եւ ուստի ըլլալն, միանգամայն աչքով եւ շրթամբք, թեւօք եւ ծնօք, սրտիւ եւ բանիւ եւ հոգուվ կու կանչ՝ ԱՍՈՒԻԱՇ ԻՄ:

«ՅԱԿՈՒՆՍ Եփրատայ, ի ծաղկազարդ վայելչութիւնսն», ըստ սրբազն երգին, ի ծմակս Ծաղկուտան եւ ի բարձրավանդակն Բագրեւանդայ, հրաւիրեն զմեզ այսօր հայադիր յիշատակք: Ի՞նչ գեղեցիկ հովիտ, մանաւանդ թէ ի՞նչ ընդարձակ դաշտ՝ լցեալ զարդուք բուսաբերութեան. զոր կու սնուցանեն հարիւրատոր ականակիտ վտակք, իջնելով ի կողից այրարատեան լեռնաշարից եւ Աղթամարայ պարատափին. որք ամեն կողմանէ շրջապատեալ ձեւացընեն այս ձուաձեւ եւ տաշտանման հովիտս, իբրեւ 90 մղոն երկայն արեւելքէ յարեւմուտք, եւ 30 մղոն լայն ի հիւսիսոյ ընդ հարաւ. եւ ժողովելով ի գոգավայրն եւ խառնելով ընդ գլխաւոր վտակին՝ կու գետանան կըլլան պայծառն Արածանի, որ է արեւելեան օժանդակ եւ զուգակից եղեմաբուղին Եփրատայ, որ ի Բարձր Հայոց ի գագաթէն Կարնոյ կիջնէ, եւ երկուքն այլ ի համանուն Ծաղկի լեռներէն: Եթէ այս մեծ տաշտաձեւիս հարաւային շրթունքն, այսինքն Ապահունեաց (Մէլազկերտ) եւ Ծաղկուտան (Խամուր, Տիատին) լերինքն՝ Ճեղքուելով անցք մը չտային Արածանւոյ, անշուշտ գեղեցիկ եւ քան զԱղթամար ընդարձակ ծովալիճ մը կըլլար Բագրեւանդ. եւ թերեւս երբեմն այնպէս այլ եղած ըլլալը ստուգեն մեզի երկրաբանք: ... Բայց դու, Հայկակ, դու հոս գուցէ աւելի ծաղկահան կուզես ըլլալ քան երկրաբան. այս հովիտներուս մէջ մտած ատենդ՝ Շահապիվանը կու փնտռես. մեր հին նախնեաց հետ կու փափագիս նաւասարդի աշխարհախումք հանդէսները կատարել. բայց դեռ իրեք չորս ամիս կայ այն տօներուն. ուրիշ անգամ այլ կու գամք ի Բագրեւանդ, որ ոչ սակաւ յիշատակներ ունի:... Բայց քանի մը ամսէ ետեւ ամառուան տաքուն՝ հիմկու ծաղկանց դալարութիւնը չեմք գտներ. թէ եւ այն ատենն այլ ունի իր լեռնաբուսիկ գոյնզգոյն ծաղկներն:

Հիմայ գարնան ծաղկունքն ծածանին փնջիկ փնջիկ, թռչունք ձայնեն մանրամնչիկք, ջրերն կրկջան զովիկ զովիկ. ուր էր թէ ազգային գուսնակ մ'այլ երգէր մեզի զգարուն: — Չեն պակսեր գարուն երգող Հայ գուսանք, ձեռնաւորք եւ մշակք, սրբամօրուս պաշտօնեայք, պատրիարքք եւ կաթողիկոսք անգամ. այսքան զգալի եւ շօշափելի բնութեան եւ վայրաց գեղեցկութիւնն՝ գրեթէ հարկաւ երգիչ եւ բանաստեղծ ըրած է զանոնք, գոնէ գարուն զովելու համար. բայց Կոստանդին Երզնկացին, իսկաշնորհ, իսկատիպ գուսան 550 տարուան, յանձն շառնուր ասանկ դրսէն դրդեալ քերդող ըլլալն, այլ տեսիլք տեսնելով, լոյս տեսնելով առեր է այդ շնորհը.

«Այնպէ՞ս որ, կըսէ, ես ի յիմ խօսից շարելըն զարմացայ»:

Եւ այսպէս կերգէ զգարուն.

Մեծ զոհութիւն, հարիւր հազար,

Մեզ աւետիք է նոր հասել.

Եւ մեզ շընորհք յերկնաւորէն

Յերկնից յերկիրս ի մեզ հնսել:

Երկիր է լի մութն եւ մըլար,
Սառն էր կապել եւ պաղ ու քար.
Հանց որ չըկար բոյս մի դալար.
Հիմի՝ ինք նոր է զարդարել:
Չըմեռըն բանդ էր եւ խաւար.
Գարուն եհաս ու նոր բահար,
Ի էառ ի մէնջ գիշերն աւար.
Զի արեգակն է մեզ ծագել:
Երկիրս է մայր աննըմանի,
Զինչ գեղեցիկ իրք՝ ծընանի,
Շատ բարութիւնք յինք սընանի.
Հանց որ փոխն գեղեցկացել:
Երբոր հնչեց հողմըն հարաւ՝
Զինչ տրտմութիւն՝ յերկրէ տարաւ.
Հանց որ չըկայ տեղ մի ծարաւ.
Ամենն են բարութեամբ լրցել:
Հեզ որոտաց ամբ ցողաբեր.
Կամար կապի յերկինս ի վեր,
Հոսէ յերկիր ահեղ գետեր.
Հաւար զերկիր են արբուցել:
Է հարսանիք տիեզերաց,
Է ցընծութիւն պտղաբերաց.
Գոյնըզգոյնով ցեղք ի ցեղաց

Ծաղկունք զերկիր են զարդարել:

Ծովըն դըրուրդ առնու սիրով,

Խաղան զեռունք յերկիր ու ի ծով.

Ակունքդ յորդոր գան պաղ ու հով՝

Եւ ի քարէն յառաջ բղխել:

Ահեղ գոչեն գետերս յոլով

Յորդ ի լերունքս ի վայր զալով,

Գան ման ի ման ծաւալելով.

Սիրով ի ծովն երես դըրել:

Խաղան եղունք եւ այծեմունք,

Իջնուն ի դաշտ և յաղբիւրակունք,

Երէվայրիք եւ անասունք

Ի կապանաց են արձակել:

Հաւերըդ գան քաղցըր ձայնով

Ծիծեռն ի հետ սաղմոսելով.

Գայ արտուտիկըն կարդալով,

Զառաւօտուն է բարբառել:

Աձումն առնուն եւ ծընանին

Հաւք ու գազանք և երէվայրին:

Զազօք հաւերտ ելնեն պարին,

Ի են միաբան երամ կապել:

Ծաղկունքըն գան եւ ժողովին

Ի բուրաստան և ի բաղչանին.

Մէկ մի մըտել ի մէջ ծովին,
Տեսն է դեղին ւ յերեր կացել:
Բլբուլն եհաս շաքարբերան,
Աւետաբեր մեծ յարութեան.
Վարդին եհար կանանչ վըրան
Որ գայ բազմի գերդ հուր վառել: ...

Երբ բլբուլի եւ վարդի խօսք բացուի՝ երգն շատ կերկրննայ. ապրի՝ Կոստանդին՝ մեր երգիչն. բայց հիմա հանգչի քնարն, հանգչին ծաղկունքն այլ. վասն զի յանկարծահաս հովու մը պէս օրուանս յիշատակն կանցնի հովտէս, եւ կայլագունէ զգարուն: Դաշտիս երկու ծայրերէն կու լսուի խոր դրդիմն մը, ոտնաձայն մը, ահեղ շշնկոց մը. լերանց գլխէն փոշէխառն ամապէր կելնեն, անոնց մէջէն ճերմակ փայլակներ. արեւմուտքէն եկածն դիմացի արեւուն ձառագայթներովը վառվըռած արծաթէ հեղեղ մը կու նմանի, որ Բարձր Հայոց դարերէն փութափոյթ թնդալով կու թափի հոս. արեւելեան կողմէն եկածն աղիւսագործաց հնոցէն ելած սեւ ծուխերու պէս կու ծառանայ ու կու ցածնայ ... Ասոնք յիրար չմօտեցած՝ մենք մօտենանք պատմութեան ձամբով. անցնինք հազարով տարիներ, այսօրուան ամսակէտին հետ զուգենք տարէկէտն այլ, Քրիստոսի 775 թուականն:

Այս նշանակեալ տարիս՝ վերջին տարի է կենաց եւ իշխանութեան երկու մեծ ինքնակալաց, որք մէջերնին բաժնած են արեւելքի բաղդը կամ դժբաղդութիւնը: Մէկն է Կոստանդին կայսրն, անուանի իր պատկերամարտութեամբ եւ մոլութեամբ, որոց յարմար ստացած գարշելի անունը՝ պահէ մինչեւ ցայսօր, Կորբո Նիմոս. (.....): Պուլկարաց եւ պատկերաց հետ կոռուելէն՝ ատեն չունէր արեւելք հոգալու եւ պաշտպանելու հպատակները, որոց մէջ սեպուէին եւ մասն մի Հայոց: Իսկ մէկայլն է Էպուսձաֆար Ապտ—Ալլահ Էլ—Մանսուր, զոր պատմիչը մեր Զափր անուանեն, խալիֆայ Արաբացւոց, որ ամիրապէտութեան հին արռող փոխադրեց ի նորոգեալն Բաղտատ (763), եւ Կորբոնիմոսի թուլութիւնը տեսնելով՝ իր բռնութիւնը տարածեց ինչուան ի Կիւլիկիա, որով Մէծ եւ Փոքր – Հայք այլ ընկան իր ընչարադցութեան եւ անգրութեանց տակ. որոց համար շատ մեղադրուած է բնիկ եւ օտար պատմիչներէ. վասն զի համառօտ ըսելով, իր 21 տարուան ու 4 ամսուան իշխանութեան ատեն վեց հարիւր հազար մարդ ջարդել սպաննել տուաւ, կըսեն. որոց մէջ անշուշտ քանի մը բիւր այլ ազգակից պէտք է ողբալ: Այդպիսի ամիրապէտ մը ունող ամիրայք՝ անկէ գթասիրտ չէին կրնար ըլլալ: Իր իշխանութեան ատեն Հայաստանի ոստիկանաց մէջ (վասն զի այսպէս կանուանէին յԱրաբացւոց եկեալ կուսակալքն) ամենէն գլխաւորն է Արդլա, եղբայր համանուն նախորդ ամիրապէտին, որ ընդհանուր Պարսից եւ Հայոց կողմանց մեծ կողմնակալ էր. եւ ուրիշ կամահաճոյ հրամաններէն զատ՝ այս այլ դրաւ

իր հպատակացը, որ մօրուքնին ածիլեն, եւ զլուխնին կանգուն ու կէս բարձր խոյր մը դնեն. այս եւ ասոր նման պատուերքներով կու զային ի Հայս ոստիկանք եւ հարկահանք. (ինչպէս Սուլէման, Զալեհ, Ռուհ, Մուսէ, Մուհամմէտ, Եզիտ, Պէրիր՝ Բաքար ըստ մեր պատմչաց). որք այնչափ կեղեքեցին աշխարհնիս, մինչեւ շատերն փախչելով գետնի տակ եւ քարայրներու մէջ պահութելին: Ժամանակին հոգեւոր տէրն՝ Տրդատ կաթողիկոս, եւ Հայոց ազգային հոգաբարձուն Սահակ բազրատունի՝ շատ անգամ բողոքեցին Արքլայի. իսկ նառատիկանները կու փոխիր, բռնութիւնը կու թողուր: Այսպէս յետ վերոյիշեալ Եզիտաց եւ Պէրիրաց՝ խաւրեց (770) զՀասան— Իսկն—Քահեղապա (որդի Կահաղրայ՝ ըստ մերոց), որ հետք բերաւ խորասան՝ պարսիկ անկարգ գունդ մը, որոց ըրած չարութիւններէն քանի մը յիշելով ժամանակակից եւ ականատես պատմիչն (Ղետնդ), զգուելով կըսէ. «պատմել ոչ կարեսք զաղետից պատմութիւն». մեք այլ այսպէս ընեմք, որ արցունքով չիթօշնին ապրիլի ծաղկըներն: ... Բայց ի ՞նչ ընէ խեղճ ժողովուրդն, որ ունեցածը բռնահան հարկահանաց տալէն ետեւ՝ չունեցածն այլ տալու համար կու ծեծուի, կու կախուի, սառուցեալ լճից մէջ կու ձգուի. ի ՞նչ ընէ իին հայութեան մնացած զինուորութիւնն, որ իր եղբարց դառն հեծութիւնը կու լսէ. ի ՞նչ ընեն Խրամի եւ Նախօնանի եկեղեցեաց մէջ այրած նախարարներէն մնացեալ ճիռ իշխաններն՝ որ իրենց սեփական պայազատութիւնը այսպէս տակն ու վրայ կու տեսնեն. ի ՞նչ ընեն մանաւանդ մեծասիրտ Մամիկոնեանքն՝ Արտաւազդ եւ Մուշեղ, որդիք Հմայեկայ եւ Հրահատայ. միթէ վիրաւորեալ առիւծուց նման միայն մոնչե՞ն իրենց աշաց առջեւ անապատացեալ հայրենեաց վրայ: — Չէ, այսպէս չըրին. այլ յուսահատութեան մռունչ մը զայրագին սրտիւ, իրենց սրտակցաց ու պատուակցաց ձայն տուին. որք, ըստ ասելոյ պատմքին, «եղին զոգի ի ձեռն իւրեանց, եւ ձեռնամուխ եղեն յիրս՝ զոր ոչ կարէին վճարել, վասն զի նուազունք էին. այլ սակայն լաւ համարեալ զմահ քաջութեամբ՝ քան զկեանս վտանգաւոր, ձեռնամուխ եղեն»: Նախ եռանդունն Արտաւազդ, անվախ, բայց եւ ոչ առանց խորամանկութեան իրեն իին նախնյն՝ Գայլ—Վահանայ, յանդգնօրէն զնաց ի մայրաքաղաքն Հայոց՝ ի Դուին, ուր արաբացի ոստիկանին փոխանորդ զօրավար մը նստէր, եւ գրեթէ անոր աշաց առջեւ իր սակաւաթիւ գունդը ժողովելով՝ սկսաւ զինքը զրահել պատերազմական պատրաստութեամբ, համբաւելով՝ թէ թշնամեաց դէմ պիտի երթայ: Արաբացի զօրավարք՝ իրենցմէ հաւատարիմ կարծելով զնա, միանգամայն եւ չուզելով իրենք զիրենք վտանգել, թերեւս օգնեցին այլ զինքը զինելու. եւ իբրեւ յառաջամարտիկ գունդ բանակի՝ թողուցին իրենցմէ զատուելու: Արտաւազդ մէկ մոր խարուած բանակին բազմութենէն դուրս ելաւ, մէկէն վազեց դէպ ի հիւսիս՝ Շիրակ գաւառ, անկէ Վրաց ամուր եւ ազատ կողմերը երթալու. այն ատեն այս գաւառս դեռ իր Անի բերդը իշխանանիստ չէր ըրած, այլ կ'երեւի թէ հիմակուան Ռուսաց իշխանանիստ եւ ամուր բերդաքաղաքն Կիւմրի՝ էր զլխաւոր աւան մը, ուր անիրաւ հարկահան մը նստէր: Արտաւազդ անոր շատ անիրաւութենէն թերեւս ոչ շատ պակաս անիրաւութեամբ մը վրէծ պահանջեց. սպաննեց. եւ ժողոված ստակները յափշտակելով զնաց Վրաց կողմը, միաբանեալ իշխանազանց հետ մէկտեղ: Արաբացւց աչքերն բացուեցան. մէկէն նախնի ոստիկաններէն մէկը

զօրապետ դնելով եւ իրենց ծառայութեան մէջ եղող Հայոց սպարապետ Սմբատն այլ մէկ տեղ ասած՝ Արտաւազդայ ետեւէն ընկան, ինչուան Ախըլցխայի կողմերը յարձրկելով. բայց հազիւ քանի մը կտոր բան կրցան աւարել, եւ յետ դարձան. վասն զի Արտաւազդեանք ինչուան Եգերացւոց երկիրը (Աճարա) զային, եւ այն տեղույն ու մօտի Վրաց զաւառաց տիրեցին: Իսկ Իսկն – Քահղապա ոստիկանն՝ ուրիշ բան չկրցաւ ընել, բայց եթէ առջի անզութ հնարքը բանեցընել. այսինքն՝ դարձեալ ամեն դի հարկահաններ դրկել. որք պժգալի պիծակներու պէս ելան ժողովրդեան մնացեալ վաստակը ուղեւծուծը քամելու. բայց այս անզամ շատ չյաջողեցան: Վասն զի եթէ Արտաւազդայ հեռու էր, մօտ էր Մուշեղ. որ նախ իր երկիրներուն մէջ մտածները հալածեց, եւ բռնութիւն ընողներն այլ բռնաբար սրով դատեց. եւ պահ մը իր ընտանիքը Երասիսածորոյ մօտ Արտազերից ամուր բերդը ապահովցընելով, ելաւ անկէ 60 կտրիծ առած հետը, մտաւ այս մեր եղած Բագրեւանդայ զաւառը, ուր Էպու— Մծուր՝ փոխանակ հեզաբար ծաղիկ քաղելու բռնաբար հարկ կու պահանջէր. զնա այլ անոր մարդիկներն այլ կոտրելով՝ փոթորկի պէս յառաջ անցաւ. իսկ ծխահալած պիծակներն՝ ահով դողով սկսան ծակերու մէջ քաշուիլ. որով համարձակութիւն առին նեղեալ եւ լլկեալ փախստականք Հայոց՝ զալու եւ Մուշեղայ պզտիկ զնդին քառուելու. որուն համբաւն եւ սարսափը չորս դի տարածեցաւ. բայց զօրաց քիչուրութիւնն այլ իմանալով՝ ոմանք ի թշնամեաց սիրտ ըրին մէկն վրան հասնելու եւ թերեւս մէկ հարուածով վերցընելու իրենց արգելք եւ սատակիչ եղողը: Բայց այնպէս զազանացեալ Մամիկոն մը բռնել՝ շատ դժար եւ վտանգաւոր փորձ էր: Այսպէս փորձեցին նախ 200 արաբացի պատերազմողը, որք Կարնոյ քաղքէն (Էրզիրում) ելան, աղէկ զինուած եւ զրահուած, իջան ի Բասեն, զալու ի Բագրեւանդ. զիշերը վրայ հասնելով՝ մտան Խարս զիւլը, (թերեւս Մծնկերտոյ մօտ), եւ անոր այզեստանեայց մէջ փոռուեցան. այզեաց պատերը իրենց պատնէշ կարծելով: Իմացաւ Մուշեղ, եւ հետք քանի մը կտրիծ առած՝ զիշերանց հասաւ հոն. եւ որովհետեւ այդ պատերը իհւած չէին՝ այլ միայն քարի քարի վրայ դիզած՝ ցանկի մը պէս, անոնց տակ նստող եւ պառկողներուն վրայ փլուց. հոն կապուած ձիանն այլ խրտելով սկսան իրենց տէրերը կրիկըրուել, զիշերուան, ձիերուն, պատին վլչելուն շփոթութեան հետ մէկտեղ՝ ներս թափեցան Մուշեղեանք: Եղածն յայտնի է. թերեւս ոմանք յայլազգեաց կրցան՝ մերկ կողոպուտ փախչիլ ազատիլ, բայց շատերն այն քարերուն տակ քնացան, մնացին:

Հազիւ քիչ մատեն կրցաւ Մուշեղ հանգիստ առնուլ իր ամրոցը, վասն զի այլազգեաց աղաղակն կու գոռար. Դընայ կողմնակալ զօրավարն իր պահապան զօրաց մէջէն չորս հազար կտրիծ ձիաւոր ընտրեց եւ յանձնեց Էպու—Նէճիայ զօրապետին, որ երթայ ջարդէ ջնջէ ապատամբները: Նէճիայ իր գունդը անոնց երազընթաց տաճիկ ձիերուն պէս թոցընելով հասարակաց դուրան ճամբէն, յԱյրարատայ ի Կոգովիտ, անկէ ի Բագրեւանդ հանեց, եւ եկաւ անոր զլխաւոր շինաւանին մօտ, որ է Բազարան (Իւշ—զիլիս): Այս աւանին մօտ, այս Արածանոյ նախընծայ վտակաց եզերք, այս մօտիկ Նպատ լերան շրին տակ էր, որ անկէ 400 տարի առաջ ուրիշ Մուշեղ մը, Քաջակորովն Մուշեղ, Շապիոյ արքայից արքային

ահեղ բանակը ցրուեց. բայց այն ատեն Հայ — Արշակունի թագաւորի մը ամբողջ զօրաց սպարապետ էր, եւ յունական գունդ մարտակից ունէր, եւ Մեծ Ներսէս մը բազկատարած աղօթաւոր: Անկէ 200 տարի վերջ՝ ուրիշ Մուշեղի մը վրայ գալով՝ անցաւ Բագրեւանդէն Խոսրով Անուշրէւան, եւ կոտրեցաւ ի Մուշեղայ Եփրատ գետոյն վրայ: Իսկ այսօր ասոնց թռոանց թռոն հրահատեանն Մուշեղ՝ 4000 արաբացի սպառազէն ձիաւորաց դէմ ունէր 200 Հայ. քսանի դէմ մէկ միայն. սակայն ունեցածն բաւական եղաւ իրեն: Ասոնք յարձըկեցան եկողներուն վրայ, շփոթեցին, ցրուեցին, շատերը գետին փուեցին, աւելի շատերը փախուցին. փախստականաց ետեւէն ընկան, օրով ճամբայ հալածեցին դէպ ի հիւսիս, ինչուան Արագած լերան ոտքը. շատերն այլ ճամբուն վրայ փուելով, եւ անոնց հետ զօրավարնին ալ. եւ աւարներով ու ձիոց երամակով յաղթական դարձան: Այլազգեաց մնացորդն հասան ի Դուին. բոլոր քաղաքը ի դոդ, ի սուգ, անձք եւ նզովք շարժեցին. եւ այնպէս ահ ընկաւ մէջերնին՝ որ կարծէին թէ ամեն դռնէ Մուշեղը ներս կու մտնէ. եւ զրեթէ չվստահանալով քաղաքին ամրութեանը՝ ներքին ամրոցը քաշուած սմբեցան:

Այս անակնկալ եւ զրեթէ անհաւատալի յաղթութիւնն եւ յաջողութիւնն, եւ այն ահարկու Արաբացւոց ահարեկ ըլլալն՝ կրնայ գուշակուիլ՝ թէ երկայն ատենէ ի վեր ընկած ժողովրդեան մը ի նշ ազդեցին. ի նշպէս համբաւն հոչակուեցաւ. ի նշպէս զլուխներ տաքցան՝ խելապատակէն այլ ի վեր, մինչեւ խոհեմութեան եւ նախագոհութեան ձայները չսեցին. եւ զիրար զրգելով պատշաճն վեր բաներ մտածեցին. մանաւանդ չափազանց բորբոքեալ ճգնաւոր մը, աւելի սրտին հարցնելով քան Աստուծոյ, զամենքը կու յորդորէր եւ քաջալերէր, եւ իբրեւ տեսիլք տեսած հաւանեցնէր, թէ արդարեւ ազգին բաղդն հասած է. մի տարակուսիք կըսէր, ձեր մէջէն մէկն բաւական է հազարի դէմ կենալու, երկուքն՝ բիւրուց դէմ:

Յիրաւի շատ դժար էր ոամկաց՝ (յետ տեսնելու որ 200 կտրիճ 4000 սպառազէն հեծեալները վանեց) այս դիպուածին մէջ՝ սրբութիւնը իրարմէ որոշել: Բայց ոչ միայն ոամիկ մարդիկ եւ առանձին իշխանք միաբանեցան, այլ ինչուան Սմբատ բագրատունի սպարապետն այլ՝ հաւանեցաւ թողլու զԱրաբացիս եւ միաբանելու ընդ համազգեացն: Այս բանս յաղթութեան մը չափ արժեց միաբանելոց. բայց մեծագոյն յաղթութեան մայլ կու փափագէին. այսինքն հաւանեցընելու զԱշոտ, նախայիշեալ Սահակայ իշխանապետին որդին. որ չափաւոր տարիօք, եւ տարիքէն աւելի փորձ հոչակեալ խելացի մարդ էր. որչափ այլ հայրենեաց փառքը փափաքէր, այլ աւելի անոր ապահովութիւնը կու պահանջէր. կիմանար կիմացընէր այն ճգնաւորին չափազանց նախանձաւորութիւնը, եւ կըսէր իրեն եղող իշխանաց եւ յորդորչաց. «Ո վ հայրենասէրք, զգոյշ կեցէք. քաջ էք եւ եռանդուն, բայց աւելի լաւ է իմաստութեամբ գործել եւ ձեզմէ առջիններուն փորձը քննել. կամք եւ կարողութիւն միշտ չեն կրնար իրարու հաւասարիլ. մէկն ի ձեր ձեռքն է, մէկայլն ոչ. շուտ եւ անակնկալ յաջողութիւնք՝ երբեմն մեծագոյն անյաջողութեանց պատճառ կըլլան: Քանի մը հարկահան եւ զօրավար զարկիք, քիչով շատերու դէմ կեցաք, եւ երթալով կու յուսաք շատնալ. սակայն ինչուան ո րչափ կրնանք բազմանալ, ինչուան է ըր

միազունդ մնալ: Դեռ Արաբացւց մեծ զօրավարն ի Դուին է. դեռ ի Կարին ուրիշ մեծ զօրավար մայլ կայ, դեռ շատ բերդեր անոնց ձեռքն են: Եթէ բերդերն այլ առնուք, եթէ Հայաստանի մէջ եղած զօրքն այլ հալածեք, դեռ դժուարութիւն քիչ մը կուշացընէք, վտանգը կը մօտեցընէք: Ի՞նչ պիտի ըլլայ ձեր բովանդակ գունդն էսիր — Էլ — Մումնեայ տէրութեան ծովածաւալ եւ ահաւոր զօրութեան դէմ: Ո՞ր ազգ, ո՞ր տէրութիւն կրցաւ կամ կրնայ անոր դէմ կենալ. Յունաց տիեզերական ինքնակալութիւնն այսչափ անզամ կոռուելով՝ չկրցաւ իր կորուած երկիրներն ի ձեռք ձգել, ահա կայսերն Կոստանդին՝ որ մինակ առիւծներու դէմ ելլելով՝ սպաննեց, տեսէք ի՞նչպէս սարսափած՝ թող կու տայ որ ամիրապէտն կոխի իր սահմանները: Ինքն ծովն ու ցամաքը բաւական ամուր չիգտներ այնպիսի թշնամոյ մը դէմ, դուք ի՞նչ բանի վրայ գրած էք ձեր ապահովութիւնը: Արդ եթէ կուզէք ճշմարտապէս հայրեննեաց օգուտը, ինչպէս եւ ես ամենայն սրտի, հանդարտօրէն մտածելով կեցէք տեղերնիդ. եւ ջանացէք իմաստութեամբ դարման տանիլ եղած եւ կրած չարեաց: Ապա թէ ոչ, ինձի կերեւի, թէ կամ յետ վնասակար փորձոյ՝ պիտի յանձն առնուք կորակոր նուածիլ մնալ տեղերնիդ. կամ յուսահատած՝ միայն զձեզ ապրեցընել ջանալով՝ ինքնակամ թողու հայրենիք, տուն, տեղ եւ վաստակ, ձեր հարց քրտինքով ժառանգած բարիքը, ձերնախնեաց հաւատրով կանգնած եկեղեցիները, եւ ձեր ծնողաց գերեզմաններն այլ՝ ատելեաց ոսից կոխան, եւ երթալ ի ծառայութիւն կայսեր Յունաց, եւ պանդրխտութեամբ կեանքերնիդ մաշեցընել: Եւ կամ, որ շատ վախնալի է, շուտ կամ ուշ՝ ձեր թշնամեաց ձեռքը ընկնալով՝ չարաչար մահուամբ պիտի ջընջուիք»:

Այս եւ այսպիսի բանք բաւական չեղան այն տարցած գլուխները զովացընելու, թողին զԱշոտ, եւ եկան իրարու հետ դաշինք դնել, խորհուրդ ընել, հնարք մտածել, այլ ինչպէս շատ անզամ պատահած է եւ կու պատահի այսպիսի դիպուածոց մէջ, չկրցան միաբանիլ մէկ գործոյ վրայ, ոմանք իրենց երկիրը քաշուեցան, ոմանք ամուր բերդերու ապաւինեցան: Ամենէն տաք գլուխներն որ Մուշեղայ հետ միաբաններ էին՝ զինուոր եւ ռամիկ, 5000 հոգի գունդ մը եղան: Դուինը թողուցին, գնացին Կարնոյ քաղաքին վրայ, զոր քանի մը տարի առաջ Եզիտ ոստիկանն առեր էր ի Յունաց եւ լաւ ամրացուցեր. թերեւս հիմա մէջը բաւական զօրք չկար, չէ Հայոց թուոյն՝ այլ ոգուոյն դէմ կենալու, բայց պարիսպներն բաւական զօրաւար էին. բոլոր այն տարի (774) ձմեռուան սաստիկ սառնամանիքներէն այլ չծանձրանալով՝ Հայք պաշարեցին կեցան քաղքին քով. եւ մէծամեծ մեքենաներ կանգնելով՝ կու ծեծէին պատերը. եւ քանի մը ծակ բանալով՝ կրցան քիչ մը քար թափել ի ներս եւ քանի մը մարդ սպաննել. բայց աւելի սովով կու նեղէին քաղաքը, որ եւ անձնատու ըլլալու վրայ էր, երբ յանկարծ մէծ մրրիկ եւ զօրաւոր հարկ մը հասաւ Հայոց վրայ: Ասոնց հեռանալը յԱյրարատայ, եւ ոմանց այլ իրենց բերդերը քաշուիլը տեսնելով Դրւնեցի արաբացիք, սիրտ առին, չորս կողմէն այլ ժողովեցան, եւ սկսան այրած սրտով ու ծարուած սրով մօտակայ գաւառաց մէջ պտղտիլ, եւ շատ արիւնահեղութիւն ընել. բայց ապստամբները նուածելու համար ստիպուեցան ամօթով՝ եղածը իմացընել ամիրապէտին: Սա վրէժինդրութեան յարմար առիթ գտնելով, անթիւ զօրաց միջէն ընտրեց Խորասանիկ կտրիձները, 30,000 հոգի, ձիով եւ զրահով աղէկ մը պատրաստած, եւ յանձնեց Էմր

Իսկամայիլ փորձ եւ հոչակատր զօրավարի մը ձեռք: Որ եւ հարաւային հովերէն առաջ անցաւ Ասորեստան, եւ Աղձնեաց կողմէրէն գալով մտաւ ի Խլաթ մեծ քաղաքն. ժողովելով հաւատարիմ մարդիկ՝ աղէկ մը քննեց տեղեկացաւ Հայոց պատրաստութիւնը, որչափ հոգի միաբան եւ ուր ըլլալնին, եւ ինչ ոյժ ունենալնին. զոր ի հարկէ շատ քիչ եւ իբրև ոչինչ գտաւ իր բանակին բազմութեան եւ կազմութեան համեմատելով: Հոն ի Խլաթ էր այն ատեն խոհական իշխանն Աշոտ, եւ տեսնելով իր հայրենեաց վրայ եկած չարիքն, եւ իր խրատած իշխանաց անհաւանութիւնը, սիրտն կայրէր կու հալէր, առանց կրակը դուրս տալու. մանաւանդ որ պիտի ստիպուէր Արաբացւոց գործակից ըլլալու իրեն ազգայիններուն դէմ: Անհնարին տագնապին մէջ առանց ատեն կորսընցնելու ամենայն ծածկութեամբ իմացուց իշխանակցացը՝ Էմրի պատրաստութիւնը, եւ ահա ժամանակն է, կըսէր, ցուցընելու ձեր խոստացած հաստատութիւնը, կամ իրարու պաշտպանութեամբ մեռնելու: Առջի խրատուն մտիկ չըրին դաշնակիցը, ետինքէս կասկածեցան. կարծեցին որ Աշոտ Արաբացւոց հաւատարիմ մնալովն՝ զիրենք խարել կուզէ եւ հեռացընել ի Խլաթայ. եւ մտքերնին դրին Կարնոյ պաշարողաց նման՝ այս մեծ քաղաքս այլ առնուլ յայլազգեաց: Համազասպ Արծրունեաց իշխանն զլուխ կեցաւ, հետն առաւ Վասպուրականի զօրքերէն զատ՝ Ամատունեաց գունդն այլ, Սմբատ սպարապէտին Աշոտ եղբօր գունդն այլ, եւ ելաւ երթալ Վանայ ծովուն հիւսիսային արեւելեան կողմը՝ Արծէշ բերդաւանին վրայ, ուզելով հիմնայատակ ընել. անցած տեղերէն ուսմիկ հետեւակ մարդիկ այլ կու ժողովէր կու խառնէր զօրքերուն: Երբ հասան ի Բերկրի, Խլաթէն Հայ մը եկաւ նորէն խմացընելու թէ Էմր զօրավարն մօս է երեք բիւր եւ աւելի զօրքով: Համազասպ հպատացեալ՝ զայս այլ նենգութիւն կարծեց, եւ փոխանակ պարգեւելու՝ պատժեց լրաբերը, եւ առաջ անցաւ հասնելու յԱրծէշ: Ասոր բնակիչքն այլ իմաց տուեր էին Էմրայ, որ բազմութեամբ զօրաց ծածուկ ճամբաններով եկեր ապահով տեղ մը դարանէր էր. եւ հազիւ թէ Հայք սկսան Արծէշի բերդը ծեծել, Արաբացիք դարանէն ելլելով վրանին ընկան, եւ անզէն անհմուտ հետեւակ գնդին մեծ մասը ջարդեցին, որոց ումանք այլ փախչելու ատեն ծովը թափեցան. եւ այսպէս անխոհեմութեան զոհ եղան 1500 անպարտ մարդիկ. անոնց հետ իրենց առաջնորդ չորս ազնուական իշխանք այլ. մնացեալքն փախստեամբ ցրուեցան: Այս պատահարս եղաւ ապրիլի 16ին (775): Արաբացիք զանոնք երկար միջոց հալածելէն ետեւ՝ դարձան անկէ մէկայլ ապստամբները փնտուելու. եւ Խլաթու եւ Մանազկէրտի գաւառներէն վեր փութալով թափեցան հոս, ի Բագրեւանդ:

Ահա այս էր այն հնողանման սեւ ծուխն զոր տեսանք յարեւելից. որ եւ կոխելով այս ծաղկազարդ վայելչութիւնները, գետոյս աղբերականց քով՝ Արծնի ըսուած գիւղը իշան. եւ դադրեցան զկնքերնին սրելու եւ մահու գործիքները պատրաստելու: Խսկ արեւմուտքէն փրթած փոքր արծաթափայլ հեղեղն՝ էր Մուշեղեան գունդն Հայոց, որ պաշարէր զքաղաքն Կարնոյ. եւ յանկարծ լսեց Արծիշու կոտորածը: Յետ այնչափ երկայն համբերութեան, պզտի գնդով մը այնպիսի մեծ քաղաք մը պաշարելու եւ վտանգելու, որսը բռնելու ատեն՝ ստիպուիլ թողով, ո քքան ծանր, ո քքան սրտակտուր էր: Այլ ուրիշ հնար չկար. ակռանին կրծտելով դարձուցին երեսնին ի

Կարնոյ. բայց ո՞ւր երթան: — Երկու ճամբայ կար դիմացնին. մէկն եւ ապահովագոյնն էր՝ Արտաւազդայ բռնածն, անցնիլ երթալ յարեւմուտք եւ ի հիւսիս, Յունաց կողմը մտնել, եւ յետ այնքան նեղութեանց՝ գոնէ ապրիլ եւ հանգչիլ: Իսկ մէկայլն՝ կորիւն կորուսած առիւծուն ճամբան էր. զօրաւոր թշնամեացը վրայ դառնալ եւ յուսահատ կատաղութեամբ զարնուիլ, ըլլայ ինչ որ ըլլայ: Եւ այս ետինքը ընտրեցին այն զայրասիրտ ընկերակորոյս առիւծն, Կարնոյ լերանց դարերէն թափուիլ ի Բասէն, եւ անկէ այլ Սուլկա լերանց (Քէոսէ տաղ) կոնակէն ընկնիլ ի Բագրեւանդ, քիչ օրուան քիչ ժամուան գործ մը եղաւ իրենց. հոն այլ չդադարելով, ոչ թշնամույն բազմութիւնը ուղեցին քննել, ոչ անոր շարժելուն սպասել, ալ դարուդուր գետնի մը վրայ արձրկած հրագունտի պէս ցատքըտելով առաջ եկան, եւ փոխանակ թշնամեաց սպասելու՝ իրենք անցան գետը: Թշնամեաց ահեղ բազմութիւնն եւ աւելի ահարկու պատրաստութիւնն, արարիկ երիվարաց վազն ու փոխնչն, լուսնանիշ վրանաց եւ դրօշուց շարժիւնն, խառնալուր աղաղակն գոչումն, եւ պատերազմական գործեաց եւ թմբկաց որոտումն, փոխանակ զիրենք վախցընելու, այնքան աւելի կատղեցուցին բորբոքեցին, որ Արաբացւոց բանակէն քանի մը հարիւր քայլ հեռի՝ թողուցին ոչ միայն իրենց բեռները, այլ եւ ձիանքը. հետեւակուց աւելի ազատ, եւ համարձակ կրնային հայկական աղեղները քարշել հեռուէն, ու մօտանց թուր ու նիզակ շարժել: Երկայն ճամբուն յօգնութիւնն այլ չէին ուեր մտիկ ընել, եթէ զիշերուան սեաւ վարագոյրն երկու բանակաց մէջ չկախուէր: Անոր մէկ կողմը 30,000 սպառազէն Արաբացիք, մէկայլ կողմն 5000 հետեւակ թերեւազէն Հայք անցուցին, ի՞նչ հոգուվ ի՞նչ մտածութեամբ ապրիլի 24—ին 25 մտնող միջոցը, կրնար գուշակուիլ քան թէ գրուիլ: Առաւուն հազի թէ ծագեց՝ Հայք անհամբերությամբ նետուեցան բազմութեան մէջ, սաստիկ կոտորած մը ըրին, սրընթաց հեծեալներուն մէկ մասը հալածեցին հեռացուցին, բայց վերջապէս իրենք այլ յօգնեցան: Արաբացիք սրտմտեալ եւ դպնահար յետ դարձան, Հայոց նախարարներէն մէկ քանին՝ (որ ռամկին պէս հետեւակ չէին) քշեցին իրենց ձորտերովը: Հայոց ռամկին այլ, յետ քաշուեցան, այն ատեն Արաբացի հեծելոց եկաւ վրէժինդրութեան կարգն. սկսան կոխսկըռտել դէմ դնող հետեւակ Հայերը: Ասոնք իրեւ երկայնաչար ալիք՝ աւելի մէծ եւ երկայն ալիք մը ծածկուելու թաղուելու ատեն, վերջին անհնարին ճիզ մայլ ըրին, յետին յուսահատութեան կամ յուսոյ ձայն մը վերուցին, իրար զիրար կանչելով եւ սիրտ տալով. «քանի որ թեւերնուս վրայ դեռ քիչ մը ուժ կայ, կըսէին, պէտք է թափենք մէր հայրենեաց եւ եկեղեցեաց վրայ. ողջ ողջ երես դարձընել եւ յետ դառնալ՝ անկարելի ըլլայ մեզի. մեռնինք զէնք ի ձեռին, քան փախստեամբ ապրինք»: Եւ արիւնոտ աշուրնին մէկ մը երկինք տանելով, մէկ մը Բագրեւանդայ պաշտպան Ա. Յովհաննիսի, կանչելով ու գոռալով՝ նորէն յարձրկեցան, եւ անգամ մ'այլ՝ իրենցմէ մէծ եւ ուժով ալեաց վրայ ելան, միայն հազար հոգի մնացեր էին միագունդ՝ երկու երեք բիւրուց դէմ, գոր վերջին անգամ մ'այլ քշեցին: Իսկ ասոնք այնպէս զարհութեալ շփոթեալ էին, որ չէին զիտեր թէ մարդու՝ հետ, հրէշից հետ, թէ հրէշտակաց հետ կու պատերազմին. եւ իրաւ թէ սուտ՝ իրենց շփոթութիւնը ծածկելու համար, յետոյ կու պատմէին, թէ մէնք Հայոց գնդին հետ կու տեսնէինք երկնաւոր զօրքեր, պապասներ եւ երէցներ, որք աւետարանօր եւ

բուրվառօք կ'առաջնորդէին անոնց: Անշուշտ այսպէս տեսան ինչուան որ Հայոց վրայ զէնք շարժելու ոյժ տեսան ինչուան որ Հայոց վրայ զէնք շարժելու ոյժ չմնաց: Այն ատեն թիւն յաղթեց, եւ եղբոր դիմակաց չգտաւ՝ արաբացի գունդն յաղթական եղաւ: Տարիէ ի վեր անդադար կոռուող եւ վազող՝ 3000 Հայք իրենց նիզակաց վրայ երես ի գեհին Արածանույ ծաղկանց մէջ փոռուելով՝ արինով ներկեցին ապրիլի երանգ երանգ փոռցը: Հոն երկու բարձր ծառոց պէս ընկան պարագլուխը նահատակացն՝ ինչուան ետքը իրենց խոստմանն եւ քաջութեան հաւատարիմ մնալով, Մուշեղն մամիկոնեան եւ սպարապետն Սմբատ. անոնց հետ նաեւ շատ մեծատոհմիկ նախարարներ, ինչպէս բազրատունին Սահակ, գնունին Վահան—Դաշնակ, եւ Սամուել մեծ նախարարն Մամիկոնէից, որ տարιօք դեռ երիտասարդ եւ գեղեցկութեամբ անուանի, ծաղկանց, մէջ ծաղիկ, եւ իր ընկերակցացն հետ յիրակի գարնան ամեն գարդերէն աւելի սրտառուց կու փայլէր, իր վերքերէն բոլսած վարդերուն մէջ:

Եթէ այն ճգնաւորին քիչ մը արտորնօք տեսած եւ շփոթած տեսլեանն համեմատ՝ փառաւոր վախճան մը չունեցաւ պատերազմն, սակայն եւ ոչ բոլորովին անօգուտ մնաց: Թէ եւ գործն քիչ շատ ստգտանելի ըլլալ անաշառ դատաստանի առջեւ, չիկրնար անտես ըլլուիլ այնքան քաջութիւն, հայրենասիրութիւն, կրօնասիրութիւն այլ: Բայց ազգանախանձ միաբանութիւննին աւելի գովելի կ'ըլլար՝ եթէ ըստ իրատուն Աշոտոյ շարժէին պատերազմէն առաջ, կամ պատերազմի ատեն. եւ կամ թէ յետ պատերազմին՝ Արծրունին Մեհրուժան չսպաններ քաջին Մուշեղայ երկու որդիքը (որք իրեն ապահներ էին), իբր թէ հայրենին եղաւ պատճառ այնքան մարդկան եւ իր հարազատաց կոտորածին: Իսկ Արաբացիք որ այն գունդը կոտրեցին, եւ Բագրեւանդայ դաշտաց վրայ անթաղ թողուցին, ու սկսան չորս դի աւրել եւ աւարել, իրենց կորուստներն այլ չէին կրնար ծածկել, եւ ոչ իշխել շատ հեղ այնպիսի փորձեր փորձելու: Էմր՝ իբրեւ յաղթական՝ ամիրապետին երթալու ատեն՝ չարաշար ցաւելով բռնուած մեռաւ ի Պարսկաստան. քանի մը ամսէն ինքն ամիրապետն այլ նոյնպէս վերցուեցաւ. յաջորդ տարին՝ պատերազմին մէջ ընկնող Սմբատ սպարապետին որդին Աշոտ, սկսաւ նորէն Արաբացւոց ետեւէն ընկնիլ, եւ երկիրները ազատելով՝ Ասի բերդը ամրցուց, որ յետոյ իր ցեղին թագաւորութեան աթոռ եղաւ. եւ օր մը աղօթք ընելու ատեն՝ թշնամիներէն պաշարուած, աղօթքը չթողուց, այլ լմանցընելին ետեւ՝ ելաւ զարկաւ զանոնք, եւ զլաւորին՝ Լիպառոն Աբդլլայն՝ երկու կտոր ըրաւ: Ասկէ ետեւ եկող ոստիկանք սկսան զգուշութեամբ վարուիլ Հայոց հետ, մանաւանդ Հարուն Էլ—Մէշիտ, որ ամիրապետ ըլլալէն վեց տարի առաջ (780) Հայոց եւ Պարսից մեծ ոստիկան դրուած էր:

Այս է Բագրեւանդայ ըստած կոհիւն. զոր կարմիր արձանագրութեամբ նշանակէ Հայադիրն յ՛18 ահեկանի (25 ապրիլի) 775 թուին Քրիստոսի:

Թ. Ս. Թէոդորոս Սահլունի

ԱՀԱԲԱՍԻԿ հասաւ մեղրակաթն Մայիս, գեղեցկագոյնն յերկոտասաան հարազատս տարւոյ, գոնէ մեր հայրենեաց եւ անոր նման աշխարհի մէջ . ուր այս ամիսս՝ հայադիր հայկադիր՝ Մարերի անուամբ հեզիկ նազիկ կու պարէ ի բլուրս եւ ի բարձունս, բոլորովին կանաչ ու դալարազգեստ . ձեռքն ու ծոցն, զլուխն ու գօտին՝ փունջ փունջ գոյն գոյն ծաղիկներով լցուած, որք իր թեթեւ գարշապարաց կոխած տեղէն կարծես դուրս բղիւն . արծաթալիք աղբերակունք կանչեն կրկօան .

ծաղկափետուր թռչնիկը երգեն պարեն . թեթեւթաթիկ ուլք եւ այծեմունք սահին սուրան . հոտաւոր հովիկը եւ զով զեփիտիկը ծոպ ծոպ ծամերնին ծածանեն, երբ հովսէ հովիտ ցածնալով բլրէ բլուր ցատքելով՝ անցնի վազէ բամբիշն բարձանց Հայոց՝ մրազարդն մարերի : Անոր շողակաթ շոգովի շնչէն՝ ծաղկըներն վառ վառ շողշողան, պտղունք խայծ խայծ խանձին կարմրին . եւ եթէ ձայնն անուշիկ հասնէ՝ թակընջիդ ... Ո՞հ, երգն հայկածնին մարերեայ՝ Հայոց հովասուն բարձանց վրայ, հազար տարիներ առաջ, երբ իր ազգն տեր ու ժառանգ էր բոլոր իր աստուածապարզեւ երկրին, այն ատենուան մրազարդ մարերեայ երգն այլ՝ իրեն նման աննման էր . մեր նոր ըսած երգերն՝ ինչպէս չոր տերեւ մը վարդի դիմաց՝ չին կրնար կենալ . ոչ մեր գուսանք եւ ոչ օտար երգիչը կրնան անոր արձագանզներն արթնցընել բարձր Հայոց պաղանձաւաց մէջ . եւ թէ ձաշակիկ մը, ձայնիկ մուզեմք երազել, թերեւս միայն բեթելայ բլուրներէն լսուած վայելէ մեղրաբերանն մարերեայ . որ թուի՝ թէ դեռ Եփրատայ երիտասարդ վտակներով ծաղկած ծածուկ ծմակէ մը կերգէ . «Ահա ձմեռն անց. անձրեւք անցին եւ գնացեալ մեկնեցան . ծաղիկը երեւեցան յերկրի մերում . ժամանակ եհաս հատանելոյ . ձայն տատրակի լսելի եղեւ յերկրի մերում . թզենի արձակեաց զրողրոջ իւր . որթք մեր ծաղկեալք ետուն զհուսու իւրեանց»: ... Անշուշտ եռանդուն սիրտ մը հոս չղադրելով՝ զմայլած, հոգեշունչ երգչին հետ ուզէ հրաւիրել անծանօթ մերձաւոր մը, սրբազն գեղեցիկ մը, աղաւնակերպ հեզադէմ մը ... «Ընդ հովանեալ վիմին»: — Այո՛, Հայադիրն այսօր կու տեսնէ, կու յայտնէ այդպիսի մը, անծանօթացեալ անուամբ եւ տեղեաւ, որ ահա հանգչի ընդ հովանեալ ծառոյն եւ ի վերայ վիմին . յետին եւ քաղցրագոյն հանզիստ, նախ քան զհանգիստն յաւիտենից: ...

Ահաւասիկ նա . նման սրբազն սքանչելի եղբօրորդւոյն, արդարեւ սպիտակ ու կարմիր է . երիտասարդ մը կուտ եւ կատարեալ հասակաւ . բնութիւնն առիւծու եւ կերպարանքն աղանոյ . զիտէ մոնչել, բայց ընտրէ մնչել . իբրեւ մեծ աշխատանքէ եւ յերկար վշտերէ եկած՝ անմարդաձայն ձորակի մը մէջ՝ փոռուած է մենաւոր ծառի մը տակ, որ կարծես իր գետնամած ձիւերովն իբրեւ մայրենի թեւօր կուզէ պաշտպանել զանիկայ, որ աջ թեւը ձորեզերէն ցցուած քարի մը վրայ դրած է ծառին ներքեւ, եւ յոզնած զլուխն այլ թեւին վրայ, ձախը կուրծքին վրայ պարկեշտ պատմուանին խորշերուն մէջ: Կարծես ձաղկապաճոյն մարերի ի հովիտ եւ ի բլուր թափառելով՝ կու փնտուէր այս երիտասարդը, որ ըստ երախտապարտ պատմըչի մը թողած յիշատակին, «Էր աչօրն թուիս, եւ զանզրահէր, եւ երեսօրն խարտեաշ, եւ անձամբն երկայն» . (աչքերն սեւ, մազերն զրուց ու դալար, երեսն դեղին ու կարմիր, հասակն ու կազմուածքն երկայնաձեւ). զգեստն պարզ մաքուր երկայն պատմուան մը, վզէն ինչուան ծնկուրները եւ այլ վար . մէջքը գօտուով զսպած . սրունքն պարթեւական

սոնապաններով ծածկած . դեղին դաստակներն կիսաբաց . ուսին քով մէկդիր ձգած հայկական եղերածել խոյրն: Դրսուանց ամենեւին անհոգութեան կերպ, ներսուանց անհնարին հոգ մը, որ երբեմն երբեմն բացխսփիկ ըրած երկու սեւ աղամանդ պատուհաններէն կու յայտնուի . պահ պահ յանկարծ սեւ ամպի շուրջի պէս քան մը բոլոր երեսէն սահելով՝ անանկ իւեղձ ու ցաւազին երեւոյթ մը կու տայ, որ կարծես թէ քովի ձորակին վազած վտակին պէս՝ իրեն համար բոլոր աշխարհ կ'անցնի, եւ կրնայ ըսել ինքն այլ իբրեւ զԱյրն ցաւոց, թէ «Տրտում է անձն իմ մինչ ցմահ». այլ շուտով ամպի տակէ ելած բարկ արեւու ճառագայթի պէս լոյս մը կու ծագէ դէմքին վրայ, սրանչելի հանդարտութիւն մը բոլոր անձը կու պատէ . կու խիփէ երկայնաշար թարթափքը, եւ այնպէս անուշակ ու թեթեւ քունի մէջ կ'երեւայ, որ դարձեալ կարծես լսել իր մեղմիկ շրնչէն, թէ «Ես ննջեմ եւ սիրու իմ արթուն կայ»: Ո՞վ քուն ցանկալի քան զարթնութիւն . ո՞վ հրաշալի հանդարտութիւն . ո՞վ հանգիստ անքօնութեան, ո՞վ տիրութիւն անտրտում . զեփիւո, ծործոր, բոլոր գարնան զեղեցկութիւնն կու թուի իրեն հետ լոել ու մրափել: — Ո՞հ, Հայկակ, թէ զիտէիր այս միայնութեան պատճառը, այս քնոյն պէտքը, թէ զիտէիր անոր յաջորդելու յետին արթնութիւնն, անշուշտ փափագէիր որ գոնէ Եփետոսեան մանկանց չափ երկրննար այդոր քունն, կամ թէ նոյն իսկ կ'ենաց յետին քունն այլ հասնէր շուտով խառնուէր անոր . անզգալի կ'երպով շունչը առնուր վեր քաշէր, եւ դիմացնիս թողուր անարիւն նահատակի շուշանագոյն մարմին մը, թաւալած ի մէջ մանուշակաց եւ աղբրանց — արեանց:...

Բ

Բայց ո՞ւր եմք մեք . ո՞ւր է այս անծանօթ ձորակն, անծանօթ երկիրն, եւ ո՞վ այս աննման երիտասարդս: — Մի թէ կամա՞ և մոռցան պատմիչը եւ զլացան աշխարհագիրք, (եւ մանաւանդ մեր բազմերախստ պատմահայրն եւ աշխարհագիրն Մովսէս Խորենացի, որ բոլոր Մեծ Հայոց 200ի չափ գաւառները մէկիկ մէկիկ համբեց) նշանակել մեզի Կոտերոյ երկիրը, Սալահունեաց գաւառը, Սուրենաշէն աւանը, Պարթենից դղեակը, եւ այն սրտառուչ Սէղէմնուտ ձորակը՝ ուր այսօր կու հրաւիրէ զմեզ Հայադիրն, Եփրատայ բարձր հոսանաց եզերքը, որ Կարինէն իշնելով ի Դերջան գաւառ, անտի կ'երթայ յԵկեղեաց (Երզրոնկա). եւ այս երկու յետին գաւառաց միջոց դար – վար երկիրն է մեր փնտոածն, որ կ'երպով մը որչափ անծանօթ է՝ այնչափ այլ ծանօթանալու անուններ ունի . կ'ըսուի նաեւ Կորդուաց երկիր, Հայոց ուրիշ հեռու աշխարհի եւ գաւառներու անուանակից . թերեւս անոնց նման կորդ, խորտութորտ երկիր մըլլալուն համար, կամ բնակիչքն նոյն տեղէն եկած ըլլալուն համար . կ'ըսուի եւ Կոտերոյ երկիր՝ յանուն Կոթեր աւանի . կ'ըսուի յատկապէս եւ առաւել հայապէս Սալհունեաց (կամ Սալահունեաց, Սահլունեաց) գաւառ, որոյ մէջ էին վերոյիշեալ շէնք եւ տեղիք, եւ քանի մուրիշ այլ, զոր յիշէ հայադիրն եւ լոէ հիմկու աշխարհագրութիւնն: Այս տեղերուս հնագոյն եւ մէկ հատիկ եւ մեզի հարկաւոր յիշատակն՝ ասկէ 1500 եւ աւելի տարի առաջ կ'ելլէ . այն տարիները՝ որ քաղաքական մթութիւն մայլ կու պատէր բոլոր մեր աշխարհը . երբ սասանեան Արտաշիր պարսիկ՝ Արշակունեաց թագաւորները հալածեց ի Պարթեւաց եւ ի Հայոց եւ բռնաբար տիրեց

մեր երկրին. ուսկից հեռացեալ պատանին Տրդատ՝ Հռովմայեցւոց քով կու մեծնար, եւ կու պատրաստուէր քաջութեամբ տիրելու հայրենեացը. իսկ նախարարք Հայոց՝ ոմանք հնազանդին բռնաւորին, ոմանք այլ իրենց երկիրներուն ամրութեանց վստահացեալ՝ կու սպասէին իրենց օրինաւոր տիրոց: Ասոնցմէ մէկն էր Սալահունեաց գաւառին տէրն այլ՝ Սուրբն, որոյ ցեղարանութիւնն մնացած չէ, այլ այսչափ յիշուած՝ որ թագաւորական ցեղէ էր կամ խնամի, ինչպէս անունէն ալ կրնայ գուշակուիլ. իր անուամբ աւան մը շիներ էր, Սուրենաշէն, յետոյ Զուրէն կոչուած, մօս ի հին բերդաշէնն կամ դղեակն Պարթենից, որ յետոյ Բերդոտն ըսուեցաւ, եւ անուանէն կերեւի որ շինած էր լերան մը կող, որոյ վրայ կայր բերդն, եւ շինողըն էին Պարթեանք կամ թերեւս Պարթեւք: Այս երկիրս գրեթէ Մեծ Հայոց արեւմտեան սահմանածայրն է եւ մօս Փոքրուն Հայոց ու Յունաց բաժնին. ըսել է՝ Հռովմայեցւոց իշխանութեան, որք այն ատեն ինչուան այս կողմէրը նուածած էին: Յունաց սահմանակցութեամբ կերեւի թէ Սուրբն յունական ախորժակներ այլ ուներ, իր անուան համեմատ սուր բարքը կակոցընելու համար. եւ կերեւի թէ տիկինն այլ յունազգի էր, Աղուիթա անուամբ որ է Սիրելի, (Աղաւիթի ըստ յունաց), թէ հայկական աղու կամ աղանի անունէն առած չէ, կամ Զարմուիի անուան թարգմանութիւն մը չըլլայ (իբր յունարէն աղաւի, զարմանալի). եւ այս թերեւս իր բնաշնորհ գեղեցկութեանն համար կամ անոյշ բարուցը, որովք անուանի էր. իրենց սիրոյն պտուղն այլ վկայէ որ ի շնորհս մօրն եւ յունական մերձաւորութեանն՝ կոչուեցաւ Աթենադորոս, որ նշանակէ Տուրք Աթենասայ, իմաստութեան դիցուիւյն, գեղեցիկ անուն, որ ոչ այնքան ծնողաց ընտիր ճաշակը կու ցուցընէ, որչափ ծածուկ շնորհաց ընտրութիւն մը. որ ի հեթանոսութենէ կանչելով զնա ի լոյս Քրիստոսի՝ ապա Աստուածատուր անուամբ կնքեց:

Գ

Պտղոց առատութեան ամսոց մէջ ընծայեցաւ Աթենոդոր յամին Քրիստոսի 269, կտրիծ հօր արիասիրտ որդի, եւ գեղեցիկ ու զարադի մօր՝ գեղեցիկ եւ գողտրիկ զաւակ. ածելով առաւ այն հասակը եւ կերպարանքը՝ զոր տեսանք Սեղեմնուտի ձորակին մէջ քարին վրայ հանգչած երիտասարդին վրայ: Բայց տղայութեան հասակէն վեր անցնելու ատեն, երբ դալար մրտենույ մը պէս շիտակ կու բարձրանար կարմրուկ ու զանգրուկ, եւ ոպնիսազեայ սեւ աչքերն անթարգմանելի փայլունութեամբ մը կու վառէին, այն վտանգաւոր հասակին շատ հեղ նախանձոտ հիւանդութիւններէն մէկն եկաւ վրան. տասնուիինզ տարեկան էր, երբ աստեղանման գեղեցկութեանց մէջ՝ ցաւոց եւ վիրաց ամպէր ցրուեցան, եւ վե՛ր քը անբժշկելիք, որք որդույն մարմնէն աւելի ծնողաց սիրտը կեղեքէին, թէպէտեւ, երբ ցաւերուն ազդած հեղութիւնը բնատուր շնորհացը հետ խառնելով, Աթենոդոր՝ իր խարտեաշ գլուխը մօրը ծնզաց վրայ դրած, եւ ձեռուըներն հօրը ձեռաց մէջ՝ հանգչէր, կիսաբացիկ կիսամադիկ շողակաթ աչքերովն, տարակոյս կու բերէր՝ թէ այդ ցաւազին մրուրքն՝ իրեն աւելի՝ շնորհք բերած են թէ տարած, այնքան լուսաւոր կերպարանքն չէր խաւարած, այլ բարակ շուքերով խառնուած: Թէ եւ նոյն իսկ ցաւերն զինքն աւելի սիրելի ըրին ծնողացն եւ ծնողքը իրեն, սակայն կրնա՞ր հայր մը՝ իր պայազատը, իր ծերութեան յոյսն եւ

յաջորդը, եւ մայր մը՝ իր սիրելագոյն ծնունդը՝ այդ տարակուսի մէջ տեսնել, եւ սիրոյն սաստկութեանը կսկիծն այլ աւելի սաստիկ չըզգա լ:

Սուրենի զրուանաց եւ Աղուիթայ զարդարանաց ծախքն՝ մեծաւ մասամբ բժշկաց եւ բժշկական դարմանց տրուեցան. ինչ որ հարուստ նախարար մը եւ որդեգորով ծնողը կրնային ընել՝ եղան. բայց զաւակնին չիբժշկեցաւ. չմնաց աստուած՝ որոյ ուիստ եւ նուէրք եւ զոհ չմատուցին, բայց Աթենոդոր չըորնդցաւ: Եօթն տարի, կենաց առուգագոյն տարիներն, հասակին աճման եւ ձեւացման տարիներն, հիւանդութեամբ եւ ցաւերով անցան, եւ ցաւերուն անցնելու յոյսն ալ գրեթէ մէկտեղ անցաւ: Եւ երբ առողջութենէ յուսահատած՝ երկար ողջութեան մտածմունքն առաջ կու գար, երբ կենաց փափուկ թելն՝ ոլորուած մոլորուած երեւար ծնողաց աշքին, եւ անգութ կտրողին մկրատն կու մօտենար մօր մը դիմաց, եւ երբ դպարագեղ հասակն միջակոտոր ծառի մը պէս՝ գետին տարածուած տեսնըլէր կասկածոտ մտաց. — ո հ, այո՝ ամեն ցաւէ ցաւալի իր: ... Բայց լունք, գուցէ գուր տեղ հին եւ նոր սրտեր ձմլին: ... Այսպիսի ցաւոց միայն մէկ զօրաւոր բժիշկ եւ դեղ մը կայ. — կուգե՞ն ո, ո վ կարօւեալ. — չորս մատ աշուլներդ վեր վերցու, կիմանաս, կու տեսնես: ... Բայց ի՞նչ ընեն անոնք՝ որ գուրկ են մեր սուրբ կրօնից շնորհքէն: — Դեռ կէս երանի անոնց այլ՝ որ գոնէ բնական լուսով կրօնասէր են եւ բարեսէր. եւ ազնի սրտի եւ մտածող զլիսի տէր ըլլալով՝ իրենց կեանքը մարդկօրէն կանցընեն, եւ բարերարութեամբ կու ստանան կամ կու վայելեն այն բարիքը՝ զոր բնութիւնն իրենց չէ տուած կամ յետ է առեր:

Այսպիսի մէկ մէր եւ Աղուիթա, թէ եւ դեռ քրիստոնէութեան շնորհքէն գուրկ, այլ ոչ հեռի: Իր երկիրներուն մէջ լիձ մը կար Սիկիրիդոն ըսուած (որ յունարէն լսուելով՝ գուցէ Թօկենուտ կամ Թզազարակ նշանակէր հայերէն), զոր հիմա չենք տեսներ աշխարհացուցի վրայ, բայց պէտք էր բաւական ընդարձակ ըլլալ՝ որ Աղուիթա անոր եզերքը աւան մը կամ գեղ մը շիներ, իրեն զրուանաց տուն եւ ազարակներ ու պարտէզներ, եւ շատ հեղ հոն քաշուելով իր զառնուկ պատանեկին հետ բնութեան գեղեցիկ տեսարաններով՝ իր եւ անոր ցաւերը մեղմէր. եւ ո՞ զիտէ քանի երկայն ժամեր՝ վայրկեաններու պէս կանցնէին այն ծիածածան ծովակին եզերքը, երբ Աթենոդոր դպար վարդաթըրփի պէս գլուխը մօրը կոթընցուցած, եւ նա իր վարսաւոր ճակատը՝ բարակ ճիւլ ուրենույ պէս որդույն վրայ կախած, մէկ մը ջրերուն հանդարտութեանը վրայ, մէկ մը զաւակին անմեղ խաղաղութեանը կու նայէր, եւ սրտին բորբոքած կրակներն՝ այն երկու պայծառ զովութեանց մէջ կու մարէր: Լճին մէկայլ կողմը՝ շինած գիւղին դիմաց՝ աղբիւր մը կար, պատշաճ եւ անոյշ անուամբ Արթէնուտ, որ աւելի անոյշ խոխոցալով կիշնէր կու գար՝ թէրեւս խառնուելու նոյն ծովակին ծոցը, ինչպէս Աթենոդոր իր մօրը գիրկը, անտարակոյս շատ հեղ Աղուիթա այդ աղբեր վաղուկ արծաթները իր ոսկեհատիկ որդույն ցաւած մասանց վրայ դարձուցեր, լուացեր ջնջեր էր. Աթենոդոր անոր քով հաւաքեր դրեր էր մարերեայ գունագոյն բոյսերը, յառաջ քան փունչ փունչ ընծայելու իր մօրը, որ միշտ մայրաբար՝ թէ իրեն եւ թէ իր որդույն մաս եւ պսակ կու հանէր այն մարզարտակաթ ծաղկըներէն: Որդույն ցաւոց վրայ գորովելով՝ կու յիշէր անոր պէս ցաւագարներ. մանաւանդ երբ

կու տեսներ զոմանս անոնցմէ, որք ըստ բարբարոս օրինաց հեթանոսութեան, հալածուելով ի շինից եւ ի բնակութեանց, ամայի անբնակ տեղուանք կու թափառէին, իբրեւ նզուվեալը եւ անհծեալը, այս սովորութիւնս կար նաեւ մեր ազգին մէջ այլ, զօր յետոյ շատ խնամքով ջանացին ջնջել Ս. Լուսաւորիչն եւ իր համանման սուրբ թռոն Մեծն Ներսէս, շէնքերէ հեռու տեղուանք հիւանդանոցներ եւ ուրկանոցներ (բորոտներու տեղ) շինելով, որք եւ այդպիսի բարերարութեան տեղեաց մէջ հնագոյններն կու սեպուին, բայց իրենցմէ առաջ այլ այս ազնուասիրտ տիկինս Աղուիթա Արբենուտ աղբեր քով շինեց տառապելոց պատսպարան մը, ուր ժողովեցան 35 ցաւագարք, եւ գթասիրտ Աղուիթայի տուրքերով կապրէին, եւ կօրհնէին իրենց բարերարը:

Ասոնց մէջ էր եւ Դասիոս կամ Դասիկ ծերունին, որ, ինչպէս Աղուիթա անոնց մայր սեպուեցաւ, ինքն այլ հայր եղաւ թէ անոնց եւ թէ նոյն ինքն Աղուիթայ եւ Աթենոդորայ: Առաջ՝ անոնց մէջ իր պատկառելի կերպարանօքն եւ արծաթափայլ երկայն մօրուօքն՝ Տիր դից կամ Վահագնի քուրմ մը կարծուէր, որ քաղցր շրթամբքն աւելի քան ոսկեթել քնարով՝ ամենուն սիրտը կակդցնելով, եթէ ցաւերնին չկրցաւ բժշկել, գոնէ բնութեան բարիքներէն ու վայելչութենէն սկսելով՝ այն ռամիկ ցաւագնելոց միտքը բարձրացուց ինչուան առ բնութեան տէրն. եւ երբ հասուց յարմար վիճակի, հանեց յայտնեց իր ծածակած հովուական սրինգը եւ նոր նուազ մը երգեց, զամենքը ափշեցուց, զամենքը զմայլեցուց, զամենքը հետեւցուց իրեն. այս նոր նուազս՝ Նազովրեցի հովուապետէն սովորած էր, անոր վարդապետութիւնն էր, Քրիստոսի աւետարանն էր: Ծերունին Դասիկ գաղտուկ քահանայ էր, իր ընկերաց հովի եղաւ, մարմնոց ցաւերը թեթեւցընելով՝ հոգիներուն մեռելութիւնն անգամ ողջնցուց, դարձուց զամենքն ի քրիստոնէութիւն. եւ ցաւոց ու փչոց մէջ հոգեզուարձ վարդանոց մը, դրախտ մը բացաւ, ուր՝ այն աշխարհքէ մոռցուած եւ մերժուած տառապեալքն աւելի երջանիկ ու սրտաբաց էին, քան իրենց երկար գերութիւնը թօթուող ու Տրդատայ յաղթական դարձով փառաւորեալ դիւցապաշտ Հայկազունք:

Աղուիթա եւ Աթենոդոր այլ լսեցին Դասիոսի եւ Յիսուսի ձայները, եւ սրտերնին թնդաց, եւ թէ ոչ աւազանին ջրով՝ գոնէ սիրով ներսէն մկրտուեցան, եւ սիրով կերթային ծածկաբար սուրբ ծերոյն աւետարանութիւնը լսելու, որ յունարէն կու կարդար սուրբ զրբերը եւ կու բացատրէր չհասկացողաց: Մինչդեռ հոն, իբրեւ աբելական սեղանէ մը՝ սուրբ կրօնից նուէրքն, աղօթք եւ զոհն՝ հեզօրէն կու բարձրանար առ Աստուած, դիմացը աւանին քով հեթանոսաց մեհեանները կանգնուած՝ կու հրաւիրէին զառողջ եւ զիհիւանդ ի զոհ եւ ի պաշտօն Հերակլի (Վահագնի) եւ Ասկլեպեայ՝ առողջութեան չաստուածոյն՝ որոց տօնքն մասնաւոր հանդիսի կատարէին հօն տարուէ տարի: Բարեմիտ կամ թերամիտ քուրմը եւ ժողովուրդը մեծ ջանքով կու յորդորէին զԱթենոդոր այլ՝ որ զայ այն մարդասէր աստուածներէն բժշկութիւն խնդրէ. բայց նա միշտ պատրուակներով կու զգուշանար. ինչուան որ հայրն այլ տեսնելով որդւոյն չափահաս տարիքը, որ քսանը անցուցեր էր, կու իրատէր որ անհոգութիւն չընէ. «այս վեց տարի է կըսէր, որ մեր աստուծոց զոհ

չես ըրած, թերեւս անոր համար այլ ցաւերդ կերկընան». իսկ Աթենողոր՝ նոյն իսկ ցաւերը պատճառ կու թերէր զոհի շերթալուն. եւ ոչ միայն վեց՝ այլ եւ կրկին վեց տարի խարեց հայրը, եւ ձարտարութեամբ ազատեցաւ: Հաւանական այլ է, որ Սուրէն իրեւ գաւառապետ մը եւ թագաարմ, երբ լսեց Տրդատայ գալն ի Հռովմայեցոց, փութացաւ դիմացը ելլելու, եւ արքունի բանակին մէջ էր, որ՝ (իր երկիրն՝ Սալահունեաց մօտ» Եկեղեաց գաւառին մէջ Գայլ գետոյն եզերքը դադրէր էր:

Դ

Քանի մը տարի այսպէս անցնելէն ետեւ՝ որ մը Սուրէնաշէն աւանն թնդաց զինուց շշուկով. թագաւորական գունդ մը զորաց երեւեցաւ, որոց առաջնորդէր իշխանն Մազենտ. ասոնք Եկեղեաց Երէգ աւանէն գալով եւ դէպ յԱրտաշատ երթալով ի հին մայրաքաղաքն Հայոց, կանցնէին Սալիհունեաց գաւառէն, որ ձամբուն վրայ էր, ոչ պատերազմի եւ ոչ պաշտպանութեան համար էր երթալնին, հապա յանցաւոր մը, կապուած մը, թագաւորին անհնազանդ մը կու տանէին, տէրութեան դէմ պարտական գտուած մահապարտաց ամենէն սաստիկ բանտը ձգելու, որ էր Արտաշատ քաղաքին գետնափոր Վիրապը, իսկ յանցաւորն այն՝ էր Գրիգոր մը...: Ի հարկէ ամեն դիէ հետաքրքիրք կու Վազէին տեղեկանալու թէ ո՞վ է, ինչու՞ համար է, եւ երբ լսէին թէ Քաջի արանց Տրդատ թագաւորի հօրը՝ Խոսրովայ սպանողին որդին է, ի նշպէս ակոանին կրծքտելով կուզէին Վիրապը չհասած՝ հոն սպաննել ոչնչացնել զայն՝ որ քանի մը տարիէ Վերջը պիտի ըլլար իրենց խաւարեալ հոգոց Լուսաւորիչ: Զարկ էր զօրականաց եւ կալանաւորաց հեռացընել վրէժխնդիր ամբոխը, եւ ապահով տեղէ մը անցընել կապեալը, անշուշտ աւելի ապահով ձամբայ այլ չկայր՝ քան մեր ցաւագնելոց պատսպարանին սահմաններն, ուսկից՝ զզուելով կու հեռանային այն ատեն առողջութեամբ, քաջութեամբ եւ ազատութեամբ պարծեցող ժողովուրդն Հայոց, իսկ հիւանդն, տկարքն եւ նեղեալըն՝ համարձակութիւն գտնելով՝ իրեւ անկար եւ կարօտ մարդիկ՝ պահապանաց կասկած չէին թերեր: Այսպէս կրցաւ Դասիկ իր ընկերներովն եւ Աթենողորոսի հետ՝ մօտենալ առ սուրբն Լուսաւորիչ, զորոյ խոստովանողութիւնը արդէն լսած ըլլալով, եւ անշուշտ աստուածային ազդեցութեամբ իմանալով թէ ի՞նչ անձն է եւ ի՞նչ պիտի ըլլայ այն կապուածն, բերաւ իրեւ հովիւ հլու իր ցաւազար ոչխարները՝ ապազայ հովուապետին ոտքը ձգեց, եւ այն սրբազան նահատակին առաջին հրաշքը եւ շնորհքը վայելեցին այս նեղեալը, որք եւ առանց նեղութեան եւ ցաւոց՝ Աստուծոյ փառք տալով դարձան: Հոն՝ Դասիկ ծածկաբար իմացուց Գրիգորի թէ ո՞վ է հետն եղած իշխանորդին՝ եւ զադտ հաւատացեալ ու դեռ անկնունք ըլլալը: Սուրբն Գրիգոր քաջալերեց գծեր քահանայն, եւ պատուիրեց որ առանց վախի առնու տանի պատանին իրենց դիմացը՝ արեւելեան կողմը եղած աղբիւրը, (արդեօք Արքենուան, թէ ուրի՞շ մը) եւ հոն մկրտելով զԱթենողոր՝ անուանէ Թէողոր, Աթենասայ տուրքն ընէ Աստուածատուր: Այնպէս այլ եղաւ, Լուսաւորչի ծածկեալ լոյսն, զոր հաւատացելոց աշքն միայն կու տեսնէին, եւ մկրտութեան ջուրքն՝ նորէն ծնան այն կայտառ պատանին, եւ մարմնոյ ու հոգոյ աղտ ու բիծ՝ զամենն այլ ջնշեցին. դէմքն աւելի քան զմանկութեանն պայծառացաւ. հոգին

եւս աւելի. եւ ոչ միայն գեղեցիկ, վայելուշ, կտրիծ, այլ եւ շնորհազարդ եւ սուրբ, մաքուր, պաշտելի անձ մը եղաւ Թէոդոր:

Երանաշնորհ մայրն այլ այս աստուածային պարզեւաց հաղորդ ըլլալով, երկուքն այլ չին բաժնուեր Դասկայ քսվէն. Արքենուտի ձորակը քրիստոնէութեան ծառածածուկ տաճար մը դարձուցին: Հայոց հեթանոսութեան վերջի տարիներուն եւ վերջի ջանքերուն ատեն, երբ Տրդատ դրդեալ ի Դիոկետիանոսէ հրաման հանէր եւ հալածէր զքրիստոնէայս՝ իր նոր տիրած եւ ընդարձակուած սահմաններուն մէջ, իր հաւատարիմ եւ անահտապաշտ իշխանքն այլ նոյն հոգլով իրենց երկիրներուն մէջ հսկին: Բայց Սուրբն որչափ այլ դիւամոլ եւ վրէժիսնդիր էր, չկրցաւ իմանալ որդույն քրիստոնէութիւնը, չլսեց անոր անոյշ սաղմոսերգութիւնը Արքենուտի խոխոչանաց եւ Թզենուտի ծփանաց հետ: Ինչուան յետ վեց տարիներու՝ ուրիշներն կասկածելով եւ հասկընալով՝ մատնեցին որդի մը՝ իր հօրը, անմեղութիւն մը՝ անզքութեան: — Իբր անախործ քնէ մը արթըննալով Սուրբն, այն ատեն իմացաւ թէ ինչո՞ւ Աթենոդոր չէր երթար Վահագնի եւ Ասկլեպեայ սեղանները զոհիր եւ պսակօք պատուելու. թէ ինչո՞ւ այնպէս միայնութիւն եւ առանձնութիւն կու սիրէր որդին՝ նաեւ յետ բժշկութեանն, իբրեւ տղայութեան եւ հիւանդութեան յիշատակաց սովորութիւն մը: Ինչ որ ծուռ հաւատքի մը եռանդն, հայրենի գութ եւ տիրական կամք մը կրնային ընել տալ՝ ըրաւ Սուրբն. վեց ամիս աշխատեցաւ որդույն սիրտը դարձընելու, իր չափէն վեր այլ խոստմունքներ ընելով, եւ բոլոր Սալիունեաց գաւառին ընդաձակ տէրութիւնը եւ փառքը ցուցընելով եռանդուն երիտասարդին. այլ ամենեւին չկրցաւ ազդել քրիստոնէայ սրտին: Հայրութիւնն դարձաւ ի տէրութիւն, տէրութիւնն ի բռնութիւն, եղաւ հալածիչ եւ դահլիճ որդույն. կարելի խոստմանցն հակառակ՝ ամեն կարելի սպառնալիք այլ ըրաւ, եւ հասուց պատիժ ու զրկմունք. ակամայ քան կամաւոր անզքութեամբ տանջեց իր աղիքը, սակայն չկրցաւ զատել զորդին իր նոր եւ յաւիտենական հօրէն, ն Քրիստոսէ: Յետ վեց ամսոց յօգնեցաւ, յուսահատեցաւ թշուառ եւ ողբալի հայրն, մէկ հատիկ եւ վերջին հնար՝ կամ ապրեցընելու կամ կորուսանելու՝ սեպեց իր սեւ սուրբը. սպառնացաւ ու վճռեց սոսկալի մահ: Թէոդոր բնաւ չվախցաւ մահուանէ, որ իրեն փափագելի հանգիստ մէր: Բայց նոր Սանատրուկ մը տեսնել նոր Կայէն մը, իր հօրը ձեռօքը սպաննուիլ, ո՛հ, այս դառն էր քան զմած եւ մահերու մահ: ... Աղա ղ Աղուիթայ, ոչ իր կողակից կենակից ամուսնական իրաւունքն, ոչ կնոջական մայրական խանդադատանքն եւ գութն՝ չկրցան ազատել իր մէկ հատիկը: Գազանացեր էր Սուրբն, աշուըներն արիւն, բերանն մահ կու փոխէր, ոչ որ կրնար մօտենալ անոր. սպառնալեաց ժամանակն այլ անցեր էր, ըլլալիքն հասեր էր:

Թէոդոր վերջին անգամ մը նայելով իր կրկին եւ մէկմէկէ շատ աննման ծնողաց վրայ, բոլոր որդիական եւ քրիստոնէական երկու կրակներով վառած արեւանման աչքերովն, աննկուն զօրավարի պէս, որ յետ ամենայն զօրականաց՝ քաջ քաջ կինկնայ զորաւրագոյն թշնամւոյն առջեւ, արցունքները զսպելով, եւ թողլով այն շէնքը՝ որ երեմն իրեն ծննդեան՝ տեղ, եւ ասկէ ետեւ իրեն համար ամայութիւն եւ ունայնութիւն

Էր՝ բոլոր աշխարհիս հետ, թերեւս մօրը դիմաց սարսափելի եւ անտանելի տեսարան մը չքանալու համար, ելաւ գնաց անդարձ նետի մը պէս: Ծովակ, ձորակ, աղբիւրք եւ հիւանդանց չկրցան արգելով զինքը, ամենուն վերջի նայուածք վերջի բարեւ տալով, եւ ո՞վ գիտէ ինչպէս սրտին չափազանց ծանրութիւնը եւ լեցունութիւնը թափելով Դասկայ գրկաց մէջ, եւ ընդունելով անկէ անմահութեան ճաշակը եւ կենաց հացը, երիտասարդական ուժով մայլ ցնցելով զինքն եւ թափելով սուրբ ծերոյն դողդոջուն թեւերէն եւ արտասուաթոր մօրուքն, փախաւ գնաց Արքենուտի ձորէն դուրս, եւ անցաւ մօտիկ եւ աւելի անծանօթ անձայն ձորակի մը մէջ, որ կըսուէր Սեղեմնուտ. եւ հոն եօթն օր վեր վար պտղուելով, Յեփթայեայ օրիորդին նման, Արդլմսեհի նման, ինքզինքը հրաժարեցընելով իր ծաղկեալ կեանքէն, իր պայծառ արեւէն, անզին մօր մը սրտակտուր ծոցէն, կու նուիրէր միայն անոր՝ ուսկից կու գան եւ ուր կու դառնան ամենայն բարիք եւ ամենայն բարիք եւ ամենայն շունչը արդարոց. մինչեւ յօգնած եւ հանդարտած՝ ընկաւ փոռուեցաւ այն ծառին տակ է այն քարին վրայ, ուր տեսանք զինքը առաջին անգամ մեր պատմութեան սկիզբը: ...

Ե

Հիմա գիտես, Հայկակ, ուր ըլլալդ, կու ճանչես ով է այդ չքնաղ երիտասարդդ, կեցի՛ ր հոս պահ մայլ, վերջին պահ. վասն զի այլ երկայն ժամանակ չկայ. մօտեցիր այդ անտաշ ապառած սեղանին քով, այդ Սեղեմնուտի սաբեկայ ծառին տակ, ես լրեմ, դու գիտէ եւ զգա: ...

Բայց ահա հեռուան վիշապի խոշիւն մը կու լսուի, առիւծու մռնչիւն մը, ձորեզերէն վար վարազաթեւ սեւ արծուի պէս կու սլանայ կիշնայ ծառին վրայ, ծառին ներքեւ քարին մոտ... երկայնժանիք հրէշ մէ, գաղտնագոյն քան զվիշապ, քան զառիւծ, քան զարծուի... ինքն է, ինքն է, սուսերամերկն Սուրէն... որդույն փախասեան վրայ աւելի կատղած եւ արեան վրիժով լցուած, իին պատենէն քաշելով ժանգոտ սուրը, եւ «Այդպէս, իմ երիտասարդութեանս երկա թ, այնքան կոտրած թշնամեացդ արեամբ չկշտացած՝ ծերութեանս ատեն ինծմէ իմ որդույս արի ՝ նն այլ պիտի ուզեկիր թափելու», ըսելով, կառնու, եւ մոլեզին դիւահարի պէս կընկնի սարէ սար ձորէ ձոր որդին փնտռելու: ... Անշուշտ սատանայական ոգին զինքը քաշէր քշէր տանէր, ինչպէս երբեմն զԿայէն ի մահ Աբելի, կամ ինչպէս անկէ առաջ (ըստ դրախտերգակ քերդողին) ինքնին՝ դժոխց անդունդներէն ելած՝ կու փնտռէր դրախտին դուռը, որ մեր երանեալ նախածնողը ձգէ ի մեղս եւ ի մահ: Այսպէս դիւական թափառանօք վերջապէս հասաւ Սեղեմնուտի ձորեզը, եւ իբրեւ սեւ արծուի՝ տեսնելով բարձրէն ծառին տակ իր փնտռած որսը, հասաւ շուտ ու թեթեւ անոր վրայ: ... Բայց ի հարկէ երկու քայլ մնացած՝ բնաբերաբար կամ ակամայ կամօր՝ կանգ առաւ. հայրենի բնութիւնն զօրանալով՝ դիւական մոլութեան մէջ անգամ հիացաւ և այն սքանչելի հանդարտութեան եւ անմեղութեան թափանցիկ քունին վրայ, որուն նման քան չէր տեսած երբէք...

Ո՞հ, եւ ինչու՞ չիձգեց սուրը ձեռքէն, ինչու՞ չցատքեց ընկնալու, եւ հայրական շրթունքները վեր վար բերելու այն մարզարտաշար վարդերուն վրայ, այն բարակ քրտնահար երեսներուն վրայ, այլ առանց դպչելու կեցաւ կանչեց կերկերեալ կոկորդով մը՝ Աթենողո՞ր, որդեակ»: ... Թէոդոր հեզամրափ աշուրները կէս մը բանալով եւ կէս մը գլուխը վերցընելով՝ պատասխանեց. «Հա յր իմ»... վերջի՞ն անգամ հօր եւ որդույ անուանակոչութիւնք: Սուրէն դարձեալ այլայլած՝ հարցուց անոր, թէ պիտի հաւանի՞ իր կամացը եւ թողլով զՔրիստոս դառնա՞յ ի պաշտօն կոոց: — Թէոդոր՝ «Ես Քրիստոսի հաւատացեալ եմ, ըստ, եւ այս հաւատոյս վրայ հոս կու մնամ». եւ նորէն դրաւ գլուխն ի քարին, խփեց շրթունքը եւ աչքերը ... մնա՞ք քարով արեւ, կենաք եւ աշխարհ: — Բայց մէկ անգամ մայլ բացաւ Թէոդոր կիսակէս աչքը եւ շրթունքը, երբ Սուրէն վայրենի վազեր պէս մէկ ցատքելով ձգեց ձախ ձեռքը, եւ որդույն երկու թիգ խարտեաշ մազերէն բռնելով վեր քաշեց ինձորակերպ գլուխը, եւ պարկեշտ պատմուճանին օձիքէն կարապաձեւ պարանցն երկընցաւ:...

Ո՞վ հրեշտակային կերպարանք, ի՞նչպէս կայլափոխիս: — Իսկ Սուրենայ աջ ձեռքէն յանկարծ փայլակ մէր շողաց շեշտակի: ...

Հոս միատեղ մէկդի կընկնան՝ պատմչին գրիչն, Սուրենի սոսկալի սուրն, եւ Թէոդորի ձերմակ վզէն նոնանման ձեղուած կարմրահատ գլուխն:

Զ

ՈՒ՞ր են հիմա մեր մայիսի ծնած ծաղկունքն, ու՞ր մնացին մրազարդ մարերեայ մրգունքն: — Այսպէս, չկայ ծաղիկ հողածին՝ որ չցամքի, չկայ պտուղ երկրաբոյս՝ որ չթոթափի, ամենայն դալար ու պայծառ, յետ քիչ ժամանակի պիտի ըլլայ մռայլ ու խաւար: Սակայն ծաղիկ այն ծաղիկն է, որ երբ ճղէն այլ զատուի՝ դարձեալ մնայ անթառամ, եւ մանաւանդ նոր գեղեցկութեամբ մը յաղթէ կանգուն ու ճոճուն ծաղկանց: Այսպիսի ծաղիկ է հայրազեն դառնանման կոտորեալ երիտասարդն Թէոդոր, թաւալեալ իր հովանաւոր ծառին եւ իր հանգստեան քարէ բարձին տակ՝ օօօշով եւ մանուշով հիւսուած խոտերու վրայ, Սեղեմնուտի օդաւոր ձորակին մէջ. ուր հեզամնչիկ հովիկն խոնարհած կու խաղայ անոր արիւնլուայ վարդէ գիսակաց հետ. ինչուան որ երեկոյեան զովութիւնն դաղրեցընէ եւ պաղեցընէ կարմիր կաթիլները, եւ զիշերուան լուսագնտիկն վերէն ծաթէ արծաթափայլ դողդոջուն ձառագայթները, որք կու մարմրին, շուր մը կու դառնան՝ Թէոդորի մարմնէն ծագած հրաշափայլ լուսոյն քով: — Այս լոյսն անշուշտ առաջնորդեց այն մարմինը մեծցընող եւ զգուող եւ հիմա զինքը սրտաթունդ փնտող անձի մը, մօր մը: ... Չտեսնենք, չքննենք մենք այն մայրը Սեղեմնուտի մէջ: — Դու այլ դարձի՞ր մայրիկ, դարձի՞ր Աղուիթա՝ առ Դասիոս, եւ հրաման տուր. «Ե՛լ, հայրիկ, ել գնա ի Սեղեմնուտ, հոն կու գտնես իմ հայրազեն գառնուկս, իմ մրրկաթափ վարդենիս, իմ նուաղած աղիքս, առ ու լուա այն արշալոյս ձակատը, բայց կիսալուայ ըրած՝ բե՛ր ինծի փունջ մը ոսկեթել մազերէն, որ գլուխս վերջին պսակ ընեմ. լեցուր այն չուշանացեալ շրթունքները մայրենի եւ հայրենի

համբոյրներով. ապա մաքուր կտաւներով գոցէ՝, գոցէ այն արեւակերա դէմքը, զոր քիչ ատենէն պիտի տեսնեմ յերկինս. Եւ զիր ծածկէ ի ծոց ամենուս ծնողին, հողուն»: —

Գնաց գետնամած ծերունին, հետն առած Թէոդորի հին ընկերները եւ ուրիշ ծածուկ քրիստոնեաներ, հաւատացեալ եղբարք եւ քորք, պարկեշտ կուսանք, որ քողով եւ մազով արցունքնին ծածկած, եւ բոցաշարժ ճրագներ բոնած յուղարկաւոր կերթային Թէոդորի: Արդեօր կայի՞ն անոնց մէջ, կամ կա՞յր մէկ մը՝ որ յուսացեր էր երկրիս վրայ այլ սրտակից ըլլալու սուրբ նահատակին, եւ յետ անոր մօրը կանչելու զնա՝ իմս Թէոդոր. — պատմութիւնն կու լոէ: ...

Քահանայական եւ մարտիրոսական պաշտօն, աղօթք եւ արտսուր կատարուեցան. այն հովանաւոր ծառին ներքեւ եւ այն սեղանացեալ քարին քով՝ փորուեցաւ եռանդուն երիտասարդին քնարանն, եւ ծածկեցաւ մարտիրոսի մարմինն: Անարուեստ պարզունակ քարկոփի խաչ մը վկայ կեցաւ նահատակութեան եւ հանգստեան սրբոյն Թէոդորի: Թող զայ հիմա Աղուիթա աղօթելու երանեալ եւ աստուածազգեաց որդույ մը մնացորդաց վրայ: — Ահաւասիկ երանելի տիկինն, ծառէն աւելի մազերը ցրուած՝ փորուած ճակատ ի գետին: Իբրեւ կրկին մարք սաղմոսեան դատարանին, հողն ու Աղուիթա կու զրկեն ու իմս է կըսեն այս որդեակս: ... Քիչ մայլ սպասէ Աղուիթա, եւ ահա թագաւորն խաղաղութեան՝ իր ցանկալի վճիռը կու տայ, եւ յաւիտեան քուկդ կըլլայ քու Թէոդորդ:

Է

Իսկ հա՞յրն քա՞ լիցի, ամենեւին անարժան այնպիսի անուան. գազանացեալն, դիւամոլն կամ դիւրախառն Սուրէն, իր սատանայական սուրբ առած՝ եւ եկածէն աւելի շուտով փախչելով կու հեռանայ. տեղերն կու փախչին եւ ինքն իրմէ չի կըրնար հեռանալ. Գոշումն արեան որդույն բողոքէ յերկրէ եւ յերկնից: Հեզիկ զարին արիւնն հիմա երկնաւոր նահատակի ահաւոր մասունք դարձած՝ սուրին վրայէն Սուրենի սիրտը կու պատառէ. կու փութայ խելացնորն մօսի աղբիւրը, աղէկ մը կու լուայ կու ջնջէ որդույն յետին նշանները, եւ անով իր եւ անոր միջի կապն՝ յաւիտեան կու ջնջուի: Չորս տարի այն դառնագոյն դահձին, խղձի խայթուածքներուն մատնուած, Սուրէն կեանք մը կամ կենաց պատկեր մը անցընելով, անզեղ եւ անյոյս կոռպաշտ մոլորութեամբ մեռաւ, եւ յիշատակն յանէծս եւ ի սոսկումն մնաց: ... Իւրածին որդույն արեան խոլ եղող սիրտն՝ չեղաւ արժանի Աստուծոյ Որդույն ձայնը լսելու՝ Լուսաւորչի բերնէն, եւ դառնալու ի հաւատս Թէոդորի՝ համօրէն Հայատանեայց հետ, որք յետ երկու տարւոյ արժանացան այս ամենամեծ պարզեւիս: — Վասն զի Ս. Թէոդոր նահատակեցաւ յամին 296, այսօրուան ամսակէտիս (11 մայիսի) 28 տարեկան եւ 6 ամսեկան. Սուրէն կորաւ 300ին. Ս. Գրիգոր լուսաւորիչ՝ ելաւ ի վիրապէն յաջորդ տարին (301). Եւ երբ հետեւեալ տարին կերթայ ի Կեսարիա՝ Հայոց եպիսկոպոսապետ ձեռնադրուելու, անցաւ սովորական ճամբէն, Սալհունեաց գաւառէն եւ աւանէն, ո՛քափ տարբէր 15 տարի առաջ անցածէն. փոխանակ շղթայից

Եւ կալանաւոր պահապանաց, հիմա Տրդատայ յաղթական կառաց վրայ դրուած եւ Հայոց ամենէն մեծ նախարարներն չորս դին առած: Այլ հեզն եւ ազնուասիրտ հայրն մեր՝ փառաց վրայ աչք չունենալով, իր սուրբ սանուկը կու փնտուէր. կանչեց գտաւ ծերունի քահանայն եւ հարցուց գթէողոր. Դասիկ իր ընտրեալ հովուապետին ձեռքէն բռնելով տարաւ ցըցուց այն տեղը՝ ուր որ վեց տարիէ ի վեր կու քնանար անոր հրամանաւ կնքուածն: Ի՞նչ կենդանակայլակ արտասուրներ էին որ Լուսաւորչի մը աչքերէ իջան հայրաբար սուրբ երիտասարդին նշխարաց վրայ, որ իր քրտանց առաջին պտուղն, եւ մեր լուսաշնորհութեան անդրանիկ խայրիքն էր. անոր համար եւ առաջին վկայարան՝ յետ Հոփիսիմեանց նշխարաց ամփոփման, Թէողորի հանգստարանն եղաւ. ինքնին Գրիգոր դեռ չձեռնադրուած՝ կանգնեց հոն մատուու մը, եւ երբեմն երախայ յանձնածը՝ հիմայ սուրբ վկայ մը յանձնելով Դասիոսի՝ գնաց: Եւ երբ ցանկալի տաճարիկն իր ճակատը բարձրացուց դէպ յարեւելք, աջակողմեան անկիւնը հանգչեցուցին սրբոյն մաքուր նշխարքը. մէկայլ անկիւնն այլ՝ տապանաքարին դիմաց՝ դրին այն սրբեալ քարը՝ որ մեր զատին զենման սեղան եղաւ: Այն երկու սիրալի սրբատաշ քարանց մէջ էր անկիւ ետեւ՝ Աղուիթայ սիրելագոյն հանգստարանն, որ իր որդույն մատրան սպասաւոր ըլլալով՝ իբրեւ հաւատաւոր այրի մը, երկնախառն կեանք մը անցուց հոն, այլ ոչ երկայն ժամանակ: Որդույն նահատակութենէն եօթն տարի վերջը, երբ հասաւ տարեղարձ անոր վերջին անգամ իրեն համբոյր տալուն եւ տնէն փախչելուն, նոյն օրը (5 մայիսի) Աղուիթա, որպէս թէ դարձեալ զգալով այն ցաւալի կիրքը եւ որդին փնտուելու ելելով՝ աւանդեց աղաւնաշունչ հոգին, եւ ձգնատուն մարմինն թաղեցաւ իր որդեկին դիմաց՝ տաճարին դոնէն դուրս: Այդոր եւ առաջի յիշեալ երկու սրբանիշ քարանց նման չորրորդ մայլ գրուեցաւ՝ Աղուիթայ տապանին դիմաց, տաճարին արեւմտեան կողմը, եւ ներքեւն հանգչեցաւ Դասիկ, որ այս սիրալի քան տիրալի հանդիսից մէջ առաջինն ըլլալով հասակաւ, վերջին եղաւ ժամանակաւ. եւ ամեն քան կարգելէն կնքելէն ետեւ, ըսաւ իր ալէկից Սիմեոնին հետ. «Արդ արձակեա, Տէր, զծառայս քո՝ ի խաղաղութիւն, զի տեսին աչք իմ զփրկութիւն»: Եւ հանգեաւ ընդ արդարու: Թէողորի թէ տապանէն եւ թէ այն աղբերէն ուր իր արեան կաթիլքն խառնեցան՝ սուրին լուալէն, շատ հրաշքներ եղան հիւանդաց եւ մոլեգնելոց վրայ. եւ ոմանք եղան, ինչպէս կու ցուցընէ երախտապարտ պատմքին բանակարգութիւնն, յառաջ իսկ քան զշինութիւն մատրանն եւ զդարձն Հայոց ի ձեռն Լուսաւորչին: Հայագիրն չխստիպէր զմեզ հոս մէկիկ մէկիկ յիշել զանոնք, վկայասիրաց թողումք հին պատմչին նշանածներէն ետքն այլ եղածները քննելու եւ իմացընելու մեզի իսկ, որ զայս իրենց կիմացընեմք: Եւ եթէ հարցընէ սիրողն՝ Թէողորի վկայարանը կամ ուխտատեղին, երթա՛ յԵրզնկա, եւ անցնի արեւելեան կողմը եւ հարցընէ Գորոփու Ս. Թորոս վանքը, զոր սրբազն նահատակէն 1140 տարի վերջն այլ յիշատակած գտնեմք ի գիրս՝ «մեծափառ եւ բարձրապատիւ ուխտ» կոչմամբ: — Հոն քննէ գտնէ եւ համբուրէ մեր ըղձաւոր շրթամբք այլ՝ այն չորս սրբանիշ քարերը, եւ մանաւանդ հիւսիսային անկեանը. հոն կանգնի եւ համբուրէ (եթէ պահուի ցարդ) ձողաբարձ խաչի մը մէջ գրուած սրբոյն Թէողորի քաղցրաբարբառ յիսուսախոս լեզուն, որոյ համար այլազգիք անգամ, կըսուի

թէ այն տեղը կ'անուանեն Սըրբութ Ո. Թորոս (եթէ Գորովու կամ Սալահունի անունէն փախուած չէ այդ անունը): Յանձնեմք իր հետ՝ աշխոյժ եւ ճարտարարուեստ հասարակակցաց Ս. Թէոնորոսի, դիտել նկարել եւ ցուցընել մեզի այս պատմութեանս մէջ յիշեալ տեղուանքը. երկու ձորակները, երկու աղբիւրները, ծովակը, աւանները, դղեակները եւ այլն. — յանձնեմք անոնց վառվոուն մտաց եւ կրթեալ սրտից եւ մատանց՝ նուագել եւ երգել այս պատմութեան եւ եկեղեցւոյ արժանի եւ ընտիր դրուազն. — աղաչեմք մեր եկեղեցւոյ գլխաւորաց, իրենց զանազան հոգոց մէկը պակսեցընելով կամ մէկ մայլ աւելցընելով՝ այսպիսի սխրալի սրբոյ մը յիշատակը չիձգել միայն Յայսմաւորաց թափթափած թէրթից մէջ, այլ բարձրածայն հոչակել տալու սուրբ խորանաց վրայ, եթէ արդարեւ սրբոյն Գրիգորի Լուսաւորչի գործակից եւ հոգեկից ըլլալն կու ճանաչեն իրենց առաջին հոգ եւ պարտք, եւ պաշտամամբ սրբոց՝ բարձրացընել զիասու Աստուծոյ:

Ժ. Կարմիրն Վարդան

2 Յունիսի, 451.

Ա

ԱՐԵԳԱԿՆ իր տարեկան ընթացից մէջ դեռ չէ հասած իր բարձրագոյն դիտանոցը, կրակաթափ աչքերով նայելու արարածոց վրայ. դեռ հայկականն մրազարդ մարերի կու շարունակէ իր գունաւոր օրերը, մանաւանդ մեր հայրենեաց բարձրատափ զաւառաց մէջ. եւ դեռ այս օրուան նշանակեալ ամսաթուիս (2 յունիս – 25 մարերի) ըստ վկայութեան անուշզրոյցն Եղիշէին, «Գարնանային է ժամանակն եւ դաշտքն ծաղկալից»: Բայց արդէն Արարատայ ցածուն ծաւալ դաշտաց մէջ տաքն կոխած է. եւ եթէ առաւուն եւ երիկուն զով այլ ըլլան, բոլոր օր մը անցընելու համար, Հայկակ, պէտք է նման նազելոյն Ասքայ կնտոել հով հով սարեր, զով զով ջրեր. զրուանս բարձանց եւ զրուանս հովտաց»:

Ահա զեղեցիկ ընդարձակ բարձրահովիտ մայլ, որ ասկէ 3000 տարի առաջ ընտրուած էր իբրեւ զերազոյն եւ հաճոյագոյն հովասուն տեղի Հայկազն նահապետաց, անոնց զօրաց եւ ազատաց, «ուր էին հովոց զետինք թագաւորացն Հայոց», ըստ բանից հին ազգային պատմքի. որոյ արեւմտեան հիւսիսային կողմէն՝ արարատեան Մասեաց բարձրաբերձ դարերն որուանալով դաշտանան. արեւելքէն զետն Երասխ դարավագ կու պատի, հարաւային կողմէն՝ ոչ շատ բարձր լերանց շարք կ'անջրպետեն զայն ի Կողայովտէ եւ ի պարատափէն Վանայ: Այս սահմանադրեալ դաշտահովիտս իբր 3—4000 ոտք բարձր յերեսաց ծովու, ցածագոյն Երասխայ դաշտին մէջ բնակող Հայկազն նահապետաց ամարանց եղաւ, Քրիստոսէ 13 դար առաջ, երբ զրուասէրն եւ միշտ զուարքն Շաւարշ (որպէս ստուգաբանէ Գր. Մագիստրոս) շինեց հոն քաղաքաւան մը, ի բնակութիւն ամառուան, եւ իր անուամբն կոչեց Շաւարշաւան.

յորմէ բոլոր շրջակայ կողմանքն եւ գաւառն կոչեցան Շաւարշական կամ Շաւարշան. մինչեւ Քրիստոսի Բ դարուն սկիզբը Այրաքաջն Սմբատ սպարապէտ Բ. Արտաշիսի արշակունույ՝ Ալանաց Արդոգ կամ Արտազ գաւառէն պատերազմի գերիներ բերելով, հրամանաւ իր սանիկ թագաւորին հոն բնակեցուց, եւ անոնց հայրենի գաւառին անուամբ՝ Շաւարշանն այլ ըսուեցաւ Արտադ կամ Արտաղական գաւառ. իսկ հիմայ իր անուանի եւ զարմանալի քարաբերդ քաղաքին անուամբ կըսուի Մակու: Այս բնութեան եւ արուեստի ընտրած եւ հրաշակերտ տեղս՝ սրբազն եւ հին օրութիւն մայլ պատուեր, սիրեր, սրբեր է. — կրօնքն՝ Հայաստանեայց եկեղեցւոյ խորագոյն խորհրդոց եւ հրաշափառագոյն հանդիսից տեղ ըրեր է Շաւարշական դաշտերը: — Վերոյիշեալ Արտաշիսի հայրն՝ Սանատրուկ, կերեւի թէ քան զիինն Արտաշատ եւ քան զիւր ձեռակերտ նորոգած Սծբինն կամ Մծուրս՝ սիրեր զայս տեղս, եւ իր անունը թողուց հոն լեռնաբլրի մը վրայ, Սանատրուկ լեռն, որ թերեւս հիմայ Տիրմէ կըսուի. ասոր քով եկաւ առաքեալն Քրիստոսի Թաղեռս, եւ աշակերտեց զդուստը թագաւորին՝ զօրիորդն Սանդուխս, առաջին կոյս վկայուիի Քրիստոսի, եւ ընդ նմին նահատակեցաւ սքանչելի վկայութեամբ. որոց յիշատակին՝ Հայադիրն սեփականած է քաղոց (դեկտեմբեր) ամսոյն մէջ օր մը: Այս երկութիւն վկայարանն այլ՝ (քրիստոնէութեան հնագոյն ուխտատեղեաց եւ տաճարաց մէկն) կու պատուի մինչեւ ցայսօր Թաղէի վանք, անուամբ, որ եւ ի պատիւ առաքելոյն՝ Հայոց գլխաւոր եպիսկոպոսական թեմոց մէկն եղաւ, եւ ի միջին դարս՝ մի ի չորից արքեպիսկոպոսաց՝ որոց հարկ էր գտուիլ յօծման նորընտիր կաթուղիկոսի: Առաջին երեք դարուց քրիստոնէայք, գաղտնապէս կու պատուին այս սրբազն տեղս, առ ահի հեթանոս թագաւորացն Հայոց. նախախնամութիւնն այլ մասնաւոր տեսչութեամբ կու հսկէր անոր վրայ. եւ ուր Հայոց քրիստոնէութեան առաջին արեգակն ծագեցաւ, անտի երկրորդ անգամ ալ ծագել տուաւ զարեգակն Լուսաւորիչ. որ յէտ 200 տարւոյ վկայութեան սուրբ առաքելոյն եւ Սանդիստոյ եւ անոր հօրքրօցն Աւագուիեայ, անոնց նշխարաց հանգստարանին քով իր եռթեան սկիզբն առաւ՝ ի ծոց ուրիշ Ոգոնիեայ, կնոջ Անակայ, երբ կու գայր սա ի Պարթեւաց իբր փախստական խարել եւ սպաննել զիսուրով թագաւորն մէր:

Ի՞նչ զարմանալի եւ աստուածախառն տեսչութիւնք. Հայոց առաքելոյն Թաղեռսի թաղման միայնարանն՝ Հայոց նոր առաքելոյն՝ Գրիգորի՝ յղութեան առազաստ: Ո քան սքանչելի է Շաւարշան՝ մեզի այսպիսի հոգեւոր հանդիսից տաճար ըլլալովն, քան թէ մեր թագաւորաց հովանոց:

Այս երկու սրբախորհուրդ դիպաց՝ նորակերպ նման մայլ հանդիպեցաւ նոյն տեղուանքը, Լուսաւորչի եղելութենէն 200 տարի ետեւ, որ թէ քաղաքական եւ թէ կրօնական կերպարանօք հոչակեցաւ. եւ ահա այն դէպքն է զոր նշանակէ Հայադիրն այս ամսակէտիս. որ ասկէ տասնեւչորս դար առաջ (451 թուին Քրիստոսի, յունիսի 2) էր շաբաթ օր Հոգեգալստեան տօնին. յորում հանդիպեցաւ Շաւարշանի երրորդ մեծ ազգային քաղաքակրօն դիպուածն, այն է ՆԱՀԱՏԱԿՈՒԹԻՒՆ ՎԱՐԴԱՆԱՆՑ:

Այս դիպուածս, այս պատմութիւնս, այս անունս անզամ այնքան հռչակեալ եւ համբաւեալ է յազգիս, որ ամենէն քիչ տեղեկութիւն ունողն այլ՝ երբ լսէ Քաջ կամ Կարմիր Վարդան՝ սրտատրով կու ցատքէ. եւ թերեւս ումանք ուզեն յանկարծ գտնուիլ ինչուան նոյն արտազական գաւառին մէջ, նոյն Շաւարշական դաշտը, նոյն Աւարայրի գեղին քով, նոյն Տղմուտ գետոյն եզերքը, ուր այն մեծ եւ բաղդասահման ճակատամարտն եւ անմահախառն գործն կատարուեցաւ: Բանայ փափագողն՝ ժամանակակից հեղինակաց, Եղիշէի եւ Ղազարայ Փարպեցւոյ, գեղեցիկ գրուածքը եւ մանրամասն պատմութիւնները, եւ ժամ մը, երկու ժամ՝ անոնց հետ ժուռ զայ հոն. հոն՝ ուր Հայութեան անջինց, անմոռաց, յախտենական արձանաց մէկն կանգուն կայ եւ պիտի մնայ: իսկ ես հետոյ, Հայկակ, կադ ի կադ ընթացիք կուզեմ ման զալ, եւ քանի մը բան հեռուէն դիտել այն մեծ տեսարանէն:

Կանխենք ուրեմն քան զմեծ գործողութիւնն՝ գտնէ օր մը, գոնէ գիշեր մը, այն գիշերն որ յունիսի առաջին օրը երկրորդին կու խառնէ. փութանք փոքր Մասեաց սարերէն դարվար սահելով՝ ինչուան յետին բարձրատափն, որ կու նայի Շաւարշան դաշտին վրայ: Արդէն այս երեկոյիս նման՝ 14 դար առաջ այլ՝ այս անհատնում գիշերային լապտերս, այս բազմատես լուռ վկայս, այս խորհրդապահս լուսինս՝ սոյնպէս բոլորացեալ լուսալիր կու բարձրանար մեր եկած արեւմտեան դարից ետեւէն Մասեաց–Ոտին կողերէն, Արարատայ դաշտին հորիզոննէն. եւ ահա հանդարտ համասփիտ եւ իբրեւ իւղակաթ կակուլ Ճառագայթներով կու լուսաւորէ մեր փնտուածը, Շաւարշական Աւարայրի ընդարձակ դաշտը, որ մեր կեցած տեղէն ուայ ի յարեւելս հարաւոյ երկնցած, իրեն ձեւիչ կ'առնու Տղմուտ գետոյն ընթացքը, այն որ արեւմտեան հիւսիսային կողմէն իջնելով ծանր եւ պղտոր ալիքները կու թափէ յԵրասխ, եւ այդ եռանկիւնաձեւ կամ երկայնաբոլոր դաշտին մէջ՝ իբրեւ մոխրագոյն երկայն շղթայ մը կու շարժի լուսնին նշուլից ներքեւ: Նեղ ու նուազ ջուր մէ նա. բայց ի նշ լայն վիհ, ի նշ խոր խտրոց՝ իր եզերքը տարածուած երկու աննման բանակաց մէջ. որոնցմէ մեր կողմը մեզի մօս եղածն՝ լուսնէն եւ կրակէ աւելի պայծառութեամբ լուսաւորուած ճերմակ ու գոյնագոյն կու տեսնեմք. մէկայն՝ կարծեմ թէ հեռաւորութենէն աւելի պատճառաւ մը՝ խառն ու խաւար կ'երեւայ, թէ եւ ահեղ անտառի պէս սփռուած ու դաշտին մեծ մասը ծածկած: Այս երկու բանակաց միջի շարժմունքն եւ գործքերն այլ ի նշ տարբեր. հեռաւոր եւ սեւ բանակն միայն սովորական պատերազմի պատրաստութիւններ կու ցուցընէ. իսկ մօտաւորս աւելի կրօնական եւ հայրենական հանդիսարան կ'երեւի քան պատերազմի մարզարան: Ասիկայ է Հայոց բանակն, վերջին բազմաթիւ բանակ՝ գումարեալ յանուն համօրէն Հայութեան, իր հնացեալ իշխանաց ձեռօրն. 66,000 Հայ պատերազմողը, ձիաւոր եւ հետեւակ, խաչանիշ վրանաց եւ դրօշուց տակ ժողոված են՝ զազդ եւ զկրօնս պաշտպանելու: Ի նշ պանծալի գունդ եւ ի նշ բազմութիւն կարճաց մեր աշքին առջեւ: ... Սակայն ի նշ են այդ վեց ու կէս բիւր օօրքն Հայոց՝ Հայաստանի միահեծան եւ միահաւան տէրութեան օրերուն՝ հարկաւոր եւ վտանգի ժամանակ գումարած

բանակին քով: Սովորական ատեն՝ Հայոց աշխարհապահ զօրութիւն էր 120,000 որոց 40,000ի չափ թագաւորական գունդն էր. 84,000 այլ նախարարաց եւ տոհմից. իսկ մեծ պատերազմաց ժամանակ՝ կրկին եւ երեքին աւելի ըլլալն՝ այսօր դիմացի բանակնիս կու վկայէ. յորում հազիր քան եւ հինգ տոհմի կամ ցեղի իշխանք եւ զօրք կան, որոց որոշեալ զօրաբաժինն 20,000ի չէր հասներ. այս ցեղերուն շատին մէկ մասն, եւ բուն իսկ նախարարն այլ (մեծ դժբաղդութեամբ) գետոյն այնդիի կողմն են, պարսկական բանակին հետ. եւ ցաւելով պէտք է տեսնել հոն այլ նոյն չափ թիւ մը Հայոց. (վասն զի ըստ վկայութեան պատմքին՝ ուրացեալն Վասակ թէ իր Սիւնեաց աշխարհէն եւ թէ ուրիշներէ «ժողովեաց զամենայն զայթակղութիւն», եւ արար գունդ զօրաց բազմաց», որք կամաւ կամ ակամայ խառնեցան ընդ թշնամիս հայրենեաց եւ եկեղեցւոյ. ըստ տեսլեան սրբոյ Լուսաւորչին՝ գատինքն սպիտակք դառնալով ի սեաւ զայլս): Գառանց ու զայլոց գունդերն միասնեղ առնելով՝ 120 հազար Հայ կերեւան դիմադրմ Աւարայրի դաշտին մէջ. զորս բաժնելով կամ ջոկելով ըստ աշխարհաց Հայաստանի՝ կու տեսնեմք որ հին Հայոց 15 կամ քան աշխարհաց թուէն, միայն հինգ կամ վեց աշխարհքէ եկած են այս գունդերս. որ են Այրարատ, Տուրուբերան, Վասպուրական, Սիւնիք, Մոկք. իսկ ուրիշ աշխարհքներէ հազիր ոմանց մէկ երկու գաւառ կամ տոհմ կու յիշուի. Մեծ Հայոց չորս մասին գրեթէ երեքն դուրս է այս դաշտէս. բոլոր արեւմտեան մասն՝ Յունաց կայսեր իշխանութեան տակ է. եւ թէպէտ Հմայեակ՝ Եղբայր մեծին Վարդանայ, կու ջանայ կաշխատի անոնցմէ այլ զօրք ժողովել, բայց ոմանք չեն շարժիր կայսեր վախճն, ոմանք այլ ուշանալով չեն հասնիր ատենին. իսկ հիւսիսային եւ արեւելեան գաւառք՝ Վրաց եւ Աղուանից խառնուած՝ անոնց հետ անշարժ կու կենան. հարաւային ամուր աշխարհք այլ՝ Աղնձիք եւ Տմորիք՝ գրեթէ ինքնազլուխ չեզոք կու մնան. թէ եւ ասոնց ամենուն այլ հրաւէր եւ աղաշանք գրկուած էր. եւ ոչ միայն ասոնց, այլ եւ Վրաց, Աղուանից եւ Հոնաց, զալ միաբան Պարսից դէմ կենալու. բայց երկու խորամանկ եւ ազգուրաց Վասակք, մէկն յարեւմուտք կեցած, մէկայլն յարեւելք, ամենայն հնարքով եւ ստութեամբք զանոնք հեռու բռնեցին Վարդանեան գնդէն: Այս տեսութենէս կիմացուի որ այսպիսի ծանր հարկի ատեն՝ եթէ բոլոր Հայք միաբան մէկ կողմն ժողովէին, Վարդան փոխանակ 66,000ի կրնար 300,000 զօրք այլ ունենալ: Որչափ այլ մեծ երեւի այս թիւս, դեռ շատ պակաս է համեմատելով վերը ցուցած հաշուին եւ թույ աշխարհաց եւ գաւառաց եւ զօրաբաժնին Հայոց: ... Թողլով երբեմն կարելին եւ այժմ անկարելին, դառնանք եղածին, եւ դիմացնիս կեցած մեր հայակոյտ բանակին:

Չորս գունդ կամ թեւ բաժնուած է այս բանակս. երեքն երկայնատարած շարուած են Աւարայրի դաշտին մէջ Տղմուտայ եզերքք. վասն զի դիմացը թշնամին այլ նոյնպէս տարածուած է. իսկ մէկայլն՝ երեքին ետեւէն մէջ տեղուանքք կեցած է, իբր վերջապահ եւ օգնական վտանգելոց. մեր կեցած տեղույն մօտինն է՝ Առաջին եւ աջ թեւն հայ բանակին, որ Տղմուտայ գետոյն այլ առաջակողմն է, ուստի կու վարէ ալիքք դարվար յարեւելս յԵրասի. այս առաջին մասին թեւապետն է հաւատարիմ Հայոց ներքին Հազարապետն, աշխարհատեսուչն, որ Մալիազ կըսուի, եւ է իշխանն Խորխոռունեաց ԽՈՐԷՆ, կարգեալ փոխանակ ուրացող իշխանին Գաղիշոյ. Հայկայ

որդույն անունը եւ քաջութիւնը 3000 տարիէ վերջ այլ փայլեցնող: Իրեն օգնական գնդապետքն են, բաց յայլոց պայազատաց հին նախարարաց, ԱՐՍԷՆ ԸՆԾԱՅԻՆ եւ ՆԵՐՄԵՀ ՔԱԶԲԵՐՈՒՆԻ. ասիկայ Վանայ ծովուն հիւսիսային կողմէն եկած.

առաջինն՝ որ Արդար կոչմամբ կու գովուի ի պատմշէն, թէ եւ ամէն ցեղէ աւելի քիչ նահատակակից ընկեր ունեցաւ այս պատերազմիս մէջ, բայց զօրահանդիսին ատեն՝ այս բանակիս մէջ գտնուող ամեն իշխանացմէ աւելի եւ անհամեմատ աւելի զօրք կու տար, 4000 հոգի, որ (եթէ սիսալ չէ թիւն) կու նշանակէ կամ քազմաթիւ կամ պատերազմող ու սահմանապահ տոհմ մը, որուն պատմութիւնն եւ տեղն անզամ մեզ յայտնի չէ, բայց թերեւս Վասպուրականի Ընձահից կամ Անձահից գաւառն ըլլայ, որ յետոյ յանուն զլիաւոր բերդաւանին՝ Կոտոր ըսուեցաւ, (իմա Քիւրդիւր, ի սահմանի պարսկական Հայոց): — Միջին թեւյն ընդհանուր հրամանատարն է ՎԱՀԱՆ ԱՐԾՈՒՆԻ. որ այս Հայոց բանակիս մէջ, յետ սպարապետին (Վարդանայ) առաջին նախապատի իշխանն է, եւ ըստ կարգի ազնուութեան բարձրագոյն է քան զնա այլ. (վասն զի իին Ասորեստեանի տիեզերակալ թագաւորներու ցեղէն է). ըստ արդեանց այլ արժանապէս առաջին ճանչցիր զնա, թէ եւ նախ իշած պատմշաց (Եղիշէի եւ Ղազարայ) մէջ չգտնես անոր գեղեցիկ յիշատակները, զոր անզզամ եւ խորթ ձեռք մը (Բարձումա ասորին) վերուց ջնջեց գեղեցկագիր պատմութենէն: Վահանայ ընկեր գնդապետք են ՄԻՇԱՊՈՒՀ ՄԱՐԴՊԵՏ կամ իշխանն Մարդպետութեան, որոյ կալուածքն էին իին ատեն Նախիջեւան գաւառին սահմաններն, եւ պաշտօնն էր Հայոց թագուհիւոյն եւ արքունի գանձուց հազարապետութիւնն, որ եւ գունդ մը արքունի զօրաց ունէր իր ձեռքին տակ, ասոր հետ է եւ ԱՐՏԱԿ նախարարն Մոկաց, որ թէ եւ կոշտ ու խոշոր երկրի եւ բնակչաց տէր էր, այլ ինքն շատ կիրթ եւ ազնիւ մարդ, եւ ըստ վկայութեան ժամանակակից պատմշին՝ մտացի, համեստ, քաջ եւ երանելի, եւ Վարդանայ սպարապետին յատուկ սիրելի ու սրտակից մտերիմն, թէ ազնիւ եւ մտացի բարուցն համար, եւ թէ իին ծանօթութեանն եւ երախտեացն: (Վասն զի յետ մահուան Ս. Սահակայ՝ երբ պարսիկ մարզպանք եկան ի Հայս՝ մեր աշխարհին կարգերը վեր վար ընելու, Վարդան թողլով իր իշխանութիւնը եւ երկիրը՝ քաշուեցաւ յաշխարհն Մոկաց, յերկիր Արտակայ, ամուր բերդ մը, եւ մեծ պատի եւ սէր գոտաւ այս իշխանէս, այնպէս որ երբ յետ ժամանակաց՝ Պարսից թագաւորին դուոր՝ Հայոց նախարարք տագնապած էին, իրենց բերան առին զԱրտակ, որ համոզէ զՎարդան իրենց հետ միաբանելու ի խորհուրդ ուրացութեան): Հիմայ Վարդան զԱրտակ բանակին միջոցը դրաւ: Այս երեք մեծ իշխանաց հետ կային ուրիշ մեծամեծ նախարարաց պայազատք եւ թագաւորական զորաց զլիաւորներ: — Բանակին ձախ թեւյն զօրավարքն էին, ՓԱՓԱԳ ԱՌԱՒԵՂԵԱՆ. թէ ինքն եւ թէ իր ցեղն շատ ծանօթ չեն մեր պատմութեան մէջ, եւ բնակութիւննին ու ր տեղ ըլլալն այլ յայտնի չէ. թէ եւ կերեւի մեզ Այրարատայ կողմերն ըլլալ. ԹԱԹՈՒԼ ՎԱՆԱՆԴԵՑԻ, Բասենյ ընդարձակ դաշտերուն իշխեցողն, ասոնց ընկեր ՏԱՋԱՏ ԳՆԴՈՒՆԻ՝ զարմանալի մականուանեալ, զլիապետ շատ հեռու եւ օտարասկիզբն տոհմի մը, Քանանացւոց, Քամայ ցեղէն, որք ըստ պատմութեան՝ հալածեալք ի Յեսուայ եւ յԽրայեացւոց՝ անցան յԱփրիկէ, եւ մէջերնէն մէկն Քանանիդատ անուամբ եկաւ ի Հայս, եւ ցեղն ըսուեցաւ Գնթունիք կամ Քնդունիք: Այս (ձախ) թեւին դիմաց՝ Պարսից աջ թէւը մեծ պատրաստութեամբ եւ քազմութեամբ

կեցած էր. անոր համար սպարապետն Վարդան՝ ընդհանուր տեսչութենէն զատ մասնաւրապէս այս թեւին առաջնորդել կամ օգնել յանձն առաւ: Բանակին երեք թեւերուն ետեւ չորրորդ օգնական կամ վերջապահ դրաւ քաջ եւ հաւատարիմ խումբ մը, գնդապետ կարգելով իր հարազատ եղբայրը ՀԱՄԱԶԱՍՊԵԱՆ, եւ իր միւս սրտակից եւ նիզակակից բարեկամն ու սիրելին՝ ԱՐԴԱԻԻՐ ԱՐԴԱՐՈՒՆԻ. (ինչպէս որ յետոյ ասոր որդիքն՝ Ներսեհ եւ Հրահատ՝ իր եղբորորդույն եւ իր յաջորդին Վահանայ՝ սրտակիցը՝ եւ բազկակիցը եղան): Արշաւրայ կալուածն էր Այրարատայ հին Երասխածոր գաւառը, որ յետոյ Կամսարական եւ Արշարունիք ըսուեցաւ: Այս երկու հաւատարմաց եւ քաջաց հետ՝ չորրորդ գնդին կառաջնորդէր նոյն իսկ բոլոր բանակին առաջնորդն եւ սպարապետն, ինքն Մամիկոնից տէրն, Մեծ, Քաջ եւ Սուրբ ԿԱՐՄԻՐՆ ՎԱՐԴԱՆ:

Պատերազմին ատեն՝ աւելի ձախ թեւոյն քով գտուեցաւ, իսկ հիմա՝ զրեթէ ամեն տեղ ամեն գնդի քով կերեւի, ամեն մէկուն պէտք եւ պատրաստութիւնը քննելու տեսնելու, եւ հարկաւոր տալու, ըսելու. ամեն կողմ կարծես կու լսուի նոր խօսած ատենաբանութիւնն. «Ի բազում պատերազմունս մտեալ է իմ, եւ ձեր ընդ իս»: Ամեն բան կարգաւորելէն եւ վաղուան պատերազմի յարմարցընելէն ետեւ, կու դառնայ Վարդան չորս գնդերէն զատ ուրիշ եւ աննման գնդի մը մէջ, որ առաջիններէն ոչ շատ հեռու ժողովեր էր, վրանի տակ. եւ Հայոց եկեղեցւոյն ուխտն, հոն էին կաթուղիկոսն Յովսէփ, որ աշխարհին քաղաքական շփոթից համար դեռ հանդիսաւրապէս չէր օծուած, եւ զատ ուրիշ եպիսկոպոսաց եւ երիցանց՝ հոգելից եւ հրաշալից երեցն ՂԵԽՈՆՇ, որ բոլոր ուխտապահ Հայոց հայր եւ բանակին երկրորդ սպարապետ մէր, եկեղեցւոյ եւ հայրենեաց աննման նահատակ մը, որուն ամենայն կրօնասէրք եւ ազգասէրք, աշխարհիկը եւ եկեղեցականք՝ կրնան նախանձիլ: Ս. Սահակայ եւ Մեսրովպայ վախճանելէն ետեւ, ինքն՝ որ անոնց երիցագոյն աշակերտն էր, իբրեւ երեսփոխան մը եղաւ անոնց. խորհրդովն եւ օրինակաւն կու շարժէր զեկեղեցին եւ զաշխարհն: Եւ ահա այս զիշերս այլ՝ մէր հաւատարիմ բանակին դիմաց եւ Վասակայ դրկած հրապուրիշ պատգամաւորաց՝ երկար քաջալերական ատենաբանութեամբ մը Վարդանայ ըսածները կու հաստատէ կրօնական փաստիք: Զօրականք՝ այդ երկու հոգեշունչ բերանոց փշմունքէն (Վարդանայ եւ Ղեւոնդայ) վառուաց՝ պատերազմէ վեր, յաղթութենէ վեր բանի կու պատրաստուին, — մարտիրոսութեան, պսակուելու յերկինս, եւ պահ մը զինուց պատրաստութիւնը դադրեցընելով, հոգոյ պատրաստութիւնը կու սկսին, Մէջերնէն երիտասարդք ումանք, այն ատենուան թոյլ տրուած սովորութեամբ դեռ երախայ ըլլալով, կու փութան ի սուրբ աւազան մկրտութեան, կանչելով, «Այս զիշեր ջրով, վաղը առտու արեամբ»: Շաւարշանի դաշտաց մէջ լճակ մը կու նշանուի Ագ—կէօլ, սպիտակ—լիճ անուամբ, կու սիրեմ կարծել թէ այս լճակիս մէջ մկրտուած ըլլան այն եռանդուն երիտասարդքն, որք զիշերը նորակնքոց ձերմակ պատմուածնը հազան, առտուն քաջաց փայլուն զրահը, երիկունը՝ վկայից կարմիր ծիրանին: ...

Հիմայ հասարակ գիշերն անցեր, եւ դիւցազնական կամ քաջասրբեան օրը ծներ է. դեռ չուսցած՝ կու փութան քահանայքն գիշերային եկեղեցական պաշտօնը աւարտելու, եւ աստուածային գերազոյն նահատակութեան հանդէսը կատարելու,— սուրբ պատարազը: Թերեւս Լուսաւորչի եւ Տրդատայ, կամ մեծին Ներսիսի եւ Մուշեղայ օրէն ի վեր՝ այսպիսի վեհ, վսեմ, սիրալի, սրբալի հանդէս մը կատարուած չէր. պատերազմական փողերէն առաջ լսուեցաւ եկեղեցւոյ կոչնակն, սուրբ հոտապետաց քաղցրիկ խաղաղութեան ձայները, եւ երբ խաղաղարարն ամենայն աշխարհի անոնց ձեռքով սուրբ հացի կերպարանօք ծածկեալ՝ բարձրացաւ ի հաճութիւն Հոր եւ ի պաշտութիւն մարդկան, վարչուն հազար կտրիճ հաւատացեալը՝ անձամբ եւ զինուք խոնարհեցան, երկրպագեցին, հաղորդուեցան սուրբ խորհրդոցն, մարմնոյ եւ արեան Քրիստոսի Աստուծոյ, դրսի զրահներէն զօրաւոր զրահ մը հազան հոգլով, եւ կանգնելով կանչեցին. «Հաւասարեսցէ մահս մեր ընդ մահու արդարոցն, եւ հեղումն արեան մերոյ ընդ արեան սուրբ մարտիրոսացն, եւ հաձեսցի Աստուած կամաւոր պատարազաւս, եւ մի՛ տացէ զեկեղեցի իւր ի ձեռու հեթանոսաց»: Ապա փութացան իւրաքանչիւր իր գնդին, իր տեղույն, զենքերնին զրահնին պատրաստելու, եւ ուժերնին կազդուրելու քիչ մը կերակրով, յառաջ քան զարեւուն երեւալն: Ումանք այս բաներուս զբաղած, ումանք այլ վրանաց դրան քով կամ իրենց կահուց եւ զինուց վրայ կործնած, աշուրնին Հայկին եւ Վահագնին համեստեղութեանց վրայ, լոիկ մոիկ երկնից եւ երկրի հետ խօսելով մտքերնէն, յանկարծ ձիերուն դափրը ու խրիսինջը լսելով՝ կու դառնան այն կողմը, ու սրտերնէն ինչե՞ ր կանցնի, կու թօթուն վարսագեղ գլուխնին, հայկական մեծ ու պայծառ աշքերն կու թաւալին լայնալիճ յօնից ներքեւ աղեղնաձիգ մատերով խարտեաշ պերեւեշտնին շտկոտելով՝ կու նային կերթան մութն ի լոյս հովտէ հովիտ, լեռնէ լեռ՝ ինչուան այն տեղն, այն շէնքը՝ ուր բնիկ հայրենի տնակն է, ուր թողուցին իրենց կակուղ սիրելիները... ո՞հ, ո՞քան աւելի պիտի հեռանան քանի մը ժամէ վերջ. արդէօր վաղը այս ժամուս դեռ երկրի՞ն վրայ՝ թէ յերկնի՞ց պիտի նային անոնց՝ զոր սուրբ սէրն չիբաժներ ոչ յերկրի ոչ յերկինս:.... Երկրնցի ո քիչ մայլ՝ ով վերջին ժամ գիշերոյս, եւ թող մեր սիրասուն սրբասուն, քաջասուն Հայ երիտասարդաց՝ այսպիսի մտածութեամբք կամ սրտածութեամբք սպասել ուզմայարդար փողոց ձայնին, եւ դու եղեմաշունչ հայրենի հովիկ, (եթէ ստոյգ է զգայուն մարդկան կամ երգչաց ըսածն), անցիր ասոնց շրթանց քովէն, խառնուէ այն լայնաշունչ հագազներուն, եւ զնա հրախառն համբուրից պէս հաղորդելու իրենց յիշածներուն, իրենց սիրածներուն.... Մենք հարկաւ եւ ոչ կամաւ՝ անցնինք գետոյն այն կողմը, թշնամեաց բանակն այլ քիչ մը ճանչնալու:

Գ

Այս Պարսից բանակս մեր աշխարհը եկածներուն մէջ մեծերէն մէկն է. եթէ Հայք հարկի ատեն ինչուան 300,000 եւ աւելի զինուոր կրնային հանել, Պարսք եւս առաւել, իրենց ընդարձակ աշխարհաց համեմատութեամբ, եւ հիմայ որ ուրիշ կողմանէ խաղաղութիւն ունէին՝ կրցան մեծաւ քազմութեամբ զալ, իրենց ամենէն երեւելի զօրավարներով, եւ ամենայն պատերազմական պատրաստութեամբք: Յազկերտ եւ իր

խրատուն Միհրներսէհ՝ ինչուան Հնդկաստանի հրատանց հովիտներէն Հայաստանի ձիւնեղէն բարձրադաշտաց վրայ խալքեցին երամակս փղաց. զորս բանակին մէջ իրենց սպարապետն ի գունդս գունդս բաժանեց, կ*ըսէ պատմիչն, քաջածի Հայոց հեծելոց դէմ չէին կրնար կենալ համաթի Պարսիկ ձիատոք, անոր համար այս անձոռնի քնթոնաւոր գազանաց վստահացեր էին, իրենց ընտիր ձիերն այլ Հայաստանէն կառնուին, եւ հաշտութեան ատեն՝ իրենց լաւագոյն յաղթող հեծեալքն՝ Հայր էին: Հիմայ այս գունդ գունդ փղաց երամակը միայն չորս հինգ խումբ այլ սեպէնք կամ բոլոր մէկէն 50 փիղ (որ թէ եւ շատ, դեռ պատմչաց ցուցածէն շատ չերեւիր), մէկէն անոնց քով 150,000 Պարսիկ կու տեսնես, վասն զի կրկին կրկին կըսէ պատմիչն թէ ամէն մէկ փղի քով 3000 սպառազէն զօրականք կային, եւ կաւելցընէ, «Թող զայլ զօրսն ամենայն»: որոնցմէ էր Մատեան քաջամարտիկ գունդն այլ, դարձեալ ուրիշ տեղ կըսէ, որ սպարապետն Պարսից տեղեկանալով թէ 60,000 էն աւելի են Վարդանանք, եւ թէ որք են անոնց պարագլուխքն, մէկուն դէմ երեք հոգի կու պատրաստէր: Արդ այս ամենայն, եւ ասկէ դուրս Վասակայ ուրացակից գունդքն այլ, եւ Հոնք եւ ուրիշ բարբարոսք այլ մէկտեղ առնլով, եթէ Պարսից բանակը 250,000 զօրաց կու հասնի՝ ըսեմք, դեռ ճշմարտէն պակաս ըսած կըլլամք, եւ ոչ այլ աւելի՝ եթէ 300,000 այլ ըսեմք, մանաւանդ որ պատմչաց մէկն կըսէ ասոնց համար, թէ «տարածանէր երկայնէր ճակատն յերկայնութիւն դաշտին մէծի»: Եւ յառաջ, «ի շրջապատ տեղի Տղմուտ դաշտին ... դակիշ ածեալ բանակէին»: Ղակիշ ըսածն է բանակին դորս դին ամրութիւն՝ ապահովութեան համար, զոր աւելի պարզաբար կու յիշէ առաջին պատմիչն: «Բանակն բոլորէր, փոս հատանէր, պատնէշ կանգնէր, շերտաւոր փակէր, ամրացուցանէր իբրեւ զքաղաք ամենայն պատրաստութեամք»: Վասն զի կու վախէին Պարսք թէ Վարդանանք յանկարծ վրանին հասնին, եւ կրնային այլ այնպէս ընել, ըստ Ղազարայ Փարպեցւոյ. բայց ասիկայ յանդզնութեան զործ մը կըլլար. եւ ամենայն պատրաստութիւն, մանաւանդ հոգեւորը՝ ընելու ատեն չէին ունենար. — վասն զի երկու բանակներն այլ զրեթէ մէկ ատեն հասան պատերազմին տեղը. Պարսք՝ Հերայ եւ Զարեւանդայ կողմէրէն (Խոյի եւ Սալմաստայ), Հայր յԱրտաշատայ, պատերազմին առաջին օրը. եւ տեսան որ Պարսք նոր հասեր են եւ բանակնին ամրացընելու վրայ են: Պարսից սպարապետն էր Մուշկան Նիւսալաւուրտ (որ թերեւս նշանակէ թաւ—երես. բուրդ—մօրուք), իրենց ամենէն երեւելի զօրավարն. եւ կերեւի թէ նոյն անձն է, որ Հայոց թագաւորութիւնը վերցուելէն ետեւ՝ երկու անգամ մարզպան դրուեցաւ ի Հայս, եւ հոն չգտած պատուին վրէծն առնուլ ուզեց այս առթիւ. իրմէ յարմար անձ մը չէին կրնար գտնել Միհրներսէհն եւ Յազկերտ: Պատերազմին ատեն ինքն կեցաւ ընդհանուր զօրավար բանակին կեղրոնը կամ մէջ տեղը, Պարսից ամենէն կտրիճ քաջաց քաջ անյալը եւ անմահ սեպուած զնողով, որ է Մատեան կամ Մատենիկն, որք Մակերոնացւոց փաղանգին պէս քովէ քով պարսպի նման անբաժ կու կենային եւ մէկտեղ շարժէին, եւ թէ մէկն ընկնար, տեղը ուրիշ մը կամբողջացընէր գունդը: Զախ թեւին զօրագլուխ՝ կերեւի թէ էր Դովդը, որ եւ բոլոր բանակին մէջ նախապատիւ էր յետ Մուշկանայ, եւ Հայոց աջ թեւին դէմ կու կենար (ընդդէմ Խորենայ). բայց այս կողմէն պատերազմը չի զայրացաւ, կամ թէ երկու դիմամարտք այլ հաւասար

քաջութեամբ կոռուցան իրարու հետ . այլ սաստկութիւնը արեւելեան կողմն էր, ուր էր Պարսից աջ թեւն . եւ հնո՞ւ գումարած էին բոլոր նիզակակից ազգաց զօրքն, որոց մէջ զլխաւորք էին (դժբաղդաբար) Հայք եւ Կատիշք, որ են Հայոց արեւելեան սահմանակիցքն Կազբից ծովուն մօտերը . ասոնց այլ դրակից Գեղը (Տիլէմ) . ասոնցմէ զատ Ապարհայիկը կամ Ապարհացիք, եւ Հոնք՝ որք ի հարկէ մեծաթիւ պիտի ըլլային: Հայոց սեւցած գնդին զլխաւորն պէտք էր ըլլալ ինքն վատն Վասակ, տէրն Սիւնեաց, (որ քան զամեն ցեղ Հայոց՝ թազմաթիւ զօրաբաժին ունէր յաշխարհազումար հանդիսին Հայոց, 11,400 կոռուող.) Սիւնեաց իշխանին միաբանք էին իշխանք Բազրատունեաց, Խորխոռունեաց, Վահեւունեաց, Ապահունեաց, Ակէոյ, Ուրծայ եւ մասն մի Ամատունեաց եւ այլոց, որոց զօրաբաժինք գումարին 8000ի չափ, եւ Սիւնեաց գնդին հետ 20000ի կու մօտենան . Վարդանանց զօրաբաժինէն գրեթէ աւելի են, ասոր համար ըսի՝ որ ասոնց չափ այլ կրնային հետևող ունենալ եւ բոլորն 60—70000 ըլլայ: Այս երեք թեւերէն զատ էր չորրորդն, եւ անոր առաջնորդ Արտաշիր, իբրեւ վերջապահ, միանգամայն եւ փղապետ, որ մեծ խումբ մը զազաններով՝ մէկայլ զօրաց ետեւը կեցած էր, եւ ուր պէտք ըլլար՝ հնո՞ւ օգնութեան պիտի շարժէր:

Դ

Բայց հոս չուշանանք, վասն զի ահա լուսացեր է պատերազմական օրն, օրն մեծ, օրն անմոռանալի: Երկու բանակներն իրենց հրամայուած տեղը եւ կարգը կու բռնեն . Պարսից սպարապետն իւր երեսուն բիւր զօրաց եւ փղաց բազմութեան դիմաց՝ կու տեսնէ գրեթէ հաւասար երկայնութեամբ շարուած բանակ մը . բայց զիտէ այլ որ իրենին պէս թանձր չէ նա . հազիւ քանի մը կարգ զօրաց կան ետեւէ ետեւ . զայն այլ զիտէ (մեր ցաւովը) որ անոնցմէ այլ ումանք բոլոր սրտով միացած չեն բուն ուխտապահ Հայոց, այլ Վասակայ հրապուրանօր պղտորած . եւ եթէ վարպետ խաղ մը խաղայ՝ կրնայ զանոնք իր զօրաց հետ խառնել, կամ պատերազմէ դուրս հանել . զիտէ որ իր նիզակակից սեւցած Հայերն՝ այն որ Վասակայ հետ իրենց միամտութիւնը Պարսից ցուցընելու համար՝ աւելի քան զՊարսիկս քաջութեամբ պիտի կոռուին, կամ աւելի ատելութեամբ . ինչպէս որ կընեն թշնամացեալ բարեկամք: Ասոնք իրեն մէկ մէկ յոյս մեծ մեծ միսիթարութիւնք են . բայց քանի որ կու մտած թէ իր բուն թշնամեաց, թէ եւ քիչուոր այլ հաւատարիմ Հայոց՝ սպարապետն է Վարդան, այն ժամանակի (ըսեմք ամեն ժամանակի) զօրավարաց օրինակ, եւ Պարսից թագաւորին անզամ՝ քաջութեամբն դեռ սիրելի եւ հարկաւոր անձ մը, Մուշկանայ բոլոր պատրաստութիւնն եւ բազմութիւնն տարակուսելի կերեւի, ու կու տագնապի: Բայց ժամն կոռույ կու մօտենայ . կու ժողովէ գնդապետները ու զօրավարները, կու յիշեցընէ իրենց պարտքը, Վարդանանց կտրճութիւնը, քաջութեան եւ յաղթութեան վարձքերը, վստահութեան եւ փախստեան պատիմները եւ դատապարտութիւնը, եւ կու խարքէ իւրաքանչիւր իր կարգին:

Այս բաները լսելու կարօտ չէին Հայք, բաւական լցուած Վարդանայ, Ղեւոնդի եւ Քրիստոսի հոգուով, որ դեռ սրտերնուն մէջ կու խօսէր . կրնար ուրեմն իրենց

սպարապետն այլ քիչ մը այն գիշերուան վերջին պահին՝ առանձնանալ իր վրանին տակ . նախ խօսիլ ընդ Աստուծոյ եւ յանձնել իր կեանքը եւ մահը, որոց երկութն այլ ստուգի կու փափագէր, եւ կու հաւատայր այն որ փոխել յանմահութիւն . ապա երկրիս վրայ հարկաւոր եղած բաներուն համար յետին կամքը աւանդել ի կտակ կամ ի սիրտ մտերմաց . մինչ սպասաւորքն եւ թիկնապահը զէնքերը եւ զարդերը կու պատրաստէին:

Ահա հազաւ, հեծաւ, գուարթացաւ Վարդան, արեւէն աւելի ցանկալի եւ սպասելի այն օր՝ իր սիրելեացն . ամենուն աշքն՝ ոչ այնքան թշնամեաց բազմութեանը վրայ սոսկմամբ կու նայէին, որքան սիրով կու դառնային այն բարձրասուր կաթողիկէածեւ շիկակարմիր վրանին, որոյ դրան վերեւ ոսկի արծուին թեւատարած, չորս բոլորն կարմիր-կանաչ-սպիտակ դրօշներ հովկին ծալլուելով ու բացուելով՝ իբր ծափ ծափի տուած կու հրաւիրէին զՎարդան . զՎարդան հրաւիրելով՝ վրանին եզերքը պար առած պահապան ու պատուոյ գունդն՝ նշան տուին, եւ սկսան շարժիլ . յանկարծ վրանին փեղկերը վերնալով բացուեցան, թիկնապահը եւ սպայք, հեծեալք եւ հետեւակք՝ փայլ փայլ զէնքերով իբրեւ ամպէ մը սկսան դուրս թափիլ . եւ խումք մը ծաղկազգեստ կայտար երիտասարդաց՝ 25 տարուընէ վեր լրած ձայն մը ձգեցին, որոտալուր, ահաւոր, վսեմ եւ քաղցր ձայն մը, որ մեր յետին Արշակունի Արտաշէս թագաւորին սեւ օրէն վեր չէր լսուած....:

Արքունական երաժշտաց դասն էր, որ այն օր ի Վարդան կու ճանչէր Հայոց թագաւորը, առաջնորդը, յոյսը եւ փառքը . եւ երբ մեծամեծ ոսկեփայլ դալարուն եւ անդալար պղինձներն լայնարոլոր բերաննին յերկինք շտկած՝ իբրեւ յետ երկայն հառաշանաց՝ հայկական պատերազմի եղանակը հնչեցին, ո՞հ, բոլոր բանակն, գետին ու լերինք թնդալով դոփելով որոտացին, Փա՛ռք, Հայոց, Սուրբ սպարապետ, Վարդան քաջ: Եւ ահա յերեւան եկաւ քաջն այն, Վարմիրն այն Վարդան, ճառագայթներուն ետեւէն դուրս վազող արեւուն պէս, իր նախապապուն Մուշեղի նման՝ ճերմակ, ճարտուկ, ճախրասլաց, բարձրապինչ բարձրափոխնչ ձիուն վրայ յարմարած՝ քան թէ հեծած կամ նստած . վասն զի ձին զրեթէ սանձի անկարօտ եւ տիրոջը տակ աւելի թեթեւցած քան թէ առաջ՝ չես գիտեր կու խաղա՝ յթէ կու թռչի . իսկ տէրն իբրեւ եզեկիլեան անուի մը վրայ հանգչած՝ թեթեւութեամբ ամեն դի կու դառնայ, կու թռչի, կու հասնի: Ուսկէիսառն արծաթակուր սպառազինութեան վրայ՝ ձագած է մեծ ծիրանի ու ոսկէթել սամոյր—օձիք վերարկուն, զոր արեւակերպ ականակուր ապիզակ կամ ճարմանդ մը կուրծքէն վեր կու միացընէ, օղակներէն յակունթներ կախուած, եւ ինչուան նոնագոյն կոշիկները կիշնէ . գլուխն արծաթախառն սաղաւարտ՝ ոսկէքանդակ գարզմանակաւ, որոյ կռնակէն դէպ ի զագաթն ոսկի արծուի մը կայ, եւ վարի եզերքը բոլորած պսակածեւ թագ մը, անոր վրայ այլ պլուած բոլոր գերազոյն իշխանութեան նշանը՝ աշխարհաւանդ ըսուած հանգոյցը, որոյ ծայրերն ցցունազարդը՝ ուսոց վրայ կիշնէն: Բայց արդարեւ տեսութեան արժանի մասն՝ այն հանգուցին ներքեւ էր . բոլորակերպ, կարմրայտ զրեթէ ճառագայթարձակ, զուարթ դէմք մը, նման եզիականն Արամազդայ, բայց Ամպրոպայնոյն աշքերով: Խաչգլուխ եւ ինձորգլուխ ձողերու եւ նիզական վրայ՝ բաց յեռագոյն դրօշից կու ծածանին

զանազան գունով եւ նշանով վառեր, Մամիկոնից տէրութեան, Հայոց սպարապետութեան, Յունաց ստրատելատութեան եւ Հայ թագաւորի տեղակալութեան. զորս ուրախութեամբ ողջունելով 66,000 քերան՝ Պարսից անհուն բանակին եւ անձոռնի փղերուն ձայնն այլ կու խափանեն պահ մը: Վարդան յառաջ անցնելով իր սպայից գնդէն՝ մէկ մը ճերմակովը կու թռչի բանակին մէկ ծայրէն ինչուան մէկայլը, ողջունելով, խրախուսելով, գրեթէ նոր ոյժ մը փշելով, եւ ... նշան կու տայ սկսելու զպատերազմն: Ահա մէկէն կու սկսին զէնք ձգել վեց բիւրքն Հայոց. ոմանք սպառազէնք (այսինքն բոլոր զրահ հազած), ոմանք մերկք (այսինքն անզրահ), եւ ասոնք են աղեղնաւորքն, ոմանք վահանաւորք, հետեւակք՝ նիզակաւորք եւ սուսերաւորք. աւելի շատն հեծեալք ծանք կամ թեթեւ զրահով:

Ե

Հիմայ թողունք որ քիչ մայլ խօսի Եղիշէ. «Իբրեւ այս այսպէս պատրաստեցան, երկորքեան կողմանքն լի սրտմտութեամբ եւ մեծաւ բարկութեամբ զայրանային, եւ զազանացեալ զօրութեամբ յիրեարս յարձակէին երկորքեան. եւ ամբոխ աղաղակին յերկոցունց կողմանց՝ իբրեւ ի մէջ ամպոց շփոթելոց՝ ճայթմունս գործէր. եւ հնչումն ձայնիցն՝ զքարանձաւ լերանցն շարժէր: Ի բազմութենէ սաղաւարտիցն եւ ի փայլին պատենազէն վառելոցն՝ իբրեւ նշոյլք ճառազայթից արեգական հատանէին: Նա եւ ի բազում սուսերացն շողալ, եւ ի ճօճէլ բազմախուտն նիզակացն՝ իբրեւ յերկնուստ ահազին հրաձգութիւնք եռային: Քանզի ո վ իսկ է բաւական ասել զմեծամեծ տագնապ ահաւոր ձայնիցն. ո՛րպէս կոփիւնք վահանաւորացն եւ ճայթմունք լարից աղեղանցն զլսելիս ամենեցուն առ հասարակ խլացուցանէին: Անդ էր տեսանել շտապ մեծի տագնապին եւ զաղէտս անբաւ տարակուսանացն երկոցունց կողմանցն, առ ի յանդուզն յաձակմանէն զմիմեանս բախելով. քանզի թանձրամիտքն յիմարէին, եւ վատասիրտքն լքանէին, քաջըն խիզախէին, եւ նահատակքն գոչէին»:...

Այս մեծ ու բաղդավճիռ ճակատամարտս, ուր 300,000 եւ աւելի անձինք կոռւեցան գրեթէ յառաւօտէ մինչեւ յերիկուն, որչափ նշանաւոր է սաստկութեամբն՝ նոյնչափ այլ քիչութեամբ մեռելոցն. երկու կողմէն մէկտեղ հազիւ 4 կամ 5000 մարդ ընկան. որոյ պատճառ, մէկ մը երկութին այլ հմտութեամբ եւ վարպետութեամբ շարժելն է. մէկ մայլ բանակաց մէջտեղ գետ մըլլալն, որով երկայն ատեն հեռուէն նետաձգութեամբ եւ ուրիշ հեռաձիգ զէնքերով կոռուէին. Հայր աղեղնաւորութեան մէջ շատ վարպետ էին, որով աւելի յաջողեցան Պարսից վրայ, բայց թուով նուազ ըլլալով՝ կրնային յօգնիլ առանց քշելու Պարսիկները, իսկ ասոնք թէ եւ բազմաթիւ՝ չին համարձակեր Հայ աղեղանց դէմ գետը անցնիլ, մանաւանդ առանց փղերու՝ զորոնք դժուար էր շարժել: Բայց կամաց կամաց երկու բանակն այլ սկան մօսենալ ի գետեզերքը, եւ հարկ էր որ մէկն կամ մէկայլն անցնի դիմացի կողմը իբր յաղթող. եւ Հայր առին այս առաջին յաղթութիւնը: Իրենց երկրին դար ու փոս դիրքն՝ զիրենք շարքաշ եւ փորձ ըրեր էին. յաջողութեամբ անցան ջուրը, մինչ Պարսիկք

տարակուսեալ կու վխտային եզերքը: Հայք ջրէն ցատքելով առաջին թափով դիմացի եղողները քշեցին. բայց իրենք այլ սկսան Պարսից բազմութեան ոյժը իմանալ:

Հոս գրեթէ նորէն սկսալ պատերազմն, եւ բաղրն յերեւան գալ: Բանակաց արեւմտեան թեւքն հաւասար իրարու կընդդիմանային, եւ գրեթէ ինչուան վերջը սակաւաթի Հայք՝ Դողվըճայ դէմ կեցան, ինչուան որ իրենց երեք գնդապետ զօրավարքն այլ՝ քաջապէս ընկան նահատակուեցան դաշտին վրայ, Խորէն, Արսէն եւ Ներսէն: Միջին թեւքն այլ նոյնպէս սաստիկ ձգամք եւ գրեթէ հաւասար կու կոռուիին. իսկ արեւելեան թեւերուն, ուր Հայք Հայոց դէմ էին, Վասակայ հրապոյրն զօրացաւ, եւ Վարդանանց կողմի թեւն սկսալ տկարանալ. այն շփոթութեան ատեն գունդ մը անկէ զատուելով՝ փախաւ կամ պատերազմէն դուրս ելաւ. այս բանս բոլոր պատերազմը կերպարանափոխ ըրաւ: Աւելի մեծ շփոթութենէ ազատեց իր բանակը՝ արթուն եւ երազահաս սպարապետն, որ տեսնելով ձախ թեւին ետ քաշուիլը, վերջապահ ջոկոկ մը հասաւ օգնութեան, նորէն կարգի մտուց հաւատարիմները, եւ ինքն առաջ անցնելով ընկաւ Պարսից աջ թեւին վրայ. յորում ուխտազանց Հայք, եւ հիսխային ու արեւելեան ազգաց գունդեր կային, եւ քշելով տարաւ ձգեց անոնց միջին թեւին եւ փղակուտին վրայ: Նոյն ատեն Վահան Արծրունի այլ Հայոց միջին գնդաւն սաստիկ թափով յարձրկելով Պարսից միջին եւ բուն գնդին վրայ՝ յորվեց, շարժեց եւ դէպ յարեւելք քշեց. որով Պարսից երկու շփոթուած շարժած գնդերն այլ ընկան իրարու վրայ, ու Վարդանայ եւ Վահանայ սուրերուն մէջ. եւ եթէ ասոնք շատուոր ըլլային, կամ նոյն ատեն վերջապահ գունդն այլ իրենց օգնութեան հասներ, թերեւս բոլոր Պարսից բանակը պղտորիին. վասն զի Վահանայ եւ Վարդանայ բախմունքէն՝ անվանելի Մատեան գունդն անզամ պատուեցաւ, 140 անմահ Պարսիկ՝ Հայոց սպարապետին եւ Արծրունի նիզակակցին սուրերով մահացան, մեէայլներն այլ փախչելու վրայ էին. եւ ահա վարած կորած Վասակայ չար գլուխն տեսնուեցաւ իր յետ քշուած գնդին մէջ. Վարդան արդար վրէժիննդրութեամբ դարձաւ այդ անիծապարտին վրայ, որ իր թելադիր սատանային սիրած օձուն պէս՝ սողոսկելով սպրդեցաւ, փղերուն մէջ փախաւ պահութեցաւ: Թերեւս Վարդանայ պէտք չէր այնչափ յառաջ նետուիլ կամ հոս ուշանայ. բայց ինքն արդէն ըլլալիքը գուշակելով, աւելի երկնից նահատակ քան յերկրի յաղթող ըլլալ փափագէր: Պարսից սպարապետն Մուշկան՝ որ կենաց եւ մահու, յաղթութեան կամ յաղթուելու ժամը հասած կու տեսներ, որչափ որ տագնապեցաւ ի Վարդանայ, անոր շատ յառաջելն այլ իրեն օգուտ առաւ. տեսաւ որ անոր եւ մնացեալ Հայոց միջին ու ձաթ թեւոյն մէջ՝ մեծ միջոց կայ. իր շփոթեալ զօրաց դասերը եւ Մատենիկ գունդը ժողվեց սրտապնդեց, ու մաս մը այն հեռու մնացեալ Հայոց վրայ դարձուց, մաս մայլ Վարդանայ եւ Վահանայ դէմ կենալու. եւ ասոնց ետեւէն գալու եւ մէջ փակելու՝ պատուիր տուաւ շուտով, փողեց կանչեց Արտաշրի՝ որ փղերը առաջ քշէ. ինքն այլ իր յատուկ գնդով յառաջ անցաւ: Եւ այսպէս երկու երեք կողմէ պատելով հոն, «Կորովին Վարդան իւրովք քաջ նիզակակցօքն՝ ոչ սակաւ նախմճիրս ի տեղտցն գործեաց. յորում տեղտց եւ ինքն իսկ արժանի եղեւ առնուլ զկատարեալ նահատակութեանն պսակ»: Վարդանայ հետ հոն պսակուեցաւ իր պատուակից եւ նիզակակիցն Վահան Արծրունի. այս երկու պարագլիոց պէս՝

իրենց գնդից ինչուան վերջին շունչը առաջնորդելով եւ կռուելով՝ ընկան մեծափառ քաջութեամբ աջ թեւին երեք զօրագլուխքն, որ վերը յիշեցինք, ձախ թեւին գնդապետն այլ Տաճառ Գնթունի. այս թեւէն եւ միջին թեւէն երկերկու զօրատոր զօրագլուխք ապրեցան. անոնց տեղ ուրիշ զօրապետ իշխանք ընկան ԱՐՏԱԿՆ ՊԱԼՈՒՆԻ, ՀՄԱՅԵԱԿ ԴԻՄԱՔՍԵԱՆՑ, ՎԱՀԱՆ ԳՆՈՒՆԻ եւ ԳԱՐԵԳԻՆ ՍՐՈՒԱՆՉՏԵԱՆ, որով յայտնի եղաւ՝ որ թէ Վարդան եւ թէ իր հաւատարիմ նիզակակիցքն՝ մտքերնին դրեր էին՝ կամ հալածել քշել զթշնամին, կամ ինչուան վերջը պատերազմելով մեռնիլ. եւ արեամբ քաւել բոլորովին իրենց սուտ ուրացութեան յանցանքն այլ: Ասոր համար երբ Պարսից զօրքն մտան ի Հայս, Վարդան իրաւէր խալրեր էր իրեններուն՝ ոչ այնքան ի պատերազմն՝ որքան ի մարտիրոսութիւն, ըսելով. «Գունդ բազում հասեալ զայ, բերելով աստուածասիրաց պսակս երկնաւորս. արդ որ ոք ցանկայ առնու՝ ածապարեցէք, զի մի՝ վրիպեսցի ոք եւ զղանայցէ ... Եւ զայս լուեալ Ճշմարտասիրացն եւ զանմահութիւն սիրողացն՝ դղրդեցան, ելեւելս առնելով զմիմեամք, որպէս հոտք որ ի ձայն աղի փութայցեն զկնի հովուաց»: Իսկ վերջապահ գնդին մեծ զօրագլուխքն Արշաւիր եւ Համազասպեան՝ պատերազմին սաստիկ խառնուրդէն հեռու ըլլալով՝ իրենց պաշտօնը կատարեցին. յետ նահատակութեան արժանաւորաց՝ եւ երեկոյին վրայ հասնելուն, ետ քաշեցին ուխտապահ զօրքերը, որ իրենցմէ յանդուզն եւ յառաջադէմ վարիչնին կորուսեր էին. ուստի ոմանք այս երկու վերջապահ զօրագլխաց գնդին խառնուեցան, ոմանք այլ ցրուեցան զանազան կողմ, կամ բերդերու մէջ քաջուեցան: Տասն պարագլուի նահատակեալ իշխանաց հետ, իւրաքանչիւրին ցեղէն (բաց յԱրծրունեաց) 276 կամ 286 կտրիճք ընկան բուն պատերազմին ատեն. որոց գրեթէ կէսն, 137 հոգի Վարդանայ հայրենակից՝ տիրասէր Մամիկոննեանք էին, մնացելոց մէջ բազմութիւնք են՝ Արտակայ տոհմակից Պալունիք, 57 հոգի: Ասոնցմէ դուրս են Արծրունիք, որոց թիւն թշնամութեամբ ջնջուած կ'երեւի. նոյնպէս նշանակուած չեն ուրիշ ցեղերէ եւ թագաւորական գնդէն մեռողաց զատ զատ թիւերն. բայց առաջիններուն հետ մէկտեղ բոլոր պատերազմին մէջ ընկողքն էին 696 հոգի. ասոնցմէ զատ քանի մը հարիւր այլ նոյն օրը ձեռք ընկան եւ փղաց ոտնակոխ եղան, կամ ամրացած տեղերէն բռնուած սպանուեցան. եւ ասոնցմով ու առաջիններով միազումար նահատակելոց թիւն եղաւ 1036 2, զատ ի տասն նախարարաց: Իսկ թշնամեաց կողմէն պատերազմի մէջ ընկան ինն մեծ իշխան եւ 3544 մարդ. որ է ըսել եռապատիկ կամ քառապատիկ աւելի քան զնայս:

Զ

Ի՞նչ եղաւ այս մեծ եւ հոչաւոր պատերազմին հետեւանքն: Հայք՝ բարոյապէս յաղթեցին, Պարս աշխարհօրէն: — Վասակ եւ Պարսիկը նախ սկսան առջի հնարքները բանեցընել. ուխտապահ Հայք այլ իրենց հնարքը, ոմանք բերդերու մէջ ամրացան, ոմանք այլ կռուով Պարսից դէմ կեցան, ինչուան անոնց սահմաններն այլ յարձակելով. եւ ստիպեցին զՅազկերտ՝ որ զիրենք ազատ թողու իրենց սուրբ կրօնից պաշտաման եւ իրենց հայրենի սովորութեանց մէջ: Յանձն առաւ եւ թողուց Յազկերտ. եւ որովհետեւ քահանայք եւ գլխաւոր նախարարք բողոքեր էին առ նա ընդդէմ

Վասակայ, կանչեց զանոնք իր դուռը, զոմանս կամաւ եւ զոմանս բռնի. եւ բոլոր Պարսից ատենին առջեւ քննելով՝ յանցաւոր գտաւ զշարեացապարտ իշխանն Սիրնեաց Վասակ. եւ դատապարտեց մահուան բանտի, ուր եւ չարաշար ցաւերով մեռաւ: Քահանայից գիշաւորները Ս. Ղետոնդեանք, նահատակել տուաւ (յամի 453). իսկ Հայոց նախարարները բանտեց ի Պարսկաստան, ուր եւ մնացին զանազան պատճառաւ 15 տարւոյ չափ. յետոյ Պերոզի թագաւորութեան ատեն արձակուեցան դարձան իրենց հայրենիքը, ուր կային դեռ սեւցած ուրացող Հայերէն. եւ նորէն ասոնց զրգութեամբ սկսան Պարսք հակառակիլ ուխտապահաց, որոց գլուխ կեցաւ Վարդանայ արժանաւոր եղօրորդին Վահան. եւ քանի մը տարի պատերազմով յօգնեցնելով Պարսից զօրավարները, վերջապէս ստիպեց եւ հաւանեցուց զթագաւորը՝ որ թողու զՀայս ազատ իրենց կրօնից եւ հայրենի սովորութեանց եւ իշխանութեանց մէջ. եւ նոյն ինքն Վահան եղաւ բոլոր Հայոց վերակացու իշխանապետ եւ իրը փոխարքայ, մարզպան կոչմամբ, յետ 35 տարւոյ պատերազմին Վարդանանց:

Ահա այս եղաւ հետեւանքն Շաւարշանի երրորդ հանդիսին: Այսպէս կատարեց Վարդան իր օր մըսածը՝ Պարսից թագաւորին եւ բոլոր արքունեաց առջեւ, թէ այսպիսի գործ մը պիտի գործեմ՝ որ բոլոր աշխարհք պատմըի մինչեւ յաւիտեան: Յիրաւի, մեր նախահօր Հայկին օրէն եւ իրեն թռոնորդույն Գեղեցիկն Արայի օրէն ինչուան յարքայորդին Թորոս եւ ինչուան ի քաջն Լիպարիտ, զօրավար Զ Լեւոնի, վերջին թագաւորին Հայոց, Հայ իշխանաց եւ զօրավարաց մէջ՝ ամենէն սիրելին եւ տօնելին մեր Հայոց ազգի խորանաց, սրտից եւ բերանոց մէջ՝ է Կարմիրն Վարդան, որդի Համազասպայ Մամիկոնէից տեան եւ Հայոց սպարապետի եւ երբեմն իշխանապետի, թռոն մեծին աստուածապատի հայրապետին Սահակայ Պարթեւի. որոց քաջութեան եւ սրբութեան գրկաց մէջ ծնաւ, սնաւ, գործեց ու մեռաւ. պատուեալ կենօքն՝ ոչ միայն իր ազգին՝ ինչուան թագաւորի տեղակալութեամբ կամ արքունի տան պահպանութեամբ, այլ եւ ի Յունաց եւ ի Պարսից. բոլոր Հայոց սպարապետ ըլլալով քսան տարի, ազգային եւ օտար նշանաւոր զօրավարաց շատէն վեր անցաւ. 42 մեծ ճակատամարտի մէջ յաղթող ելլելով, զոր աւելի Պարսից ծառայութեան մէջ ըրած էր զանազան աշխարհներ, ինչուան Խորասանի եւ Թուրքաստանի անապատին մէջ Մէրու կամ Մէրվիրուտ գետոյն վրայ, ուր նոյն ինքն Յազկերտ թագաւորն ականատես ըլլալով անոր քաջութեանը, եւ ուրիշ գործերն այլ լսելով, հիմա իր զօրաց կոտորածէն եւ նախարարաց սպանուելէն աւելի՝ Վարդանայ մահուան վրայ ցաւեցաւ, եւ դատափետեց զՎասակ իբրև պատճառ անոր մահուանը. եւ բոլոր արքունեաց առջեւ կըսէր, «թէ զայնպիսի քաջ եւ պիտանի եւ զվաստակաւորն մեր՝ զՎարդան ... եւ կայսր (Յունաց) եւ կամ Հոնաց արքայ բնութեամբ յինէն հանել կամէին, (ես) ամենայն Արեաց (Պարսից) ուժովս կոռուէի, եւ չտայի հանգչել, մինչեւ այսրէն յիս հանէի»: Պանծալի վկայութիւն եւ արժանաւոր համարմունք. բայց ափսու՝ սքեզ, ո՞վ կոյր թագաւոր, որ անխոհեմութեամբ կորուսիր այնպիսի պիտանի մարդը, զոր միայն իր ճշմարիտ սիրելի հայրենիքն եւ եկեղեցին անկորուստ պահեց մինչեւ ցայսօր:

Վարդան նահատակութեանն ատեն գոնէ յիսնամեայ պիտի ըլլար. իրեն ժառանգ արու զաւակ չթողուց, անոր համար Մամիկոնէից տէրութիւնն անցաւ իր Հմայեակ եղբորը, որ նոյնպէս քիչ ատենէն նահատակուելով, յաջորդեց անոր որդին հոչակաւոր կտրիձն Վահան, յետ դարձին ի Պարսից: Բայց դուստր մը ունէր Վարդան՝ իր հօրը եւ իր գեղեցկութեան պատճառաւ կրկին անուամբ կոչուած, Վարդենի եւ Շուշանիկ, որ Վրաց բղեշխին կամ Գուգարաց նահապէտին Վազգենի տիկին եղաւ, եւ անոր անզութ ձեռքով նահատակուեցաւ, երկայն եւ սրանչելի համբերութեամբ եւ իմաստութեամբ, յայտնի ցուցընելով որ դուստր է Վարդանայ եւ թոռնեայ Ս. Սահակայ, որոց փառք մայլ աւելցուց, մեր եկեղեցւոյ տոնելի վկայուիեաց պարծանք ըլլալով, եւ ցուցած արութեամբն՝ ոչ պակաս քան զքաջամարտիկ սուրբ գունդն Վարդանանց:

Վարդանայ անզին մարմինը, անշուշտ հաւատարիմ Մամիկոնեանքն՝ չթողուցին աւար Պարսից, այլ իբրեւ պանծալի նշան եւ դրոշ հայրենեաց՝ քաջարար վերուցին: Նշխարքն զանազան տեղ ցրուեցան, եւ յետոյ մինչեւ ի Համշէն, ուր կու յիշուին եւ ի սկիզբն ԺԶ դարու: Բայց Ոգին հայրենեաց, հաւատարիմն Հայաստանի, որ իր քաջանշան որդուց վարձու եւ անմահութեան մէկ մէկ անակնկալ եւ վսեմական բան կամ անուն կու հնարկ, յափշտակեց Վարդանայ նշխարաց մէջէն այն թանկ գլուխը, որ զինքը դնելով բոլոր Հայ աշխարհին եւ եկեղեցւոյ վրայ՝ աւելի բարձրացուց զանոնք, եւ այն ջաջուռ աջը՝ որ երեսուն տարի արեւելից եւ արեւմտից մէջ քաջագոյն սրբագոյն վարիչ էր բանակաց, յաղթութեանց վճռահատ, եւ պսակաց հաւաքող, առաւ դրաւ՝ անոր մարմնով մայրենի նախահաւուն եւ հոգուվ հօրն՝ հանզստարանին մէջ, Ս. Լուսաւորչի նշխարաց քով: ... Սեպուի լերան սրբազն սարերուն մէջ միաբանեցան երեք վեհագոյն նշխարք եւ մեծագոյն յիշատակք եւ աստուածափառ նահատակքն Հայոց. ԳՐԻԳՈՐ, ՏՐԴԱԾ, եւ ՎԱՐԴԱՆ:

Է

Ս. Վարդանանց վրայ երդուած զանձ մը լսենք, որ բազմաց անձանօթ է.

«Որ զամենայն յամենայնի լնուս առատապէս, արարեր զիմանալի զօրս վերինս քեզ ի հաճութիւն. հաձեցար եւ ի մարդկանէ առնուլ սպասաւոր եւ փառաբանիչս անուանդ քում սրբոյ, ընդ որս եւ ի շառաւիդէ մերոյն համայնից հօրն լուսոյ՝ զՔաջն Վարդան, հանդերձ իւրայովքն. զորս կարգեցէր ի զօրս վերինս գերապանձ լրւսով զարդարեալ. ընդ որս Աստոմեանց զօրացն յայտնապէս տեսեալ ի վերուստ իշեալ պսակ լուսոյ բոլորեալ: Ընկալ Տէր, զաղացանս միաբան ժողովելոցս քեզ ի հաճութիւն. աղաչեմք:

Վսեմական վիպասանութեամբ պատմաբանի ձեր գործ հանդիսի, Քաջդ Վարդան, արի, երջանիկ, հանդերձ միախումբ ընդ քեզ վառելովք, թիւ հազարաց եւ երից տասանց հանդերձ վեցեկի թուտվ. լիալիր սիրով վառեալ ի սէրն Աստուծոյ. հանձարական ձեր իմաստութեամբ, մաքուր անձամբ, մաքրափայլ մտօք,

մաքրագարդից գոլ հանդիսակից, արժանաւորք յաւէտ գովութեան, տիրապէս հաճոյք Աստուծոյ: — Ընկալ, եւ այլն:

Ստացայք ձեր անուն քաջութեան յերկինս եւ յերկրի, քաջ զօրականք, ընտրեալք յԱստուծոյ, որք ըստ հրամանի փրկչին Յիսուսի սպառազինեալք՝ մեցաւ հաւատովք, բարձեալք ըզխաշն տէրունական, յուսով հետեւեալք զհետ խաչելոյն, սուսերք Հոգույն, բանի բարձրելոյն ամրացուցեալք զմէջս իմանալիս, կրկին մարդով կրկնակի վառեալք որպէս զքաջք ի պատերազմի, վանեալք ցգունդս լեզենաց հակառակորդացն ճշմարտութեան: Ընկալ, եւ այլն:

Էական լուսոյն հետեւեալք՝ յերկրէ յերկինս ըռահ կազմեալ, վասն ճանապարհին ճշմարտութեանն՝ ճամբարապատ ճանապարհ հորդեալք, զխարդախութիւն ունայնախոհացն՝ արդարութեանն ընտրանաւ յայտնեալ, սուր երկսայր ունելօք բարձեալք— վրիժապարտ ազգին վատշուէր ի մաքառումն պատրաստական. զծաղկածին ռաշտն Վատնական՝ կարմրածաղիկ արեամբ ձեր ներկեալ, արգասաւոր ձերով հանդիսիւ զարդարելով զբամբիշ Քրիստոսի: Ընկալ, եւն:

Սուրբք եւ սիրեցեալք եւ ճշմարիտ զօրականք ընտրեալք ըստ հաճոյից Տեառն պատրաստեալք, զբարիոք մարտն մատուցեալք ի յաղթական ձեր պատերազմի, զբրաբիոնն ձեր մրցանակի արժանապէս յանձին ընկալեալք. որպէս զքաջ յաւէտ նահատակք արիական ձեր պատերազմաւ թեւակոխեալք ի վերնասխովն ի կենդանույն քաղաք Աստուծոյ, ի պօղոսեան մայրն առաքելոյ, քաղաքակիցք զտայք հանդիսի. բարեխօս լերով առ Տէր վասն տօնողացս զյիշատակս ձեր, զօրականք ընտրեալք: Ընկալ, եւ այլն:

Այս գանձիս կամ քարոզիս հեղինակն է Մովսէս ոսմն, ինչպէս որ անգլուի տառքն ցուցընեն,, որոյ առաջին եւ վերջին տներն աւելորդ սեպեցինք հոս դնել, անոնց մէջ Վարդանանց յիշատակութիւն չըլլալով. օրինակն 620 տարուան ձեռագրէ մը առնուած է, որ հեղինակին բաւական հնութիւնն այլ ցուցընէ:

ԺԱ. Ստեփանոս Սիւնեցի եւ Սահակդուխտ

21 Յուլիսի 736.

Ա

ՀՐՈՏԻՑ ամիսն է, արեւն՝ առիւծ աստեղատան մէջ արդարեւ հրեղէն ճառագայթներովք՝ իբրեւ առիւծային թաթերով կու լլկէ կու տոչորէ զերկիր: Հայկայ հրածածակ աստղն այլ (Շնիկն) սկսած է բարձրանալ, ամեն տեղ տաք, ամեն բան կրակ: Ո՞ւր են այն Հայոց ձիւնեղէն սառնապատ լերինքն, անոր բեւեռային կերպարանքն՝ հիմա յայրեցեալ գօսի փոխուէր է: Երկու հակադէմ կլիմայք կերեւին մեր երկրին մէջ. սաստիկ ցրտութիւն եւ սաստիկ տաքութիւն: Ի՞նչպէս բնակելու է

ասանկ երկրի վրայ: ... Մեր հարքն, եւ մեր եղբարքն անգամ, շատ տեղ գետնի վրայ չին բնակեր ուրիշ աշխարհաց բնակչաց նման, գոնէ տարւոյն երկու ծայրայեղ յեղանակաց ատեն, այլ անկէ վար կամ անկէ վեր. այսինքն ձմեռն՝ երկրին երեսաց տակ, կէս գետնափոր տանց մէջ, նման իմն հողաթմբիր կենդանեաց. իսկ ամառն՝ այլ աւելի վայելչապէս, երկրիս սովորական երեսէն վեր, օդասահման կենդանեաց եւ թռչնոց հետ. կամ լերանց եւ սարից վրայ, կամ ծառոց եւ ձեռակերտ բարձրաւանդակաց վրայ, ձողերու ցիցերու վրայ հաստատելով դարպասներ եւ ննջարաններ: Ասոնք են հովք եւ հովանոցը եւ հովոց տեղիքն Հայոց. որ Թորգոմայ օրերէն ի վեր մինչեւ ցայսօր սիրելի եւ բաղձալի են ի Հայաստան եւ Հայաստանի եզերքը բնակող ազգաց. եւ ինչ որ այսօր Ռուսաց եւ Օսմանեանց իշխանաւորքն եւ զօրապետք կընեն երկրին բնիկ ժողովրդեան հետ՝ անոր բարձրաւանդակաց վրայ ամառնանալով, գնոյն 4000 տարի առաջ այլ Բարելոնի Նինուի թագաւորք եւ իշխանք, մեր թագաւորաց, իշխանաց եւ ռամկաց հետ: ... Ո՞րչափ այլադէմ, այլախօս, այլակամ ժողովուրդք, զօրք եւ տեարք ամառնացան բնակեցան հոն ի հովս Հայոց, եւ անցան գնացին, շատերն անդարձ, իսկ երկիր դարձեալ նոյնպէս իր ամարանոցը կու պատրաստէ. նոյնպէս կու բուսնին ծառք եւ ծաղկունք, նոյնպէս կու զան ծիծունք եւ կոռունք. նոյն հովք եւ նոյն հովանիք Հայոց. եւ նոյն, ... այս, ըսենք կիսամաղձիկ կրիւք, եւ նոյն սերունդք բնիկ նախնեաց, դեռ եւս վկայք երթեւեկի այլազգեաց, եւ վայելողք հովոյն եւ զովոյն:

Օրինեա լ ըլլան հովքն Հայոց, հովք հայրենեաց, զոր ի միսիթար եւ ի մոռացումն երկայն ձմերան՝ պարզեւեց մեզ դրախտին տնկողն, Արարշապետն. օրինեա լ հովն եւ զովն՝ որ ի ցած ձորերէ եւ դաշտերէ վեր կանչելով ժողվելով զշայաստանեայս՝ երկրին այն կոնաձեւ կամ տափաձեւ բարձանց վրայ, իբրեւ ի վերայ սեղանոյ բնութեան, բնաբար այլ կազդէին անոնց՝ արարշագործ մեծութիւնը, վսեմութիւնը, գեղեցկութիւնը, զանազանութիւնը: Կառողջանային կուժովնային կու զուարթանային միտք եւ մարմին. թագաւորն կու հպարտանար, եւ ոչ անիրաւեր, որ Աստուած իր իշխանութեան տակ ձգեր է այն հովասուն սահմանները, եւ անոնց աշխոյժ ծնունդքը, զինուոր եւ ազատազունք հոն կու զօրացընէին, թեթեւցընէին, ձկուն եւ տոկուն կընէին իրենց կտրիճ անձինքը, սարէ սար՝ այծեմանց եւ ցորոց ետեւէ ընկնելով յորս. հովիւք՝ հոն կու ծաւալէին երկրին եւ երկրագործութեան կենդանի հարստութիւնները եւ օգնութիւնը. արուեստաւորք եւ ռամիկք՝ օրական եւ ամսական աշխատութիւննները հոն կու հանզեցընէին, բանասէրք եւ հոգեսէրք անգամ, պաշտօնեայք Տրի, եւ Քրիստոսի, պարապող ուսմանց եւ կրօնից, հոն այն հովերուն մէջ գոնէ ժամ ժամ զովանալով, աւելի յստակ մտօր եւ պայծառ տեսութեամբ կելլէին բարձրագոյն տեղուանք, ի կաձառս հուետորաց, ի պարս բանաստեղծից, յերամս հրեշտակաց. եւ իրենց հոգեշունչ Օրինութիւնները եւ Համբարձինները երգելով՝ կիշնէին, եկեղեցւոյն Շարականը եւ Մանրուսմունքը՝ նոր նոր եղանակով հարստացընելու. եւ ամառնային հովանոցներու ազդած երկնախառն հոգին եւ շունչն՝ զարմանալի այլակերպութեամբ ինչուան խորագոյն ձմերան խորանիստ տաճարաց մէջ հնչեցընելու, եւ ձայներնին հասցընելու յետ հազար տարիներու՝ մինչեւ մեզի այլ: Օրինեալ ուրեմն միանգամ այլ

ըսենք, այն երկնաշունչ Հովքն Հայոց, որ այսպէս հոգեւորեցին մեր հարքը, եւ անոնց յարդարեալ շնչովն՝ զմեզ այլ կու հոգեւորեն այսօր: ...

Ե՛կ, Հայկակ, ելնենք այսօր մենք այլ այն բարձրանազ տեղերուն, հայրենեաց դարերուն, Հայոց հովերուն, Սիւնեաց զովերուն վրայ. այն տեղուանքը՝ ուր Բարիկ՝ ազատեալ ի պանդխտութենն Պարսից՝ ուրախութեամբ որսի կելնէր. «Խնդալով ի վերայ սովորական թատերացն եւ խնջոյից խրախարանացն, ի լերինս որսասուն եւ բազմաջոնիր վայրացն, ի լերինս Սիւնեաց»:

Բ

Այս խաղէն խնտումէն եւ որսէն աւելի պիտի ախորժիս անշուշտ, երբ քիչ մը յօգնութիւն առնելով, եւ աչքերդ բնութեան բարձրագլուխ եւ խորածոց գեղեցկութեան վրայ պտըտցընելով՝ թողուս միտքդ վեր վար ժուռ գալու, եւ յանկարծ լսես վերը յիշեալ պաշտօնէից մէկուն ձայնը, որ իր աշտիճանին յարմար եւ իր բնատուր շնորհաց համեմատ՝ բարձրագոյն մտածութեանց մէջ թրոչտելով վերանալով, Սիւնեաց Սիւնի լեռնէն կու սլանայ Երուսաղէմի Սիւնը, անկէց այլ անդին, հեռու, խոր կիշնէ մինչեւ յափունս Կարմիր Ծովուն. Ինն կու պտըտի մեծ նախամարգարէին հետ, կու դիտէ ծովակըտուր գաւազանին հրաշքը, կու լսէ անոր հրաշալի Օրինեսցուքը. եւ իր բարձր հանձարոյն վրայ վստահացեալ՝ աւելի վեհագոյն անձին (Քրիստոսի) շնորհօք, կու փորձէ աւելի հոգիացընել հայացընել այն հրաշալի օրիներզը. եւ սլանալով իր հայկական հովոց վրայ՝ կու սկսի նուազել.

«Յաղթական քեզ օրինութիւնք, Տէր. որ զգիսրոց ծովուն հերձեր զջուրն. զի ի նմա զբոնաւորին ջաղխեցեր զգլուխ. եւ զարգելեալսն՝ ի ձեռն խաչի քո՝ վերածեր ի կեանս:

Կամաւոր մահուամբ ի քէն, Տէր, արձակեցեր զինքի զօրութեան, ի մէջ մահու զմահ աւերեալ վանեցեր եւ զարգելեալսն՝ ի ձեռն խաչի քո վերածեր ի կեանս:

Նայեցարուք ի բարբառ մարգարէին եւ ի պատգամս կենդանիս. որ քարոզեաց մեզ զցողն կենաց ի յերևնից:

Զիջումն քո, Քրիստոս, զուշակեաց մեզ մարգարէն. եւ զկամաւոր չարչարանս խաչին զոչէր ասելով. Տարածեաց զթէւս իւր, ընկալաւ զնա, եւ բարձեալ բերէ ի փրկութիւն աշխարհի:

Ծափս հարէք ամենայն հեթանոսք եւ օրինեցէք զԱստուած. զի հուրն Աստուած բանն մարմնացաւ ի Կուսէ, աւերեաց զդժոխս եւ զզօրութիւն մահու ելոյծ:

Ընկալեալք զբաժակն ուրախութեան յայգույն անմահութեան՝ սրբոց առաքելոցն, որք ընդհանուր ընթերցան ընդ տիեզերս, լուսաւորեցին, հրաւիրելով զերկնից յարքայութիւն:

Յաւուր վրիժուց հատուցման ամպարշտաց՝ վերածիցես զմեզ ընդ հոգեցինացն դասս, ի տեղի անկելոց հրեշտակաց, բարեխօսութեամբ սրբուհւոյ աստուածածնին:

Լուայ զսքանչելի տնօրէնութեան քո զլուր, քանզի յերկնից խոնարհեալ մարմնացար ի սուրբ կուսէն եւ խաչեցար ընդ աւազակսն, եւ զարհուրեալ հիացայ ընդ քո ընդ անհաս մարդասիրութիւնդ:

Զիշխանաբար զյարութիւնդ գուշակեաց մեզ մարգարէն. ասէ, Ելեր դու ի կառս քո, հեծելութիւնդ քո, Քրիստոս, փրկութիւն եղեւ յելանելդ քո:

Երեւեցար ի փրկել զարարածս ի մահուանէ, եւ դժոխք հիացեալ սասանեցաւ ի յահէ ամենազօր փառաց քոց»:

Գ

Ո՞ւր եմք, Հայկակ. յՈլիմպոն և Հոմերոսի, թէ ի Պառնաս Պինդարու. — բարձրագոյն քան զնոսա. հաւասար Սինայի, ի Սիովն Սիւնեաց: Այս աշխարհիս զաւառաց վեհագոյնն՝ Վայոց կամ Եղեգեաց ձոր՝ յափշտակեց զմեզ իր բարձրադիր հովոցաց վրայ, որոց միջէն կարկաչէ փրփրայ սփոռուի, կիշնէ բազմավտակ գետն Աբբայ, արեւելքէ յարեւմուտք, Հայաստանի մեծ դայեկին ծոցը, յԵրասխ. զրեթէ զաւարին մէջտեղուանքն Աբբայի աջ (հիւսիսային) կողմը եւ քիչ հեռու ի գետափանցն՝ է Մոզն կամ Մոզան աւան կամ քաղաքագիւղ, որ եւ մինչեւ հիմա Մոզ անուամբ ծանօթ է. անոր քովէն կիշնէ Աւազական կամ Աւազակն աղբիւրն զովաշուր՝ յԱբբա. այս երկու տեղեաց միջոցն եւ մօտերն են օդագնաց բարձրաւանդակը, հովոցը Մոզան. եւ ահա այն հովոցներու վրայ հանգչողաց մէկն է հեղինակ այս սրբազան եւ վսեմական օրիներգութեանս. եւ ինքն իսկ սրբազան եւ վսեմ անձն, բոլոր Սիւնեաց երկայնաշար քահանայապետաց մէջ (որք Լուսաւորչի օրէն մինչեւ ի մեր օրերը յաջորդած են 90 կամ 100 թուով) ամենէն հոչակաւորն իմաստութեամբ եւ թերեւս բոլոր մեր բանասիրաց եւ բանահիւսից մէջ ամենէն վսեմախօսն, վասն որոյ եւ կոչուած Քերթող եւ Իմաստասէր, ինքն նախազահ եպիսկոպոսն Սիւնեաց USԵՓԱՆՈՒ: Որ եւ այսօր (21 յուլիսի, յամի Տեառն 736) ցորեկուան տաքութեան հետ՝ հոգւոյ եւ մտաց տաքութեամբք այլ նեղեալ՝ կու գայ իբրեւ մարդ սոսկական զովութիւն փընտոռելու ի բնութենէ եւ ի միայնութենէ: Եթէ յանդզնինք մենք այլ միայնաբար դիտելու զնա, ահա կու տեսնեմք՝ որ իբրեւ տեղեակ այս տեղերուս՝ անսովոր եւ անմարդաձայն ձամբով մը կու գայ, Աւագ աղբեր ընթացքը կու բռնէ, անոր հովանաւոր ափանցը ընթացիւք. քալուածքն երագ, հաստատ եւ իբր սպառնալից. նոյնը կարծել տան դէմքն այլ, որոյ սեւաթել շրջանակին վրայ հազիւ քիչ մը արծաթագոյն խառնուածք կերեւնայ. բարձրակամար յոնքն քիչ մը իրար մօտեցեր են լայնաբոլոր ճակտին կեղրոնին տակ. երեսքն չոր կարմրութեամբ մը կու վարին. բայց քանի կու յառաջէ՝ դէմքն կու թուլանան, հանդարտութիւնն կաւելնայ. կարծես թէ ոստին տակ ցատքըտող մորեխաց, զլխուն վրայ կախուած ճպուանց աղաչական ճռճռմանց ողողմելով, եւ կանաչ հովանւոյն

պատառուածոց միջէն երեւցած կտոր կտոր երկնից կապոյտներէն խրատուած՝ կընձռուած ճակատը պարզելով, խարշափուն տերեւոց մէջէն սուլուլիկ հովերու շնչմամբքն սրտաբացուելով, եւ ջրոյն մանրաբրքից կարկաջանօր հրաւիրուած, քալուածքը կու ծանրացընէ, կու դադրի. կու նայի ծառոց եւ ալեաց վրայ. կու ձայնէ իր փոքրաւորաց եւ սպասաւորաց յառաջ զալ, եւ հոն իր վրանը կանգնել եւ հեռանալ. եւ երբ զինքը իր ցանկալի առանձնութեան մէջ կու գտնէ, վերարկուն վար դնելով, կերթայ աղբիւրին յատակ հոսանաց տակ տարութիւնը բժշկելու. կու զովանայ, կու ջնջուի, եւ աղբերափանց մօս յարմար լայնամիջոց ուրենի ծառ մը տեսնելով՝ կառնու իր փայտաշէն հանգստանցը, ամառուան հովոյի անկողինը, կու հաստատէ այն կանաչ—վարագոյր հովանեաց տակ, եւ զԱստուած օրինելով՝ անոր բնաբուն բնազարդ տաճարին մէջ, հանգիստն ի քուն կու փոխուի, մտածութիւնքն յերազ եւ ի տեսիլս: ... Արդեօք կու տեսնէ՞ թիշ մը վերջը ըլլալիլըն այլ. երազական տեսիլըներէն բացայատ ճշմարտութեան մը, մտնել ու մնալն առանց արթըննալու: ... Ո՞վ սխրալի եւ սոսկալի դիպուած, եւ գրեթէ աննման այսպիսի աննման մարդու մը համար:

Դ

Բայց յառաջ քան զդիպուածն՝ թիշ մայլ ճանչցի՞ թ, Հայկակ, այս վսեմամիտ մարդուս կեանքը եւ գործքը: Վսեմ մտացն յարմար կամ թէ առիթ իսկ այնպիսի մտաց՝ վսեմական ծագումն ունէր. Հայոց մայրաքաղաքին (ուր կու նստէր կաթողիկոսն եւ Արաբացի ոստիկանն աշխարհատեսուչ), աւագերեցն Սահակ՝ որ յետ կաթողիկոսին նախապատիւ կրնայ ըսուիլ Դունայ եկեղեցեաց պաշտօնէից մէջ, ընծայեց աշխարհիս զԱտեփաննոս, իբրեւ Զաքարիա մը Աստուծոյ սրբագոյն սեղանոյն խունկ ածելու ատեն՝ իրմէ արժանաւոր քահանայացաւ զաւակ մը մաղթելով եւ ընդունելով, անոր Յովիաննէսին նման՝ զաս, որ արդարեւ անոր պէս այլ վախճան մունեցաւ: Աւագերեց հայրն՝ յայտնի է որ իր որդին առաջին տարիներէն սկսաւ վարժեցրնել եւ կրթել ուսմանց եւ եկեղեցական պաշտամանց. որոց աւելի յարմար եւ վեհագոյն վարժարան մայլ չէր կրնար գտնել քան զնոյն իսկ Հայոց կաթողիկոսարանը, ուր եկեղեցւոյ ուխտին համար մասնաւոր ուսումնարան մունէին մեր հայրապետքն. որոց աթոռը կու նստէր այն ատեն Տէր Սահակ, ազնուական, միանգամայն եւ բանավարժ բանաստեղծ անձն, որպէս վկայեն իր գրչէն մնացեալ քանի մը ճառը եւ շարականք. անշուշտ ճանչցաւ հանձարաւոր կաթողիկոսն իր հանձարեղ համբակը, եւ յանձնեց մասնաւոր խնամոց վարժապետաց:

Ասոնցմէ աւելի ուսումնասէր գտուելով աշակերտն, երբ պատանեկութեան տարիքն հասաւ՝ չգոհանալով այն տեղ սովորածէն կամ սովորեցնողներէն, աւելի ճարտար անձ կու փնտուէր: Այն ատեններն (ի վերջ Է դարու) մեծ համբաւ հաներ էր Սեւանայ ծովուն հարաւակողմը նոր հաստատուած վանք մը, որ իր վանականաց հագած ոչխարեղէն մորթոյն անուամբ՝ Մաքենեաց կամ Մաքենոց կոչեցաւ. որոյ առաջնորդն Սողոմոն՝ Հարանց հայր անուանեալ, թէ ճգնողական վարուք եւ թէ իմաստութեամբն ամենուն ծանօթ եւ հոչակեալ էր, մանաւանդ երբ ի սկիզբն Ը դարու

հրատարակեց Տօնական գիրքը, հաւաքումն վարուց սրբոց եւ ճառից վասն տօնից: Այս սուրբ եւ զիտուն անձին քով այլ առաքինութեամբ եւ իմաստասիրութեամբ վարժելով՝ ինչ որ կրնար մէկն հոն սովորիլ, սկսաւ անկէ այլ բարձրագոյն տեղ ինդրել. զնաց երկու դարէ ի վեր պանծալի եւ Հայաստանի մէջ ամենէն հոչակատր ուսումնարանը, Սիրնեաց վարդապետարանն. որ ըստ պատմքին «զլուխ էր ամենայն զիտնոց Հայոց, եւ պայծառացեալ դպրոցքն որ ի նմա. քանզի որպէս Աթենացիքն ի մէջ Հռոմոց եւ Յունաց Ճոխացեալ էին եւ մայր իմաստից կոչեցեալ... այսպէս եւ սոքա ի տանս Թորգումայ, յաշխարիիս Հայոց»: Եպիսկոպոսն Սիրնեաց Մովսէս ճանչցաւ մէկն իր մեծարելի հիւրը, սիրով ընդունեցաւ, եւ հրամեց անոր սուր եւ անյազ միտքը վարժեցընել, ինչչափ որ իր ամենէն զիտուն վարդապետքն կրնային, որոց քիչ ատենէն հաւասարեցաւ եւ գերազանցեց, եւ սուրբ աստիճաններն այլ առնըլով՝ անցաւ ի կարգ վարդապետացն, թէ եւ դեռ նորահաս երիտասարդ էր տարւոք, եւ հրամանաւ եպիսկոպոսին սկսաւ վարդապետել, եւ դաս տալ այն անուանի վարժարանին մէջ, որոյ արժանաւոր վարդապետքն քերդող եւ հոկտոր կըսուիին: Կ'երեւի թէ այս ժամանակ ոչ միայն «քերանով մեկնէր զատուածային զիրս աշակերտելոցն ի վարժարանին» այլ եւ զրով աւանդեց սուրբ զրոց մեծ մասին մեկնութիւնը, համառու բայց իմաստալից եւ քաջադատ, որոցմէ մնացեալք եւ յիշեալք են Մեկնութիւն զրոց Ծննդոց, Առակաց, Յովլայ, Դանիելի, Եզեկիելի, զորից Աւետարանաց, Յակովլայ թղթոյն, եւ զատ ի Ս. Գրոց՝՝ նաև եկեղեցական գրեանց, ինչպէս Ժամագրոց, եկեղեցական խորհրդոց եւ տօնից, որոց համար շինեց եւ երգեց զանազան ոճով եւ ձեւով եղանակաւոր երգեր, որք կըսուին Կցուրդը, Ստողոզիք, Մեծ պահոց եւ Յինանց միջոց երգելու համար, եւ շարականներ, որոց մէջ ծանօթագոյնք եւ իր զրուածոց զլուխ գործոց համարեալ են Աւագ օրհնութիւնք Յարութեան, որ եւ մէր հայերէն դպրութեան գեղեցկագոյն բերոց մէկն են, ասոնցմէ էր մէր վերը լսածնիս այլ «Յաղթական քեզ օրինութիւնք»: Այս մեկնութեանց մէկ մասն այլ զրեց ի Դուին ի կաթողիկոսարանին, երկրորդ անգամ հոն բնական ատեն, յետ մահուան Մովսիսի Սիրնեաց եպիսկոպոսի. որ նախ քան զվախճանեալն՝ եպիսկոպոսարանին հոգաբարձութիւնը իրեն յանձնեց, ինչուան որ նոր եպիսկոպոս դրուի. եւ երբ Սիրնեցիք ընտրեցին զԱնանիա, Ստեփանոս տարաւ զնա առ կաթուղիկոսն (Եղիա) եւ ձեռնադրել տալով յուղարկեց իր աթոռը ի Սիրնիս. իսկ ինքն մնաց կաթուղիկոսին քով:

Այն ատենները ի Դուին էր Հայոց իշխանապետն եւ սպապետն Սմբատ ասպետ Բիւրատեան, որ երբեմն Յունաց դուռը կեցած եւ պատուած, կրօնական եւ արտաքին ուսմանց այլ հետամուտ եւ տեղեակ էր. ասոր հետ Ստեփանոս վէճ ունեցաւ Յունաց եւ Հայոց դաւանութեանց տարբերութեան վրայ, եւ իշխանն յաղթող ելաւ. հմտութեամբ՝ Յունաց Ս. Հարց վարդապետութիւնը հարազատօրէն մէջ բերելով, միանգամայն փիլիսոփայական պատճառաբանութեամբ քննելով: Իմացաւ Ստեփաննոս որ իմաստասիրական տրամաբանութեանց համար բաւական չէր ինչուան այն ատեն սովորածն ի Հայս, եւ պէտք էր աղբիւներէն քննել սուրբ վարդապետաց զրուածքը: Եւ որովհետեւ Սմբատայ հետ աւրուած էր՝ գաղտուկ եւ ծպտեալ ելաւ ի Դրւնայ եւ գնայ ի Կ. Պոլիս. եւ փնտուելով զտաւ հոն վարպետ Յոյն

իմաստասէր մը որ եւ ճգնաւորի պէս կ'ապրէր ի միայնութեան. անոր աշակերտեցաւ թէ լեզուն սովորելու եւ թէ փիլիսոփայութիւն. յունարենէն զատ լատիներէն այլ սովորեցաւ որ արեւմտեան եկեղեցւոյ Հայոց վարդապետութեանն այլ տեղեկանայ: Իսկ Սմբատ դժուարելով անոր զադտուկ երթալուն, իմացաւ ուր ըլլալն, եւ նախանձայուզութեամբ իմացուց կայսեր, Ստեփանոսի ով եւ ինչ կարծեաց տէր ըլլալը: Կայսրն այլ, կըսէ պատմիչն, հրաման տուաւ քննելու զՍտեփանոս. իսկ սա իր վարպետէն խրատուած՝ ըսաւ, թէ ես ուրիշի հետ բան չունիմ, այլ պանդուխտ եմ, եկած եմ ապրուստս հոգալու եւ իմ բարուց աշխատելու: Այս խօսքով ոչ միայն ազատութիւն գտաւ, այլ եւ համարձակութիւն առաւ քաղաքք գալու եւ Յունաց եկեղեցիները եւ ուսումնարանները մտնելու. մանաւանդ Ս. Սովիայ գրատունը, ուսկի ուզած գրքերը կ'առնուր, կարդար, կօրինակէր, թարգմանէր: Յետոյ Աթէնք այլ գնաց, ին այլ իին իմաստասիրաց թողած համբաւոյն մնացորդը քաղելու, եւ նոր գրքեր քննելու: Եւ երբ դարձաւ՝ աւելի ծանօթացաւ Յունաց մեծերուն, պատրիարքարանին եւ արքունեաց: Հոս էր այն ատեն Դաւիթ հայազգի իշխանազն, որ հիւպատոսութեան եւ թագաւորական սեղանակցութեան պատիւն ունէր, եւ յունարէն լեզուն կատարեալ գիտէր: Ասոր օգնութեամբը կամ աչքէ անցնելովն՝ թարգմանեց Ստեփանոս զանազան Ս. Հարց գրուածներ. նախ Դիոնէսիոսի արիսպազացւոյն խրթնաբան խորիմաց գրքերը, որոյ մթին բանիցն այլ լուծմունք կամ մեկնութիւն գրեց համառօս. այս գործս ի զլուխ հանեց յամի Տեառն 712. մէկ երկու տարի ետեւ թարգմանեց Ս. Կիւրոյ Պարապմանց ըստած գիրքն եւ անոր զանազան թղթերն եւ ձառերն. — միւս տարին, 716, Ղետական գրոց մեկնութիւն մը թարգմանեց. յաջորդ տարին, 717, Ս. Գրիգորի Նիւսացւոյ Յաղագս բնութեան եւ կազմութեան մարդոյն անուանեալ գրքերը. եւ հաւանօրէն ուրիշ գրքեր այլ: Դաւթի ձեռքով համարձակութիւն առած՝ կայսերական գրատունն այլ քննեց, եւ գտաւ ոսկետուփ մատեան մը նախնի Ս. Հարց գործոց, զոր արդէն ընդունէին Հայք. որով կայսրն այլ հաձելով այս բանիս՝ յանձնարարական գրով կամ օգնականութեամբ խաւրեց զՍտեփանոս ի Հոռոմ, ըստ խնդրոյ նորա, որ այն տեղի հոչակաւոր մատենադարանն այլ քննէ. ին գտաւ Ստեփանոս լատիներէնէ զատ՝ Յունաց Ս. Հարց գործոց ընտիր եւ իին օրինակներ, ինչպէս Ս. Աթանասի, Ս. Եպիփանու, եւ Ս. Կիւրզի Գանձուց գրքերն. եւ հաւանօրէն ինչ որ մինչեւ այն ատեն հայերէն թարգմանուած չէր՝ ինքն թարգմանեց: Ասոնցմէ դուրս թարգմանեց Ս. Մէթոդի ըստած տեսիլքն կամ գուշակութիւնքն, որ ուրիշի շինած անվաւեր գրուածք են. Իլիոնի առման պատմութիւնն մը համառոտ, յորում Իլիոնի առումն 1194 տարի Քրիստոսէ առաջ կըսուի: Ուրիշ շատ գրքեր այլ, կամ բնագիր կամ թարգմանած՝ հետն առած, չուզեց ի Հոռոմայ նորէն դառնալ ի Կ. Պոլիս, ուր արդէն 15 տարի կեցեր էր. այլ նաւեց յԱսիա եւ դարձաւ ի հայրենիսն ի Հայս:

Իր հեռաւորութեան 15 կամ 20 տարուան միջոց՝ մէր աշխարհին շատ փոփոխութիւններ տեսեր մանաւանդ թէ կրեր էր Արաբացւոց ոստիկաններէն, Հայոց իշխանքն նուազեր էին, Եղիա կաթուղիկոսն շատոնց վախճանէր էր, եւ ըստ ոմանց նաեւ իր յաջորդն՝ մեծանունն Յովհաննէս Օձնեցի, եւ Դաւիթ Արամօնեցին էր

կաթողիկոս, որ եւ մեծ պատուով ընդունեցաւ զՍտեփաննոս եւ իր բերած գորքերը, որոնցմէ զատ ուներ նաև նամակ մայլ կնքեալ, Կոստանդնուպօլսոյ պատրիարքէն Ս. Գերմանոսէն. որոյ ծանօթ ըլլալով ի Կոստանդնուպօլիս եւ շատ հեղ հաւատոյ վրայ խօսելով, եւ յորդորուելով եւս պատրիարքէն՝ Յունաց հետ հաղորդուելու, Ստեփաննոս կու զգուշանար, իր կաթողիկոսին հաւանութիւնը չառած: Անոր համար Ս. Գերմանոս գրեց այն հոգելից թուղթը, «Քրիստոս է խաղաղութիւն մեր», զոր եւ ինքն Ստեփաննոս թարգմանեց եւ տուալ կաթողիկոսին, եւ անոր հրամանաւն այլ, կըսեն, գրեց պատասխանը, «ԶՔրիստոսի խաղաղութիւնն առ բերելով»: Սակայն այս պատասխանը, հիմա մեր ձեռք եղած օրինակներուն նայելով՝ հեռի է ի խաղաղութենէ Քրիստոսի եւ ի հոգւոյն Գերմանոսի եւ յիմաստութենէն Ստեփաննոսի, թէ եւ շատք ի նախնեաց մերոց յանուն Ստեփաննոսի յիշեն, այլ եղան եւ երկրայոդ եւ օսար ձեռքի խառնուրդ ցուցընտղը. զոր զգոն քննող մը կրնայ ստուգել թէ այն երկու թղթերը կարդալով, թէ Ստեփաննոսի ուրիշ գրուածները, եւ թէ մանաւանդ անոր հանձարը եւ Յունաց հետ այնքան կենակցութիւնը: Ոչ միայն կաթողիկոսն Հայոց՝ այլ եւ իշխանք ճանչան եւ պատուեցին զՍտեփաննոս, մանաւանդ Սիւնեցիք, որոց քով վարդապէս եւ ուսուցիչ եղեր էր, եւ որովհետեւ իրենց եպիսկոպոսն Յովհան՝ յաջորդն Անանիայի, արդէն վախճանած, Բարդէն եւ Քուրդոյ իշխանք Սիւնեաց խնդրեցին ի կաթողիկոսէն որ ձեռնադրէ զՍտեփաննոս իրենց եպիսկոպոս: Կաթողիկոսն ոչ միայն եպիսկոպոս ձեռնադրեց զնա, այլ եւ ի պատի արժանեաց նորա անուանեց մետրապօլիտ. եւ Սիւնեաց եպիսկոպոսութեան աթոռը որ մինչեւ այն ատեն եօթներորդ կու սեպուէր ի կարգի եպիսկոպոսաց, բարձրացուց յերրորդ կարգ, եւ Սիւնեաց աշխարհին ուրիշ եպիսկոպոսներուն նախագահ գրաւ զնա:

Մէկ տարի մը միայն կատարեց Ստեփաննոս իր պաշտոնը արժանապէս, թէ հովուական այցելութեամբք եւ թէ քարոզելով, եւ գրելով՝ զատ յառաջին գրածներէն՝ զանազան խնդրոց վրայ ձառեր, որոնցմէ հասին մեզի քանի մը հատ, քանի մը մեկնութիւնք այլ եկեղեցւոյ խորհրդոց եւ ծիսից, եւ մեկնութիւն մը հին քերականին, զոր հաւանօրէն ի Կոստանդնուպօլիս գրած է: Սրբազն երգոց մէկ մասն այլ թուի թէ երգեց այս միջոցիս, (որ ըստ ոմանց ոչ մէկ տարի՝ այլ ուր տարի քշեց, բայց կ'երեւի թէ առաջին տարիներն Սիւնեաց աթոռոյն անտերութեան ժամանակն են):

Ո՞քան ազնիւ եւ ցանկալի երգեր եւ այլ գրուածներ եւ թարգմանութիւններ փափաքելի եւ յուսալի էր այսպիսի բանիքուն վսեմական անձէ մը, որ յետ ոսկեզիք թարգմանչաց Ե դարուն՝ առաջին թարգմանիչ կրնայ ըստիկ. մինչեւ ոմանք նոյն իսկ թարգմանչաց մէջ կու խառնեն զինքը, կամ իր գործքերը կ'ընծայէն թարգմանչաց ժամանակակից Ստեփաննոսի մը՝ որ չէ եղած:

Ե

Դառնանք հիմա ի Մոզն աւան, ուր շատ անզամ եկած էր Ստեփաննոս այցելութեան, այս տեղս նոյն ատեն շինութեամբ ու հարստութեամբ նշանաւոր եղած

կերեւի, քաղքի մը պէս. եւ թերեւս հարուստ քաղքի շնորհօք եւ անշնորհութեամբ ոչ աննշան: Եղծ ու մեղծ բարուց պժգալի օրինակ եւ ցուցանք մը կու յիշէ պատմութիւնն, եւ անով այլ մեր պատմութիւնը կու լոեցընէ. ցուցանք մը՝ Մեղէայ, Յեզարելի,
Հերովդիաղայ տեսակէն. անպարկեշտ լկտի եւ յանդուզն կին մը, հերատուկ մը, որ
թերեւս շատ ցածազզի տնէ այլ չըլլալով, աւելի համարձակութեամբ կու լրբէր իր գլխի
հանած երիտասարդին հետ, եւ գայթակութիւնն կու հրատարակուէր: Ասոր համար
արթուն եպիսկոպոսն երեք անգամ եկեր խրատեր էր այդ անզգամ զգայունը, որ չէր
խրատուած. իսկ այսօր չորրորդ անգամ յանդիմանելով, եւ անոր լրբութիւնը
տեսնելով՝ հոգեւոր իշխանութեամբն բանադրեց, Աստուծոյ արդար դատաստանին եւ
մարդկան արհամարհանացը թողուց զանիկայ. եւ այն բարկութեան տաքութիւնն էր՝
որ ցորեկուան տօթուն հետ խառնուած կու ստիպէր կու տանէր զինքը քիչ մը
զովութիւն եւ հանգիստ փնտուելու, նախ Աւագական ալեաց եւ վերջը ճօճաճիւղ
հովոցին վրայ: Որչափ որ սրտադողն եւ նեղութիւնն սաստիկ էր եղած, այնքան այլ
հանգիստն խոր եւ խաղաղ եղաւ. եւ ո՞ գիտէ, կիսարթուն միտքն ի՞նչ մեղեղեաց եւ
խորհրդածութեանց հետ էր, կամ հոգին՝ տեսլեամբ՝ ո՞քան հեռացէր էր այս
աշխարհքէս, երբ յանկարծ իրօք այլ բոլորովին հեռացաւ վերացաւ ասկէց. եւ երանի՝
թէ երեսին խաղապատած զովագին հովուն բարախմամբ եւ ոչ դահձէ աւելի դժնդակ
հարուածով մը՝ կտրէր շունչն: Սոսկումն եւ զզուանք կու բերէ լսելն, թող թէ պատմելն,
այնպիսի անարգ եւ եղենաւոր վրէժինդրութիւն մը, մանաւանդ այնպիսի արարածէ
մը՝ որ կին կըսուի, որ բարութեամբն կակուլ իրեշտակ մը կու դառնայ, չարութեամբն
խոտոր սատան: Յանցաւոր եւ անիրաւ կինն այն՝ ոխով լցուած ընդդէմ
եպիսկոպոսին, ուզեց նոյն օրը դիւական դրդմամբ սարսափելի յիշատակ մը թողով
աշխարհիս մէջ, եւ իմանալով անոր ուր տեղ հանգչիլը, պարտաւորեց հոմանին՝ իր
անարգ սիրոյն վրայ. մահու զէնքը ձեռքը դրաւ, հանեց զնա ի ծառն. յայտնի է ինչ
բանի համար: Մարդն թերեւս ոչ այնքան ճարպիկութեամբ որչափ վախելով դողով
կամաց կամաց վեր ելլելով, երբ տեսաւ Ստեփաննոսի վսեմափայլ դէմքը՝ հրաշալի
հանգստեան մը մէջ, որոյ ըստ պատմչին «իբր զքոց ցոլանայր շունչն ի վեր, եւ ճախր
առեալ դառնայր անդրէն. եւ իրեշտակ մի կացեալ ի սնարսն՝ հովանի ունէր նմա
թեւօքն», սարսափած, թուլցած, հազիւ կրցաւ շիտակ վար իջնել, եւ տեսածը պատմել
կնոջը: Իսկ այն այլանդակ այլափոխ սիրտն՝ այլ աւելի կատղած՝ նորէն ստիպէց,
կանացի եւ դիւացի շողոքով բողոքով, սիրով ու սաստով՝ որ ուրիշ բան չմտածէ,
միայն սպաննէ: Երկրորդ անգամ այլ ելաւ թշուառ ու վատ մարդն, բայց եւ առաջինէն
աւելի սոսկացած սահմոկած՝ ահաւոր բանէր տեսնելով՝ ծառէն վար ընկաւ բան թէ
իշաւ: Այն ատենհերատուկ ջատուկն որ իր առջի բնութենէն բոլորովին դուրս ելած էր,
վատ եւ անարի կանչելով մարդուն, թեւերը սոթսելով, առաւ սուրը, եւ այն խարող
սատանային հետ սողոսկելով ծառն ի վեր՝ հասաւ հրաշունչ իրէշի մը պէս անվնաս
եւ անզբաղ որսոյն վրայ. եւ այն վսեմ տաճարաձեւ գլուխը վերցնող սեան (վզին) իջուց
անիծեալ հարուածը... այնքան շուտ եւ շիտակ, մինչեւ քնացողն՝ ցնցմամբ արթնցաւ
յաւիտենականութեան մէջ. եւ անկէց տեսնելով իր Մողան հովտաց եւ հովոց մէջ
թողած մարմնոյն արիւնթաթաւ կերպարանքը՝ կանչեց հոգուվ. «Տէր, քո է

վլեժինդրութիւն եւ արդար իրաւունք», ինչպէս որ տեսիլքով յայտնուեցաւ այս՝ Նու կամ Նոյ անուամբ սրբակեաց ձգնաւորի մը, որ այն տեղի մօս Սիոն լերան վանաց մէջ կաղօթէր...

Այն օրուան հովն՝ իբրեւ փախչելով եւ ամաչելով՝ իշաւ բարձրաւանդաւ հանգստարաններէն, երեկոյեան հովանիներուն հետ խառնուելով, որուն զովութիւնը զգալով եպիսկոպոսին սպասաւորքն՝ եկան վրանը վերցընելու... Փուշ զարմանք, սոսկումն առաւ զիրենք՝ երբ փայտեղէն մահճէն դեռ կաթկըթած արիւնը տեսան, եւ աստուածակերպ տէրերնին՝ աւազակի մը պէս սրախողխող... Չերկընցնենք, մեռածէն աւելի իրենք մահացեալ՝ վերուցին մեծահոգի անձին մարմինը, եւ հանեցին Սիոնի վանքը, ուր լալով եւ ողբով եկան Նոյ եւ իր միանձունքը, բայց մօսի Արկադան գեղին բնակիչքն այլ լսելով՝ իրենց գեղաւագին հետ եկան եւ աղաչելով պաշտօնէից՝ իրենց գեղը իշեցընել տուին մարմինը, եւ հանգուցին հոն Ս. Քրիստափորի նուիրեալ մատրան մը մէջ առ ժամանակ մի: Սակայն պժգալի գոյժն գեղէ գեղ, քաղաքէ քաղաք տարածեցաւ, անոր հետ Նոյ ճըգնաւորի տեսիլքն այլ՝ որ սոսկալի պատուհաս մը կու սպառնայր բոլոր այն սահմաններուն: Չուշացաւ պատիժն, ըստ պատմչին՝ ահաւոր ժած եւ սասանութիւն եղաւ քառասուն որ բոլոր գաւառին մէջ. շատ լեռներ փլան եւ գետիններ բարձրացան, շատ աղբիւրներ ցամքեցան եւ ցամաք տեղուանք աղբիւրացան. ծուխն ու փոշին ամպի պէս կու տարածուէր, եւ բոլոր բնութիւն ի սուզ երեւէր, տասն հազար հոգիէ աւելի համրուեցան շնորհրու տաւ եւ գետնին պառտառուածոց մէջ մնացող մեռնողքն, անծանօթներէն զատ: Այս կէս բնական եւ կէս բանական պատուհասին հետ՝ բնակչաց վախն եւ յետնոց աւանդութիւնն խառնուելով՝ ըսին, թէ ժամին եւ մշուշին ատեն ողբոց ձայներ այլ լսուէին, իբր թէ Վա՛ ձոր վա՛ կանչելով, եւ անկէ՛ Եղեգեաց ձորն ըսուեցաւ Վայոց ձոր, սակայն այս անունս անկէ հարիւրաւոր տարի առաջ այլ կու լսուէր:

Քառասուն օրէն ետեւ դադրեցաւ ժամն ու մըշուշն, եւ ամեն կողմէ եկան, երկրին աւերմունքը թողլով՝ նախ անոր հոգեւոր տիբրոց արժանաւոր հանգիստ մը տալու, եւ եպիսկոպոսաց, քահանայից, վանականաց եւ ժողովրդեան բազմութիւնը բաւական չսեպելով, զկաթողիկոսն այլ կանչեցին, եւ յետ բազմօրեայ գիշեր ցորեկ աղօթից եւ պաշտամանց՝ աշխարհահանէս յուլարկաւորութեամբ վերուցին մարմինը յԱրկազան գիւղէն, եւ Արբայ գետոյն դիմացի կողմը անցընելով հանեցին բարձրաւանդակ տեղ մը՝ լերան ստորոտին վրայ, կանաչաբոլոր միայնութեան մը, այսինքն անտառի մը մէջ, ուր շատ հին ատենէ ի վեր, եւ յառաջ իսկ քան զԼուսաւորչի ժամանակն, առաքելոց քարոզութեանը հետեւող հին քրիստոնեայք Սիւնեցիք եկեղեցի մը շիներ էին Բ. դարուն մէջ, ի պատի Ս. Ստեփաննոսի. որոյ քով բոլորեցին հոգեսէր անձինք իրենց միայնանցը, եւ խստակրօն ձգնութեամբ կապրէին, գիշեր ցորեկ աղօթելով. եւ կերակրի համար ոչ միայն մսեղենէ եւ կթեղինէ հրաժարելով՝ այլ եւ ամենայն տաք բանէ, եւ բանիկն անզամ թողլով, անոր համար կոչուեցան Թանահատը, եւ տեղն՝ Թանահտի վանք. ահա հոս բերին հանգուցին Սիւնեաց իմաստասէր մետրապօլիտին մարմինը. վրան պղտիկ մատուր մը

կանգնեցին, զոր յետ շատ ժամանակի, յամին 1278—9 քակելով՝ մեծ ու քարակոփ զմբեթաւոր եկեղեցի մը շինեցին, եւ հիման տակ թաղեցին մարմինը իր տապանաւն։ Այս եկեղեցին ինչուան հիմա կանգուն կեցած է. եւ հիւսիսային կողմը որմնակից ունի փոքրիկ քարաշէն մատու մը. տեղւոյն բնակիչք կարծեն թէ հոն ըլլայ Ստեփանոսի գերեզմանն. բայց պատմութիւնն դեռ եկեղեցւոյն հիման տակ կու ձանչէ այն եկեղեցազարդ գլուխը։

Զ

Իսկ ի՞նչ եղաւ, ո՞ւր կորաւ այնպիսի զլխոյ դահիճն, հայ Հերովդիադայն, արդեօք ժամին ատեն պատառուած գետնին անդնդոց մէ՞՞ ընկդմեցաւ, թէ տարերքներէն աւելի տրտմած ու սրտմրտած մարդկանց արդար վրիժուք պատառ պատառ կտրատեցաւ … Ստեփանոս Աստուծոյ արդարութեան եւ ողորմութեանը յանձներ էր իր սպանիչը, եւ իր նախանուն նախօրինակ նախավկային հետ՝ ըսեր էր, «Տէր, մի՝ համարիր զայդ զմա ի մեղս»։ — Ժողովուրդն վախցաւ Աստուծոյ դատաստանը յափշտակերէն, բնութիւնն պատկառեց իր արարչին կամքէն. իսկ այն որ Աստուծած է զթութեանց՝ կակդացուց խստացեալ այլանդակեալ սիրտը. եւ այն սեղեխ հերատուկ Հերովդիդադայն՝ դարձուց յապաշխարող մը։ Ճանչցաւ կինն՝ իր կարծածէն վեր ըրած չարիքը. եւ ինքինքը դատապարտելով՝ զգեստները պատուելով քարերով կու ծեծէր կուրծքը. եւ այն անպարտ արեան տեղ՝ իր յիմարած արիւնը թափելով, ինքն իր սոսկալի չարիքը եւ խայտառակութիւնը կու պատմեր, կողբար, կու բողոքէր իրաւունք եւ պատիծ կուզէր. եւ տեսնելով որ իրեն մեծագոյն պատիծ է մարդկանցմէ այլ պատիծ չզտնելն, զնաց Թանաահտայ վանքը արեւմտեան կողմէն պատող ձորակի մը դիմաց, եւ հոն գետինը փորելով՝ մտաւ ինչուան ի կուրծքը կենդանի գերեզմանի մը մէջ՝ եւ իբրեւ անյոյս մեռեալ մը՝ ամառ ձմեռ, զիշեր ցորեկ կողբար կու լար, թողութիւն կու խնդրէր մեղացը. մինչեւ ամենուն գուրն այլ շարժեցաւ, եւ աղօթք հրամայուեցաւ անոր համար. թողութեան ձայնն ելաւ ի գերեզմանէ սպանելոյն, «Թողեալ լիցին քեզ մեղք, ո՞վ կին դու». զոր եւ սուրբ պատարազի ժամ ամենքն լսեցին, եւ թողութիւն աւետեցին կնոջն։ Բայց նա թէ եւ շնորհակալեցաւ Աստուծոյ, բայց դեռ զինքն անարժան սեպելով ուրիշ կերպ ապրելու, ուզեց եւ մնաց միշտ նոյն կենդանաթաղ գրին մէջ. եւ հոն հանդարտ արտսունքով կնքեց ապաշխարող կեանքը. հոն այլ թաղուեցաւ, իր զոհած բարեխօսին դիմաց. որ կու թուի դեռ իր վսեմական ձայնը կամ հառաչանքը լսեցընել այն հին եւ սրբազան թաքնութեան եւ միայնութեան խորէն։

Է

Այլ ո՞ւր է իրեն արժանաւոր խօսնակ մայլ, որ իր ցաւալի մահը ողբերգութ մեզի։ Ո՞ւր էր այն մովսիսանման Օրինեսցուք երգողին հոգեկցորդ քոյրն, Մարիամ, որ նոյն եւ նման երգերը կրկնէր։ — Նախանձելի՝ բաղդ, կրնամ ըսել թէ եւ անակնունելի, եւ պանծալի փառք հայրենեաց մերոց. մեր օրիներգու դիտապետն, Ստեփանոս, ունէր

իր մարեմանման թմբկուիին, մեր եկեղեցւոյ սրբազն սիրիլայն, յիսուսասէր Սափփովն, հարազատ քոյրն, ՍԱՀԱԿԴՈՒԽՆ, որ արեան հետ անոր հոգւոյն նրբութեան եւ ախորժակաց այլ ժառանգակից էր: Սահակադուխտ այլ հմուտ երաժիշտ եւ երգահան էր, եւ հրեշտականման եղանակաւոր. փափուկ եւ սպիտակ հասակը կուտութեամբ եւ հաւատաւորի պարկեշտ ձեւովը պսակած, արդարեւ մենասէր յաւերժահարսին նման, թողուց հեռացաւ յաշխարհէ, միայն իր ընտանեաց սեփական տուրքը՝ հոգեխօս քնարն առաւ հետը. եւ մեկ հատիկ արժանաւոր միայնութեան տեղ ընտրեց հոն, ուր իրմէ 400 տարի առաջ, Հայոց օրիորդաց պարագլուխն, նրբասիրտն նրբազգածն, նազելեաց նախատիպն, մելամաղձիկն եւ մենասէր, թագապսակ սրբապսակն ԽՈՄՈՎԻՇՈՒԽՆ, իր հսկայ թագաւոր եղրօր (Տրդատայ) ձեռքով կանգներ էր իր սքանչելի օդասրահ Հովանոցը, Գառնոյ ձորոյն սիւնասար պասալրեայ բնաշշն բլրոց վրայ, որք խորանդունդ վիերու եւ բազմածոց ձորակներու վրայ նային. եւ մեր դարուս հմուտ բնաքնիններն այլ սքանչացուցին: Այն Գառնոյ ձորակին ծածուկ ծոցերուն մէջ՝ գտաւ այրասիրտն, մանաւանդ թէ հրեշտակասիրտն Սահակդուխտ, անզբաղ քարայր մը, եւ հոն անցուց կեանքը, հիանալի բնութեան տեսարանաց մէջ՝ հիանալի երգովք օրինելով բնութեան Տէրը: Բայց այն աննման քնարին եւ մեղրաշունչ բերանոյն ձայներն՝ շատ զօրաւոր էին իր միայնութեան դէմ կոռուելու. — երգ եւ լոռութիւն չեն կրնար միաբանիլ. — այրէ այր, քարէ քար համբաւն հնչեց, կարծուեցաւ թէ Հայոց եկեղեցւոյն երգահան հոգին, մարեմգոյն մուսայն՝ մարմնացեալ իջեր է Տրդատայ եւ Խոսրովիլիստոյ սիրական սորերուն մէջ. աշխարհիկ ու եկեղեցականք կու զային, ոչ լսելու եւ զմայլելու միայն, այլ եւ աշակերտելու եւ սովորելու նոր եղանակներ: Զարկ եղաւ որ մեր մուսայն այլ իր աստուածաշնորհ պաշտօնը կատարէ. եւ առանց իր կուսական ու նուիրական շնորհաց նուազութիւն մը բերելու, մենարանին դրան առջեւ վարագոյր մը ձգելով, ինքն ետեւը նստած՝ կերգէր եւ կու սովորեցընէր: Շատ բարակ եւ բազմաեղանակ երգեր շինեց, զոր մեր երաժիշտքն Մանրուսմունք կանուանեն, եւ առանձնաբար Կցուրդը եւ Մեղեղիք, որոց գոնէ մեկ մասն անշուշտ գտուի այսօր այլ այդ Մանր_ուսմունք եւ Կցուրդը գրոց մէջ, թէ եւ մենք չգիտեմք թէ ո՞ր է յատուկ իրեն, ո՞րն իր երբօրն եւ ո՞րն օտարաց, միայն հաւանիմք թէ շատն առջի երկութիւն են, քեռն եւ եղրօրն, Ստեփաննոսի եւ Սահակդիստոյ, այն երգոց մէկն այլ, ինչպէս կիմացընէ մեզի պատմիչն, Սահակդիստոյ անունը կու յայտնէր, տնազլուի գրերովն, եւ կու սկսէր Սրբուիի Մարիամ: Ժամանակն, ո՞հ, այն ժանեւոր ժամանակն, մեզի չհասուց այն կցուրդն այլ. բայց անշուշտ չկրցաւ այլ բոլորովին անհետ աննշան ընել, եւ թողուց առաջին տունը, զոր եւ շատ հեղ հիմայ ըստ յարմարութեան վայելուշ իմաստիցն՝ երգեմք առաջի Սրբութեան Սրբութեանց:

«Սրբուիի Մարիամ, սափոր ոսկի, եւ տապանակ կտակարանաց,

Որ զի վերուստ զիացն կենաց՝ պարգեւեցեր քաղցեալ բնութեանս

Առ նա միշտ բարեխօսեա վասն քաւութեան մեղաց մերոց»:

Իր քերդող եղբօրը եղերական վախճանին ատեն՝ արդեօք ո՞չ էր քեղողուիի քոյրն, եւ լսելով սրտահար սրտաբեկ գոյժը՝ քարայրին անկիւնէն սոսկալով առաջ եկաւ, եւ անդարման ցաւուն յետին միսիթարանք առնըլով իր հոգեխօս բամբիոը, վերջին անգամ անոր ամենէն քաղցը եւ ամենէն ողբական ձայները իր սրտին փափկագոյն զգացմանց հետ՝ հանե՞ց հնչե՞ց, եւ իբրեւ այլօրինակ Դերովրա՝ փոխանաւ օրինելու այն այլանման տիրասպան Յայէլին ձեռքերը, նզովե՞ց հերատուկ շարագէն կնոց աջը, եւ իբրեւ մայրն Սիսարայ զրկուած իր սիրելոյն այցելութենէն, փոխանակ բարձր ձողերու եւ զաւազաններու վրայ կանգուն գիտելու՝ գետնամած տեսնելով անոր եպիսկոպոսական եւ արքայական վառերը եւ դրոշները, որք եւ արիւնովը, թաթաւած՝ կու յիշեցընէին նոր եւ կսկծալի կերպով մը «զկապուտ երանգոցն գունագոյն նկարուց, նաօս պէսպէս նկարուց, այն էր պարանոցին նորա կապուտ», եւ հառաչե՞ց իբրեւ հարազատ քոյր անելրայր, բայց Սահակրիստոյ եւ Ստեփաննոսի արժանավայել հառաչանօք, եւ ապա իր երկայն սեաւ վարագուրովն՝ քնարն այլ դէմքն այլ պատելով, ծածկուեցա՞ւ բոլորովին մարդկանց տեսութենէն ի խորս քարայրին...: Պատմութիւնն լոէ:

ԺԳ. Ս. Սահակ Պարթեւ

28 Նաւասարդի. — 7 Սեպտեմբերի

Ա

ԿԵՍ դարէ աւելի էր որ Հայաստան յերկու վիճակ բաժնուած՝ երկու ինքնակալ տերութեանց վերատեսչութեան տակ, Պարսից եւ Յունաց, անոնց երկար եւ աշխարհախոռվ կոխիները գրեթէ բոլորովին դադրեցուցեր էր: Բայց Յազկերտ Բ՝ հազիւ թագաւորած Պարսից, յամի 439, անպատճառ պատերազմ հրատարակեց ընդդէմ կայսերաց. հրաման տուալ իր յառաջապահ սահմանակալ գունդերուն, որ մէկն Ասորեստանէն երթայ Մծրնայ վրայ, մէկ այլն յԱստրապատականէն մտնէ ի Հայաստան, Յունաց հայկական բաժինը իլելու: Այս գունդս՝ Երասխայ հովիտը եւ Վանայ պարատափը անջրապետող միջոցէն փութալով՝ կելնէ. Ծաղկոտան վայելչութիւնները կոխսկոտելով կու փացնէ, տօնահանդէս Բագրեւանդայ բարձրատափին վրայ կու բանակի. եւ առանց ակնածութեան եւ գթոյ՝ կու զայ նոյն իսկ անոր շինագլուխ տօնագլուխ տեղույն՝ Բագաւանին քով՝ իր զօրապետաց վրանները կու զարնէ: Ո՛քան այլափոխուած էր Բագաւան այն առջի զուարթածաղիկ պայծառութենէն, զոր երբեմն տեսար, Հայկակ. եւ սակայն շատ ատեն չէր անցած այս երկու կերպարանաց մէջ. հազիւ տասն տարի էր՝ որ Այրարատայ թագաւորին բանակն չէր կանգներ ի Շահապիվան, եւ ոչ իրդրօշներն ու վաշտերն կոռուին ի Բագաւան: Բագաւան թէ եւ դեռ իր հեթանոսական անունը պահեր, բայց գրեթէ դար ու կէս առաջ Լուսաւորչի աջով օծուած էր, Տրդատայ եւ իր աշխարհախումբ բանակին հոն մկրտուած ատեն. եւ Տարօնյ դիցաւանին հետ՝ նուիրեալ էր Ս. Յովհաննու

Մկրտչի. որոյ անունը առնըլով իր սրբեալ ճակատուն վրայ թագաւորն Տրդատ, իր յիշատակն այլ խառնեց Մկրտիչին հետ. անոր համար շատոնք կարծեն թէ յանուն Յովհաննու – Տրդատայ թագաւորի՝ Ս. Յովհաննէս կոչուի մինչեւ ցայծմ Բագրեանդայ Իւշ—զիլիսէ անուանեալ տաճարն եւ վանքն. եւ ի միացեալ յիշատակ Տրդատայ, Լուսաւորչի եւ Յովհաննու Մկրտչի՝ Հայոց ամենէն սրբազն ուխտատեղեաց մէկն է եղած, եւ հիմա մեր աշխարհին սրբազն տաճարաց ամենէն վսեմագոյնն է ահեղակերպ մեծութեամբն եւ հնութեամբն. գեղեցիկ ծնունդ ձարտարապետութեան մեր Խարայէլ վարդապետին եւ առատաձեռնութեան Հերակլի կայսեր. որոյ շինութեանն աւարտը եւ նաւակատիքը Հայադիրն նշանակէ ի 28 նաւասարդի (որ է 7 սեպտեմբերի) 639 ամին: Այսօրուան քեզի յիշելիքս այլ, Հայկակ, զարմանադէպ զուգութեամբ՝ նոյն օրաթուին նշանած է եւ նոյն դարաթուին, այսինքն յեօթն սեպտեմբերի յամին 439, ճիշդ 200 տարի առաջ: Այս ատեն Բագաւանի Ս. Յովհաննէս կայսերակուր կերպարանքը չունէր, սակայն անշուք շինուած մայլ չէր, Գրիգորի եւ Տրդատայ դաստակերտ ըլլալով. վասն այսորիկ ոչ միայն պաշտօնասէր ժողովուրդը, այլ եւ ժողովրդապետը եւ հայրապետք զային պատուելու զտեղին յիշատակաց:

Եւ ահա հիմ՝ այլ Յազկերտի վարազացեալ զօրաց արշաւանաց ատեն, հոն Բագաւանայ խաղաղաւէտ խորաններու քով քաշուած կու նստէր, եւ երկայն զիշերուան լուսապահող լապտերի մը պէս՝ որ դանդաղ առաւօտուն մօս պսպղալով կու մարմրի, այնպէս կու հսկէր մօս ի գերեզման իննսնամեայ ծերունի մը. բայց աստուածափայլ աստուածապատի ծերունի մը, որոյ նման՝ ամենայն բարեմասնութեամբքն եւ ծայրացեալ հասակաւ, ոչ յառաջ եւ ոչ յետոյ չերեւցաւ ի Հայաստան: Սա է թոռն թոռնորդուոյ սրբոյ Լուսաւորչին մերոյ, մեծ կաթուղիկոսն Հայաստանեաց Ս. ՍԱՀԱԿ ՊԱՐԹԵՒ:

Բ

Ամեն կենսագիրքն վկայէն թէ ծնած եւ մեռած է մի եւ նոյն ամսաթուի մէջ նաւասարդի 30ին. վախճանած տարին յայտնի նշանակեալ ըլլալով, եւ շաբաթուան օրն ալ (հինգշաբթի), կիմանամք որ այդ նաւասարդն շարժական ամսովն է, որոյ 30նէր անշարժ նաւասարդի 28, յամին 439, եւ 7 սեպտեմբերի. իսկ իր ծնած տարին՝ ըստ շարժական տարւոյ նաւասարդի 30ն քան կամ 21 օր այլ ետք էր, որով Ս. Սահակայ ծնած օրն կըլլայ սեպտեմբերի 27, համարելով թէ ծնած տարին է Քրիստոսի 352—55 թուոց մէջ: Յայսմաւուրաց մէկն կըսէ Սահակայ համար, Կեցեալ ամս ԾԶ (56), որ ուղղագրելով ԶԶ, մեզի կընծայէ կենաց տարիքը 86, եւ ծնած տարին 354. իր աշակերտքն վկայէն թէ հասաւ «ի յերկար ծերութիւն». սակայն անտեղի է պատմչաց ումանց ըսածն՝ թէ 110 կամ 120 տարի ապրած ըլլայ Ս. Սահակ. վասն զի այդ թուով՝ ծնունդն կ'ելնէ յ319 կամ 329 թիւն Քրիստոսի, յաւուրս Ս. Լուսաւորչի: Բաւական է Ս. Սահակայ 86—90 տարուան կենաց՝ դեռ սովորականէ երկայն՝ շրջան մայլ. որ եւ երկարութենէն աւելի նշանաւոր եղաւ իրեն պատահած դէպքերով եւ անձինքներով,

որով ոչ միայն ազգային պատմութեան այլ եւ ընդհանուր նոյնաժամանակ պատմութեան մէջ լաւ նշանելի է. ազգայնց մէջ՝ թէ՛ քաղաքական թէ՛ եկեղեցական եւ թէ՛ ուսումնական տեսութեամբ, իսկ օտարաց առջեւ՝ աւելի եկեղեցական մերձաւորութեամբն: Սահակայ երկայն կեանքն եւ երկայն կաթոլիկոսութիւնն (51 տարի), սնունդն եւ զարգացումն ի Կեսարիա եւ ի Կոստանդնուպոլիս, զինքը մերձաւոր եւ ծանօթ եւ շաղկապ ըրին այն մեծամեծ Անձանց՝ որք Եկեղեցւոյ մէջ վկացոյն յեղանակ մը բոլորեն, անոր ամենէն գերապանծ հայրապետքն ըլլալով: Այս յեղանակս՝ «այն ատենն է, կըսէ Վիլմէն, որ եկեղեցին ընկերական օրինօք այլ հիմնեալ հաստատեցաւ եւ հասարակային տէրութիւն մը դարձաւ. այն ատենն է, որ ի պերճախօսութեան եւ ի դպրութեան՝ յառաջ բերաւ այն վսեմ եւ պայծառ հանձարները, որոց ոչ երբեք նման գտուեցան հաւասարորդը՝ բայց եթէ Գաղղիոյ ԺԷ. դարու սրբազն քարոզիչն: Ո քափ մեծամեծ մարդկիկ, ո րքան գերազոյն Ճարտասանք ելան Ս. Աթանասև մինչ ի Ս. Օգոստինոսի միջոցն. ի նշ հրաշագօր մտաւորական շարժմունք բոլոր հռոմէական աշխարհին մէջ. ի նշ տաղանդներ՝ խորհրդական մրցմանց մէջ հանդիսացեալ. ինչպիսի ոյժ մարդկան՝ հաւատոց վրայ բանեցուցած. ի նշ կերպարանափոխութիւն բովանդակ ընկերութեան, որ եղաւ ձայնիւ այն կրօնից՝ որ գետնադամբաններէն կու վերանայ ի գահոյս Կեսարուց, որ ուզածին պէս ի զործ ածէ՝ իր մարտիրոսաց արեամբ մաշեցուցած սուրբ: ... Մտաց եւ արիութեան ամենէն ամօրթալի ցածութեան իջած ատենն է, երբ ներքինք կառավարէին զինքնակալութիւն, եւ բարբարոսք վրդովին, այն ատենն է որ Աթանաս մը, Բարսէն մը, Գր. Նազիանզացի մը, Ուսկերեան մը, Ամբրոսիոս մը, Օգոստինոս մը՝ կու լսեցընեն ամենէն մաքուր բարոյականը եւ ամենէն գերազոյն պերճախօսութիւնը: Միայն ատոնց հանձարն կանգուն մնաց ինքնակալութեան ընկնալու ատեն, կործանմանց եւ փլատակաց մէջ ատոնք՝ հիմնարկուք կերեւին. եւ յիրաւի, վասն զի Ճարտարապետք էին այն մեր կրօնական շինուածոյն՝ որ պիտի փոխանորդէր հռոմէական ինքնակալութիւնը: Մեր Հայոց ազգին այլ հին թագաւորութիւնն եւ ինքնատիրութիւնն վերնալու ատեն Ս. Սահակ չէ՞ որ զազգն եւ գեկեղեցին կանգուն պահեց՝ մինչեւ ցայծմ. (թէրեւս աւելի քան) հաւասար այդ յոյն եւ լատին սուրբ Հարց. որոց ումանց կենաց վերջին կայծերը տեսաւ իր նորավառ աչօքն, սմանց պայծառագոյն օրերուն հասաւ, ումանց կենակից եւ աթոռակից եղաւ, շատերուն՝ եւ նաեւ իրմէ վերջ սկսողներուն՝ շրջանին լմընցընելը տեսաւ, եւ հազիւ զումանս թողուց դեռ իրենց պայծառ աթոռին վրայ: Ասոնցմէ ումանց, եւ անոնց 150 ընկեր հայրապետաց Ա. Կոստանդնուպոլսոյ եւ Բ. տիեզերական ժողովոյն, (յամին 381), հաւանօրէն ականատես եղաւ, իր կաթողիկոսութենէն ութ կամ ինն տարի առաջ, երբ թէրեւս սուրբ կարգ այլ առած չէր, բայց իբրեւ որդի եւ թոռնորդի սուրբ քահանայապետաց եւ վկայից՝ ծանօթ էր ի դրան կայսերաց: Քահանայապետութենէն առջի կեանքը, 35 տարի, աւելի Հայաստանէ դուրս քան ներսը անցուցած կերեւի: Բոլոր մեր նախնի լուսաւորչազարմ հայրապետք՝ Յունաց մէջ կրթութիւն առած են, մանաւանդ Ս. Ներսէս, որ նախ ի Կեսարիա եւ յետոյ ի Կ. Պոլիս վարժեցաւ յուսմունս. եւ ըստ պատմչաց ումանց, առաջին քաղաքին մէջ իր պատանեկութեան ատեն Վարդան

Մամիկոնեան նպարարին Սանդուխտ դուստրը կին առաւ, ըստ այլոց (որ աւելի հաւանելի է) Կոստանդնուպօլսոյ մէջ Ասպիոն անուամբ ազնիւ (Յոյն) իշխանազին դուստրը, որ եւ յետ երեք տարւոյ վախճանելով՝ թողուց զՆերսէս այրի պատանի մը. բայց անոր հասակին եւ մեծ սրտին միսիթարանք, եւ յալիտենական միսիթարանք մըն այլ՝ միաձին որդեակ մը, զմեծն ՍՍՀԱԿ: Թերեւս աշխարհիս մէջ չէ եղած քան զասոնք՝ վեհագոյն հայր մը վեհազունի որդւոյ: Աստուած՝ միայն մեր եկեղեցւոյ շնորհեց 140 տարւոյ չափ՝ Ղետացւոց նման՝ քահանայապետական պայազատութիւն, որք վեց ազգ զիրար յաջորդեցին:

Սահակ ի Կոստանդնուպօլիս եւ ի Կեսարիա վարժեցաւ իր ցեղին եւ աշտիճանին յարմար ուսմանց. յունարէն իբր մայրենական լեզու գիտէր, եւ ուսմամբ այլ այնքան հմուտ էր անոր քերականական արուեստին՝ որ նոյն իսկ բնիկ Յունաց վարդապետներէն շատը կու գերազանցէր. ասորերէն այլ գիտէր անշուշտ չափաւորապէս. պարսկերէնն այլ՝ իբրեւ տիրող լեզու ի Հայս. իսկ իր եւ մեր բնիկ հայերէն լեզուին՝ թագաւորն կրնայ ըստիլ, կամ առաջին հայկաբան. վկայ՝ հայերէն աստուածաշունչ զիրքն, որ իր ոսկի գրչէն եւ մեղր լեզուին առած է իր մեծագոյն ողորկութիւնը, քան զոր քաղցր եւ կակու հայախօսութիւն չկայ ազգերնում մէջ. եւ թերեւս ըստ այսմ մասին՝ քան այլովքն՝ արժանապէս գերազանց դասուի քան զամենայն թարգմանութիւնս Ս. Գրոց: Իր աստուածաշնորհ հայրն՝ Մեծն Ներսէս, լաւ գիտենալով եւ թերեւս տեսնելով այլ իւր անարժան հօրը, Աթանազինէի, եւ հօրենքօրը (Պապայ) անվայել վարքը, եւ խանգարեալ արքունեաց հրապոյրքը, չեմ տարակուսիր որ թողեր էր իր իր դեռաբոյս ծնունդը զգոյշ տեղ եւ զգոյշ վարժապետաց ձեռք. որոց մէջ մնալն աւելի ընտրեց Խսահակ այլ քան հօրը ահեղ եւ տիսուր մահուրնէն ետեւ՝ փութալ անոր զահը ելնել հազիւ 20 ամեայ հասակաւն, ինչպէս Ս. Գրիգորիս իր պապուն հօրեղբայրն (15 ամեայ), կամ նոյն իսկ իր հայրն Ներսէս, որ չէր աւելի քան զ25ամեայ նորահաս երիտասարդ մը՝ զահը ելած ատեն, եւ ոչ աւելի քան զ35ամեայ ի գերեզման իջած ատեն:

Ս. Սահակ այլ կանուխ կարգուեցաւ, Լուսաւորչի աթոռոյն ժառանգ մը աւելցընելու համար. բայց Աստուած սահմաներ էր իրմով դադրեցընել այն յաջորդութիւնը. եւ հրաշալի երկայն տեսիլքով մը յայտնեց անոր՝ մինչ դեռ սարկաւագ էր, եւ Վաղարշապատայ մայր եկեղեցւոյն (Էջմիածնի մէջ) հսկումն կընէր աւագ հինգշաբթի զիշեր մը, իր ազգին եկեղեցւոյն հանդիպելիքն ուխտապահ եւ ուխտազանց հաւատացելոց գործովք: Միայն դստրիկ մունեցաւ Ս. Սահակ, զոր անուանեց իր անուամբն Սահականոյշ, եւ տուաւ ի կնութիւն Համազասպայ Մամիկոնէից տեառն. ի Համազասպայ ծնան երեք սահակավայել կորինք, Կարմիրն Վարդան, Համազասպեան եւ Հմայեակ, որոց առաջինը իրեն որդեգրեց իբրեւ հարզատ ժառանգ, բայց Վարդան այլ իր սուրբ պապուն պէս արու զաւակ չունեցաւ՝ իր Դստրիկ կնոջէն, այլ երկու աղջիկ, Վարդանոյշ եւ Շուշանիկ կոչուած, զորս զգուեց Մեծն Խսահակ իր պապական ծնգաց վրայ, եւ սեպեց իրեն պայազատ, թողլով անոնց այլ իր սեփական հայրենի ժառանգութենէն. հաւանօրէն իր թոռանց թոռունքն այլ

տեսաւ Ս. Սահակ, զոնէ Ս. Շուշանկան շառաւիղբը, (որ՝ ափսո՞ւ, դժնկի մը հետ զուգեցաւ, Վազգենի Վրաց բղեշխին, սակայն այնով այլ աւելի ինքն զարմանալի եւ տօնելի եղաւ): Վարդանայ մԵկայլ եղարց ցեղն արու զաւակօք յաջորդեց ինչուան ԺԳ դար (թերեւս անկէ ետեւ այ), եւ Ս. Սահակայ արեամբը Պահլաւունի ըսուեցաւ. արեան հետ արդինքն այլ ժառանգեց արժանապէս, եւ ԺԱ—ԺԲ դարերու մԵջ շատ արժանաւոր անձինք ընծայեց աշխարհի եւ եկեղեցւոյ, եւ այսպէս կատարեցաւ իր տեսլեան մԵջ հրեշտակին խոստումն, թէ վերջի ատենները իր ցեղէն նորէն քահանայապէտներ պիտի ելնէին, եւ էին Գրիգորեանքն եւ Ներսիսեանք, յետ կիսոյ ԺԱ դարու մինչեւ ի սկիզբն ԺԳ. դարուն:

Գ

Ս. Սահակայ վարքն չորս նշանափայլ երեւոյթ կ'ընծայէն նըատմամբ իր անձին եւ ազգային պատմութեան. — Ս. ուսումնական պայծառութիւն կամ հայերէն դպրութիւն, որ իր գործակցութեամբն զարգացաւ: — Բ. Եկեղեցական կարդաց վայելչութիւն, որոց նոյնպէս հիմնադիր կրնայ ըսուիլ, յետ Ս. Լուսաւորչին. — Գ. քաղաքական տեսչութիւն, որոյ մասնակից եղաւ հաւասար իր հօրն, եւ աւելի քան զբացումն յօտար հայրապէտաց. — Դ. անձնական առաքինութիւնք, կամ նուիրական կեանք: Ասոնցմով կ'երեւի սուրբն Սահակ աշխարհիս մԵջ փայլած հոգուց մԵկն. խորին տեսութեամբ, հարուստ հանձարով, տաք սրտով, գործունեայ կամօք, վսեմ զգացմամբ: Այս չորս գլխաւոր գիտելեաց վրայ կ'ուզեմ դարձընել աշք: Հայկակ, թէ եւ համառու տեսութեամբ, քան պատմական դադարմամբ: Որչափ որ Ս. Սահակայ ժամանակն փառաւոր եւ պայծառ էր ըստ եկեղեցական կարգի, այնչափ այլ անշուր եւ անշնորհ մեր բնիկ աշխարհին քաղաքական վիճակն. իր երախայութեան տարիները, նոր յաթոռ նստեր էր Տիրան թագաւոր, սկիզբն ազգերնուս կործանման, իր անքրիստոնեայ վատ եւ թոյլ վարուք. որոյ դեմն ջանալով Ս. Յուսիկ՝ պապահայր Սահակայ՝ զոհ եղաւ. Տիրանայ յաջորդն Արշակ՝ չարագոյն քան զհայրն, վեհագոյն քան զՅուսիկ քահանայապէտ ունեցաւ՝ անոր թոռը, զԱ. Ներսէս, որ ժրութեամբ ջանաց այնպիսի մոլի անձին իշխանութեան ատեն՝ թէ զաշխարհին թէ զեկեղեցին չէն պահել. նոյնպէս անկէ այլ մոլի որդւոյն ատեն, Պապայ, որոյ անօրէնութեանն ինքնայլ զոհ եղաւ: Իրմէ վերջ 15 տարւոյ չափ Հայաստանի քաղաքական շփոթութեանց միջոց, Պապայ, Վարագդատայ, Արշակայ եւ Վադարշակայ եւ Խոսրովու թագաւորութեանց ատեն՝ չորս կաթուղիկոսք նստան օտար ցեղէ, ասոնց վերջնոյն ատեն Խոսրով Գ. յաջողեցաւ ազգին յերկու բաժնուած նախարարները միաբանելով՝ հանդարտեցրնել զՃայաստան, եւ յամին 389 նստուց յաթոռ մԵծին Ներսիսի՝ անոր արժանաժառանգ որդին, զՄեծն Խսահակ, որ այն ատեն իր հօրը վահճանած տարիքն ըլլալով եւ անոր ձրիւքն եւ շնորհօք զարդարեալ եւ յաւելեալ, կերպով մայլ անոր քահանայապէտութիւնը նորոգեց եւ յառաջ վարեց ամբողջ կէս դար: Խոսրով քան զայս մԵծ շնորհք չէր կրնար ընել իր ազգին, եւ այնքան մԵծ եղաւ եւ զովելի շնորհին, որչափ որ անով իր անձնական շահուն վնաս բերաւ, վասն զի այնպիսի կաթուղիկոս մը իր աթոռոյն հեղինակութենէն զատ, թագաւորաց ազգական այլ ըլլալով՝ ազգին

վրայ մեծ ազդեցութիւն պիտի ունենար, այս բանս վախ բերաւ Պարսից թագաւորին, եւ որովհետեւ Խոսրով առանց իրեն իմացընելու՝ այնպիսի նշանաւոր անձն մը Հայոց սրբազն զահուն վրայ բարձրացուցեր էր, Պարսիկն զերկութն այլ պարտաւոր սեպեց. եւ զի Խոսրով ուրիշ ինքնազլուի գործեր այլ կընէր, եւ ինչուան անկէ զլուխ քաշելու եւ Յունաց հնազանդելու կու սպառնար, խաւրեց իր Արտաշիր որդին՝ որ զԽոսրով վերցընէ ի թագաւորութենէ, զՍ. Սահակ այլ ի հայրապետութենէ: Խոսրով խարուելով եւ ստիպուելով՝ Արաշիր ձեռքն ընկաւ, եւ տեղը գրուեցաւ իր եղբայրն Վուամշապուհ (390), որ քան զեղբայրն զգուշաւոր եւ վախկոտ զտուելով՝ ինքնազլուխ քան չէր ըներ. անոր համար չհաւանեցաւ Ս. Սահակայ ինդրոյն այլ, որ դստերը (Սահականայ) աղաշանօք՝ խնդրեր էր իր փեսայն Համազասպ Մամիկոնեանք սպարապետ դնել Հայոց, փոխանակ նոր վախճանածին (Սահակայ ասպետի): Այս քանս երկրորդ պատճառ մեղաւ Ս. Սահակայ՝ անձամբ երթալուն առ թագաւորն Պարսից եւ միտքը շինելու: Գնաց ի Տիգրոն, տեսաւ արքայից արքայն, հաձելի եւ պատկառելի եղաւ անոր. խնդիրքները ընդունեցաւ զՀամազասպ ոչ միայն սպարապետ կարգեց, այլ եւ Հայոց նախարարաց մէջ բարձրացուց պատուով ինչուան ի հինգերորդ զահն. ուրիշ յանցաւոր սեպուած նախարարաց այլ ներումն առաւ, եւ անոնց պատույ կարգերը նորոգելով՝ դարձաւ առ Վուամշապուհ, եւ անոր ձեռքով այլ հաստատել տալով Հայոց Գահնամակը, իր սուրբ հօրը նման նորէն նորոգիչ եղաւ քաղաքական դասակարգութեանց. եւ եւս առաւել աշխարհիքին խաղաղութեան եւ շինութեան: Բայց քաղաքական խնամքը թողլով առ խոհեմ թագաւորն Վուամշապուհ, ինքն սկսաւ մեծ հոգով եւ ջանքով իրեն վայլածը հաստատել եւ աճեցընել, եկեղեցական բարեկարգութիւնքը, որ շատ տարիներէ վեր խանգարեր էին շատ տեղ, եւ անարժան սովորութիւնք տիրեր էին: Ուղղութեան համար բաւական գիտութիւն եւ հմտութիւն, կամք եւ ոյժ ունէր. բայց ուղղութիւնը հաստատուն եւ մնայուն ընելու համար՝ կարեւոր հնարք մայլ կար՝ որ կու պակսէր իր հօրը, եւ Յուսկան եւ Լուսաւորչի անզամ. այսինքն է ազգային լեզուի դպրութիւնն, որ ի վաղուց խափանեալ էր, բնիկ հայերէն գիրն խափանուելուն համար. եւ անով՝ օտար լեզուներ (յոյն, ասորի եւ պարսիկ) սովորի ստիպէին թէ աշխարհականք եւ թէ եկեղեցականք, իրենց արտաքին եւ սուրբ պաշտամանց մէջ վարելու. եւ ամէնքն այլ հաւասար լեզուաց յաջողութիւն չունենալով՝ ի հարկէ կրթութեան եւ կրօնից մեծ պակասութիւն կըլլար: Դէտք էր հայերէն գիր հնարքը: Այս հնարքը Աստուած մեր քահանայապետին մովսիսանման զաւազանին չտուաւ, այլ իրեն ահարոնանման աջակցին, Ս.

Մեսրովպայ:

2

Այս անձը դու լաւ կու ճանաչես, Հայկակ, որ յամենայնի լծակից եւ գործակից եղաւ մեծին Սահակայ, գրեթէ եւ կենակից. (անկէ հինգ ամիս ետեւ յաշխարհիք ելաւ եւ անկէ այլ քիչ մը առաջ յաշխարհ եկած կ'երեւի): Նախ Ս. Ներսիսի փոքրաւոր էր, եւ անոր վսեմական մահուն ատեն ըսածները մտիկ ընելով՝ աւանդեց յետնոց. յետոյ Հայոց թագաւորին արքունիքը մտաւ քարտուղարութեամբ, լաւ թարգմանիչ եւ գրիչ

ըլլալով. քանի մը տարիէն՝ արքունիքը թողուց, առանձնացաւ յաստուած խոհութիւն եւ ի ճգնութիւն. եւ հոգին ու միտքը աստուածային շնորհօք լուսաւորելով, ելաւ (յամին 396) քարոզելու եւ վարդապետելու զանազան կողմեր, առաւել ի Սիւնիս: Այս վարդապետութեան ատեն աւելի քան զաւելի ճանչցաւ ազգային գրոց եւ դրաբութեան հարկաւորութիւնը, որոյ համար եկաւ խորհրդակցելու ընդ սրբոյն Սահակայ, եւ տեսաւ որ արդէն կաթուղիկոսն այլ նոյն մտածութեամբ եպիսկոպոսաց ժողովոյ մէջ է (403) բայց ուրիշ եկեղեցական հոգեր վրան առած ըլլալով՝ յանձնեց Մեսրովայ մասնաւոր խնամքով այս քանիս ետեւէն ըլլալ. եւ ինքն անձամբ առ թագաւորն երթալով զնա այլ յորդորեց յայս ջանս: Բարեսէր թագաւորն այլ եթէ զանձով եւ եթէ քաղաքական ծանօթութեամբ օգնութիւն ըրաւ, մանաւանդ որ ինքն այլ պէտք ունէր լաւ քարտուղարաց, Ս. Մեսրովայ յարքունեաց երթալէն ետեւ՝ յարմար մը չէր գտած:

Չերկնցընենք այս պատմութիւնս. Ասորի Դանիէլ եպիսկոպոսի մը քով հին հայերէն գրեր կային, անոր խաւրեց զՍ. Մեսրովայ (404), որ առաւ բերաւ ի Հայս, եւ երկու տարի աշխատելով, դպրոցաց մէջ սորվեցնելու տղայոց, ճանչցաւ որ անբաւական են այն Դանիէլեան նշանագիրքն. եւ յետ ուրիշ շատ հնարից եւ ուղեւորութեանց, ինչուան ի Սամոս երթալով՝ հոն աւելի աղօթքով եւ Աստուծոյ յայտնութեամբ՝ քան մարդկային հնարիւք՝ գտաւ եւ յարմարցուց իր եւ մեր փափագելին (յամի 406), եւ ճարտար յոյն գրչի մը ձեռօք մտցընելով ի ձեւ, (որ մեսրովայ տառը կամ երկաթագիր կը սուլին հիմա), իբր փորձի համար ձեռք արկաւ թարգմանելու եւ գրելու հայերէն Սողոմոնի Առակաց գիրքը: Այս եղաւ սկիզբն թարգմանութեան Ս. Գրոց, հեռու եւ անձանօթ կղզւյ մը մէջ, այն տարին՝ յորում Պաղեստինոյ առանձնութեան մէջ Ս. Հերոնիմոս դադրեցուց իր գրիչը՝ սուրբ գրոց լատիներէն (Վուլկանա թարգմանութենէն:... Հոս քեզի թողում ազգիդ եւ նախնեացդ արդար եւ համաշխարհական խնդութեան եւ հանդիսից մասնակից ըլլալ. կուզես Ս. Մեսրովայ հետ փութա ի հայրենիքդ, իբրեւ ի Սինա լեռնէն իշնելով աստուածագին պատգամներով կուզես թագաւորին եւ կաթուղիկոսին եւ բոլոր մեծաց եւ փոքրուց հետ անոր դիմացն ելիր, օրինել, համբուրել եւ ընդունել այն անտես մտացդ հետ խօսող եւ լուսաւորող գծիկները. եւ մի առ մի նկատէ՝, տէ՛ ս դպրոցաց կանգնումը, աշակերտաց ժողովումը, փոյթ եւ ջանքն, իբրեւ երկայն ծոմաջանութենէ ետեւ պահոց պնակները կոտրող եւ զատիկ ընողը՝ յոյն եւ ասորի պնակիտները թողլով՝ հայերէն այբուբենը գրող ու սովորող մէծ ու պատիկները. անոնց մէջէն՝ Սողոմոնի 60 զօրաւորաց պէս՝ բոլոր աշխարհէն ջոկած 60 ամենընտիր աշակերտքը, որք իբրեւ ուշիմագոյնք, փափկածայնք, երկարոզիք, կու դրկուին յԱղեքսանդրի, յԱթէնս, ի Կոստանդնուպոլիս, յԵղեսիա, եւ յայլ ուսմամբ անուանի քաղաք, լաւ սովորելու յոյն եւ ասորի լեզու, եւ թարգմանելու սուրբ եւ պիտանի գրքեր:

Այս գիւտս եւ յեղափոխութիւնս այսպէս երգէ հին զանձասաց մը, (Գէորգ).

«Ո՞վ անվեհեր փութոյն պնդութեան՝ ի գիտ հանձարոյ սրբոց թարգմանչացն. խոհին ստեղծանել տառս զծազրաց, նշանակ խօսից հայկական լեզուիս. որով վաղ անցեալքն յիշատակին, եւ մեկնեալքն՝ դեմ յանդիման խօսին: Յայս հոգ զարթուցեալ սրանչելին Սահակ, զարմն վեցերորդ սրբոյն Գրիգորի. զոյն առ նովաւ եւ զոյգ ընդ նմին աստուածաբնակ հայրն սուրբ Մեսրովայ. որ եւ զրդալի պարզեւս տառիցն ընկալաւ յԱստուծոյ ի մեծ գթութեանցն: — Լե՛ք Քրիստոս, պահպանիչ աշակերտաց երջանիկ սրբոց թարգմանչացն, աղաչեմք»: Է ...

«Գրաւորական տառից առլրմամբ մեծապէս խընդայր տէրն սուրբ Սահակ. խւոյն ձեռնարկիր ի թարգմանութիւն մարգարէականն աստուածախօսութեանց, ժողովեալ մանկունս ի վարժ դպրութեան, աճեցուցանէր զուսումն իմաստից, ջամբելով զկաթն նշանազրացն՝ առնէր վարդապէտս եւ եւ պատմաբանողս, զի յաջորդք հարանցն վարդապէտաց՝ լիցին աշակերտքն պայծառագոյնք: Լե՛ք Քրիստոս, եւն»:

«Եւ եւս ի օրագոյն օրութիւն գնալով գրաւորականին վարժից կրթութիւն, պարզ զրագիտութիւնն զարգանալով ի քերթողականն արուեստ յառաջիւր. որոց առաջին մեզ հայր քերթողաց պայծառն Մովսէս այն Խորենացին, նախնին աշակերտ սրբոյն Մեսրովայ ի քերս բայից հզօր քան զնա. համազոր նմին՝ Յովսէփ Պաղնացի, նորուն վարժակից Եզնակ Կողբացի. Անյաղին Դաւիթ եւ սուրբն Կորին, եւ միահամուռ դաս քերականացն. որք աստուածեղին վարդապէտութեամբ փարթամացուցին զշայաստանեայս: Լե՛ք Քրիստոս, պահպանիչ աշակերտաց երջանիկ սրբոց թարգմանչացն»:

Ե

Պարագլուխ թարգմանչաց եւ մատենազրաց ինքնին Ս. Սահակ՝ քահանայապետի արժանաւոր կարգերը հոգալով, յառաջ քան զայս Ձեռնադրութեանց կարգը դրեց. ինչուան իր ատեն գործածուած Ս. Լուսաւորչի յունարէնէն առածը փոխելով եւ ընդարձակելով, եւ յամին 410 նաւասարդի տօներուն, տարւոյն սկիզբը հրատարակեց զայս հանդիսապէս. գուցէ ձեռագրերով բազմութիւն եկեղեցւոյ սպասաւորաց, քահանայից, եւ թերեւս եպիսկոպոսաց այլ: Նոյն կամ յաջորդ տարին՝ թագաւորէն եւ բոլոր եպիսկոպոսաց ուխտէն ինդրուելով՝ յանձն առաւ գլուխ կենալու Աստուածաշունչ զրոց թարգմանութեանը. եւ ընդ Ս. Մեսրովայ՝ բոլոր եկեղեցական պաշտամանց եւ ծիսից, այսինքն Մաշտոց ըսուած զրոց, մասն մի թարգմանելով ի զանազան հարց, եւ մասն մի նոր շարադրելով, եւ մասամբ Ս. Լուսաւորչի զրուածները փոխելով ի հայ: Ըսդհանուր թարգմանութեանց սկիզբն սեպուի 411—2 տարին, եւ վերջն 426. այս 14 տարուան միջոց Մաշտոց, եւ Աստուածաշունչ զիրք հայերէն զրուեցան եւ կանոնեցան, հաւանօրէն՝ զրագրութեամբ քաջին Մովսէսի Խորենացւոյ որ Ս. Մեսրովայ քեռորդին էր, եւ Ս. Սահակայ Գրիչն: Թարգմանութեան երկրորդ տարին Ս. Սահակ յէջմիածին ըլլալով,

(ուր եւ կերեւի թէ այն ատեն նորոգեց Ս. Հռիփսիմեայ լուսաւորչաշխն մատուռը, եւ այն հրաշագեղ կուսին տապանին վրայ դրաւ իր հայրապետական կնիքն այլ Լուսաւորչի կնքոյն քով), հոն հրատարակեց ննջեցելոց Աշխարհաթաղի կարզը. իսկ Քահանայաթաղը եւ Հոգեհանգիստը՝ զոր Ղազարիկ թարգմանիչն բերած էր՝ (Ս. Եփրեմայ շինածը ասորերէն ի հայ փոխելով եւ աւելցընելով), հրատարակեց տասն տարի ետեւ: Ուրիշ կանոններէն միայն Սէրմնօրիեաց թուականն յայտնի է, յամին 423—4 հրատարակուած. մնացեալքն այլ այս միջոցիս ոմանք ի Ս. Սահակայ եւ շատն այլ ի Ս. Մէսրովպայ կարգաւորեցան, անոր համար իր մականուամբն Մաշտոց ըսուեցաւ գիրքն, կամ թէ ինքն Մաշտոց ըսուեցաւ գրոց պատճառաւն, որ կըսուի եւս Օրինութիւնաբեր: Մէր Տօնացոյցն այլ ըստ հայ եւ հոռոմ ամսոց ինքն Ս. Սահակ նախ կարգաւորեց, եւ ինչուան հիմա գտուի իր գրածն այլ, յետոյ փոփոխածներէն զատ: Թարգմանութեանց գլուխ գործոց եղաւ նախայիշեալ Աստուածաշունչ գիրքն, որ եւ սուրբ Սահակայ անթիւ յիշատակաց եւ պարծանաց պարծանքն է հիմա մեր մէջ. զոր նախ ի Հաաստան գտուած ասորերենէն թարգմանեց, վերջը յունարէն Եօթանասնից թարգմանութենէն սրբագրեց, կամ նորէն թարգմանեց. եւ այլ վերջը՝ Եփեսոսի ժողովէն ետեւ՝ երբ թարգմանիչը բերին աւելի ընտիր եւ ստոյգ Եօթանասնից օրինակ մը, անոր համեմատեց՝ եւ փոփոխեց առաջին թարգմանածը. եւ վերջապէս վերջին ձեռք դնելու եւ ըստ կարելույն կատարելագործելու համար, աշակերտներէն քաջագոյնները (յորս Մովսէս Խորենացի, Դաւիթ, Եղիշէ, եւ այլք), խաւրեց յԱղեքսանդրիա, որպէս զի տիրաբար հմտանան յոյն լեզուին, եւ ամենեւին անտարակոյս եւ հաւատարիմ ըլլայ թարգմանութիւնն. բայց աշակերտաց անյազ ուսումնասիրութիւնն եւ ընթերցմունքն զիրենք ուշացուցին Աղեքսանդրիոյ հարուստ գրատանց, եւ Ս. Կիւրոյի վարդապետարանին մէջ. եւ երբ դարձան ի Հայս՝ զիրենք զրկող մեծ վարդապետքն վախճանած էին:

Ս. Սահակայ հեղինակօրէն շարագրածոց մէջ՝ մաշտոցի քանի մը կանոններէն զատ, գլխաւորքն են Աւագ շաբաթու շարականք (բաց ի քանի մը օրինութիւններէ), սկսեալ ի Ղազարու յարութեան ազնիւ վսեմ երգոյն, «Այսօր գոլով ի Բեթանիա՝ քո ամենազօր հրամանաւդ ձայնեցեր Ղազարու, եւ դողացաւ մահ. դժոխք պարտեցաւ, ապականութիւն լուծաւ. կենդանարար Քրիստոս, կեցո զմեզ». մինչեւ ի վսեմախաղաղ յետին նուազն Քրիստոսի թաղման. «Որ արարիչը ես արարածոց, հանգուցեալդ ի քերովքէս, վիմով կնքեցար յերկրի»: Այս հազարալաց խորամուխ լեզուին եւ բանից՝ յարմարցուց երաժշտական եղանակներն այլ. վասն զի այս զմայելի արուեստին այլ քաջահմուտ էր: Ժամագրոց աղօթից այլ մէկ մասին հեղինակն է Ս. Սահակ, մընացելոց՝ իր աշակերտքն եւ յաջորդքն Գիւտ եւ Յոհան, եւ այլք յետոյ: Պատարագամատոյց մայլ ունի հիմակուան գործածուածէն աւելի Ճոխաբան եւ Ճշդարան: Ասոնք թէ՝ իր մատենագրական հանճարոյն աներկրայ հաւաստիք են, եւ թէ՝ իր եկեղեցական կարգաց եւ հոգեսիրութեան խնամոցն, որոց համար՝ (բաց յայսպիսի պաշտամանց կամ սրբազան գրոց) շատ անզամ ժողովներ ըրաւ եպիսկոպոսաց, եւ արժանաւոր քահանայապետութեան կանոններ, խըրատներ, կոնդակներ հրատարակեց. յորոց մնան հիմա վեց կամ եօթն խոհական եւ

յստակախոս բանք. Ա. առ Եպիսկոպոսունս, Բ. առ Քորեպիսկոպոսունս, Գ. առ Քահանայս եւ Վանականս. Դ. վասն եկեղեցւոյ եւ վանաց, եւ տրից կամ նուիրեց ժողովրդեան ի վանս. Ե. վասն տնտեսութեան եպիսկոպոսաց եկեղեցական նուիրաց. Զ. դարձեալ վասն նուիրաց եկեղեցւոյ, թէ որպէս բաժնելու է եկեղեցւոյ սպասաւորաց: Այս իրատներս Ս. Գրիգորի դրած կանոններէն առնելով ընդարձակած է, ինչպէս ինքնին կու վկայէ, եւ իր կաթուղիկոսութեան առաջին տարիներն իրատարակեց յունարէն, եւ յետ գիւտի գրոյն՝ հայերէն, անոնց հետ ուրիշ կարձ կանոններ այլ, որ յանուն Ս. Լուսաւորչին պահուին ցարդ ի կանոնագիրս մեր: Ս. Սահակայ ամենայն գրուածոց լեզուն սքանչելի յստակութիւն, մաքրութիւն եւ ողորմութիւն մունի հանդերձ վսեմութեամբ, զոր իր հոգեկիր եւ արիւնաժառանգ Ս. Շնորհալիէն զատ՝ թերեւս ուրիշ մը չկրցաւ ստանալ նոյն աստիճանի:

Այս աստուածատուր եւ ամենահարկաւոր եկեղեցական եւ ուսումնական շնորհները պատրաստելին ետեւ, իր բոլոր ազգին եւ վիճակին մէջ ծառայելու այլ ջանաց մեծն Խսահակ. Պարսից բաժնին մէջ անաշխատ ընդունելի ըրաւ, բայց Յունաց բաժնին մէջ դժուարութիւն կրեց: Երկու տէրութեանց մէջ կոռույ պատճառ չըլլալու համար, քիչ մայլ իրարատեցութեամբ՝ յունաբաժինը խորշէին ի Պարսկահայոց. մինչեւ ոչ հայերէն դպրութիւնը ընդունեցան, եւ ոչ Ս. Սահակայ օրինութիւնը. այլ ի Կեսարիոյ արքեպիսկոպոսէն կառնուին ձեռագրութիւնն այլ: Ս. Սահակ փորձ մը ետեւ՝ առ ժամանակ մը լուեց. մանաւանդ որ այն տարիներն Կոստանդնուպոլսոյ աթոռոյն յաջորդութեան մէջ այլ շփոթութիւն կար. մինչեւ որ շատ տարիէ ետեւ (420) ստիպուելով Յունաց բաժինը երթաւ, եւ նորէն հոն իրեն արժանի պատի չգտնելով, թուղթ գրեց առ կայսրն Թէոդոս Փոքր եւ առ հայրապետն Ատտիկոս, նուիրակ խաւրելով իր փոխանորդը, զՍ. Մեսրովայ, եւ իր թռոր՝ Վարդան. կայսրն եւ հայրապետն նախ մեղադրեցին Ս. Սահակայ՝ աւելի Պարսից եւ Ասորուց կողմ կենալը, եւ հայերէն գրոց գիւտին համար Ս. Ուսկերեանին խորհուրդ չհարցնելն. (Ծիշեցի՞ն՝ որ այն ատեն իրենք զՈսկերեան կու հալածէին ի սառնամանիս հիւսիսային Փոքր Ասիոյ). վերջապէս հաւանեցան որ Ս. Սահակ հովուէ յունաբաժին Հայերն այլ, եւ հոն այլ դպրոցներ բացուին հայերէն դպրութեան. Ս. Մեսրովայ այլ յունական վարդապետութեան աշտիճան եւ պատիւ տալով յետ դարձուցին: Այսպէս զբոլոր Հայաստան աշակերտեցին Սահակ եւ Մեսրովայ. եւ խնամքնին տարածեցին անկէ դուրս այլ իրենց դրակից եւ մասամբ թէմակից ազգաց վրայ, Վրաց եւ Աղուանից, որոց լեզուին գրերն այլ հնարեց Ս. Մեսրովայ, եւ սուրբ գրքերը թարգմանել տալ սկսաւ:

Յոնաց բաժնին մէջ եղած ատեն՝ Ս. Սահակ իմացաւ որ հոն իր վիճակելոց մէջ չար եւ այլանդակ աղանդ մը կայ, զոր Բորբորիտոն կանուանեն պատմիչք մեր, եւ ոչ այնքան մտաց չարափառութիւն, որքան բարուց անբարութիւն կու ցուցանեն. խստիւ ետեւէ ընկաւ այս աղտեղութիւնը վերցընելու. եւ երբ հարկ եղաւ իրեն նորէն դառնալ ի Պարսից բաժինն (421), յանձնեց սուրբ Մեսրովայ՝ որ անաշառ քննէ դատէ, եւ անհաւանները պատժէ, անուղղանները՝ ճակատնին խարանով այլ նշանելով՝

հալածէ: Այս բանս թէ՝ այն աղանդին սաստիկ աղետութիւն կու ցուցընէ եւ թէ՝ Ս. Սահակայ արիութիւնն. որ յայլսն քաղցր եւ հեզ, զիջող եւ համբերող, ուր որ Աստուծոյ իրաւանց վրէժիննպրութիւնն յանձնած էր իրեն՝ հոն արդար եւ անաշառ էր. զնոյն արթնութիւն ցըցուց յետոյ նեստորականաց եւ ուրիշ աղանդաւրաց դէմ. զնոյն՝ իր կանոնական գրոց մէջ այլ կու սպառնար. եւ զնոյն խրատ գրէր շատ տարի ետեւ առ Ս. Պրոդկ՝ աշակերտ եւ աթոռաժառանգ Ռուկեբերանի, տրտմախառն յիշատակաւ իր ազգին վիճակին, որ անտէր ըլլալով այն ատեն՝ կու դժուարացընէր կաթուղիկոսութեան տիրաբար իշխանութիւնն այլ. իսկ դուք կըսէր «թագաւորս ունիք՝ որ զինգ Աստուծոյ յանձնին բարձեալ բերեն, եւ ... կարող են ըզփուշն ի միջոյ սրբել. (վասն այնորիկ պարտ եւ պատշաճ է ձեզ որ ի մեծամեծ իշխանութիւնդ վայելէք՝ նախանձել զնախանձն Աստուծոյ եւ ի զլուխ վարել զայնպիսի նախանձու վրիժուց հատուցմունս, եւ ոզուվ եւ մարմնով ջանալ՝ զի բարձցին ի միջոյ եկեղեցոյ Քրիստոսի՝ անուանարկ անօրէն ամբարչութեան զայթակղութիւնք»: Այս թուղթս սուրբ հայրապետն մեր մահուրնէն քիչ տարի առաջ գրած է, երբ ինքն կաթուղիկոսի քաղաքական կամ իշխանական տիրութենէն հրաժարած՝ միայն աստուածային տիրական իշխանութիւնը անհրաժեշտ կու վարէր, անդադար վարդապետութեամբ եւ հովուութեամբ: Այս ցաւալի եւ սիրալի դէպքը պէտք է յիշեմք: Ս. Սահակայ քաղաքագիտութիւնը եւ քաջ ազգասիրութիւնն այլ լաւ ճանաչելու համար:

Զ

Գրեթէ գրոց թարգմանութեան սկիզբն եւ քահանաօրինէքի հրատարակման տարին (412) վախճանեցաւ բարեացապարտ թագաւորն մեր Վոամշապուհ, որ Տրդատայ մահուրնէն ետեւ՝ կէս դարու մէջ եղած ըրլալու չարիքն եւ շփոյթքը՝ մոռացուցեր էր իր 21 տարի խաղաղ եւ խոհեմ կառավարութեամբն. իր մահն նորոգեց հին վերքերը, որք՝ աւա դ, անքծշկելի մնացին: Վոամշապուհ՝ իրեն ժառանգ տասը տարեկան աղեկ մը թողուց, Արտաշէս անուամբ. աշխարհը մէկէն վերվար ըրլալու համար՝ փութացաւ զգաստ հովուապետն Ս. Սահակ, (որ եւ յետ թագաւորին ազգապետ ճանաչուէր), գնաց առ Յազկերտ Ս. եւ կերպով մը իր պատճառաւ զրկուած Հայոց առաջին թագաւորին փոխարէն ընելով, ինդրէց որ նորէն թագաւորեցընէ Վոամշապիոյ եղբայրը, Խոսրովը, որ Անյուշ բերդին մէջ արգելուած եւ ծերացած՝ մահուրնէ զատ ազատութեան յոյս, եւ թերեւս փափազ այլ չունէր: Ս. Սահակայ շնորհըն միայն կրցաւ Պարսից անփոփոխելի օրէնքը փոխել, եւ ինչուան ի մահ եւ ի բանտ դատապարտեալ՝ հանել ի բանտէ, եւ հաւանեցընել զնա այլ՝ նորէն իր երիտասարդ զլիսին կրած թագը՝ դնելու հիմա կորացել եւ ալեւորեալ զլիսին վրայ. որ եւ տարիէ մը աւելի չկրցաւ վերցընել զայն. սակայն գոնէ փառօք մեռաւ, եւ Ս. Սահակայ օրինութեամբը իջաւ քնանալու իր ազգակից թագաւորաց հետ հասարակաց քունը: Ս. Սահակայ փափազն կատարեցաւ անոր թագաւորութեամբն, այլ կիսակատար մնաց՝ կարծ թագաւորութեամբն. յետ որոյ քանի մը տարի պարապ մնաց աթոռն, Արտաշիսի տղայութեանն համար. եւ թէպէտ հասաւ նա յարբունս, բայց Յազկերտ իր որդին Շապուհը թագաւորեցուց Հայոց, որ եւ յետ չորս տարի

անարգանօք թագաւորութեան՝ հօրը հիւանդութինը լսելով փութացաւ ի Պարսկաստան անոր յաջորդելու, բայց մէկտեղ ի գերեզման մտաւ, իրեններէն սպաննուելով, եւ թագաւորեց Պարսից Վռամ Բ: Սա մէկէն Յունաց դէմ պատերազմ բացաւ (420), մէր աշխարհքն այլ նոէն ոտնակոխ եղաւ. եւ ահա այս շփոթութեանս համար էր որ Ս. Սահակ անցաւ ի բաժին Յունաց, եւ որովհետեւ Շապիոյ թագաւորութեան ատեն մեռեր էր իր փեսայն Համազասպ Մամիկոնեան՝ սպարապետն Հայոց, անոր որդին եւ իր թոռը՝ Վարդանը՝ զրկեց ընդ Ս. Մեսրովայ առ կայսրն Թէոդոս, եւ ստրատելատ պատուանուամբ հօրը տեղ իշխանութեան հասուց: Անոր հետ Թէոդոս կայսր պատուէր զրկեց առ Անատոլ՝ իր արեւելից կողմնակալ զօրավարն, որ յապահովութիւն յունաբաժին Հայոց ամուր քաղաք մը շինէ, եւ շինեցաւ Կարսոյ քաղաքն (422): Այսպէս Յունաց կայսրն եւ անոր իշխանութեան տակ եղած արեւմտեան Հայաստանը շահելով եւ յանձնելով ի վարդապետութիւն Ս. Մեսրովայ, Ս. Սահակ ճարտար քաղաքագիտութեամբ՝ արեւելեան այլ չթողուց Պարսից թագաւորին վրէժինդրութեանը, այլ զասպետն Սահակ եւ (յետոյ) զթոռն իւր Վարդան (երբ դարձաւ սա ի Յունաց) դրկեց ի դուռն թագաւորին՝ հաշտութիւն խնդրելու. որովհետեւ Շապիոյ երթալէն ետեւ՝ Հայք գլուխ քաշեր եւ վոնտեր էին զՊարսիկ պաշտօնեայս, ասոնց պատզամաւորութիւնը բաւական չըլլալով, (ըստ ոմանց) ինքնին Ս. Սահակ՝ երբ արեւմտեան Հայոց եկեղեցական բաները կարգի դրաւ, երկու փոքր թոռներուն հետ (Համազասպայ եւ Հմայեկայ) գնաց ի դուռն Վռամայ (422), եւ իր բնաձիր եւ աստուածատուր շնորհօքն՝ ոչ միայն թափեց թագաւորին զէնքերը, այլ եւ Վռամշապիոյ որդին Արտաշէսը թագաւորեցընել տուաւ եւ բերաւ կանգնեց իր հօրը աթոռը: Երկու տէրութեանց մէջ եւ այնպիսի վտանգաւոր եւ խառնակ ժամանակ մը՝ այսպիսի խորագէտ եւ անխարդախ խաղ մը խաղալ եւ յաջորդել՝ միայն սուրբն Սահակ կարող էր: Ո՛քան անոր երախտագէտ եւ անձնատուր պէտք էր ըլլալ Հայաստան՝ իր թագաւորաւն եւ իշխանօքն եւ ամենայն ուխտի եկեղեցւոյն եւ ուամկաց: Լուսաւորչ սկսեալ իր յաջորդ հայրապետքն՝ շատ հեղ այսպիսի բարիք եւ տիրութիւն ըրին իրենց որդիխացեալ ազգին, բայց այն օրինեալ եւ օրինելի ազգին որդիքն՝ շատ պակաս եւ պարտական գտուեցան առ բարերարսն: Այսպէս ալ հիմա, նախ թագաւորն՝ անարժան որդի զգօն Վռամշապիոյ, Պապայ եւ Արշակայ ճամբաները երթալով՝ զզուեցուց նախարարները, արհամարհեց անոնց երեսդարձութիւնը, անսաստեց Ս. Սահակայ խրատուցը, միայն իր ծաղկեալ եւ հումկու երիտասարդութեանը լսելով:

Նախարարը եւ իշխանք վեց տարիէ աւելի (423—428) չկրցան համբերել անկէց իրենց եւ իրենց կանանց հասած անարգութեանը, եւ միաբանեցան մերժելու զԱրտաշէս ի ձեռն Վռամայ Պարսից թագաւորի, եւ անոր դռնէն կողմնակալ կամ հարկաժողով մը դնել տալով՝ իրաքանչիւր իրենց տէրութիւնը եւ ազատութիւնը խաղաղութեամբ վարելու, առ այս կու յորդորէին զՍ. կաթուղիկոսն այլ: Թէրեւս մըտածութիւննին բոլորովին անիրաւ չէր. իրենց առջի կրածները յիշելով յանկարգ թագաւորաց, այլ դեռ շատ հեռու էր յուղին եւ ի խոր տեսութենէ. մանաւանդ որ եղածէն աւելի սեւ կուզէին ցուցընել զԱրտաշէս, եւ յիրաւի իրմէ սեւ ու աղտեղի

թագաւորի մը մատնել իրենց զեղիս՝ բայց քրիստոնեայ թագաւորը. ինչպէս որ շատ պայծառ եւ գեղեցիկ խօսքերով բացատրեց այս բանը Ս. Սահակ, եւ երկար ջանաց հանդարտեցրնելու զնախարարարս: Բայց անոնց համբերութիւնն հատեր էր. եւ չուզելով ետ կենալ իրենց բռնած ձամբէն, չէին այլ կրնար ուրիշ անտեղի եւ վատ գործ մըն այլ շաւելցընել. այսինքն, իրենց աշխարհական տիրոջ՝ թագաւորին հետ՝ դադարեցընել նաեւ հոգեւոր տիրոջ կաթուղիկոսին իշխանութիւնն այլ. վասն զի եթէ նա չմիաբանէր հետերնին՝ խօսքերնին առաջ չէր երթար. ապա պէտք էր զնա այլ յանցաւոր ցուցընել Պարսից թագաւորին դիմաց: Ահա հնու էր մեծազոյն փոսն, որոյ վրայէն չկրցան ցատքել, ընկան մէջը, եւ ձգեցին իրենց տեարքը եւ բոլոր աշխարհնին: Ելան գնացին Պարսից դուտը. Վոամ յօժարութեամբ լսեց անոնց ամբաստանութեանց եւ զրպարտութեանց. եւ քիչ մը վերջը կանչեց ի դուռն զթագաւորն եւ զկաթուղիկոս.

թագաւորն արդարացուց զինքը. կաթուղիկոսն այլ ցուցընելով թէ թագաւորին անքրիստոնեայ գործքերը՝ իր (Սահակայ) ատենին մէջ դատելի է եւ ոչ Պարսից ատենին մէջ դատապարտելի, անոր իրաւունքը պաշտպանեց. եւ հնու այլ երեւցաւ Ս. Սահակայ մինակ մեծութիւնն՝ բոլոր բազմութեան իշխանաց պատիկութեանը քով: Արտաշէս ներքին խղճովը, նախարարք իրենց արտաքին խղճովը, Վոամ իր անփոյթ խճովը՝ մթնած միզամած կորացած էին. միայն Ս. Սահակ սպիտակ եւ պայծառ սիւնացեալ ամպոյ պէս հոն կու բարձրանար: Պարսից թագաւորն առանձինն այլ յորդորելով զՍ. հայրապետն, եւ չկարենալով անոր բերնէն ամբաստանութիւն մը լսել, բաւական սեպեց նախարարաց ըսածը, եւ յանիրափ դատապարտեց զԱրտաշէս, զրկելով յաթոռոյ եւ յազատութենէ. նոյնպէս այլ ըրաւ կաթուղիկոսին. դարձեալ նախարարաց լսելով, (որք ամօթով կըսեմ) ամբաստանեցին զնա իբր Յունաց կուսակից, եւ փաստ բերին անոր զրած նամակները առ կայսրն եւ առ Անատոլ, եւ զՎարդան դրկելն առ նոսա: Ս. Սահակ այլ արգիլուեցաւ ի Պարսս, երեք չորս տարի: Հայոց թագաւորին տեղ Պարսիկ մարզպան մը դրկուեցաւ ի Հայս. իսկ այն սուրբ եւ մեծ կաթուղիկոսին տեղ ո՞վ. — չարալեզու երէց, չերէց մը, Արծկեցի Սուրմակն. որ ի վարձ մատնութեան այնպիսի աստուածարեալ եւ պատկառելի անձի մը, անոր աթոռը ժառանգեց: Հայոց քահանայապետ անուանուեցաւ, գոնէ կաթուղիկոսի արտաքին իշխանութիւնը բանեցընելու, որովհետեւ ինքն եւ ոչ եպիսկոպոս էր: Եկաւ ի Հայս, իր սեւ երեսօք Ս. Սահակայ պայծառութեանը մէջ բիծ երեւելու համար. բայց եւ ոչ տարի մը դիմանալով՝ նոյն իսկ իր գործակից եւ բանակից նախարարներէն վոնտուեցաւ. որք եւ ուրիշ կաթուղիկոս մուզեցին ի Վոամայ. նա այլ Բրդիշու կամ Բարդիսն անուամբ Ասորի մը խալրեց, որ եկաւ տանտիկիններով լեցուց Հայոց հայրապետանոցը, զոր Ս. Սահակ իմաստուն վարդապետօր եւ թարգմանչօք եւ խարազնազգեաց ձգնաւորօք զարդարեր էր: Այն ատեն շատ լաւ իմացուեցաւ անոր արժեքը, եւ ոչ միայն աշխարհին մէջ, այլ եւ կայսեր քով եւ Եփեսոսի 200 հայրապետաց մէջ՝ հարցուեցաւ բնտոռուեցաւ Հայոց սուրբ հայրապետին վերադաս զահը. հայրասէր թարգմանիչըն մեր որ հոն գտնուեցան՝ ցուցին հեռուէն Տիգրոնի բանտը: Այս անկարծելի յանդիմանութիւնս ի սիւնհողոսի աշխարհագումար հայրապետաց, արդարեւ ծանր՝ այլ արժանի էր մեր կարձամիտ կամ կարձատես

իշխանաց. որք աչքերնին աղեկ մը շփելով՝ յետ երեք տարւոյ մերժեցին զբրդիշու այլ. եւ ոմանք լռելեայն՝ ոմանք յայտնի՝ Ս. Մեսրովպայ եւ բոլոր եկեղեցւոյ ուխտին հետ մէկտեղ՝ նորէն զՍ. Սահակ խնդրեցին յետ դարձնել. միայն ոմանք Պարսից թագաւորին կամացը թողուցին զո՞վ որ ուզէ խաւրելու. յունաբաժին Հայք այլ ուրիշ մառաջարկեցին. Վուամ թէ իր ուզածը եւ թէ անոնց ուզածը միաբանելու հնարք մը սեպեց՝ Շմուէլ (Սամուէլ) անուամբ ասորի մը խաւրել փոխանակ Բրդիշոյ, կաթուղիկոսի արտաքին իշխանութիւնը վարելու. եւ մարզպանին օգնական ըլլալու. Ս. Սահակն այլ արձակեց, որ Շմուէլի ընտրածները ձեռնադրէ յեպիսկոպոսութիւն, եւ հոգեւորապէս հովուէ իր ժողովուրդը. եւ այսպէս յերկու բաժներով կաթուղիկոսութեան իշխանութիւնը, եւ արտաքին հոգաբարձութիւնը վերցընելով ի Ս. Սահակայ, անոր վիճակեալ ոռձիկն այլ պակսեցուց. այսինքն կաթուղիկոսին տրուած կալուածքներուն մեծ մասն առաւ, եւ քիչ գեղ ու ազարակ թողուց անոր. արձակելու ատենն այլ երդումն պահանջեց ի Ս. Սահակայ՝ որ հաւատարիմ կենայ իրեն, եւ չմիտի Յունաց կողմը. ապա թէ ոչ՝ բոլոր ազգին վրայ չարիք կու հասցընէ: Այն ատեն Ս. Սահակ՝ որ կիմանար իր հարկաւորութիւնը ազգին համար, բայց չէր այլ կրնար յանձնառու երեւիլ Վուամայ ամեն հրամայածին, իր արժեքը անզամ մայլ ցըցուց. եւ յոտք կանգնելով բոլոր արքունի հանդիսին մէջ, երկար ատենաբանութեամբ մէկիկ յառաջ բերաւ իր 40 տարիէ աւելի հաւատարիմ ծառայութիւն եւ երախտիքն առ դուռն եւ ի Դրանէն անվարձ եւ աներախտ մնալն, Պարսից սուստ խոստմունքը եւ խարդախութիւնը, եւ անիրաւ դատաստանները, եւ իր քրիստոնեայ հաւատոց անհրաժարելի պարտքը՝ հաւատակցաց հետ (Յունաց եւ այլոց) հաղորդութիւն ընելու: Եւ այնքան տիրաբար ձարտասանութեամբ, այլ հանդարտ եւ վսեմ կերպով խօսեցաւ այն վսեմափայլ ութսնամեայ ալեւորն, մինչեւ թագաւորն եւ իշխանքն եւ մոգերն պապանծած իրար կու նայէին, եւ չկրցաւ մէկն պատասխան տալ. այլ յետոյ ինքնին թագաւորն հրամեց իր մեծերուն, որ շատ գանձ ստակ տան մեր կաթուղիկոսին, այնպէս գեղեցիկ եւ անվախ համարձակ խօսելուն համար. որոյ համբաւն յետոյ մեր աշխարհն այլ հասանելով՝ այլ աւելի սիրելի ըրաւ իր ծերունի ամենաշնորհ հայրապետը: Իսկ ինքն՝ ստակը մերժելով՝ տուողներուն աղաչեց որ անոր տեղ թագաւորէն խնդրեն՝ ինչ որ ինքն երբեմն յԱրտաշրէ խնդրեր էր. այսինքն, նախարարաց իշխանութեան զահնամակը անփոփոխ հաստատել, եւ մասնաւորապէս Արշակունեաց խնամի եղող նախարարաց կալուածքները յետ դարձնել իրենց: Վուամ հոս այլ յաղթուեցաւ յԻսահակայ, ամեն խնդրածները կատարեց, եւ անոր թոռը, Ս. Վարդանը՝ հաստատեց ի պատի Սամիկոնից տիրութեան եւ զօրավարութեան Հայոց: Այսպէս յետ երեք կամ չորս տարի արգելանաց դարձաւ Ս. Սահակ ի Հայս, եւ իր հին փառաւոր աթոռը Վաղարշապատը թողլով, նկատմամբ անարժան Շմուէլին, բայց յանձնելով զայն ի հոգաբարձութիւն իր հոգեկցին՝ Ս. Մեսրովպայ, ինքն ընտրեց իրեն կայանք՝ Հայոց մկրտարանը, Բագրեւանդայ Ս. Յովհաննու ուխտատեղին. եւ երբեմն այլ անոր մօտ վիճակները պտըտելով, հարազատ հովուի պէս կու խնամէր իր հեռացող եւ երբեմն մոլորեալ հօտը. եւ առաջուան պէս անխնայ քարոզէր եւ վարդապէտէր:

Այս ատեն միսիթարութեամբ ընդունեցաւ սուրբն Սահակ զԱղան՝ Արծրունեաց հոգեսէր իշխանն ի կրօնաւրական կեանս, ինչպէս 40 տարի առաջ այլ ինտրէր էր, բայց Ս. հայրապէտն՝ Պարսից թագաւորէն ակն ածելով չէր յանձն առած այն ատեն, Ս. Սահակայ արգելանաց ատեն Եփեսոսի ժողովն կատարուեր էր (431). որոյ վեց կանոնները եւ ոմանց ի Հարց ժողովոյն առանձին թոթերը առ Ս. Սահակ բերին ի Կոստանդնուպօլիս եղած թարգմանիչք մեր՝ Ղետոնդ եւ Կորիւն, Եյնիկ եւ Յովսէփ, ուրիշ սուրբ հարց գործերով, եւ գտան զՍ. Սահակ եւ զՄեսրովայ յԱշտիշատ Տարօնոյ. զորս ընդունելով Ս. Սահակ՝ ժողովրդական ատենաբանութիւն մը ըրաւ իր հաւատարիմ եպիսկոպոսաց առջեւ, եւ հաւանութեամբ նոցա եւ Ս. Մեսրովայ՝ պատասխան գրեց հայրապէտաց. եւ սկսան նոր բերած գրքերը թարգմանել եւ սուրբ գրոց թարգմանութիւնը ուղղագրել: Բայց Եփեսոսի ժողովին վճիռը չդադրեցուց ի Յոյնս՝ Նեստորի եւ իր հետեւողաց վէճերը, այլ աւելի զայրացաւ եւ ընդարձակուեցաւ: Ուղղափառ եւ այլափառ իրարու դէմ գրէին, եւ օտարաց խաւրէին գրածնին, յորոց շատք չկարենալով ընտրել զուլիդն եւ զծուոն՝ շփոթէին. աւելի շփոթցընողն էր Նեստորի վարժապէտին Թէոդորի Մոպսուեստացւոյ գրուածքն, որ Արիոսի եւ Մակեդոնի եւ ուրիշ հերձուածոց դէմ գրուած ըլլալով ուղղափառ կերեւէր, բայց երեւոյթին տակ ծածկած էր նեստորական թոյնն. սակայն ի սկզբան շատոնք իբրև ուղիղ ընդունեցան. ինչպէս եւ Կիւրայ եպիսկոպոսն Թէոդորեստոս իմաստուն պատմիչն. որք ի Հայս այլ խաւրէց այն գրոց օրինակները, եւ որպէս երեւի՝ ոմանք ի մերոցս այլ ընկալան, եւ բարեկամն Թէոդորետեա՝ մեր Ելալ եպիսկոպոսն Մարդարարութիւն (զոր յետոյ յիշէ Եղիշէ ի ժողովի Արտաշատու) թարգմանեց զայն գրեանքն ի հայ: Այս բանիս կասկածելով նախ Ս. Սահակայ մերձաւոր աթոռակիցքն Ակակ Մելտենոյ եպիսկոպոսն, եւ երանելին Մարուլաս՝ Եղեսիոյ եպիսկոպոսն, գրով իմաց տուին առ ծերունի հայրապէտն մեր (յամի 434—5), որ եւ մէկէն քննել տուաւ ու գտաւ. եւ Թէոդորոսի գրուածոց հետ՝ Մարուլայի եւ Ակակայ նամակն այլ խաւրէց առ ծանօթն իր Ս. Պրոկլ Կոստանդնուպօլսոյ հայրապէտն, ձեռամբ Ղետոնդի երիցու եւ Աբբայ կամ Աբելի, որպէս զի նա երկու կողմէն գրուածներն այլ քննէ եւ իր դատաստանը իմացընէ: Պրոկլ ուրախութեամբ ընդունելով Ս. Սահակայ դրկած նուիրակութիւնը, եւ անոր ծայրազարդ հասակին, եւ թերեւս հին ծանօթութեան եւ դիպուածոց համեմատ, ինքն որ դեռ նոր նստեր էր յաթոռ (434) գրովելով եւ պատկառանօք, իբրև իր վարդապէտին (Ոսկեբերանի) ընկերակիցը տեսնելով՝ կու զրէր այս նշանական խօսքերով սկսելով. «Երանի՝ որ հանապազորդ լինիցին ի քաղցրահայեաց տեսիլ աստուածագեղ երեսացդ, եւ զի՝ ասեմ հանապազ, այլ զոնեայ յաւուրս կամ յամիսս կամ ի տարեկանս: Ասասցէ եւ իմ անձն: Ո՝ առներ զիս արժանի հասանել անկանել յոտս աւետարանիչս...: Եւ ուստի՝ ինձ այդ լինիցին, բայց եթէ յաղօթից սրբոյդ, զոր մէծ պատարազաւ միշտ ի վերայ արժանաց եւ անարժանաց՝ ամենասուրբն Աստուծոյ հատուցանես»: Իսկ իննդրոյն վրայօք երկայն բացատրութիւն մը գրեց. բայց նախ քան գրկելն ի Հայս, խաւրէց առ անուանին Յովհաննէս Անտիոքայ հայրապէտն, որ ինքն այլ իր հաւանութիւնը եւ ստորագրութիւնը տայ, նա այլ իր

Եպիսկոպոսաց ժողովով ստորագրեց եւ գովութեամբ դարձուց. նուիրակն տարաւ թուղթը նաեւ առ մեծն Կիւրեղ Աղեքսանդրի հայրապետն. նա այլ հաւանեցաւ եւ առանձին այլ գրեց թէ առ Ս. Պրոկլ եւ թէ առ Ս. Սահակ ընդդէմ Թէոդորի Մոպսուեստացւոյ. այսպէս Պրոկլ երկու պատրիարքաց վկայութեամբ այլ հաստատելով գրածը՝ անկէ ետեւ զրկեց ի Հայս՝ (436), բայց իր նուիրակն Բասիլ՝ իր կողմանէ այլ բաներ աւելցուց ընդդէմ Թէոդորի, իր հայրապետին գրածը բաւական չհամարելով: Այս թղթոյն այլ միաբան պատասխան գրեց Ս. Սահակ ընդ Մաշտոցի, եւ ապահովցուց որ Թէոդորի սերմունքը չկան Հայոց մէջ. «Եւ որ Դիոդորեայ (Դէոդորեայ (Թէոդորի) Մամուեստացւոց աշակերտեալը իցեն, առ ժամանակս՝ ի շնորհացն Աստուծոյ՝ այնպիսի ինչ չեւ է յայտնեալ, ապա թէ իցէ ծածկեալ ի ժանգոյ աղտեղութեան, ի հարկէ ջան լիցի մեզ իսկ իսկ զիսաչն եւ զգայթակղութիւնն զայն ի միջոյ ի բաց կորուսանել. զի միաբանութիւն՝ որպէս ի ձերում միջի փառաբանի, եւ զմեզ ի նմին հաւասարութեան փառաւորութիւն առ Աստուած հասուցանել արժանի արացէ»: Այս թուղթսղրած է Ս. Սահակ հազիւ երկու կամ երեք տարի յառաջ քան իր մահը. այն միջոցին հանդիպեցաւ եւ մահ Շմուելի, որ ազահութեամբն աւելի քան զբրրիչոյ զզուելի եղած էր ամենուն, բաց ի Սուրմակայ, Հաւատարիմ նախարարը եւ եպիսկոպոսունք ազատելով այն անուանեալ քաղաքացի ասորի կաթուղիկոսէն, Ս. Սահակայ ոտքն ընկան, եւ լալով ներումն խնդրէին եւ օրերով կաղաչէին որ իր հօրը Ս. Ներսիսին պէս անյիշաշարութեամբ յանձն առնու նորէն իրէն կատարեալ կաթուղիկոսութիւնը. բայց ամենայն ջանք եւ աղաշանք անօգուտ եղան. Ս. Սահակ ոչ յիշաշարութեամբ մերժեց, այլ արդէն լաւագոյն հանդերձեալ կենաց պատրաստութեան մէջ ըլլալով այն ծանրացեալ հասակի, միանգամայն եւ հին տեսիլքն միշտ աշացն առջեւ ըլլալով, յիսուն վաթսուն տարի զայն լոռութեամբ պահելէն ետեւ, պատմեց իրէն աղաշողաց, թէ՝ իր ցեղէն քահանայապետութեանը դադրիխն եւ թէ իր եկեղեցւոյն հանդերձեալ հալածանքը եւ վտանգը: Չոր լսելով ամենքն զարհութեցան, ապշեցան, ափ ի բերան եղան, եւ ակամայ իրաւունք տուին այն մեծ սրտակտուր անձին՝ որ կըսէր. «Երթայր յինէն ի բաց, եւ թոյլ տուր ինձ ողբալ զընդիանուր կորուստ աշխարհիս Հայոց. զոր տեսանեմ աչօք մտաց՝ ի զօրութենէ վերին ցուցակութեան. մի բռնադատէք միսիթարել զիս ի վերայ բեկման ժողովրդեան իմոյ»: Ելան կորակոր, ի բաց գնացին լուումուռ, եւ անկէ ետեւ ոչ որ համարձակեցաւ այն խնդրոյն վրայ բան մը խօսիլ՝ այն վսեմ ցաւով կնքուած սրտին հետ. որուն բռնի հնչած հառաշանքն այլ՝ հիմա շատ ազդու կու զար նախարարաց ակընջին, քան անկէ տասն տարի առաջ երկայն յորդորանքն՝ զիրէնք կրկին տիրամատնութենէ յետ կեցընելու համար: Իր լուսաւորչական զահը իշխանական փառօք դառնալէն աւելի՝ միսիթարութիւն եղաւ իրէն կենաց վերջընթեր տարին՝ (438), իր մեծ աթոռակցին: Ս. Ուսկերեանի մարմնոյն դարձն ի Կոստանդնուպօլիս, որուն մահը, աքսորանքը, եւ եպիսկոպոս նստիլն տեսեր էր Ս. Սահակ իր կաթուղիկոսական աթոռէն: Իսկ հիմա այն աթոռոյն աստիճանաց վրայ նստած՝ եւ նկատելով ի զերեզմանն, «յայնմիետէ ամփոփեալ զինքն յամենայն աշխարհածուփ զրուանաց, աղօթից միայն պարապէր եւ վարդապետութեան»:

Հոս պէտք է յիշել Ս. Սահակայ վարուց սրբագոյն նրբագոյն կերպարանքն այլ, աստուածային համակամութիւնն, կամ ներքին կենակցութիւնն ընդ Աստուծոյ. յորում այնքան զերազանց էր քան իր սուրբ նախնիքն անզամ, մինչեւ անաշառ պատմիչն համարձակ վկայէ թէ, «Սա ամենայն առաքինութեանց հարցն նմանեալ, աղօթիցն մասամբ առաւելեաց: Քանզի ստացաւ աշակերտս 60, արք կրօնաւորք, իսարազնազգեստք, երկարապատք, բոկազնացք, որ յար ընդ նմա շրջէին. որովք՝ մշտնջենաւոր պաշտամամբ կատարէր զկանոնն, որպէս զայն՝ որ յանապատսն են. եւ հոգայր զաշխարհս, որպէս զայն՝ որ յաշխարհի են»: Այս երկու աննման հարկաւոր հոգերը բոլոր կենացը մէջ այնպէս մէջ այնպէս միացուցեր էր Ս. Սահակ, որ երկու անձ կարծուեր մի եւ նոյն կերպարանօք, մէկն յաշխարհի եւ յարքունիս՝ զընկերս եւ զազգ հոգալով, միւսն յանապատի եւ յառանձնութեան՝ իր հոգին եւ զԱստուած մտածելով: Այսպէս կընէր կաթուղիկոսութենէն առաջ, այսպէս կաթողիկոսութեան ատեն, եւ այսպէս իր կենաց վերջերն այլ. եւ թէ եւ հիմա բոլորովին առանձնանալ փափազէր, այլ «Բազումք յեպիսկոպոսաց եւ յայլոց պատուական քահանայից՝ ոչ երբէք ժումէին տեւել եւ մեկուսանալ ի մշտաբուղիս աղբերէ վարդապետութեան սրբոյն, ուր ուրեք եւ դիպէր, ի յոստանի եւ կամ ի հովս»:

Յետին անզամ ի հով ելեր էր յամարան 439 տարւոյ, երբ յետ մահուն Վռամայ՝ անոր յաջորդ որդուոյն՝ Յազկերտի՝ զօրքն եկան ի Բագուան, ինչպէս տեսանք ի սկզբան պատմութեանս. եւ ահա այս անժամ ու անպատշաճ շփոթութենէն պէտք էր հեռացնել այն ի մահ եւ յանմահութիւն հասունացեալ հայրապետը, որ արդէն յետին հիւանդութեամբ մօտ էր իշնելու յանկողնէն ի գերեզման: Հայրասէր հաւատարիմ ձեռասունքն՝ աւելի զրկօք քան պատզարակօք՝ վերուցին ժամանակին հայրապետաց նահապետը, եւ Լուսաւորչի յետին պայազատը. տարին քանի մը ժամ հեռու՝ Ալաշկերտի Բլուր կամ Բլուցաց ըսուած զիւլը. որ ապահով եւ ձամբէ հեռու տեղ մէր, (զոր դժբաղդութեամբ ես շատ փնտոեր եւ չեմ տեսած): Հոն հիւանդութիւնն ծանրանալով, իմաց տրուեցաւ ծանօթիցը. հաւանօրէն պատերազմի պատճառաւ սուրբ Վարդան հեռացեր էր, բայց իր կինն Դստրիկ՝ եւ մէկ այլ եղբարքն եւ մերձաւորք՝ եկան իրենց պապուն եւ ամենայն Հայոց հօրն քով. իր համանուն համահոգի Խսահակ նահապետին նման՝ կոթնելով մահուան բարձին, աշխարհական եւ հոգեկան կտակներն ըրաւ. բաժնեց անոնց իրմէ կողոպտուած ստացուածոց մնացորդը. բայց առատապէս տուաւ իր անկողոպտելի ստացուածքը, այսինքն «ամբարձեալ զձեռս իւր օրինեաց զնոսա օրինութեամբ բազմաւ. եւ պատուիրեաց նոցա պահել զվարդապետութիւն պատուիրանի սրբոյն Գրիգորի, զոց ուսույց եւ աւանդեաց ձշմարտութեամբ ամենայն աշխարհիս Հայոց»: Զնոյն պատուէր եւ օրինութիւն տալով իր հաւատարիմ ձեռնասուն հոգեսուն աշակերտացն, ապա բոլորովինամկոփեց զինքն յինքեան. եւ թերեւս իբրեւ յետին բարով մնաս ըսելով աշխարհիս՝ անցուց անզամ մ'այլ մտքէն ընդարձակ նկարի մը պէս՝ իննսնամեայ կենաց բազմակերպ տեսարանները փոփոխութիւնները, քսանէն աւելի թագաւորաց

յաջորդութիւնները՝ զոր տեսեր էր երեք տէրութեանց մէջ, Հայոց, Յունաց եւ Պարսից, որոց շատին հետ տէսութիւն եւ զրոյց այլ ունեցեր էր. — իր աշխարհին կերպ կերպ եւ շատը ողբալի դիպուածները: (Տիրանայ կուրութենէն ինչուան Արտաշիսի աքսորը). — Եւս առաւել եկեղեցւոյն անցը, իր մեծ պապուն՝ Յուսկան՝ բրածեծ մահուրընէն մինչեւ ի մահ իր անարժան աթոռակցին՝ Շըմուելի. ուսկից փոխելով յիշատակը՝ անցուց առջեւէն երկայն սուրբ չար մը իր հովուակից հայրապետաց՝ զորս դար եւ կէս ժամանակ սնուցեր եւ իրեն ծանուցեր էր. Եւ որոց ետեւէն ահա կերթար ինքն այլ, յետ շատերէն երկար՝ (կէս դար հովուութեան եւ բազմաթիւ վաստակաց եւ վշտաց) առ հովուապետն եւ վարձահատոյցն ամենեցուն, Քրիստոս. որոյ յանձնելով զազգն եւ զեկեղեցին, զերախտաւորս եւ զապերախտս, եւ ապա իր ի մանկութենէ առ նա փափազած եւ կարօսած հոգին, փոխեցաւ «խաղաղական հանգըստի» ի կենաց աշխարհիս՝ ի կեանս արքայութեան երկնից, յեօթն սեպտեմբերի 439 տարւոյն, յօր հինգշաբթի, յերկրորդ կամ յերրորդ ժամուն «Ի պաշտաման անուշահու իւղոյն». մեծն ան անձն. «Որ մահկանացու ծնեալ, անմահ զիւրն յիշատակ եթող. պատուեաց զպատկերն, պատկառեաց ի կոչնականէն, փոխանորդեաց զկեանսն. Եւ այսքան կենցաղավարեաց՝ իբր զի ոչ պակասութեան իրիք մասն ի ծերութենէն եղանիլ, եւ ոչ յախտից առընդունել»: ...

Հանգի՝ ստ, ո՞վ Մեծ, քու սրբասնեալ մարմնոյդ յերկրի, եւ փա՛ռք պայծառ հոգուոյ՝ յերկինս: Բայց ի՞նչ ըսեմք քու հաւատարմացդ, քու անմիտքար սրբոցդ, քու կարօտեալ աշակերտացդ, որք յետ երկար ժամանակաց եւ աշխարհէ աշխարհ պանդըստութեանց՝ կու դիմէին յԱղեքսանդրիոյ եւ ի Բիւզանդիոյ, յԱթենայ եւ ի Հոռվմայ՝ քու եւ քու հոգեկիցդ (Մեսրովպայ) ամենընկալ հայրագորով զրկացդ, յուսալով հարսանեաց պարովք եւ առազաստի երգովք դիմաց ելնել, եւ ութ կամ տասն տարուան մտաւոր աշխատանաց պտուղն ընծայել: Խսկ հիմա՝, «Ու թ է քաղցր աչացն հանդարտութիւն առ ուղիղս, եւ ահաւորութիւն՝ առ թիւրս, ու թ զուարթ շրթանցն ժպտումն առ բարի աշակերտացըն հանդիպումն, ու թ խնդամիտ սիրտն՝ ընդունող արբանեկաց, ու թ երկայն ճանապարհաց յոյս հեշտացուցիչ, աշխատութեանցն հանգուցող: — Կորեաւ ժողովողն, թռեաւ նաւահանգիստն, ելիք օգնականն, լրեաց ձայնն յորդորեցուցիչ»: Այս խօսքերս եթէ նախ Խորենացու մը զրչէն լսած ես, Հայկակ, զիտցիր որ կրքերն՝ շատերուն են, իմս այլ են, որ այն ատեն եւ անկէ ետեւ եղածներն այլ նկատելով, աւելի անոր նման «Հառաչումն յիս ի ներքո ընթանայ եւ արտօսր, եւ կամեցուցանէ բարբառել բան տիրական եւ սգաւոր», քան թէ փափազ գայ Ս. Սահակայ վրայ «հրաշափառազունիւ անցանել բանիւ ըստ արժանի սուրբ հօրն դրուատից»:

Սակայն դարձեալ նոյն անուասիրտ աշակերտին եւ պատմիչին հետ «այլում տեղւոյ եւ ժամանակի զայսոսիկ թողցուք» եւ երթանք մեք այլ հեռուէն՝ ընկերելու այն լուրջ յուղարկաւորաց հետ, որոց աշխարհական պարագլուխին է մեծին Վարդանայ կինն, սեւասքողեալ սիրիլայի պէս, խսկ եկեղեցականաց՝ Երեմիա երէցն, սարկաւազապետ Սրբոյն, հանդերձ բազմութեամբ աշակերտացն եւ խարազնազգեաց

միաբանից, քահանայից, ազատ եւ ռամիկ մարդկան աշխարհախումբ հանդիսի, որք լեռնէ լեռ ձորէ ձոր անցնելով, եւ Արածանոյ հառաչաձայն կարկաջանաց քարավագ ձամբան բռնելով՝ կիշնեն ի Տարօն գաւառ, եւ կու դադրին անոր հիւսիսակողմը պարսպող լերանց ստորոտը՝ սարատափի մը վրայ, ուր է հանգուցելոյն սեփական կալուածն, եւ բուն հին զոհից տեղոն՝ Յաշտիշատ գեղն. հոն այն աստուածանման հոգւոյն անարատ պահարանը՝ պարկեշտ մարմինը՝ կամփոփեն պատուական տապանի մէջ, որոյ վրայ յետոյ կու շինեն այնպիսւոյն արժանաւոր Եկեղեցի մեծապայծառ եւ վկայարան սրբոյն, պատուական եւ մեծագին սպասուք». անոր այլ բոլորտիքը «իիմնացուցեալ կանգնեցին ի տեղուցն վանս բազմութեան պաշտօնէիցն, կարգեալ դարմանս անպակաս պտղոց ի հանգիստ առաւելեալ եղբայրութեանն». ուր ժողովեցան իր ճգնազգեցիկ աշակերտներէն ոմանք. ոմանք այլ ուրիշ տեղեր ցրուած վանքեր հաստատեցին: Իսկ հաւատարիմ երախտագէտ սիրելիք սրբոյն՝ Աշտիաշատայ Եկեղեցին եւ վանքն այլ բաւական չսեպելով, «Ժողովս տարեւորականս աշխարհայորդոր բազմութեամբ հաստատեցին ի տեղուցն, որ ըստ ժամանակի՝ բազմամբին ժողովրդոք՝ կամաւոր յօժարութեամբ ազատը եւ քահանայք գաւառին, այլ եւ կարի յոյժ հեռաւոր տեղեաց դիմեալք յօր կարգադրութեան նորա տօնեն, որ եւ բազում օգնութիւնս առողջութեան ըստ իւրաքանչիւր ախտից շահին ի նշխարաց սրբոյն, եւ ուրախալից սրտի դառնան»:

Երջանիկ հայրապետ եւ յայսմ մասին, որ Վարդանայ պէս թոռն ունեցաւ, եւ Մամիկոնէից նման բարեպաշտ եւ տաքսիրտ ազգականներ, որք կրցան ուրիշ նախարարաց ապերախտութեան փոխարէն՝ մեծագործ սուրբ յիշատակարան մը հոյակապ տաճար մը կանգնել, իրենց նահապետին նշխարաց վրայ. այնքան արժանապէս մեծ ու փառահեղ էր այս տաճարս, որ երբ լման 200 տարի ետեւ (639) մոլէնախանձ Հագարացիք առաջին անգամ մատն ի Հայաստան, հասարակ Եկեղեցեաց խնայելով՝ ամենէն աչքի զարնողները փլուցին, որոց մէջ չորս հատն յանուանէ յիշատակի, եւ առաջինն է սա: Յայտնի է որ յետոյ դարձեալ շինեցաւ վայելչապէս, բայց զայն այլ քակեց, կըսեն, զադտնասիրտն Լէնկթիմուր, եւ անոր քարերով Արածանոյ Սուլուկս գիւղին քով կամուրջ կապեց, բայց մինչեւ հիմա կու տեսնուին աւերակը հին եկեղեցւոյն, նշանք մամիկոննեան մեծագործութեան, որոց մէջ փոքրիկ, պարզ, ու կէս գետնաթաղ չէն մտաւու մը՝ 14 դարէ վեր կու ծածկէ զգերեզման մեծին Սահակայ: Անոր դիմաց գրուած է պատշաճապէս՝ իր յետին հոգէկիր եւ արենակիր շառաւիդն, շուշանագեղ եւ Շուշան—անուն թոռնեայն, Վարդէնի՝ դուստրն Վարդանայ մեծի: Անոնց տօնին՝ յիշատակին մինչեւ ցայսօր յուխտ երթան խոնարի տեղացիք, կարծեմ թէ եւ Քուրդք անգամ, փոխանակ փոխանակ այնքան հեռաւոր եւ մերձաւոր ազգայնոց, որոց պարտ եւ պատշաճ էր ոչ միայն նորէն կանգնել վայելուշ եկեղեցին, այլ եթէ աւելի առատութիւն եւ ազատամտութիւն բանեցընէին, բլրաչափ բուրգ մայլ բարձրացնել ի յիշատակ աննման հայրապետին մերոյ եւ ամենայն հայրապետաց արժանաւոր օրինակին, փափազելի էր այն բրգան չորս երեսաց վրայ կրել գրել իրանշան քանդակներով՝ իր վարուց չորս սքանչելի կերպարանքը, առաջնոյն վրայ գրել ՀԱՅՐԵՆԱՍԵՐ

ԱՇԽԱՐՀԱԿԵՑՈՅՑ, դրուագելով երկու անգամ իր ազգի թագաւոր կանգնելը, եւ երկու անգամ անոր ազնուականութեան զահնամակը նորոգելը, մէկ մը՝ Պարսից դուռը, մէկ մը նախարարաց ժողովին մէջ իրաւաբանելն, եւ այլն. — երկրորդ երեսին վրայ գրել ՈՒՍՈՒՄՆԱՏՈՒՐ ԲԱՆԱՍԻՐ, եւ շարել իր շարականները, թարգմանութիւնները, նախադասելով աստուածաշունչը, Ս. Մեսրովայ ձեռք տալը, դպրոցաց բացումը ընդ բոլոր Հայաստան, Վրաստան, Աղուանստան, եւ թարգմանչաց առաքումը յԱսորիս, յԵզիպտոս, ի Յունաստան եւ յԽտալիս. — երրորդին վրայ գրել ԵԿԵՂԵՑԱԶԱՐԴ ՀԱՅՐԱՊԵՏ, եւ դրուագել իր գումարած ժողովքները, դրած կանոնները, գրած եւ հաստատած եկեղեցական գրքերը, Հայրապետաց հետ թթակցութիւնը, հերձուածները հալածելը. — չորրորդին վրայ գրել ԵՐԿՆԱԿԵՆՑԱՂ ՍՐԲԱՍՈՒՆ, նշանակելով իր նուիրական, ճգնազդեցիկ կեանքը, եւ կենաց յետին ժամը: Իսկ քառակուսի բրգան ծայրն ալ քիչ մը տաշելով՝ անկել ի գագաթը երկնասլաց սպիտակ սրտածեւ սափոր մը ոսկի բոցով եւ ոսկի գծով նշանուած, զոր փափաքէի Հայկակ, որ՝ թէ ոչ այնքան մեծ, գոնէ այնքան մեծ, գոնէ այնքան փայլուն ըլլար՝ մինչեւ ուր որ ըլլայինք՝ կարենայինք տեսնել զայն եւ կարդալ հոն ՍԱՀԱԿ ՊԱՐԹԵՒ:

ԼԳ. Վերջարան առ Հայկակ

ԱՀԱ վերջին խարոյկն է որ կու միսայ մեր հայրենական հսկմանց վառարանին անկիւնը, ով Հայկակ. եւ այս ճարթոտող ու վառվառուն մախրիք՝ վաղը առտու պիտի գտուին ցուրտ մոխիքը. եւ այնպէս մնան, մինչեւ որ տարւոյն երեք եղանակներն ալ դառնան լրանան, եւ նորէն գայ չորրորդն: Եւ երբ նորէն դառնայ գայ այս եղանակս, արդեօք մենք ալ նորէն պիտի գտնենք զիրար՝ մեր վառարանին քով:...

Ահա գարնանաբեր լուսնին նորարծարծ ճառագայթներն՝ պատուհանաց ապակիներէն ներս ցայտելով, կու իրաւիրէն զմեզ բանալ փականքը, ելնել դուրս, տեսնել նորէն զբնութիւն: Բնութիւն նորոգեալ, իբրեւ իր ստեղծմանը առաւօսուն, իրբեւ առաջին իրիկունը, յորում նոր վառած լուսնին ճաճանշից տակ՝ կու հանգչէր խաղաղիկ, ինչպէս սպիտակազգեստ մօր մը շղարշից մէջ՝ անդրանիկն անուշաքուն:...

Այլ մինչդեռ հոս այսպէս պայծառ ծագէ եւ ծիծաղի լուսնակս, միթէ երկրիս ուրիշ կողմէր ալ չե՞ն թաղուած թաթղուած մթութեան մէջ: Միթէ երկրիս քրոջ՝ ծիածաւալ ծովուն ծուփ ծոցերուն մէջ՝ չկա՞ն ալէկոծ նաւեր՝ որ անդունդ սահելով՝ գոնէ ինկնելու վիին ատակը տեսնելու համար՝ աստղիկ մը լուսիկ մը կու մուրան վերէն, եւ չեն տեսներ:...

Այսպէս է կենաց ընթացքն, երբէմն լոյս եւ երբէմն մութ. եւ միշտ հարկ է երթալ, ինչուան որ հասնինք արարչագիր կէտը: — Սակայն ով որ զերկիրս յատակ մը կու

Ճանչնայ այն տաճարին՝ որոյ վերնայարկն է երկին, միշտ անխռով կ'երթայ, խաղաղ կապրի:

Քանի որ սրտի սիւնակնշիտակ է, եւ հոգւոյն կարմիր կանթեղն վառ է, յաջող է մարդուս:

Մեր խարոյկն կու մարի. լուսնակն ալ կու ծածկի կու մաշի: Սիրալիր սիրտն անսպառ է: Անմահութեան ակնկալու հոգին՝ երջանիկ է:

Հաւատարիմն Աստուծոյ եւ իր անձին՝ հաւատարիմ է եւ հայրենեաց: Անհաւատարիմն հայրենեաց՝ չէ հաւատարիմ եւ իր հոգւոյն եւ ոչ երկնից: — Ամենէն սուրբ եւ ազնիւ գործ եւ աշխատանք երկրիս վրայ՝ երկնից եւ հայրենեաց համար եղածներն են: Թէպէտ եւ զանազան են հասակը եւ վիճակը, այլ ամենքն ալ ըստ չափու եւ ըստ վիճակի իրեանց՝ պարտական են երկնից եւ հայրենեաց:...

Ահա կու հնչէ հասարակ զիշերուան պահն:...

Մեր միայնախօսութեանց ժամերն անցան, կու սկսին ժամք գործոց եւ աշխատութեանց: Վաղն, նոր օր, նոր գարուն, ի նոր կեանս կու հրաւիրէ զքեզ, Հայկակ:

Նորաբողբոջ բնութեան մէջ բացուած՝ նոր կոկոն մարդկութեան, ծաղիկ Հայութեան, առոյգ հասակաւ ձեւացեալ, արդ կու վայլէ որ ձեւանաս քաղաքական կենօք. վիճակ մը ընտրելով, եւ գործ մը կատարելով յերկրի, յօգուտ ընտանեաց եւ հայրենեաց, եւ հաճոյ երկնից:

Հարկ է որ մնաս բարով ըսենք իրարու, անմոռաց պահելով մեր հայրենեաց Յուշիկքը: Առնում ես իմ հասակիս ցուպը, եւ իջնեմ բլուս վար. առնուս դու ալ հասակիդ յարմար աշխատութեան գործիդ, օրինել տաս երկնից, եւ ելնես դէպ ի վեր, ի բլուրն կենաց: — Արդ սուրբ հոգիք նախնեաց մերոց՝ քեզ բարեխօս եւ պաշտպան հայրենեաց շատղէն՝ անշեղ ըլլայ քու վիճակիդ ճամբան. բաղդդ՝ յերկրէս յերկինք հասնի անխափան:

Սակայն ինչ ալ որ ըլլայ քու վիճակդ կամ գործդ, յիշէ Հայկակ, որ գործն՝ իրմով չէ՝ ազնիւ կմ մեծ, այլ ընողն է որ կ'ազնուացընէ կու սրբացընէ զգործը: — Առանց գործողի՝ գործք մերեալ սոսկ անուն մ'են. մարդս՝ զանունք բան կընէ, բանը գործ, գործը՝ կենդանութիւն եւ զկենդանութիւնն՝ անմահութիւն:

Յաջողութիւնն շատ հեղ երկնից շնորհք մ'է. բայց առանց երկրիս վրայ աշխատելու՝ վերէն յաջողութիւն չիջներ: Մանաւանդ թէ յաջողութիւնն պատրաստ է իբրեւ զարեւ եւ զանձրեւ. բայց եթէ ազարակն սերմանուած չէ՝ ի՞նչ բուսցընեն երկնից շողն ու ցողն:

Մարդս փոքրիկ արարած մէ, բայց ոտքերն երկրիս ամեն կողմն ալ կրնան կոխել. երկու ձեռքովը կրնայ ծայրէ ի ծայր աշխարհակալել. սրտին՝ պզտիկ կու զայ տիեզերաց սահմանն, միտքն՝ անսահմանութեան մէջ ճամբայ կու բանայ. հոգին՝ կու տիրէ երկնից. սէրն՝ կու հասնի Արարչին առջեւ, եւ կըսէ. Ահաւասիկ եմ:

Փոքրիկ արարածն այն մարդ մեծ աշխարհք մալ է ինքնին. վասն զի Աստուծոյ դաստակերտ է, Աստուծոյ պատկեր է, թէ եւ աղաւաղեալ. եւ ունի սկզբնատըպին զօրութիւնը:

Արարչագործ մատանց բարձրագոյն կերտուածքն՝ չեն Այրարատեան կատարքն կամ զագալքն Եմաւոնի, այլ ուսերուդ վերեւ կանգնած իմաստից տաճար՝ զլուխոդ է. բա թձր եւ բարակ բանուած: Չկայ ծաղիկ արժանաւոր այդոր պսակ ըլլալու. ոչ ոսկին եւ արծաթ՝ որ հողէ կելնեն, ոչ ծիրանի ծովերէ խպսած բուստ եւ մարզարիտք: Ո՞հ. գեղեցիկը են մայիսի առաւօսուոն ցողակաթ վարդակարմիր փնջիկքն այլ՝ դալար ճակտի մը բոլորած. սակայն շատ աւելի պայծառ է ամօթխածութեամբ խայծեալ երեսն. եւ աւելի ազնիւ՝ անոր վրայ շարուած աշխատութեան կայլակներն:

Կենաց կարեւոր եւ վայելուշ պիտոյքը լեցնելէն աւելորդ երկրաւոր շահք եւ վաստակք՝ անարգ եւ անիրաւ են այնպիսի գլխոյ մը, որ երկնից եւ հայրենեաց մաքուր իմաստներովը լցուած է:

Եթէ քաղաքական կեանք օրինաւոր են ի վերայ երկրի, անհրաժեշտ պարտք են եւ հայրենեաց ջանքն....

Լալով կու ծնանիմք, խաղով կու մեծնամք. աշխատութեամբ պէտք է մարդ ըլլանք. մէկ ձեռքով մեզի, մէկ ձեռքով մեզի նմանեաց օգնեմք. սիրով կենակցինք, պատուով ապրինք, յուսով ծերանամք, գոհութեամբ մեռնինք, սրբութեամբ աւանդենք փշողին՝ մեր շունչը. թաղուինք օրինութեամբ. մնամք ի հայրենիս՝ հայրենեաց չափ, եւ յերկինս՝ Աստուծոյ չափ: ...

Ահա ազգք եւ ազինք, մեզի մօտ եւ հեռի, Հայկակ, ամենքն զբաղած են իրենց հայրենի ազարակը շենցընելու. եւ անդրանիկն ազգաց՝ մեր ազգն՝ կրնայ ըլլալ յետամնաց:... Մարդ, սիրտ ունող մարդ՝ չի կրնար լսել զայս՝ առանց սոսկալու, թող թէ Հայ մարդ:

Առ եւ դու ուրեմն, ո՞վ Հայկակ, քու վիճակիդ յարմար աշխատութեան գործիդ, վերցուր յերկինք, օրինել տուր. եւ աշխատէ: Աշխատէ յերկրի, միտքդ յերկինս, սիրտդ հայրենեացդ վրայ:

Առանց երկնից օրհնութեան՝ չի յաջողիր գործ հայրենեաց ի վերայ երկրի: Զոր երկինք չօրհներ, ի զուր օրհնեն եւ հայրենիք. եւ զոր չեն օրհներ հայրենիք՝ նա չօրհնուիր եւ յերկնից:

Կու բուսնի եւ սերմն ատելութեան, կու ծածկէ դաշտեր. սպասէ, եւ կու տեսնես փուշ եւ տատասկ:

Սիրոյ սերմիկն՝ թէ եւ կորդացեալ երկրի մաւանդուի, անխոնչ եւ ամուր արօրին տակ, քրտնաջան մշակին համբերութեամբ, վերջապէս կու ծլի, ծաղկի, պտղաբերէ եւ սնուցանէ:

Եւ մշակն մշակաց, որուն ագարակն է բոլոր աշխարհս, պատուիրեց մաճակալին, շիտակ գծել ու քշել, եւ ետեւ չնայիլ, երթալ յառաջ եւ ետեւ չնայիլ, երթալ յառաջ, եւ շիտակ երթալը: Ո հ, երթալ եւ լալով, եթէ հարկ է, երթալ եւ ցանել, կու հասնի որն ալ խնտալով հնձելու, որաներով շալկած, ծաղիկներով պսակուած դառնալու:

Ճշմարիտ հայրենասիրութիւնն չէ ասուա կամ փայլակ մը յանկարծ երեւցող եւ անցնող, որ հուր մոլի եւ թափառիլ, եւ ոչ կայծակն անկուշտ այրող լափող, այլ հանդարտ ջերմութիւն մը, յստակ լուսով անսագիւտ խղճով....:

Ու քշել, եւ ետեւ չնայիլ, երթալ յառաջ եւ ետեւ չնայիլ, երթալ յառաջ, եւ շիտակ երթալը: Ո հ, երթալ եւ լալով, եթէ հարկ է, երթալ եւ ցանել, կու հասնի որն ալ խնտալով հնձելու, որաներով շալկած, ծաղիկներով պսակուած դառնալու:

Ճշմարիտ հայրենասիրութիւնն չէ ասուա կամ փայլակ մը յանկարծ երեւցող եւ անցնող, որ հուր մոլի եւ թափառիլ, եւ ոչ կայծակն անկուշտ այրող լափող, այլ հանդարտ ջերմութիւն մը, յստակ լուսով անսագիւտ խղճով....:

Ո՞վ անձնուրաց ոգի, բարեխնդիր հայրենասիրութիւն, դու պատրաստէ, վառէ սրբէ զսիրտ Հայկակայ: Քեզմով վառուած սիրտն՝ անխայթ եւ անմուխ լոյս կարձակուէ, եւ եթէ խարկի մրկի սիրտն, եւ անցնի երկնաւոր մասամբն, երկնունակ մասն՝ մնայ ի վերայ հայրենեաց, որպէս հոտ մըշկի եւ կնդրըկի:

Եւ շատ սեղաններ, շատ տապաններ, շատ քարեր ու հողեր կան ի Հայաստան, ուսկից դարէ դար եւ անդադար կու ծխէ հոտն անուշութեան, հոտն հայրենեաց, զոր չեն կրնար ջնջել ոչ զէնք եւ ոչ քէնք:

Վասն զի մեր առաքինի եւ ճշմարիտ, ընկերասէր, ազգասէր որդեսէր եւ հայրասէր նախնիքն, այն երկրին վրայ իրենց պարկեշտ նշխարքը թողլով, անմահութեան շնչով վերէն անոր վրայ միշտ կու շնչեն եւ կու շըշընչեն:

Շնչեցէ՞ք ո՞վ շունչք մտաբացք, սրտարծարծք, հոգեվառք. շնչեցէ՞ք հոգի՞ք Գրիգորեանց, Ներսիսեանց, Սահակեանց, Մովսիսեանց, Ղետնդեանց, Վարդանանց, Վահանանց, Սմբատաց, Աշոտոց, Լեւոնեանց եւ Հեթմեանց. սու որք թագաւորք, հայրապետք, վարիչք եւ վարդապետք Հայոց, շնչեցէ՞ք յերկնից յերկիր: Խառնուի՞ ձեր երկնաւոր շունչն՝ յերկրաւոր շունչ Հայկակայ. որ երք հասնի աւանդելու իր վերջին շունչն ալ՝ եթէ հանդարտ ու հեզիկ, եւ եթէ հրահատ ու հառաջաձայն, հաւասարապէս խառնուի՞ ձերիններուն հետ:

Եւ երք իր օրական եւ տարեկան շրջաններուն պէս՝ երկիրս իր բազմադարեան շրջանն ալ աւարտելով՝ դադրի եւ կոտրի, եւ նոր երկրի մը հրատիրակ փողն հնչէ, այս հին լուծեալ երկրիս վերջին արձագանգաց միջէն՝ վերջնագոյն արձանգ մ'ալ ըլլա յ քուկո, սուրք սէ ք հայրենեաց: ...

Եւ, ո՞հ, թէ այն խորին եւ լոին արձագանգաց՝ նուազ վանգիւն մ'ըլլար այս իմ քեզի նուիրածս, Հայկակ, ՅՈՒՇԻԿՔ ՀԱՅՐԵՆԵՍԱՑ ՀԱՅՈՑ: